

**Azərbaycan Həmkarlar
İttifaqları
Konfederasiyası**

**Azərbaycan Əmək və
Sosial Münasibətlər
Akademiyası**

ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR

**ELMİ-PRAKTİKİ
JURNAL**

№ 1 (19) 2023

ISSN 2410-4108

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI KONFEDERASIYASI
AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI

ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR

Elmi-praktik jurnal

№ 1 (19)

BAKİ – 2023

BAŞ REDAKTOR:

Hüseyn Qaraşov, *sosiologiya elmləri doktoru, professor*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Fəhrad Möhbəliyev, *iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, professor*

MƏSUL KATİBLƏR:

Vilayət İsmayılov, *iqtisad elmləri doktoru*
Zeynəddin Şabanov, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKSİYA HEYƏTİ:

i.e.d., professor Səttar Möhbəliyev – Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının sədri

sos.e.d., professor Hüseyn Qaraşov – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının rektoru, baş redaktor

i.e.d., professor Ramiz İsgəndərov – Azərbaycan Texniki Universitetinin “Sənaye iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının müdiri

i.e.d., professor Tərbiz Əliyev – AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun “Sahibkarlıq və inhisarçılığın tənzimlənməsi problemləri” şöbəsinin müdiri

fə.l.e.d., professor İlham Məmmədzadə - AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktoru

tarix e.d., professor Vəkil Həsənov – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Ümumi humanitar fənlər” kafedrasının müdiri

sos.e.d., professor Rəfail Həsənov – Bakı Dövlət Universitetinin “Sosiologiya” kafedrasının müdiri

i.ü.f.d., professor Fəhrad Möhbəliyev – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının Tədris və elmi işlər üzrə prorektoru, baş redaktorun müavini

i.e.d., professor Qənimət Səfərov – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının Həmkarlar İttifaqları Hərəkatı və Sosial fənlər kafedrasının müdiri

i.ü.f.d., dosent Hicran Mirzəyeva – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının “Maliyyə-iqtisad” fakültəsinin dekani

i.e.d. Vilayət İsmayılov – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının “İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrasının müdiri, məsul katib

i.ü.f.d., dosent Nurəngiz Mikayılova – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının “Maliyyə və Mühəsibat uçuotu” kafedrasının müdiri

fə.l.ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının Magistratura şöbəsinin müdiri, məsul katib

i.ü.f.d., dosent Rəziyyə Maniyeva – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının “Həmkarlar ittifaqları kadr və fəallarının ixtisasartırma və yenidən hazırlanması” şöbəsinin müdiri

i.ü.f.d., dosent Əsgər Əliyev – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının “İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrasının müəllimi

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Azadlıq pr. 181

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Tel.: (050) 631-57-90; e-mail: jurnal@aesma.edu.az

Jurnal Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının

Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur (protokol №, ...2023)

Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 3883. 07.05.2014

*Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
fəlsəfə, sosiologiya və iqtisadiyyat elmləri üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.*

MÜNDƏRİCAT

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

Qənimət Səfərov, Səbinə Sadıqova Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində iqtisadi-ekoloji-sosial məsələlərin həllinə dair.....	5
Faiq Əliyev Postmüharibə dövründə ekoloji tarazlığın qorunması prioritet məsələlərdən biri kimi.....	16
Faiq Ələkbərli Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin dünyagörüşündə fəlsəfə tarixi və sosial-siyasi məsələlər.....	22
Hörmət Cavadova Qaçqın və miqrantların uşaqlarının sosial adaptasiyası və təhsil problemləri.....	44
Məhsəti Cəfərova Müstəqil Azərbaycanda mədəniyyətlərin milli özünüdərkli sosial-psixoloji kontekstdə.....	50
Günay Ağayeva Ailədaxili münasibətlərin uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında rolu.....	59
Nuray Qibləliyeva Dəyər insan fəaliyyətinin requlyativ əsası kimi.....	66

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Cəfər İsmayılov, Teymur Kərimov Azərbaycanda turizm müəssisələri fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması.....	74
Hicran Mirzəyeva Resurs təminatı və aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf imkanları.....	83
Nurəngiz Mikayılova Heydər Əliyevin Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi töhfələr.....	91
Rəfail Əsgərov, Nicat Rzayev Gəlmə turizmin sosial iqtisadi inkişafda rolu.....	100
Pərviz Məmmədov, Elmi rəhbər: Zakir Əlizadə İşsizliyə ümumi konspektual yanaşma.....	111
Səbinə Sadıqova, İlaha Əliyeva Müəssisənin biznes strategiyasının təhlilində istifadə edilən metodlar.....	122
Rövşən Məmmədov, Asif Məmmədov Qlobal iqtisadiyyat qarşısında mövcud müasir risklər.....	128
Esmira Həsənzadə Ərzaq təminatı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində maliyyə siyasətinin iqtisadi əhəmiyyəti.....	136

Sevil Balayeva, Zöhrab İbrahimov Maliyyə dayanıqlılığına dair konseptual yanaşmalar və bankların maliyyə dayanıqlılığının əsas göstəriciləri.....	144
Rüzgar Məhyəddinli Elmi rəhbər: Hicran Mirzəyeva Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bazar və rəqabət qabiliyyətinin analizi.....	154
Soltan Hüseynov Elmi rəhbər: Nurəngiz Mikayılova Vergitutmanın formalaşmasının nəzəri əsasları.....	161
Əsgər Əliyev, İashar Gasimovi Azərbaycanın modern dövlət quruculuğunda turizmin yeri.....	167
Nurlana Teyyubova Elmi rəhbər: Səadət Quliyeva Dövlət maliyyə nəzarəti və audit orqanlarının fəaliyyətinin standartlaşdırılması.....	178
Фахри Саттаров Перспективы развития рынка ценных бумаг в Азербайджане.....	187
Aysun Bünyətova Elmi rəhbər: Təranə Əliyeva İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşması və sosial inkişaf layihəsi istiqamətində strateji yanaşma.....	197
Əli Hüseynli Elmi rəhbər: Amal Həsənlı Xarici ticarətin mahiyyəti.....	207
Vüsalə Babayeva, Elnur Cavadov Qarabağ xarici investorların marağ dairəsində.....	212
Aysel Eminova Environmental sustainability as a competitive advantage of enterprise in the global market.....	219
Şahin Məmmədov Elmi rəhbər: Söhrab İsayev Təbii resursların qeyri-qanuni istismarı nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi məsələləri (Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü təmsalında).....	225
Məhin Abbasova Elmi rəhbər: dos. Elşad Yusifov Artan rəqabət mühitində kadr potensialının gücləndirilməsinin müəssisələrin fəaliyyətinə təsiri.....	236

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

UOT 316.33

Qənimət Səfərov

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
i.e.d., professor,
e-mail: seferov.qenimet@aesma.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-7291-8572>*

Səbinə Sadıqova

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
i.f.d., assistant,
e-mail: sabina-w@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0752-5630>*

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ İQTİSADI-EKOLOJİ-SOSIAL MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİNƏ DAİR

Müstəqilliyin ilk illərində respublikada daxili çəkişmələr, ittifaq respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin qırılması ölkədə tənəzzül yaratmışdır. Məhz belə bir vaxtda ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Ulu Öndər Həzrət Əliyev ölkə iqtisadiyyatını necə dirçəltmək lazımdır sualı qarçısında qaldı. Uzun illər Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etmiş bir şəxs kimi Heydər Əliyev bu sualın cavabını neft sənayesinin inkişaf etdirilməsində tapdı. Belə ki, bu sənaye sahəsində infrastruktur qisməndə olsa qalmışdır və orada yüksək ixtisaslı kadrlar fəaliyyət göstərirdi.

Ölkənin inkişafına mənfi təsir göstərən mühüm və həmdə böyük amil isə mənfur Ermənistanın Dağlıq Qarabağda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək üçün ərazilərimizin işğal edilməsi idi.

Məqsəd – işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mövcud olunmuş iqtisadi potensiala nəzər salmaq, əldən verilmiş imkanlar və postkonflikt şəraitində quruculuq işlərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Metodologiya – tarixi, qruplaşdırma, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – işğal zonalarında mövcud olmuş iqtisadi potensialın bərpa edilməsi, onun Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına təsiri istiqamətləri və bu ərazilərdə görülməsi vacib olan məsələlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, işğal, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar, əldən verilmiş imkanlar, torpaqların işğaldan azad edilməsi

Giriş

Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə mayın 28-də yaranmış və qısa zaman müddətində fəaliyyət göstərmiş, müstəqilliyini 1991-ci ilin 18 oktyabrında bərpa etmişdir. Müstəqilliyini elan edərkən Azərbaycanın ərazisi 86.6 min kvadrat kilometr olmuş, bunlardan 12% meşələr, 1,7 % su hövzəsi, 54,9 % yararlı torpaqlar (o cümlədən 31,1% otlaq və biçənəklər), 31,4 % isə sair torpaqlar təşkil etmişdir.

Həm keçmiş ittifaq dövründə, həmdə müasir dövrdə Azərbaycan aqrar-sənaye ölkəsi

kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bununla belə Azərbaycanın inkişaf tarixində neft sənayesinin rolu çox böyük olmuş, ikinci dünya müharibəsi dövründə cəbhədə qazanılan qələbənin reallaşmasında ölkəmizin neft sənayesi müstəsna rol oynamışdır.

Müstəqilliyinin ilk illərindən ölkədə aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan artıq investisiya alan ölkədən, investisiya qoyan ölkəyə çevrilmiş, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmişdir. Bütün bunlar isə qeyri-neft sektorunun inkişafına rəvac vermişdir. Keçmiş ittifaqın süqutu başqa respublikalar kimi Azərbaycanda yan keçməmiş, onun iqtisadiyyatındada tənəzzülə səbəb olmuşdur. Beləki, ittifaq dövründə elə bir idarəetmə üsulu qurulmuşdurki, faktiki olaraq heç bir respublika sərbəst yaşaya bilməzdi. Yəni iqtisadiyyatın planlaşdırılmasında bütün respublikaların bir-birindən asılı omlası prinsipi “gizlicə” olaraq həyata keçirilmiş, bu isə müstəqilliyin ilk illərində çox böyük çətinliklərə gətirib çıxarmışdır.

İnkişafa aparan yol

Müstəqilliyin ilk illərində həm də ölkədaxili çəkişmələr də tənəzzülün dərinləşməsində böyük rol oynamış, kritik bir situasiya yaranmışdır. Bu situasiya həmdə onunla şərtlənirdiki Azərbaycanda mövcu olan və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan neftmaşınqayırma sənayesi də iflic vəziyyətinə düşmüşdür. Beləki bu sənaye sahəsinin məhsulları keçmiş ittifaqın neft rayonlarının bu məhsullara olan tələbatlarının 75-85 % -ni odəməklə, həmdə digər neft hasil edən ölkələrə ixrac olunurdu.

Daxili didişmələrin dərinləşməsi, tənəzzülü dahada qaçılmaz edir, ölkənin müstəqilliyi artıq şübhə altına düşürdü. Azərbaycanda milli valyutanın qiymətdən düşməsi, iqtisadi əlaqələrin qırılması da iqtisadiyyatın staqnasiyasını şərtləndirirdi.

Bütün bunlarla yanaşı yüz illərin bir müdhiş problemidə ölkəni çıxılmaz vəziyyətə salmışdır. Beləki, ermənilərin “dənizdən-dənizə” ideyasının “reallaşdırılması” xülyası baş qaldırmış, rus ordusunun köməyi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlar işğal olunmuş, bu isə müstəqil ölkəmizin fəaliyyətini şübhə altına qoymuşdur.

Müstəqilliyin ilk illərində mənfur ermənilərin işğalçı siyasəti nəticəsində Azərbaycanın torpaqları zəbt edildi və oradan azərbaycanlılar qovuldu. Azərbaycanın son tarixində bu ərazilərə Qazax rayonuna aid kəndlər, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir kəndi, birdə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayon daxil idi.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının iqlim şəraiti, onun ərazilərində kənd təsərrüfatına aid bütün işləri görməyə imkan verir. Beləki, bu torpaqlar çox münbit və yararlıdırlar. İşğal olunmuş ərazilərimizdə həm kənd təsərrüfatı, həm də sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün bütün lazımı ehtiyatlar mövcuddur. Bəs bu torpaqların işğalı Azərbaycanı hansı imkanlardan məhrum etmişdir?

Məhz belə bir vaxtda ikinci dəfə ölkə rəhbərliyinə gələn Ulu öndər Heydər Əliyev “haradan başlamalı?” sualına neft sənayesindən başlamalı kimi cavab verdi.

Onun yaradıcısı və memarı olduğu “Yeni neft siyasəti” 1994-cü ildə rallaşdı və “Əsrin müqaviləsi” kimi tarixə daxil oldu. Bu strategiyanın reallaşdırılması ölkəyə nə verdi? Hər şeydən əvvəl ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsasını qoydu. İkincisi, bu müqavilə müxtəlif aparıcı dövlətlər arasında bağlandı və onlar düz və dolayısı ilə ermənilərin bizə olan yersiz ərazi iddiaları haqqında məlumatlı oldularki, bu da özünü sonralar biruzə verdi. Üçüncüsü, bu müqavilənin reallaşdırılması sonradan neft sənayesində onlarla yeni müqavilənin başlanmasını şərtləndirdi. Dördüncüsü, dünya ölkələrinin Azərbaycana marağı artdı və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiya axını başladı. Bəşincisi, Azərbaycan dünyaya investisiya cəlbəediciliyinə malik bir ölkə kimi tanındı. Altıncısı, neftdən gələn neft-dollar ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinə, sosial məsələlərin həllinə, çoxsaylı qacqın və

köçkünlərin problemlərinin qisməndə olsa həllinə yönəldi. Yeddincisi, Azərbaycan bu gəlirlərdən istifadə edərək əvvəllər öz mütəxəssislərimiz tərəfində kəşf edilmiş, lakin müvafiq avadanlıqların olmaması ucbatından istismar edə bilmədiyimiz, Xəzər dənizinin dərin sulu qatlarının mənimsənilməsinə gətirib çıxardı. Neft-dolların Dövlət Neft Fondunda yığılması ölkənin çoxsaylı problemlərinin həllində mühüm rol oynadı.

Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün çox zəruri idi, lakin həlledici deyildi, beləki iqtisadiyyatın təkcə neftdən asılı olması dünyanın müasir inkişaf meyillərinə uyğun deyildir. Məhz bu asılılığın aradan qaldırılması üçün ölkə başçısı iqtisadiyyatın diversifikasiyası (şaxələnməsi) məsələsinin həll edilməsini prioritet kimi qarşıya qoydu. Bu problemin həlli istiqamətində xeyli işlər həyata keçirildiki bunlardan ən əsası “Strateji yol xəritələrinin” hazırlanması idi. Bu xəritələr iqtisadiyyatın bütün sektorlarını əhatə edir və onu reallaşdırılması ölkədə dayanıqlı iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçməsinə təmin etməlidir. Strateji xəritələrə uyğun olaraq sənaye parkları və məhəllələrinin yaranması, yeni sənaye müəssisələri və logistik mərkəzlərin fəaliyyətə başlaması, aqrobiznesin inkişafı və digər məsələlər qisməndə olsa reallaşır. Ölkədə aparılmış və aparılan iqtisadi islahatlar bütövlükdə makrosəviyyədə sabitləşməni, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulmasını şərtləndirir. Bununla belə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meyillərinə zərbə vuran bir böyük məsələ isə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı işğal olunmuş rayonların iqtisadiyyatının bütövlükdə nəzərə alınma bilinməməsi idi.

İşğal faktı və postkonflikt inkişaf

Mövzuya keçməmişdən əvvəl göstərəkki, keçən əsrin 80-ci illərinin axırında Azərbaycan iqtisadiyyatı nə ilə səciyyələnirdi. Mərkəzi Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1988-ci ildə Milli gəlirin 40%-dən çoxu sənaye sektorunun payına düşürdü, beləki, həmin il ölkədə fəaliyyət göstərən 1005 sənaye obyektindən 52,63 %-i (yəni 529-u) ağır sənaye, 20,5%-i (yəni 206-sı) yüngül, 26,17%-i (yəni 263-ü) kənd təsərrüfatı ilə bağlı ərzaq məhsulları istehsal edən, 0,7%-i (yəni 7-i) digər müəssisələrə aid idi. Bununla yanaşı, başqa sektorlarda nəzərə alaraq keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində işləyən müəssisələrdən 3800-ü 1995-ci ildə fəaliyyətini dayandırmışdır. Həmçinin, müstəqilliyin ilk illərində keçmiş ittifaq respublikaları və sosialist düşərgəsi ölkələrinin neftmaşınqayırma avadanlıqlarına olan tələbatlarının 70-85 %-ni təmin edən ölkəmizin neftmaşınqayırma sənayesi də tənəzzülə uğradı. Neft sənayesinin inkişafında da müəyyən geriləmələr oldu, bütün bu geriləmələr həmçinin emal, yüngül, yeyinti sənaye sahələrində də baş verdi. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın əsas sektorlarından olan kənd təsərrüfatının inkişafında da geriləmə meyli müşahidə olunurdu.

Bütün bunlar ölkənin “özünəməxsus” olan problemlərdir, lakin özümüzədən asılı olmayan problemlərdə mövcud idi. Beləki, mənfur ermənilərin ölkəmizə ərazi iddiaları davam edir, onlar 90-cı illərin əvvəlində rus qoşunlarının bilavasitə iştirakı ilə bir sıra rayonlarımızı işğala məruz qoyaraq zəbt etmişdilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) 4 Qətnaməsi və digər Qurumların bizim ərazi bütövlüyü çərçivəsində bu problemin həllinə dair qəbul etdikləri heç bir sənədə erməni separatçıları məhəl qoymur, dünya birliyi də özünü “görməməzliyə” vururdu.

Ölkə Prezidenti mərhum Heydər Əliyevin bütün söylərinə baxmayaraq təcavüz davam edirdi. Nəhayət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev bu istiqamətdə xeyli işlər görsədə mənfur düşmən heç cür razılığa gəlmirdi. Bütün bunlar yeni bir situasiyanın yaranmasını şərtləndirirdi: 1920-ci ilin 28 sentyabrında düşmən təmas xəttində təxribat törətdi və buna cavab olaraq Ali Baş Komandan “Əks əməliyyat” keçirmək üçün Silahlı Qüvvələrin Komandanlığına tarixi əmr verdi. Vətən müharibəsi dövründə Ali

Baş Komandan Dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin televiziya kanallarına onlarla müsahibə verdi, bizim haqq işimizin məğzini onlara çatdırdı. Vətən müharibəsi 44 gün davam etdi və düşmən layiqli cəzasını alaraq məğlub oldu. Məhz müharibənin bitməsi Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı işğaldan azad olunmuş torpaqlarda hansı işlərin görülməyini qarşımızda qoyur.

Azərbaycan iqtisadi baxımdan Abşeron, Gəncə-Qazax, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Aran, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın və Dağlıq Şirvan olmaqla on regiondan ibarətdir. Yuxarı Qarabağ İqtisadi Regionu: Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli inzibati rayonları və Xankəndi şəhərindən ibarətdir. Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Regionu isə Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edir [4,s.152, 165]. Hazırda bu bölgələrdə iki iqtisadi region: Qarabağ və Şərqi Zəncəzur yaradılmışdır. Bu məqalədə məhz axıncı İqtisadi Regionlar haqqında danışacağıq.

Ölkə Prezidentinin dediyi kimi, Beynəlxalq ekspertləri də dəvət etməklə işğalla əlaqədar olan ərazilərimizdə Azərbaycana dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi həyata keçiriləcəkdir. Bu qiymətləndirmənin nəticəsi Beynəlxalq Məhkəmədə Ermənistan qarşı qəbul olunacaq qərarlarda öz əksini tapacaqdır. Odurki burada biz hər hansı konkret rəqəmlər deyil, ümumi halda dəyən ziyandan danışacağıq. Bu qiymətləndirməni gözləmədən fikrimizcə, aşağıdakılara nəzər yetirilməsi vacibdir. Beləki, Ermənistan bu illər ərzində işğal etdikləri torpaqlara maddi, ekoloji, mənəvi ziyanlar vurmuşdur.

Bu ərazilər işğal altında olarkən, orada yerləşən ev təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və s. sahələrə ciddi ziyan vurulmuşdur. Beləki, işğal dövründə bu obyektlər “əldən verilmiş imkanlar” a məruz qalmış, bu təsərrüfatlara aid gəlir (mədaxil, mənfəət) ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. İşğal dövründə həmin ərazilərdə yerləşən 8376 yaşayış məntəqəsi ermənilər tərəfindən darmadağın edilmiş, talan olunmuşdur. Belə ki, həmin təsərrüfatlarda yaşayan soydaşlarımıza məxsus olan evlər, onlara aid ev ləvazimatları, mal-qara və quşlarını ermənilər mənimsəmiş, keçən dövr ərzində bu təsərrüfatlardan həmin vətəndaşlarımıza gəlir daxil olmamış, bu isə dolayısı ilə onların istehlak tələbatlarının ödənilməməsi ilə bir başa dövlət büdcəsinə daxil olmaları azaltmışdır. Bunu orada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri. Turizm obyektləri üçün də demək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan on iqtisadi regionu fərqləndirirlər: Abşeron, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Aran, Naxçıvan, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın. Tədqiqat obyektimiz üçün maraq doğuran isə axıncı iki iqtisadi regiondur.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli inzibati rayonları daxildir və bunlardan Cəbrayılın Cocuq Mərcanlı kəndi, Ağdam və Füzulinin bəzi kəndlərinin çıxmaq şərtilə bütün ərazi erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilmişdir. Bu regionun əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq, üzümçülük, meyvəçilik, tütüncülük, buğda istehsalı və s. kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edir. Bununla bərabər bu regionda arıçılıq, baramaçılıq istehsalı və sənaye məhsullarının istehsalı da xarakterikdir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi regionuna Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonları daxildir. Bu regionun ərazisi 6500 kvadrat kilometr və ya respublika ərazisinin 7,5 faizini təşkil edir. Bu iqtisadi region müxtəlif təbii sərvətlərlə məşhurdur: qızıl, mərmər, civə, kobalt, inşaat daşları və s. Burada qida və yüngül sənaye səciyyəvidir.

Bu iqtisadi regionlar təkcə sadaladıqlarımızla zəngin deyildir. Burada böyük potensialı olan dağ çayları, mineral sular, meşə massivində vardır ki, bu da regionun iqtisadi potensialını xarakterizə edir. Bu regionun ixtisaslı kadrları, onların əmək qabiliyyəti də iqtisadi potensialın ayrılmaz hissəsidir.

Bu rayonların iqtisadi fəaliyyət növlərinə diqqət edək. Kəlbəcər rayonu 1930-cu ilin

avqust ayının 8-də inzibati rayon statusu almış və 1993-cü ildə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Hesablamalara görə işğal nəticəsində Kəlbəcərə milyard manatlarla ziyan dəymişdir. Kəlbəcərin ərazisi 3064 km², əhalisi 77003 nəfər, əhalinin bir kvadrat kilometrə düşən sıxlığı 39,66 nəfər/km², kişilərin sayı 38396, qadınların sayı 38607 nəfər, müharibədə 511 nəfər öldürülmüş, 321 nəfər əsir götürülmüş və ya itkin düşmüş. şəhid ailələrinin sayı 488 ailə, Qarabağ qazilərinin sayı isə 75 nəfərdir. Kəlbəcərdə meşə örtüyü çox böyük ərazini əhatə edir, ərazisindən Tərtər çayı axmaqla aşağıdakı adda heyvanlar mövcuddur: dağ keçisi, cüyür, qonur ayı, çol donuzu, daşlıq dələsi, ular, toğlugötürən, qartal və s. Kəlbəcərin zəngin bitki örtüyü vardır: enliyarpaqlı meşələr (bura daxildir: palıd, fıstıq, vələs), meşə-çöl bitkiləri, alp və subalp çəmənlikləri. Kəlbəcər faydalı qazıntıları ilə də məşhurdur: qızıl, civə, qum, çınqıl, mişar daşı, mineral sular.

Kəlbəcərin iqtisadiyyatı aşağıdakılarla səciyyələnir:

- ehtiyatı 112,5 ton təşkil edən, istismar edilən Söyüdlü (Zod) qızıl yatağı,
- ehtiyatı 13 ton olan Ağduzdağ və Tutxun qızıl yataqları,
- Ağyataq, Levçay, Çorbulaq yataqları- ehtiyatı 850 ton,
- Qamışlı və Ağqaya yataqları- ehtiyatı 200 tondan çox,
- mişar daşı istehsalı üçün yararlı olan, ehtiyatı 10941 min m³ olan Kilsəli yatağı,
- kərpic istehsalı üçün yararlı olan, ehtiyatı 1312 min m³ olan, Keşdək gil yatağı,
- Çəpli qum-çınqıl qarışığı yatağı – ehtiyatı 4473 min m³,
- ehtiyatı 1756 min m³, əla dekorativliyə malik olan 4 mərmər oniksi,
- nefroid yatağı - ehtiyatı 801 ton,
- ehtiyatı 2337 ton olan 1 obsidian Dərə düzü yatağı,
- ehtiyatı 1067 min m³ olan 1 listvenit yatağı,
- çox məşhur olan və Kəlbəcərə dünya şöhrəti gətirmiş Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keşdək, Qarasu, Tutxun, Mozçay, Qoturlusu, ehtiyatı 3093 m³/gün olan mineral su yataqları.

Kəlbəcər öz geologiyası ilə də məşhurdur, beləki, ərazidə Yura, Təbaşir, Paleogen, Neogen və Autropogen çökmə, vulkanogen çökmə, vulkanik suxurlar geniş yayılmışdır.

Kəlbəcərdə əkinçilik və heyvandarlıq geniş təşəkkül tapmış, həmçinin 1980-ci ildə İstisu bulağının üstündə kurort və mineral su doldurma zavodu tikilmiş, onun istehsal gücü 800 min litr/gün təşkil edirdi. Kəlbəcərin ərazisində 2 İstisu sanatoriyası fəaliyyət göstərirdi, burada da ildə 50 min nəfərdən çox insan müalicə olunurdu. İşğaldan əvvəl Kəlbəcərdə 97 məktəb, 4 uşaq bağçası, 116 kitabxana, 43 klub, 42 mədəniyyət evi, Tarixşünaslıq muzeyi, 9 xəstəxana, 75 tibb məntəqəsi, 23 ambulatoriya, 9 aptek, yüzlərlə inzibati bina, minlərlə mənzil, 100 min baş qaramal, 500 min baş qoyun-quzu, yüzlərlə maşın, texnika və s. talan edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanı ilə Ağdərə rayonunun əksər hissəsi Kəlbəcərə verilmiş və 57 kəndi əhatə edir. Bu ərazinin faydalı qazıntıları: Mehmana polimetall yatağı və gipsdən ibarətdir. Ərazidən 2 çay: Tərtər və Xaçın çayı axır. Tərtər çayı üzərində 1976- cı ildə Sərsəng su qovşağı inşaa edilmiş, anbarda suyun həcmi 560 min m³ olmaqla, işğaldan əvvəl ildə 125 mln kvtsaat elektrik enerjisi verirdi. Bu su anbarının hesabına düzən Qarabağ və dağətəyi zonanın 120 min hektar sahəsi suvarılırdı. Ağdərənin 76 min hektarı, daha doğrusu ərazinin 44 %-i meşəlikdir. Burada taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq, tütünçülük inkişaf etmişdir.

Laçın rayonunun ərazisi 1883 km², əhalisi 65430 nəfər, işğaldan əvvəl rayonda 217 mədəniyyət müəssisəsi, 142 səhiyyə obyekt, 133 ümumtəhsil məktəbi, 1 orta texniki peşə məktəbi, 5 məktəbəqədər müəssisə, 5 musiqi məktəbi, 1 internat məktəbi, 1 rabitə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. İşğaldan əvvəl Laçında 1 ədəd avtovağzal, 82 avtobus dayanacağı, 2130

km avtomobil yolları, 92 körpü, 1187 km su kəməri, 33 su anbarı, çamaşırxana, 15 km-lik mərkəzi kanalizasiya xətti, 20 km istilik şəbəkəsi, 14 hamam, 8 yanacaq doldurma stansiyası, 1020 km radio-telefon kommunikasiya xətləri, 3 ədəd televiziya stansiyası mövcud olmuşdur. Laçın rayonunda toxuculuq sənəti geniş təşəkkül tapmış, dünyada məşhur olan “Qasımuşağı” xalçası məhz bu rayona məxsusdur. Laçın rayonunun əhalisi 65507 nəfərdir və ilkin hesablamalara görə erməni işğalı nəticəsində bu rayona dəymiş ziyan 7,1 mlrd AB, dolları təşkil edir.

Zəngilan rayonunun ərazisi 707 km² təşkil edir və bu rayonun ərazisindən Həkəri, Oxçu, Bəsit, Araz çayları axır. Zəngilan rayonu aşağıdakı faydalı qayınları ilə məşhurdur: tikinti daşı, əhəng xammalı, qızıl, qara marmar. İşğaldan əvvəl Zəngilan rayonunda 66 məktəb bunlardan: 39 orta, 15 əsas (səkkizillik), 12 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərmiş və burada 5852 nəfər şagird təhsil almış, 1280 nəfər müəllim isə çalışmışdır. Zəngilanda işğaldan əvvəl 21 dəmiryol müəssisəsi, 6 dəmiryol voğzal, 29 kolxoz-sovхоз, 1 arıçılıq təsərrüfatı, 4 kooperativ, 3 kəndli fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdi. Zəngilanın Bəsitçay hövzəsində dünyada məşhur olan unikal təbii çinar meşəsi var idi.

Qubadlı rayonunun əsası 1933-cü ildə qoyulmuş, əhalisi 37433 nəfər təşkil edirdi. Qubadlının ərazisindən Bazarçay (Bərgüşad), Həkəri, Kiçik Həkəri, Meydan dərəsi çayları axır. İşğaldan əvvəl Qubadlıda 1 şəhər, 93 kənd, 31 inzibati-ərazi dairəsi, 115 iri və orta müəssisə, 11 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 56 ümumi təhsil məktəbi, 1 texniki peşə məktəbi, 4 xəstəxana və tibb müəssisəsi, 111 mədəniyyət ocağı var idi.

Qubadlı rayonunun iqtisadiyyatı taxılçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük, baramaçılıq və üzümçülük olmuş, rayonda 31 süd-əmtəə ferması, üzümün ikin emalı üzrə 2 zavod, yağ-pendir və asfalt zavodu, inkubator-quşçuluq fabriki, balıq yetişdirmə vətəgəsi, daş karxanası, marmar sexi, “Neftqazavtomat” təcrübə zavodunun filialı olmaqla, bütövlükdə rayonda 62 idarə və müəssisə fəaliyyət göstərirdi.

Qubadlıda 111 mədəni-maarif müəssisəsi, o cümlədən, 60 kitabxana, 10 mədəniyyət evi, 28 klub, 125 ticarət, 96 iaşə obyekt, 8 avtomat stansiya, 33 səhiyyə müəssisəsi, 56 həkim, 511 tibb işçisi, 4 xəstəxana, 5 həkim ambulatoriyası, 54 feldşer-mama məntəqəsi, 4 aptek 1 mərkəzi, 82 kənd kitabxanası xalqa xidmət edirdi.

Cəbrayıl rayonunun ərazisi 1049 km² olmaqla erməni faşizminin təcavüzü nəticəsində, ilkin hesablamalara görə rayona 13,928 mlrd ABŞ dolları ziyan dəymişdir. Cəbrayıl rayonu ərazisində yaşı 400-500 il olan 14 iri diametrli çinar ağacı, 104 kəhriz və 99 bulaq var idi. Cəbrayıl rayonunun iqtisadiyyatı əsasən sement istehsalı üçün qiymətli xammal, marmar, başqa tikinti materialları, dəmir filizi və hətta neft yataqlarının olduğu güman edilir. Cəbrayılda heyvandarlıq, üzümçülük, baramaçılıq, pambıqçılıq, xalça toxuculuğu geniş təşəkkül tapmışdır. İşğaldan əvvəl Cəbrayıl rayonunda 60 min tondan çox üzüm istehsal olunurdu. Rayon ərazisində işğaldan əvvəl üzümün ilkin emalı üçün zavod, tikiş, xalça və cihazqayırma sexləri, bütövlükdə isə 8 sənaye obyekt mövcud idi və rayonun ərazisindən Araz çayı axır.

Füzuli rayonunun ərazisi 1386 km², əhalisi 144 min nəfər, 2 şəhər, 16 qəsəbə, 82 kənddən ibarətdir və rayonun ərazisindən Quruçay, Köndələnçay, Qozluçay, Çərəkən və Araz çayları axır. Füzuli rayonunda əsasən heyvandarlıq, taxılçılıq, bostan-tərəvəz, pambıqçılıq, şəkər çuğunduru, üzüm və meyvə istehsalı ilə məşğul olurlar. Qeyd edək ki, rayon ərazisinin 70%-i kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdir və 16 təsərrüfatda islahat aparılmış, bir ailəyə orta hesabla 0,40 ha olmaqla 5437 ailəyə 8804 ha torpaq sahəsi paylanmışdır.

Ağdam rayonunun əhalisi 174575 nəfər, onlardan 59261 nəfər şəhərdə, 115314 nəfər isə kənddə yaşayır. İşğaldan əvvəl rayonda 54 tibb müəssisəsi, 79 mədəniyyət ocağı, 15 şəkər zavodu, 1 şampan zavodu, 10 istirahət mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Ağdam rayonunun

iqtisadiyyatında işğaldan əvvəl dəzgah avadanlıqları, aerokosmik və rabitə cihazları, metiz-furnitir, traktor və avtomobil təmiri, asfalt, konserv, yağ-pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları, tikinti materialları, 2 dəmiryolu voğzal və aeroport, avtomobillərə texniki xidmət stansiyaları, məişət xidməti kombinatı, elektrik şəbəkəsi, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektriklişdirilməsi, musiqi texnikumu, 1700 ha meşəlik, 91,3 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi var idi. Rayonda pambıqşılıq, üzümçülük, heyvandarlıq da inkişaf etmişdir.

Xocavənd rayonunun ərazisi 1458 km², əhalisi 41725 nəfərdən (onlardan 10648 nəfər Azərbaycanlılardır) ibarət olmaqla burada 1 şəhər (Xocavənd), 2 qəsəbə (Hadrut və Qırmızı Bazar). 81 kənd mövcuddur. Rayonun 10 kəndində erməni təcavüzkarları 1723 yaşayış evini yandıraraq və əmlaklarını talan edilmiş, 47 sənaye. 144 kənd təsərrüfatı obyektini viran olunmuş, 4 məktəbəqədər tərbiyə ocağı, 32 səhiyyə müəssisəsi, 59 mədəniyyət obyektini, 10 tarixi abidə dağıdılmışdır.

Xocavəndin faydalı qazıntılarına üzlük daşı, tikinti daşı aiddir, üzümçülüğü və yaşıl marmarı çox məşhurdur. Rayonda üzümçülük, quşçuluq, bostançılıq, taxılçılıq, tərəvəzçiliklə məşğuliyyəti vardır.

Şuşada erməni işğalı nəticəsində 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 22 ümumtəhsil məktəbi, Mədəni Maarif və Kənd Təsərrüfatı texnikumları, orta ixtisas musiqi məktəbi, 8 mədəniyyət evi, 22 klub, 31 kitabxana, 2 kinoteatr, 8 muzey, Şərq musiqi alətləri fabriki məhv edilmişdir. Şuşanın həyatında heyvandarlıq əsas yer tutur və kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 20,9 min ha, ondan 3,8 ha şum yeri, 16,7 min ha otlaqlar təşkil edir.

Şuşada 5.2 min baş mal-qara, 15,2 min baş davar var idi və işğal nəticəsində ermənilər özünükiləşdirdilər. Şuşada istehsalat kombinatı, çörəkbişirmə müəssisəsi, məişət xidməti kombinatı, kurort ticarət müəssisəsi, Bakı “Radioquraşdırma” İstehsalat Birliyinin 1.Nəli istehsalatı, Qarabağ ipək kombinatının 3.Nəli toxuculuq sexi, elektrik şəbəkəsi, rayon maddi-texniki təchizat bazası, Şuşa tikinti birliyi, Təsərrüfatlararası tikinti idarəsi, Təmir tikinti idarəsi, Yol istismar idarəsi vəs. erməni terrorizmi nəticəsində məhv edilmişdir. Şuşada dünyada məşhur olan Türşsu yataqları mövcuddur.

Xocalı rayonunun sahəsi 0,94 km², əhalisi 24417 nəfər , 1 şəhər. 1 qəsəbə (Əsgəran). 50 kəndə malik olmuşdur. Xocalıda 1 tibb müəssisəsi, 59 mədəniyyət ocağı olmuş, erməni işğalı nəticəsində tamamilə yerlə yeksan edilmiş və qətlə təhvil verilmişdir.

Xankəndinin sahəsi 8 km², əhalisi 53,3 min nəfər, Kərkicahan qəsəbəsində isə 2 min nəfər yaşayır.Yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf edib Xankəndində elektrotexnika, avtomobil təmiri, asfalt- beton zavodu, mebel fabriki, tikinti materialları, sənaye, istehsalat və tədris kombinatı, 3 sovxoz və 1 kolxoz mövcuddur.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində bərpa və yenidən qurma işlərini həyata keçirərkən dünya təcrübəsindən bəhrələnərək dəymiş ziyanın hesablanması həyata keçiriləcəkdir. Bu funksiyaları ölkə Prezidentinin yaratdığı Komissiya yerinə yetirəcəkdir ki, bu komissiyayada müəyyən funksiyalar həvalə olunacaqdır.

Yerinə yetiriləcək funksiyaların izah edilməsi üçün iqtisadi ədəbiyyatda [3] “mitiqatsiya” (ingilis. mitigation) terminindən istifadə edilir. Bu məfhum özündə müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılması və regionun yenidənqurulması üçün zəruri olan bütün kompleks tədbirləri özündə birləşdirir. Kompleks mitiqatsiya tədbirlərinin əsas funksional məzmunu müharibədən sonrakı rejimdir, fəaliyyətin bütün sonrakı aspektlərini əhatə etməklə, daha çox işin görülməsi və vəsaitlərin sərfini özündə ehtiva edir. Bu isə öz növbəsində idarəetmənin səmərəliliyi məsələsini gündəmə gətirirki, o da çoxlu sayda dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının işinin koordinasiyasının təmin edilməsini aktuallaşdırır. Çoxlu təşkilat və şəxslərin bu işə cəlb edilməsi stress vəziyyəti yaratmaqla tam informasiyaya

malik olma şəraitində səmərəli ola bilər. Bunun üçün bütün görülməli işlərin əvvəlcədən monitorinqini aparmaq üçün xüsusi komissiya yaradılır, beynəlxalq ekspertləri də dəvət etməklə regiona və ölkəyə dəyən ziyan hesablanır.

Mitiqatsiya fəaliyyətində bütün iqtisadi, daha doğrusu ekoloji-iqtisadi-sosial məsələlərin həllini təmin və informasiya bazasının əsasını təşkil edən iqtisadi ziyanın hesablanmasına yönəlmiş qiymətləndirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi ziyanın düzgün hesablanmasından Beynəlxalq məhkəmədə təcavüzkar ölkə tərəfindən (Ermənistan) Azərbaycana ödəniləcək kompensasiyanın miqdarı, habelə konflikt regionunda bərpa işlərinin həyata keçirilməsi üçün logistika məsələlərinin düzgün həlli, onun maliyyələşdirilməsi və s. məsələləri bilavasitə asılıdır. Zıyan göstəricisi, istehsal vasitələri və yerinə yetiriləcək işlərin keyfiyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün əsas etalon göstəricidir.

Bununla bərabər müharibədən sonra konflikt regionuna dəyən ziyanın təyin edilməsi ən çətin və mürəkkəb məsələlərdən biridir. Fikrimizcə bu ziyan müxtəlif istiqamətləri nəzərə almaqla hesablanır: regionun meşə, çay, torpaq sahələrinə dəyən ziyan; regionda fəaliyyət göstərmiş ev təsərrüfatı, fermer təsərrüfatı, müəssisə və təşkilatlara dəyən ziyan; mədəni-maarif, tarixi abidə, təhsil, səhiyyə təşkilatlarına dəymiş ziyan; müharibə ilə əlaqədar o regionların işğalçı dövlət tərəfindən zəbt edilməsi ilə əldə olunmayan məhsul (əldən buraxılmış imkanlar) görə dəymiş ziyan; müharibə dövründə həmin regionlarda məhsul istehsalının artırılmasına yönəldilən tədbirlərin yerinə yetirilə bilməməsi ucbatından əlavə məhsul istehsalının mümkün olmaması səbəbindən dəyən ziyan; zəbt olunmuş rayonlarla kooperasiya əlaqəsində olan müəssisə və təşkilatlarda işğalla əlaqədar müqavilənin yerinə yetirilə bilməməsi ucbatından dəyən ziyan; heç bir şeylə kompensasiya edilə bilməyən insanlara dəyən mənəvi ziyan. Erməni qəsbkarları məhz yuxarıda sadaladıqlarımız zıyanı Azərbaycan Respublikasının müharibə zonasındakı və ondan kənar zonalardakı regionlara vurublar. Təbii ki, dünya ədəbiyyatında müharibə dövründə vurulan ziyanın hesablanması üçün yanaşmalar mövcuddur [1-3].

Məhz bu baxımdan həmin iqtisadi regionlarda 2020-ci il noyabrın 8-nə qədər keçən dövrdə Azərbaycanın itirilmiş potensialını hesablanması çox vacib problemdir. İşğal dövründə Azərbaycanın itirdiklərinə nəzər yetirək: baxılan regionlarda şəhər, qəsəbə və kəndlərin yerlə yeksan edilməsi, bu regionlarda bütün infrastrukturların məhv edilməsi, bu regionlarda torpağın vəhşicənə istifadəsi, bu regionlarda meşə massivi, su hövzəsinə vurulan ziyan, bu regionlarda yaşayan insanlara düzəldilməsi mümkün olmayan vurulmuş mənəvi ziyan. Bu ziyanlar təkcə yuxarıdakılarla məhdudlaşmır. Belə ki, adlarını çəkdiyimiz və işğalda olan iqtisadi regionlarımıza aid torpaqlar Azərbaycanın ən münbit ərazisidir. Məhz bu ərazilərdən hər il min tonlarla kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilir, insanların məşğulluğu məsələsi həll edilirdi. İşğal dövründə bu məhsullar Azərbaycan insanının rifahına qulluq etmədiyi üçün bunlar əldən verilmiş imkanlara aid edilir ki, bu da ölkə büdcəsinə çatmayan hissədir.

Bütövlükdə işğal ərazisində yerləşən su elektrik stansiyaları, xammal-material ehtiyatları ermənilər tərəfindən mənimsənilmiş, bu ərazilərdə olan kurort-sağlamlıq müəssisələri bu illər ərzində ermənilərin nəzarətində olmuşdur. İşğal olunmuş ərazilərimizdə bu illər ərzində ermənilərin mənimsədiyi qızıl, mineral su və digərləri haqqında aşağıdakıları demək olar: işğal olunmuş ərazilərdə 155 növ müxtəlif faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən 5 qızıl (ehtiyatı 132,6 ton; 6 civə (1898,4 ton); 2 mis; 1 qurğuşun (37,3 min ton); 19 üzlük daşı (432 min m³); 10 mişar daşı (189 mln m³); 4 sement xammalı (147mln108 min ton); 13 müxtəlif növ tikinti daşları (57 mln 965 min ton); 1 soda istehsalı üçün xammal (129 mln 833 min m³ əhəngdaşı); 21 pemza və vulkan gili (2 mln 144 min m³); 10 gil (23mln 243 min m³); 9 qum-

çınqıl (96 mln 987 min ton); 5 tikinti qumu; 9 gips, anhidrid və gəc; 1 perilit (4 mln 473 m³ perilit); 1 obsodion; 3 vermikulit; 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, yəşəm, oniks, cad, pefritoid və s.) yataqları yerləşir [2].

Məhz bu sərvətlərimiz ermənilər tərəfindən son 30 ilə yaxın dövrdə mənimsənilmişdir.

Ancaq bu işğal daimi ola bilməzdi, beləki, Azərbaycan Respublikası heç vaxt bu işğalla barışa bilməzdi. Uzun illərcə aparılan danışıqlar, bəhrə vermədiyi üçün Azərbaycan hərbi yolunu seçdi və qısa bir müddətdə, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuz 44 gün ərzində işğalda olan torpaqlarımızı işğaldan azad etdi və tarixi sərhədlərimiz bərpa olundu. Bəs postkonflikt dövründə nə ediləcək, hansı işlər yerinə yetiriləcək?

Bu çox çətin, böyük məsrəflər tələb edən və eyni zamanda çıx qürur verici bir prosesdir. Azərbaycan vətəndaşının əzmkarlığı ilə işğaldan azad olunan ərazilər qısa müddətdə bərpa olunacaqdır. Bu işlərin həyata keçirilməsində hansı məsələlər həll olunmalıdır. Fikrimizcə, işğaldan azad olunan torpaqlar ilk növbədə minalardan təmizlənməlidir, adətən minalanmış torpaqların xəritəsi məğlub olan ölkə tərəfində qalib olkəyə verilməlidir. Lakin erməni xisləti bu məsələnin həllində militarist bir mövqe sərgiləyir. İkincisi, minaların təmizlənməsindən sonra infrastruktur obyektlər bərpa olunmalı, bütün kommunikasiyalar işə düşməlidir. Bundan sonra ayrı -ayrı rayon və kəndlərdə məcburi köçkünlərin öz ata-baba yurdlarına qaytarılması və özəlləşdirmə məsələsi həll olunmalı, insanlar torpaq sahələri ilə təmin olunmalıdır. Bundan sonra isə bölgələrdə sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması və inkişafı üçün ssudaların verilməsi məsələsi həll olunmalı, istehsal olunan məhsulların tədarükü və emalı üçün müvafiq infrastruktur qurulmalıdır. Daha sonra uyğun yerlərdə sənaye obyektlərinin işə salınması məsələsi həll olunmalıdır, yəni təbii resursların hasil edilməsi və onun emalı. Bərpa edilmiş bölgələrdə məşğulluq məsələsi həll edilməli, insanı torpağa “bağlamaq” üçün müvafiq işlər görülməlidir. Fikrimizcə, aşağıdakı sahələrə üstünlük verilməlidir: heyvandarlıq, arıçılıq, baramaçılıq, bitkiçilik, tütün və buğda istehsalı, sənaye müəssisələri, o cümlədən kənd təsərrüfatı və sənaye üzrə emal müəssisələri.

Postkonflikt dövründə bərpa olunmuş iqtisadi regionlarda Milli Elmlər Akademiyasının müvafiq Elmi-Tədqiqat institutlarının filiallarının açılması (aqrar, informasiya və s) həm məşğulluq, həm də tədqiqat obyektinə yaxınlıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çox mühüm məsələlərdən biri də bu bölgələrdə universitet və ya onların filiallarının açılmasıdır.

Bəs işğaldan azad olunandan sonra bu ərazilərdə hansı işlərin yerinə yetirilməsi prioritet təşkil edir:

- ilk növbədə bu ərazilərin minalardan təmizlənməsi;
- həmin ərazilərdə infrastruktur obyektlərinin inşası;
- insanların hissə-hissə o yerlərə köçürülməsi.

Burada həyatın bərpa edilməsi və perspektiv inkişaf üçün daha nə etmək lazımdır:

- bu ərazilərdə özəlləşdirmənin aparılması;
- yeni iş yerlərini açılması məsələlərinin həlli;
- burada yaşayıb çalışacaq insanlardan 5 il müddətində gəlir vergisindən azad edilməsi;
- insanların bu ərazilərə axınını təşkil etmək üçün onları əmək haqlarına əlavələrin edilməsi;

- müxtəlif universitetlərdən təyinatla bu ərazilərə gənc mütəxəssislərin cəlb edilməsi. Burada bir məqama fikir vermək lazımdır: indiki qaydaya görə pedoqoji ixtisasları bitirən məzunlar bu və ya digər məktəbdə boş qalan yerlərə imtahan verməklə yerləşdirilirlər. Fikrimizcə, işğaldan azad olan ərazilərdə universitetin verdiyi təyinat əsas götürülərək işə

qəbul həyata keçirilərsə bu daha məqsədəmüvafiq olar. Bir məqamada baxaq: təyinatla işğaldan azad olunmuş ərazilərdə işləməyə gələn gənc mütəxəssislərə Bələdiyyə torpaqlarından ev tikmək üçün sahə ayırmaq, evin tikintisini müxtəlif qurumlara həvalə etməklə gəncləri bu torpaqlara bağlama mexanizmini həyata keçirmək. Əgər gənc mütəxəssis digər gənc mütəxəssislə ailə həyatı qurarsa onların sosial məsələlərinin həll edilməsi növbədənəknar həyata keçirilməlidir.

- bu ərazilərdə bitkiçilik, heyvandarlıq, əkinçilik, arıçılıq, baramaçılığın xüsusi olaraq inkişaf etdirilməsi üçün şəraitin yaradılması (fermer təsərrüfatı, icmalar və s.)

- Bakı şəhərində yerləşən universitetlərin işini yüngülləşdirmək, regionların inkişafını təmin etmək məqsədilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 2 universitetin yaradılmasını təklif edirik: birinci universitet Ağdamda açılsın. Nə üçün məhz Ağdam? Əlbəttə yaxşı olardı ki bu universiteti bizim mədəniyyət mərkəzimiz olan Şuşada açaq. Lakin Şuşanın ərazisi məhduddur və müsir universitet qurularkən orada kompuların tikintisi də nəzərə alınır və buna görə Ağdamı seçirik. Bu universitet Ağdam, Tərtər, Bərdə, Xocavəndin bir hissəsi, Füzulinin bir hissəsi, Beyləqanın bir hissəsi, Xankəndi, Xocalı, Şuşa, Kəlbəcərin bir hissəsinin və digər rayonların məzunlarının təhsil alması üçün nəzərdə tutulur. Bu universitetlərdə həmçinin Respublikamızın bu və ya digər universitetlərində çalışan professor-müəllim heyətinin də çalışacağını qeyd etmək lazımdır. Nəhayət Ağdamda yaradılacaq universitetin adının “QARABAĞ” olmasını təklif edirik. İkinci universitetin Cəbrayılada açılmasını təklif edirikvə bunu belə əsaslandırırıq: əvvəla Cəbrayılada universitet üçün kompuz tikilməsinə əla şərait vardır; ikincisi Cəbrayıl mənfur düşmənimiz Ermənistandan xeyli uzaq məsafədədir; üçüncüsü Cəbrayılada Cənubi Azərbaycanla bizi bağlayan yeganə “XUDAFƏRİN” körpüləri var ki bu da çox simvolikdir. Bu universitetdə Cəbrayıl, Beyləqan rayonunun bir hissəsi, Füzulinin bir hissəsi, Xocavəndin bir hissəsi, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcərin bir hissəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası və nəhayət Cənubi Azərbaycandan olan soydaşlarımız təhsil ala biləcəklər. Universitetin adının isə “XUDAFƏRİN” olmasını təklif edirik.

Bütün sadaladığımız və söyləmədiklərimiz fikirlərin hamısını həyata keçirilməsi işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda həyatın öz axarına düşməsi və bütövlükdə Azərbaycan adlı məmləkətin dünyada söz sahibi olacağına hamımızda inam yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Агаева Г.Г. Регулирование формирования и использования ресурсного потенциала аграрного сектора экономики / Дисс. на соиск. к.э.н. Махачкала: ИСЭИ ДНЦ РАН, 1998, 176 с.
2. Багомедов М.А. Причины кризиса мировой и российской экономики и меры выхода // РППЭ, 2009, с. 248-259
3. Вакарев А.А. Методические подходы к определению экономического ущерба от чрезвычайных ситуаций для региональной экономики // Вести Волгоградского государственного университета Сер.3, Экономика, Экология, 2011 №1 (18), с.54-60
4. Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov Azərbaycan iqtisadiyyatı // Bakı: “Şərq və Qərb” mətbəəsi, 2016, 412s.
5. http://www.iqtisadiyyat.org/news/işğal_olunmuş_ərazilərin_azad_edilməsi_Azərbaycan_iqtisadiyyatına_nə_vəd_edir-1059

Ганимат Сафаров
Сабина Садыгова

**О РЕШЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ-ЭКОЛОГО-СОЦИАЛЬНЫХ ВОПРОСОВ
НА ТЕРРИТОРИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА, ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ**

РЕЗЮМЕ

В первые годы независимости внутренние междоусобицы в республике и разрыв экономических отношений с союзными республиками создали в стране спад. Именно в такое время перед Великим Лидером Гедаром Алиевым, пришедшим к власти во второй раз, встал вопрос о том, как возродить экономику страны. Как человек, долгие годы руководивший Азербайджанской Республикой, Гейдар Алиев нашел ответ на этот вопрос в развитии нефтяной промышленности. Однако инфраструктура в этой отрасли сохранилась частично и работали высококвалифицированные кадры.

Важным и большим фактором, оказавшим негативное влияние на развитие страны, стала оккупация наших территорий ненавистной Арменией с целью осуществления своей оккупационной политики в Нагорном Карабахе.

Цель – посмотреть экономический потенциал освобожденных территорий, определить упущенные возможности и направления строительных работ в постконфликтных условиях.

Использовались методологически-исторический, группировочный, сравнительный методы.

Результаты исследования – восстановление существующего экономического потенциала в оккупированных зонах, определены направления его влияния на развитие экономики Азербайджана и вопросы, которые важно сделать в этих областях.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, оккупация, Нагорный Карабах и прилегающие районы, упущенные возможности, освобождение земель от оккупации*

Qanimat Safarov
Sabina Sadiqova

**ON THE SOLUTION OF ECONOMIC-ECOLOGICAL-SOCIAL ISSUES
IN THE TERRITORIES OF AZERBAIJAN FREED FROM OCCUPATION**

ABSTRACT

In the early years of the republic's sovereignty, internal intrigues and the termination of economic ties between the union republics led to stagnation in the country. Coming to power for the second time. General national Leader Heydar Aliyev, as a person who has been leading the country for a long time, found the answer to this question: we must start with the oil industry. Since this industry had a good infrastructure and highly qualified personnel worked there.

One of the negatively and strongly influencing factors on the development of the country was the separatist actions of Armenia in Nagorno-Karabakh with the aim of seizing lands.

The goal is to look at the economic potential in the liberated territories, to determine the missed opportunities and directions of construction work in post-conflict conditions.

Methodology – historical, grouping, comparison methods were used.

The results of the research – restoration of the existing economic potential in the occupied zones, the directions of its impact on the development of the economy of Azerbaijan and the issues that are important to be done in these areas have been determined.

Key words: *the Republic of Azerbaijan, seizure, Nagorno-Karabakh and adjacent areas, missed opportunities, liberation of lands from invaders*

POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ EKOLOJİ TARAZLIĞIN QORUNMASI PRIORİTET MƏSƏLƏLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Məqalədə bildirilir ki, Ermənistan Respublikası 30 il ərzində işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərində təbiətə amansız zərbələr vurmuş, ekosistemi məhv etmişdir. Çaylar çirklənmiş, meşələr qırılmış, yaşıllıqlar məhv edilmiş, parklar, bağlar dağıdılmış, sərvətlər talan edilmişdir. Qeyd olunur ki, şanlı qələbə nəticəsində torpaqlar işğaldan azad edilmiş, meşələr salınmağa başlamış, öz ərazisində ekoloji tarazlığı qoruyub saxlamaq üçün Azərbaycan lazımı tədbirlər görməyə başlamışdır. Bu prosesi uğurla həyata keçirmək üçün bu işə mütəxəssislər cəlb olunmuşdur. Qarabağın ekoloji turizm məkanına çevrilməsi üçün zəruri fəaliyyət planı hazırlanmış, dövlət proqramları həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Açar sözlər: *işğal, ekosistem, erməni vandalizmi, meşələrin qırılması, çaylar çirklənməsi, qələbə, yeni parklar, turizm məkanı, inkişaf, birgə fəaliyyət*

Giriş. XXI əsrin əsas problemlərindən biri də ekoloji tarazlığın qorunmasıdır. Bunun üçün bəzi təxirəsalınmaz məsələlər öz həllini tapamalıdır. Buraya təbii resursların intensiv istismarının, neft-qaz və kömür hasilatının məhdudlaşdırılması, bərpaolunan enerji növlərinə, yaşıl və mavi iqtisadiyyata üstünlük verilməsi, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, karbon qazının həcmnin azaldılması, təkrar emal və digər məsələlər daxildir. 30 ilə yaxın müddət ərzində Ermənistan tərəfindən işğalda saxlanılan Azərbaycan ərazilərində ekoloji mühitdən söz açmaq belə mümkün deyil. Belə ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti təkcə Azərbaycanın deyil, ümumilikdə bölgənin təbii ekoloji mühitini təhlükə altına alınıb.

Qlobal iqlim dəyişikliyi, torpaqların səhrələşməsi proseslərini və təmiz içməli su çatışmazlığını nəzərə alsaq, bu gün ekologiya bütün dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biridir. Bununla bağlı BMT-nin 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri sırasında mühüm nüanslar öz əksini tapıb. Daha dəqiq desək, məqsəd 6 su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin və su təchizatı, sanitariya və gigiyenaya çıxışın zəruriliyindən, məqsəd 13 iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədən, məqsəd 15 isə quru ekosistemlərinin qorunması və bərpa edilməsinin, meşələrdən səmərəli istifadənin, səhrələşməyə qarşı mübarizənin, habelə torpaqların deqradasiyasının dayandırılmasının zəruriliyindən bəhs edir (1).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında” 2020-ci il 29 oktyabr tarixli Fərmanı ilə verilmiş tapşırıqlara əsasən, ətraf mühitin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə və onların ilkin qiymətləndirilməsi məqsədilə Əməliyyat Qərargahları yaradılmışdır. Bu qərargahlarda tanınmış mütəxəssislər, QHT nümayəndələri və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əməkdaşları fəaliyyət göstərirlər. Bu Əməliyyat Qərargahlarında fəaliyyət göstərən mütəxəssislər tərəfindən Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd rayonlarının ərazilərində monitorinqlərə başlanılmış və müxtəlif nəticələr əldə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qeyri-qanuni iqtisadi və digər fəaliyyət" adlı hesabatında da ayrıca bir fəsil işğal olunmuş ərazilərdə həyata keçirilmiş qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətin ekoloji nəticələrinə həsr olunub.

Qeyd etmək zəruridir ki, şanlı qələbəmiz ilə Vətən müharibəsinin başa çatması torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ilə bərabər təcavüzkar Ermənistan Respublikasının torpaqlarımızda apardığı amansız ekoloji terror aktlarına və talanlarına da son qoymuş oldu. Belə ki, 30 il ərzində erməni vandalları qeyri-qanuni əməllər törətmiş, təbii ehtiyatları kütləvi şəkildə istismar etmiş, şəhərlərimizdə, kəndlərimizdə dağıntılar törətmiş, meşələr qırılmış, yandırılmış, fauna və flora zərbə vurulmuş, biomüxtəliflik məhv edilmiş, çaylar qurudulmuş, ekoloji vəziyyət gərginləşmiş, ekosistem çirklənmiş, yaşıllıqlar, zəngin təbiət ehtiyatları məhv edilmiş, ekoloji tarazlıq pozulmuş, ətraf mühitin degradasiyası ilə nəticələnən fəsadlar yaranmış, təbiətə amansız divan tutulmuşdur. Azərbaycanın təbiəti üçün xarakterik olan landşaftlar, yüzillik ağaclar, bitki örtüyü, çəmənliklər, yamaclar, şlalələr, təbii mağaralar, mədəni park nümunələri, bağlar, unikal geoloji çıxıntılar, qayalar, paleontoloji laylar da məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdəki 260 min hektara yaxın meşə ərazisindən bir necə min hektar ərazi qalmışdır. Ermənistan qoşulduğu ekologiya və ətraf mühitlə bağlı beynəlxalq konvensiyaları, o cümlədən, “Ətraf mühitin dəyişdirilməsi üsullarının hərbi və ya hər hansı başqa düşmənsayağı istifadəsinin qadağan edilməsi” haqqında BMT konvensiyasını kobudcasına pozaraq işğal etdiyi ərazilərdə ekosistemi məhv etmişdir. Mütəxəssis hesablamalarına görə, təbiətə, ekologiyaya dəyən ziyanın həcmi 244 milyard ABŞ dollarını ötmüşdür.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2016-cı ilin yanvarında qəbul etdiyi 2085 sayılı qətnaməsində Ermənistan rəhbərliyini su resurslarından siyasi təsir vasitəsi kimi istifadə etməməyə də çağırırsa da bu çağırışa məhəl qoyulmamışdır. Qətnamədə bildirilirdi ki, Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunu və ona bitişik rayonlarını işğal altında saxlaması nəticəsində Azərbaycanın Aşağı Qarabağda yaşayan vətəndaşları üçün ekoloji və humanitar problemlər yaranıb. Ermənistanın həyata keçirdiyi ekoloji cinayətləri “Azercosmos”un peyk şəkilləri də sübut edir.

Müharibə dövründə ermənilər qadağan olunmuş fosfor bombalarından istifadə etməklə həmin ərazidəki bütün bitki örtüyünü məhv edib. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində, təxminən 110 min hektar ərazi sıradan çıxıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyasında çıxışında bu məsələyə toxunaraq bildirmişdi ki, Ermənistan Azərbaycanın keçmiş işğal edilmiş ərazilərində ekosid - ətraf mühitə qarşı genosid törədib. Göründüyü kimi, Ermənistanın həyata keçirdiyi terror siyasəti yalnız şəhərləri, kəndləri və ya orada yaşayan insanları hədəfə almır, həm də ekoloji tarazlığın pozulmasına yönəlib. Bu isə olduqca təhlükəli bir amildir. 44 günlük Vətən müharibəsində məğlub olan Ermənistan həm də bu hərəkətinə görə, beynəlxalq qanunlar qarşısında cavab verməlidir. Prezident İlham Əliyev 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş 6 yanvar 2021-ci il tarixli müşavirədə bildirib ki, bu ərazilərdəki təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismar edildiyi danılmaz faktdır. Bizim əlimizdə şirkətlərin adları var. Qeyd etməliyəm ki, əgər qızıl və digər yataqlarımızı qeyri-qanuni istismar edən bu şirkətlər təzminat ödəməsələr, bu məsələ məhkəməyə veriləcək, orada isə onları biabırçılıq gözləyir.(2)

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qeyri-qanuni iqtisadi və digər fəaliyyət" adlı hesabatında işğal olunmuş ərazilərdə həyata keçirilmiş qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətin ekoloji nəticələrinə həsr

olunmuş ayrıca bir fəsil vardır. Hesabatda bildirilir ki, beynəlxalq hüquq istənilən hərbi işğalçı öz xarakterinə görə "müvəqqəti işğal" kimi təsnif edir və işğalçı ölkənin işğal edilmiş ərazi üzərində suverenlik əldə etməsini nəzərdə tutmur, buna görə də işğal faktı ilə əlaqədar həmin ərazinin hüquqi statusu dəyişmir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə 42 min hektardan çox sahəsi olan xüsusi mühafizə olunan təbii ərazi – 2 dövlət qoruğu və 4 dövlət yasaqlığı yerləşir. Bu qoruq və yasaqlıqlar tamamilə ermənilər tərəfindən məhv edilib. Son 5 ildə əgər Ermənistan ərazisində 175 min kubmetr meşə məhv olubsa, Dağlıq Qarabağda isə bu rəqəm 404,8 min kubmetrdir. Təkcə 2017-ci ildə Qarabağda 102 488 kubmetr meşə qırılıb. 2012-2016-cı illəri əhatə edən dövrdə də Qarabağda meşələrin qırılmasının həcmi Ermənistandakından 2,3 dəfə yüksək olmuşdur(2). Ermənilərin törətdiyi yanğınlar nəticəsində təbiətə misilsiz ziyan dəymiş, meşə örtüyü tamamilə yanıb kül olmuşdur. Bitki və kollarla bərabər canlı orqanizmlər də məhv edilmişdir. Üzümlük sahələri qırılmış və beton dirəklərdən hərbi məqsədlə mühəndis istehkam işləri üçün istifadə edilib. İnfrastrukturun qəsdən məhv edilib yandırılması Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan liderlərinin hərbi əməliyyatların tamamilə dayandırılmasına dair 9-10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli sazişə nail olmasından sonra da davam etmişdir.

Müharibənin gedişində ermənilər beynəlxalq səviyyədə tətbiqi qadağan olunan ağır fosforlu mərmilərdən istifadə etmişlər. Bu silahın çox ağır fəsadlarının olması hamıya məlumdur. Belə ki, silahın tətbiqi zamanı ətraf zəhərlənir, təhlükəli yanq izləri qalır və güclü yanğınlar baş verir. Hərbi əməliyyatlar zamanı ermənilərin belə silahdan istifadə etməsi Azərbaycan Respublikası Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi üzrə Milli Agentlik (ANAMA) tərəfindən aşkar edilmişdir.

6426 km uzunluğunda suvarma kanalları şəbəkəsi, 185 km uzunluğunda kollektor və drenaj kanalları, 1429 artezian quyusu, 539 hidrotexniki tikinti obyekt, 220 su elektrik stansiyası, 88 nasos stansiyası, habelə ümumi həcmi 640 milyon m³ olan 8 su anbarı uzun illər ərzində işğal altında olub.

Həmçinin əvvəllər ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə 10 su anbarı, o cümlədən Tərtər çayı üzərində yerləşən Sərsəng su anbarı (hazırda Rusiya sülhməramlılarının məsuliyyəti zonasındadır) yerləşir. 500 milyon kubmetr tutumu olan Sərsəng su anbarı Aşağı Qarabağ ərazisində 100 min hektar əkin sahəsinin suvarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, o, uzun müddət texniki xidmətin göstərilməməsi səbəbindən qəza vəziyyətindədir ki, bu da regionun dağətəyi və mərkəzi Aran ərazilərində yaşayan 400 min sakin üçün təhlükə yaradır (3).

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü insan hüquqlarının və çoxsaylı beynəlxalq hüquq normalarının pozulması, sosial-iqtisadi fəsadlar və mədəni irsə vurulan ziyanla yanaşı, misli görünməmiş ekoloji terror, təbii sərvətlərin genişmiqyaslı və uzunmüddətli talanı ilə nəticələnib.

2020-ci il 10 noyabr sazişinin tələblərinə görə həmin il dekabrın 1-nə qədər Ağdam, Kəlbəcər, Laçın rayonları qeyri-qanuni olaraq burada məskunlaşmış erməni qəsbkarlarından təmizlənməli və onlar işğal altında olan həmin rayonları tərk etməli idilər. Erməni qəsbkarları ərazilərimizi tərk edərkən bütün əmlaklarını özləri ilə daşımışlar. Aparar bilmədiklərini – evlərini, sahələri, avadanlıqları, meşələri, ağaclıqları yandırmış, ev heyvanlarını güllələməklə bar-barlığını bir daha dünyaya nümayiş etdirmişlər. Onların bu vandalizmi ilə Reuters, BBC, StraitTimes, Euronews, France24, PFK və bir çox digər KİV vasitəsilə bütün dünya bir daha tanış olmuşdur. “Azərbaycalılara heç nə qalmasın” deyən bu qəddar insanlar yüzlərlə arı pətəyinə od vurub yandırmışlar.

İşğaldakı ərazilərdən keçən təbii su mənbələrimiz də Ermənistan tərəfindən həddindən

artıq çirklənməyə məruz qalıb. Araz və Kür çaylarının qolları olan Oxçuçay və Ağstafaçayın Ermənistan tərəfindən ən ağır formada çirkləndirilməsi nəticəsində sözügedən çaylarda canlı aləmin yaşayışı üçün böyük təhlükə yaranıb.

Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğundakı şərqi çinarlarının bəzilərinin yaşı 1200-1500 ilə çatır, onların gövdələrinin diametri 4 m, hündürlüyü 54 m-dən yuxarıdır. Avropada analoqu olmayan bu nəhəng ağaclar işğalçılar tərəfindən qəddarlıqla məhv edilmişdir. Araz palıdını orada müvəqqəti məskunlaşmış ermənilər ilboyu yanacaq kimi istifadə etmişlər. Nəzarətdən kənarda qalmış, dünyada yalnız bu ərazidə bitən endemik bir növün kütləvi şəkildə doğranmasını ekoloji genosid kimi qiymətləndirmək olar.

İşğal altında olmuş torpaqlarda ermənilər Mesomor AES-dən gətirilmiş radioaktiv tullantıları basdırmaqla buraları zəhərləyərək istifadəyə mümkünə etmişlər. Belə tullantılar Ağdam rayonu ərazisində daha çox yerləşdirilib. Bu ərazilərdə olan 250 min hektar meşə sahəsi nüvə tullantıları ilə çirkləndirilib.

İşğal olunmuş ərazilərdən axan çayların ermənilər tərəfindən müxtəlif mənşəli tullantılarla və çirkab suları ilə çirkləndirilməsi faktları mövcuddur. Xonaşen, Qar-Qar çayı, Xaçınçayı, Tərtər çayı öz mənbələrini işğal olunmuş ərazilərdən götürür və həmin çaylara məişət tullantıları və çirkləndirici sular axıdılıb.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii mühitində mühüm rol onayan Araz çayının ekoloji vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Belə ki, Ermənistan tərəfindən Araz çayının uzun illər boyu çirkləndirilməsi, qiymətli balıq növlərinin kökünün kəsilməsinə və azalmasına səbəb olub. Əvvəllər qeydə alınmış 21 balıq növünün son 10-15 il ərzində məhv olması nəticəsində 16 növə enməsi müəyyənləşdirilib (4). Artıq Vətən müharibəsindən ötən iki ildən çox müddətdə işğaldan azad edilən torpaqlarda xeyli işlər həyata keçirilib. Quruculuq-bərpa işləri ilə paralel olaraq, müxtəlif qurumlar tərəfindən monitorinq tədqiqat işləri də davam etdirilir. Xüsusilə vurğulamalıyıq ki, ötən dövrdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Medianın İnkişafı Agentliyinin təşəbbüsü ilə jurnalistlərin də azad edilmiş ərazilərə çoxsaylı səfərləri həyata keçirildi. Buradakı vəziyyəti əyani şəkildə müşahidə edən jurnalistlər Ermənistanın Qarabağda törətdiyi ekoloji terrorla bağlı aydın təsəvvürə malik oldular.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradılıb. Bu fond işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, dayanıqlı iqtisadiyyata və yüksək rifahla malik regiona çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyinin göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişaf etdirilməsini, habelə ölkə daxilində və xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirəcəkdir.

Torpaqları işğaldan azad etdikdən sonra Azərbaycan həmin ərazilərdə ekovəziyyəti yenidən bərpa etmək üçün də mühüm addımlar atmaqdadır. Füzuli, Zəngilan və Ağdam rayonları ərazilərində, əsasən, Şərqi çınarı olmaqla, minlərlə müxtəlif növ ağac əkilib, palıd və digər meşə ağaclarının toxumları səpilir. Ağacəkmə aksiyaları Qubadlıda, Cəbrayıl da davam etdirilməkdədir. İşğaldan azad olunmuş bütün ərazilər minalardan təmizlənib təhlükəsiz vəziyyətə gətirildikcə ağacəkmə tədbirləri də davam etdirilir(5).

Yeni yaradılacaq milli parkların ərazisi də müəyyən edilib. Bunlar 20 min hektar Laçın rayonu, 20 min hektar Qubadlı rayonu, 107 hektar Bəsitçay qoruğu ərazisi, 2000 hektar Daşaltı dövlət təbiət qoruğu və Arazboyu təbiət yasaqlığının əraziləridir.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə meşələrin bərpa olunması ilə yanaşı, ağacların kökləri və bitki örtüyü torpaq ehtiyatlarının qorunması, sürüşmələrin və eroziyanın qarşısının alınması, ağaclar həmçinin çay və çay sahil zonalarında suyun saxlanması, keyfiyyətinin qorunması, yeni ağaclıqların salınması, tinglərin əkilməsi kimi məsələlərə üstünlük verilir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış çərçivəsində qarşıda duran əsas

vəzifələrdən biri də, məhz həmin ərazilərdə təbii və keyfiyyətli ekosistemin, bioloji müxtəlifliyin, habelə nadir və itməkdə olan bitki növlərinin bərpa edilərək sağlamlaşdırılmasıdır. Bu ərazilərdə müasir yanaşmaların tətbiqi əsasında unikal meşə fondunun və mühafizə olunan təbiət komplekslərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi bütövlükdə regionun “yaşıl zona”ya çevrilməsinə şərait yaradacaqdır. Artıq işğaldan azad olunan ərazilərdə ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və təbii sərvətlərdən dayanıqlı istifadənin təmin edilməsi, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin, nadir təbiət komplekslərinin və obyektlərinin təbii vəziyyətdə qorunub saxlanması istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlərə başlanılıb.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin, o cümlədən təbii sərvətlərimizin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və bərpa edilməsi istiqamətində görülən işlərə dövlətlə bərabər ictimai birliklərin, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının da cəlb edilməsini nümunə kimi göstərmək olar. Belə ki, bu tədbirlərə gənc ekoloqların cəlb edilməsi məqsədilə IDEA İctimai Birliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Azərbaycan Gənclər Fondu tərəfindən “Gənclərin Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin ekoloji qiymətləndirilməsində iştirakı” adlı birgə layihəyə start verilmişdir. Layihədə iştirak etmək hüququ qazanmış gənc mütəxəssislər bioloji müxtəliflik, geologiya, su ehtiyatları, meşələrin qorunması, hidro-meteoroloji və monitoring xidməti, topoqrafiya və xəritəçəkmə üzrə qruplara bölünmüşlər. “Qarabağı qoru” şüarı altında həyata keçirilən layihənin gənc iştirakçıları ekoloji qiymətləndirilmə və monitoring üzrə bilik və təcrübələrini artırmaq, eyni zamanda azad olunmuş ərazilərdə bərpa və mühafizə işlərinə töhfə vermək imkanı əldə etmişlər.

İnanırıq ki, həyata keçirilən məntiqli siyasət və birgə fəaliyyət nəticəsində tezliklə problemlər, təbiətə vurulan ziyan və zədələr aradan qaldırılacaq, beynəlxalq standartlara uyğun gələn yeniliklər tətbiq olunacaq və Qarabağ müasir ekoturizm məkanına çevriləcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Arslan A. İşğaldan sonra Qarabağ: ekoloji terrordan yaşıl dünyaya. <https://modern.az/media/328427>
2. az.president.az
3. <https://story.karabakh.center/az/qarabagda-ekosid>
4. Hüseynov H. İşğal dövrü ərzində təbiətə dəyən ziyan 244,4 milyard dollardır. “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 21 fevral 2021-ci il
5. Sadayoglu P. Qarabağın ekoloji vəziyyəti bərpa olunur. https://www.yeniazərbaycan.com/MEDIA_e72834_az.html

Фаиг Алиев

СОХРАНЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО РАВНОВЕСИЯ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД КАК ОДИН ИЗ ПРИОРИТЕТНЫХ ВОПРОСОВ

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется об осуществлении необходимых мер для охраны экологической безопасности. Заявлено о том, что данный вопрос находится под постоянным контролем руководства республики. Отмечается, что Республика Армения нанесла колоссальный урон природе территории Азербайджана, которую она держала в течение 30 лет под оккупацией, и уничтожила безразличие данной территории. Лесной массив и флора были уничтожены, парки, сады разгромлены, природные богатства и ресурсы ограблены. Впоследствии Славной победы земли были полностью освобождены от оккупации, начаты работы по

восстановлению лесных массивов, и Азербайджан принимает все необходимые меры для сохранения экологического равновесия на собственной территории.

Ключевые слова: экологическая безопасность, экологический террор, армянский вандализм, уничтожение лесных массивов, растительного покрова, новых парков и садов, флоры

Faig Aliyev

**PROTECTION OF ECOLOGICAL BALANCE AS ONE OF THE PRIORITY ISSUES
IN THE POST-WAR PERIOD**

ABSTRACT

Article is devoted to realizing of necessary measures for protection of ecological safety. It is indicated there that, this case is under constant control of the republican leadership. Moreover, it is noted there that, the Republic of Armenia has inflicted merciless blows on the nature and destroyed the biodiversity in the territories of Azerbaijan, which he kept under occupation for 30 years. Forests were cut down, greenery was destroyed, parks and gardens were destroyed, wealth was looted. As a result of the glorious victory, the lands were freed from occupation, forests began to be planted, and Azerbaijan began to take necessary measures to maintain the ecological balance in its territory.

Keywords: ecological safety, ecological terror, armenian vandalism, deforestation, destruction of vegetation, new parks and gardens, greenery

UOT 1(091)

Faiq Ələkbərli

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
fə.l.f.d., dosent*

faikalekperov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ FƏLSƏFƏ TARİXİ VƏ SOSIAL-SİYASİ MƏSƏLƏLƏR

Məqalədə göstərilir ki, Y.V.Çəmənşəminlinin fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərindəki ziddiyyətlər onun ən azı üç fərqli quruluşda yaşayıb yaratması ilə bağlı olmuşdur. Onun Çar Rusiyası və Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarında türkçülük və yeniləşmə ideyaları ön planda olmuş, islamçılıq məsələsində isə loyallıq mövqedən yanaşmışdır. Ancaq dövlətin süqutundan sonra bir müddət Avropada yaşayan Çəmənşəminli daha sonra zorla sovetləşdirilmiş Quzey Azərbaycana qayıtmışdır. Çəmənşəminli islamçılığa münasibətdə daha radikal mövqe tutmaqla yanaşı, “azəriçilik” nəzəriyyəsini də təbliğ etmişdir. Onun Sovet Azərbaycanı dövründə təbliğ etdiyi “azəriçilik” nəzəriyyəsi türklüyə əsaslanarsa da müəyyən qədər qüsurlu olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dövlətinin adından qaynaqlanan azəriçilik nəzəriyyəsinə əsasən antik dövrdə mövcud olmuş mağlaların təlimini zərdüştliklə əlaqələndirmiş və qədim Azərbaycan xalqının dini-fəlsəfi təliminin də atəşpərəstlik olduğuna inanmışdır. Doğrudur, o bu zaman zərdüştliyin farslara aid olmadığını, ancaq Midiyanın süqutundan sonra farslar tərəfindən təhrif olunduğunu iddia etmişdir. Bu baxımdan onun qədim dövrdə Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixini araşdırılmağa yönəldilmiş tədqiqatlarında muğlar və ona aid etdiyi zərdüştlik mühüm yer tutmuşdur. Bütövlükdə, Y.V.Çəmənşəminlinin Türk dünyagörüşünün, Türk fəlsəfəsinin, türk mədəniyyətinin yenidən dirçəlişində xeyli payı olmuşdur. O, Türkçülük və Azərbaycanın milli istiqlalı məsələsində səmimi olmuş, bu yolda uzun müddət mücadilə vermişdir.

Məqsəd – Y.V.Çəmənşəminlinin fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərini, o cümlədən türkçülük, turançılıq ideyalarını təhlil etmək.

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Tədqiqatın nəticələri – Y.V.Çəmənşəminlinin ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: *islamçılıq, milli maarifçilik, tənqidçilik, avropaçılıq, türkçülük, azərbaycançılıq*

Giriş

Azərbaycan mütəfəkkiri Yusif Vəzir Çəmənşəminli 12 sentyabr 1887-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Yusif Vəzirin atası Məşədi Mirbaba Mirabdulla oğlu Vəzirov Şuşa bəylərindən olub, onun bəyliyi 1873-cü ilin aprelində Şuşa qəza idarəsi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Onun daşdığı Vəzirov soyadı 18-ci əsr Qarabağ xanı İbrahimxəlil nüzufzlu vəzirələrindən biri olan Mirzə Əliməmmədəğanın tutduğu vəzir vəzifəsinə bağlı olaraq ortaya çıxmış, daha sonra nəsilən-nəsilə keçmişdir.

Həyatının ilk iyirmi ilini Şuşada keçirən Yusif Vəzirin yaşadığı dövrdə Şuşada

“Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan” kimi ədəbi məclislər fəaliyyət göstərir, ziyalıların “üçüncü qrupu” - “teatr xadimləri” yetişirdi. O, sonralar yazırdı ki, Həşim bəy Vəzirov Şekspirin “Otello”sunu türkcəyə çevirmişdi, xalq ədəbiyyatını topladı. Yayda Ə.Haqverdiyevin və şəhərə dönmüş müəllimlərin köməyi ilə teatr tamaşası verərdilər. Geniş kütlə Mirzə Fətəlinin və Ə.Haqverdiyevin əsərləri ilə ilk dəfə tanış olurdu. Y.V.Çəmənəminli “Teatr pərəstişkarı” adlı məqaləsində “təbiətən mütəvaze, demokrat bir adam olan” Ə.Haqverdiyevin 1905-ci ildən etibarən onları da səhnəyə cəlb etdiyindən söhbət açırdı. Ədibə daha çox təsir edən hadisə “Molla Nəsrəddin”in nəşrə başlaması olub. Jurnalın ilk nömrəsi ilə tanışlıq Y.V.Çəmənəminlidə yazıçılıq arzusunu gücləndirmiş o, karikatura və yazılarını bu jurnala göndərmişdir (1, s.6).

1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri, terror təşkilatları Quzey Azərbaycanın bir çox bölgəsində olduğu kimi, Şuşada da azərbaycanlıları qətl edir, dəhşətli cinayətlər törədirdi. Şəhərdə vəziyyət həddindən artıq gərgin idi. Buna görə Şuşa realnı məktəbini tərk etmək məcburiyyətində qalan Yusif Vəzir, 1906-cı Bakıya gələrək buradakı Bakı Realnı məktəbin altıncı sinfinə daxil olmuşdur.

1909-cu ildə Bakı Realnı məktəbini bitirib, təhsilini davam etdirmək üçün öncə S.Peterburqa üz tutan Yusif Vəzir sənədlərini Mülki Mühəndislər İnstitutuna versə də, daha sonra bundan vaz keçib. S.Peterburqda qaldığı vaxtdan istifadə edib məşhur “Cənnətin qəbz” hekayəsini və ...Qafqazın məşhur milli qəhrəmanı olan Şeyx Şamili yada salaraq ona şeir həsr edib (2, s.20).

Daha sonra o, Peterburqdan Aşqabada qayıdır və burada qaldığı müddətdə latın əlifbasını öyrənməyə başlayıb. Sonra isə Özbəkistanın hazırkı paytaxtı Daşkəndə gedib altı ay kursda oxuyur və Daşkənd gimnaziyasında imtahan verib universitetə girmək hüququ qazanıb.

Yusif Vəzir 1910-cu ildə Kiyevə gedərək Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuş, Bakıda nəşr olunan qəzet-jurnallara məqalələr göndərmişdir. O, Kiyevin ali məktəblərində təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrəndən ibarət xüsusi nəşriyyat heyəti təşkil etmişdi. Yusif Vəzirin xalq nağıllarından götürülmüş uşaqlar üçün yazdığı məşhur “Məlik Məmməd”nağılı 1910-cu ildə Kiyevdə yazılmış və 1911-ci ildə kitabça şəklində həmin nəşriyyatda çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, Yusif Vəzir “Məlik Məmməd” adlı xalq nağılını “Əli Xan Çəmənəminli” imzası altında yayınlamışdır.

Yusif Vəzir 1912-ci ildə “Yeddi hekayə”, 1913-cü ildə isə “Həyat səhifələri” adlı kitablarını Kiyevdə çap etdirib. Onların hər nüsxəsinin Qori Müəllimlər Seminariyasının müəllimi, görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərliyə göndərib. Firudin bəy Köçərli kitabçaları aldıqdan sonra Qoridən Kiyevə göndərdiyi məktublarla Yusif Vəzir yaradıcılığına, onun mədəniyyət sahəsində xidmətlərinə yüksək qiymət verib.

Beləliklə, Yusif Vəzirin Kiyevdəki 5 illik tələbəlik həyatı ədəbi və elmi sahədə çox əlverişli olmuşdu. O zaman o, dini məsələ, qadın məsələləri və uşaq tərbiyəsi ilə son dərəcə maraqlanmışdı. Nəticədə “Arvadlarımızın halı”, “Qanlı göz yaşları”, “Ana və analıq” kitabları meydana çıxıb. 1915-ci ildə I Dünya müharibəsinin gedişi ilə əlaqədar olaraq Almaniya hücumundan çəkinən çar hökuməti Kiyev Universitetini müvəqqəti olaraq Saratova köçürdüyü üçün Yusif Vəzir universiteti 1915-ci ildə Saratovda bitirib. O, universiteti bitirdikdən sonra Saratov məhkəmə palatasında hakimlik vəzifəsinə namizəd qəbul olunmuşdur. Yusif Vəzirin tutduğu vəzifə maaşsız olduğu üçün bir neçə aydan sonra başqa iş axtarmaq üçün Kiyevə qayıtmış və “Zemstvo” təşkilatına daxil olub cəbhəyə getmişdir.

1917-ci il Fevral burjua inqilabı baş verən zaman Yusif Vəzir Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələbələri ətrafına toplayaraq Türk Ədəmi Mərkəziyyət Fırqəsi “Musavat”ın Kiyev şöbəsini yaratmışdır. Həmin şöbəyə sədr seçilən Yusif Vəzir Ukrayna Respublikası yaran-

dıqdan sonra Azərbaycan Cumhuriyyətinin Kiyevdə diplomatik nümayəndəsi təyin olunmuşdur. Yenidən işə başlamış diplomatik nümayəndəliyin əsas məqsədi Azərbaycanı Ukrayna ictimaiyyətinə tanıtmak idi. Ona görə də onlar müsəmirələr təşkil etməklə bərabər, Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ticarəti və iqtisadiyyatı haqqında çoxlu məqalələr yazıb mətbuatda çap etdirmişlər.

Beləliklə, 1917-ci ilin əvvəllərində Kiyevdə siyasi fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Koloniyası Rəyasət Heyətinin 1919-cu il sentyabrın 21-də Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda bildirilirdi ki, Ukrayna Mərkəzi Radası günlərində “Müsəvat” partiyasının Kiyev komitəsinin sədri Yusif bəy Vəzirovun başçılığı altında buradakı Azərbaycan Koloniyası komitə ətrafında birləşərək Ukraynanın siyasi həyatının bütün sahələrində fəal iştirak edirdi (1, s.8).

O, 1919-cu ilin yazında Quzey Azərbaycana-Bakıya qayıtdıqda öncə “Azərbaycan” qəzetində “Xarici siyasətimiz”, “Milli və mədəni islərimiz” başlığı ilə silsilə məqalələrini çap etdirib. Daha sonra Azərbaycan Cumhuriyyətinin Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin təklifi ilə o, 1919-cu ilin payızında respublikanın səfiri kimi İstanbula göndərilib. Yusif Vəzir İstanbula diplomatik işlə məşğul olmaqla yanaşı, öz ədəbi fəaliyyətini də davam etdirmişdir. Belə ki, Azərbaycanı və ədəbiyyatımızı Türk aləminə tanıtmak üçün elmi müşahidələrlə zəngin olan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” adlı kitablarını yazmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyası tərəfindən ilhaq olunub sözdə “Sovet hakimiyyəti” qurulduqdan sonra Yusif Vəzir İstanbula tutduğu elçi vəzifəsinin artıq bitmiş olduğunu elan edib, Parisdə Siyasi Elmlər İnstitutunun Diplomatika fakültəsində təhsil alan kiçik qardaşı Mirabdulla Vəzirovun yanına getmişdir. Fransada hər hansı bir əcnəbinin hüquq sahəsi üzrə işləməsi qeyri-mümkün olduğu üçün Yusif Vəzir maddi vəziyyətinin ağır olması ilə əlaqədar məcbur olub Paris yaxınlığındakı Kliši adlı şəhərə köçüb öncə Lokomativ, sonralar isə avtomobil zavodlarında fəhləlik etmişdir. O, “Paris xəbərləri” qəzeti ilə də əməkdaşlıq edib “Şərq məktubları” başlığı altında müxtəlif yönlü məqalələr yazmışdır. Yusif Vəzirin qardaşı Mirabdulla 1922-ci ildə təhsilini başa vurub Paris banklarının birində məmur işləməyə başlasa da, 1924-cü ildə qəflətən xəstələnmişdir. Mirabdullanın on üç ay davam edən xəstəliyi ölümə nəticələnmişdir (3, s.57-61).

1925-ci ildə yeganə qardaşı Mirabdulla Vəzirov Parisdə vəfat etdikdən sonra Yusif Vəzir vətəninə qayıdır.

Qürbət ellərdən vətəninə qayıtmış Yusif Vəzir ilk öncə “Bakı işçisi” nəşriyyatında bədii şöbənin redaktoru, sonralar Dövlət Plan Komitəsinin ictimai-mədəni bölməsində ixtisası üzrə vəkil işləmiş və eyni zamanda müəllimliklə də məşğul olmağa başlamışdı. Öncə, Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq və pedaqoji fakültəsində, sonralar isə Pedaqoji, Tibb və Neft İnstitutlarında Azərbaycan və rus dilləri kafedrasında dərs demişdi. Eyni zamanda Yusif Vəzir Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə çıxmış “Rusca-Azərbaycanca lüğət”in müəlliflərindən biri olmuşdu. Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılmasında da Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin böyük xidməti olmuşdur.

Yusif Vəzir 1930-35-ci illərdə Azərbaycan Neft İnstitutunda işləyərkən, (o vaxtlar) həmin institutda çıxan “Əzizbəyov adına Azərbaycan Qızıl bayraqlı Neft İnstitutunun əxbəri” jurnalında “Neft və onun tarixi” adlı məqaləsi ilə bərabər bir çox məqalələr yazıb çap etdirmişdir. Yusif Vəzir bir çox hekayələrini “Maarif və mədəniyyət” jurnalında və başqa mətbuat orqanlarında çap etdirir. Sonralar isə “Qızlar bulağı”, “Studentlər”, “1917-ci il” adlı romanlarını çap etdirmişdir. 1935-ci ildə “Həzrəti-Şəhriyar” adlı komik pyesini bitirən Yusif Vəzir bu komediyası, ilk dəfə 1980-ci ildən incəsənət toplusu “Qobustan” jurnalının 4-cü sayında çap olunmuşdu.

Dünyada geniş tanınmış və bestsellerə çevrilmiş “Əli və Nino” əsərinin Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin qələmindən çıxdığını iddia edən ədəbiyyatşünaslar var.

Yusif Vəzir tərcümələr üzərində də işləmiş, L.Tolstoyun, İ.Turgenevin, A.Neverovun, N.Qoqolun, B.Lavrenevin, L.Seyfulinin, V.Hüqonun və başqa yazıçıların bir neçə əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi. O, kino-senarilərin tərcüməsi işində də fəal iştirak etmişdi. Yusif Vəzir 1937-ci ilin aprel ayında tamamladığı “İki od arasında” adlı tarixi romanı işdən çıxarıldığı üçün çap etdirə bilməmişdi. Öz sağlığında nəşr etdirmək qismət olmayan Yusif Vəzirin bu tarixi romanı ilk dəfə 1964-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında müəyyən ixtisarla “Qan içində” adı ilə çapdan çıxmışdı.

1937-ci il Sovet repressiyasının ən çətin illərindən biri idi ki, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı da öz növbəsində (digər sovet qurumları kimi) ciddi cəhdlə “sıralarını təmizləyirdi”. Qeyd edək ki, Yusif Vəzir də hədəf alınmış ziyalılar arasında idi. O, Azərbaycan Cümhuriyyətinə qədərki dövrdə xurafatı, mövhumatı tənqid edəcək qədər cəsarətli yazıçı olduğunu deyərək özünü müdafiə etməyə çalışmışdır. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının III Plenumunda (mart, 1937-ci il) İttifaqın sədri, Yusif Vəzir daxil olmaqla bir sıra yazıçını tənqid atəşinə tutmuşdu. 1937-ci ilin yayında “Ədəbiyyat” qəzetində Cəmənzəminlini əks-inqilabçı olmaqda ittiham edən yeddi məqalə çap edildi. Onu “Studentlər” və “Qızlar bulağı” kimi romanlarında mənfi obrazlar vasitəsilə əks-inqilabi fikirlər təbliğ etməkdə ittiham edirdilər. İçində olduğu təhlükəni dərk edən Cəmənzəminli əlyazmalarının böyük bir hissəsini yandırır. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən çıxarılan Yusif Vəzir, bununla da iş tapmaq imkanını itirmişdir.

Həyatını xalqın istiqlaliyyətinə və tərəqqisinə həsr edən Yusif Vəzir 1937-ci il may ayının 20-də Azərbaycan K(b)P-nin Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi M.C.Bağirova ərizə ilə müraciət etmişdir. Yusif Vəzir M.C.Bağirova yazdığı ərizənin cavabının gəlməsindən əlini üzərək 1937-ci il iyun ayının 8-də Ümumittifaq K(b)P-nin baş katibi İ.V.Stalinə də ərizə ilə müraciət etmişdir. Bu ərizədən də cavab ala bilməyən Yusif Vəzir 20–25 gün Moskvada qalıb Stalinə yazdığı ərizə barədə Mərkəzi Komitəyə üz tutmuşdur. Lakin ordan da heç bir cavab ala bilməyən Yusif Vəzir çarəsiz vəziyyətdə Bakıya qayıtmışdır.

1938-ci ildə “Kommunist” qəzetində çıxan bir elanda bildirilirdi ki, Özbəkistan SSR-in Urgənc şəhərindəki Xarəzm Vilayət Pedaqoji institutunda rus dilində dərs deməyə müəllim yeri tutmaq üçün müsabiqə elan olunub. Yusif Vəzir sənədlərini toplayıb Urgənc şəhərinə göndərir və müsabiqədən keçib rektorluqdan dəvət alır. 1938-ci ilin avqust ayında Yusif Vəzir Urgəncə yola düşür. O, Urgənc Pedaqoji İnstitutunda baş müəllim və eyni zamanda institut kitabxanasına müdir təyin olunur.

1940-cı il yanvar ayının 25-də Yusif Vəzir Ürgəncdə həbs edilib Bakıya gətirilir (4, s.200). O, altı aya yaxın Keşlə həbs düşərgəsində saxlanıldıqdan sonra 1940-cı il iyunun 11-də “Xüsusi müşavirə”nin qərarı ilə 8 il müddətinə islah-əmək düşərgəsində həbs cəzasına məhkum edilir (4, 203).

Beləliklə, Yusif Vəziri iyul ayının 3-də Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsinə göndərirlər... O, 1943-cü il yanvar ayının 3-də Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsində ürək tutmasından (ya daaclıqdan) vəfat etmişdir. 1943-cü il yanvarın 4-də Yusif Vəzir Cəmənzəminli Betluqa çayının sahilindəki qəbristanlıqda dəfn olunub.

Onun əsas elmi və bədii əsərləri aşağıdakılardır: “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan”, “Qızlar bulağı”, “Studentlər”, “Qan içində” (“İki od arasında”), “Əli və Nino” (müəllifi mübahisəlidir), “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Xarici siyasətimiz”, “Milli və mədəni işlərimiz”, “Litva tatarlarının tarixi”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir” və b.

Y.V.Çəmənzəminlinin fəlsəfə tarixinə aid baxışları

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Yusif Vəzir Çəmənzəminli Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixində mühüm yer tutmuş aydınlarımızdan biridir. O, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində Türk ədəbiyyat tarixini araşdırmış, bu zaman müəyyən qədər ictimai-fəlsəfi fikir tariximizə aid şərhlər vermiş, eləcə də sosial fəlsəfə ilə bağlı bəzi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Y.V.Çəmənzəminliyə görə ədəbiyyat iki qismdən, yəni şifahi və yazılıdan ibarət olub, onun birincisi birmənalı şəkildə Türk xalqının fikir qüvvəsinin və zehninə məhsuludur: “Şifahi ədəbiyyatımız Türk milləti qədər qədimdir. Yazılı ədəbiyyatımız başqa bir yolla inkişaf edib. Ədəbiyyat getdikcə saraylardan; əsrəf və əyan məclislərindən xalqa doğru enməyə başlayıb. Və uzun müddət fars bürokratizmi ilə Türk demokratizmi mübarizə etmiş və axırda Türk xalqçılığı qələbə çalmışdır” (5, s.117).

Əvvəlcə, şifahi ədəbiyyatla bağlı məlumat verən, nümunələr gətirən Çəmənzəminli daha sonra yazılı ədəbiyyata müraciət etmiş, bu zaman ilk olaraq Nəsiminin, Xətayinin, Füzulinin ictimai-fəlsəfi görüşlərini şərh etməyə çalışmışdır. Məsələn, Nəsiminin hürufi, müəlliminin də Fəzlullah Nəimi olmasını diqqətə çatdıran Çəmənzəminliyə görə, onun fəlsəfəsi elə Fəzlullah Nəiminin fəlsəfəsidir. Onun fikrincə, Fəzlullahə aid “Cavidannamə”ni oxumaqla Nəsiminin fəlsəfi dünyagörüşünü dərk etmək mümkündür: “Nəsimi diyari-Rumə səyahəti əsnasında hürufiliyi açıqcasına nəşr eyləyirdi. Hələb şəhərində bulunarkən cəzbi-əlahiyə məğlub olur” (5, s.124).

Daha sonra Şah İsmayıl Xətayinin tərcümey-halı haqqında qısa məlumat verən Çəmənzəminliyə görə, böyük hökmdar Şah İsmayıl ilə böyük şair-mütəfəkkir Xətayi arasında fərq azdır; eyni mətnə və qüvvətli iman da şeirini başdan-başa doldurur. O, yazırdı: “Xətayinin şeirlərini üç qismə ayırmaq olar: dini, fəlsəfi və eşqə dair. Bizcə ən əhəmiyyətli şeirləri də fəlsəfəyə daıdır. Bu şeirlərdə Xətayi böyük, qəvi və mətin şəxsiyyətdən bəhs edir. Qəvi şəxsiyyəti tərif etmək üçün bu misralara müraciət edilməlidir:

*Cümlə aşyadə zühur edən kəlamımdır mənim,
Xələti-ərzi-səma sirri qiyamımdır mənim.
Vaqif oldum çün zəminü asımanın gəncinə,
Cismimin sultanıyam, aləm qulamımdır mənim (5, s.127).*

Xətayinin bu fikirləri ilə əsasən razılaşılan Çəmənzəminli də hesab edirdi ki, qəvi şəxsiyyət əzəlidir: “Varlıq eylə var idi, onun sirrlərinə vaqif idi və bütün kainatı vələlərin şahididir. Həqq ilə şəxsiyyət dostdurlar, yaxındırlar. İki qüvvə ümumi sirrə malikdir. Şəxsiyyəti yaradan Həqdir, lakin Həqdən şəxsiyyəti vücuda gətirən səbəb inkardır” (5, 127-128). O, buna misal kimi Xətayinin “Ey Xətayi, həqqi bilib tanımışam bigüman, Onun üçün ox yaratdı, mən ona inkar idim”, – beytini göstərmişdir.

Çəmənzəminli daha sonra Füzulinin həyatı və yaradıcılığı haqqında da bilgi vermiş, onun Türk şair-mütəfəkkirləri arasında tutduğu yüksək mövqeyi ifadə etmişdir.

Onun fikrincə, milliyyət hissini birinci dəfə hiss edən, intibahın dəlili olan kritisizmdən istifadə edən Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən Mirzə Fətəli Axundzadə ilə Qasım bəy Zakir birlikdə tənqid dövrünün nəsr və nəzmdə banisi sayılır. Çəmənzəminliyə görə, Axundzadə və Zakir ictimai həyatımızın qüsurlarını görüb, eynilə göstərən mütəfəkkirlər olublar (5, s.133-134). O, yazırdı: “Zakiri tam mənası ilə milliləşdirən, bizim ağacın meyvəsi edən şeirlər onun həzliyə və həcvləridirlər. Azərbaycan təbiətinə məxsus zərafət, kinayə, kəlayə və bəzən acı rixşənd və köhnələri bəyənəməyib, yeni bir şey axtarmaq... Bu nöqtələrdə Zakir

bizim ilə həmrüh və həmdərddir” (5, s.136).

Daha sonra Mirzə Kazım bəy, S.Ə.Şirvani və M.Ə.Sabirlə də bağlı məlumatlar verən Çəmənizəminli bir qədər Sabirin yaradıcılığı üzərində çox dayanmışdır. O, yazırdı: “Sabir filosofdur, mürəbbidir, inqilabçıdır, nihilistdir, hamısında da səmimidir... Sabir Zakirin həcvlərindən doğma bir şairdir. Aralarındakı fərq budur ki, Zakir xəstə millətin bir əzasiylə məşğul olmuş, onu məhv edən mikrobları göstərmiş. Sabir isə bütün millət vücudunu təşrih edib onun çürümüş cəhətlərini meydana çıxarır. Zakir məhəlli şairdir; onun əsərlərində “provinçalizm” (əyalətçilik) çoxdur. Sabir isə başqa bir zamanda vücuda gəlib, ümumşərqin intibahının şahidi olduğu üçün mövzularını geniş sahələrdən alır. Odur ki, bəzən Sabir azərbaycanlılıqdan çıxıb ümumislam və bəlkə ümuminsaniyyət şairi olur. Sabir ruhən şərqlidir, təmayülün Avropa mədəniyyətinin üstadəsidir. Millətinin mütərəqqi olmasını istər, mədəniləşməsinə arzu edər” (5, 140-141).

A.A.Bakıxanov, Nəbati, A.Səhhət, Hadi, H.Cavid, Ə.Cavad və başqa ziyalılarımızın isə adlarını çəkməklə kifayətlənən Çəmənizəminli, “Osmanlıda yetişmiş azərbaycanlı müəlliflər” bölümünə isə Şirvanlı Fətullah, Baba Nemətullah, Yusif Ziyaəddin Məxdun, Azəri İbrahim Çələbi, Sadiq Əfəndi Şirvani, Mir Həməzə Nigari, Əli bəy Hüseynzadə və başqalarını aid etmişdir.

Çəmənizəminli “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri ilə yanaşı, digər məqalələrində də milli fəlsəfə və ictimai fikir tariximizlə az-çox bağlı olan mövzulara toxunmuşdur. O, bu məqalələrində (“Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi”, “Azərbaycanda Zərdüşti adətləri”, “Folklor yolunda” və b.) daha çox qədim dövr və antik çağ Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixindən bəhs etmişdir.

Onun fikrincə, Azərbaycan türklərində fəlsəfi fikirlərin rüşeymləri şifahi ədəbiyyatda öz əksini tapmış, daha sonra yazılı ədəbiyyatda inkişaf etmişdir. O, yazırdı ki, bu fəlsəfi fikrin rüşeymləri isə Kür-Araz mədəniyyətindən başlamış, eyni zamanda İran ilə Turan arasında gedən mübarizələrin zəminində və Böyük Midiya dövründə davam etmişdir: “Tarix göstərir ki, bu mübarizə üçün Şimali Azərbaycan mərkəz təşkil etmiş və nəticədə türk dili qədimdən “Böyük Midiya” adlanan Qaf dağı ilə Həmədan arasında hökmran bir vəziyyət almışdır... Xalq ədəbiyyatımızın tədqiqi yalnız bizim üçün deyil, bütün insaniyyət tarixinə yeni bir səhifə əlavə edəcəyinə iman edənlərdənəm, çünki dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən birinin beşiyi Kür ilə Araz çaylarının arası olmuşdur. Bu mədəniyyətin əsrarını bilmək üçün xalq ədəbiyyatımız, bilxassə nağıllarımız qiymətli vasitə ola bilər” (5, s. 277).

Beləliklə, o, qədim dövrdə Türk fəlsəfəsinin təşəkkülü ilə bağlı yazırdı ki, bunun izinə, ilk növbədə şifahi ədəbiyyata aid olan nağıllarda rast gəlmək mümkündür. O, yazırdı: “Nağıl xalq ədəbiyyatının qeyri-ənvaindən daha da qədim olmalıdır, çünki fikir, etiqad və fəlsəfə etibarilə Zərdüştin “Avesta” və hindi-qədimin “Veda”sına yavıqlaşır” (5, s.278).

Maraqlıdır ki, Çəmənizəminli bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin qədim fəlsəfi fikir tarixindən bəhs etdiyi halda, digər tərəfdən bu fəlsəfi fikrin Zərdüştin “Avesta” və hindlilərin “Veda”sı ilə yaxınlığından bəhs etmişdir. Məsələn, o iddia edirdi ki, bütün Azərbaycan Türk nağılları içində tanınmış olan “Məlik Məmməd” nağılında da zərdüştlük və vedalarda olduğu kimi, əsas fikir haqqın nahaqqa qələbə çalmasından ibarətdir. O, yazırdı: “Məlik Məmməd”in fəlsəfəsi təbiətdəki ikiliyi təsvir eləyir. Bir tərəfdə Hürmüzd və onun xalq etdiyi nur, əbədi həyat, haqq və ədalət, o biri tərəfdə də Əhrimən və gürhu: qaranlıq dünyanın məhsulu divlər, əjdahalar, bəxş, həsəd, fəna fikirlər. Bir-birilə əbədi çarpışmada olan bu iki qüvvə Hürmüzdün qələbəsilə nəticələnir. Əbədi həyat bəxş edən, almanı oğurlayan divlər, Zümrüdün balalarını öldürmək istəyən əjdahalar, bəxş və həsədə qapılan iki şahzadə məhv olub gedirlər. Zirək, qüvvətli, təmiz ürəkli Məlik Məmməd isə qurtarır və işıqlı dünyanın

bütün səadətinə nail olur” (5, s.278).

Bizcə, Çəmənəminlinin Türk fəlsəfi fikrini bu formada “Avesta” və “Veda”ya bağlaması məntiqə uyğun deyildir. Çünki burada bəhs olunan “Məlik Məmməd” nağlının özü də İran-aryançı zərdüştlərə təhrif olunmuş, Türk düşüncəsindən kənara sapdırılmışdır. Bu baxımdan Çəmənəminlinin əvvəlcə “Məlik Məmməd” nağlı ilə “Avesta” fəlsəfəsini eyniləşdirməsi, üstəlik tək Tanrıçılığı Sami irqinə aid etməsi, daha sonra da Zərdüşti və onun “Avesta”sını Azərbaycan mədəniyyəti ilə əlaqələndirməsi doğru sayıla bilməz. O, yazırdı: ““Məlik Məmməd”dəki mücadilə haqq və işığın həkmranlığı ilə nəticələnir. “Avesta”nın fəlsəfəsi də bundan ibarətdir. Sami irqindən zühur etmiş dinlərin (yəhudilik, xristianlıq və müsəlmanlıq) tövhidi zərdüştlükdə yoxdur. Vəhdət əvəzində ikilik, kainatda ikilik var və mübarizə hər şeyə əsas olaraq vəz olunmuşdur. Bu mübarizə getdikcə inkişaf edib böyüyür və axırda qaranlığın, div və əjdahaların, paxıl vücutların yox olub, yer üzündən qaib olması ilə qurtarır. Zərdüştlükdə dini məfkurə dünyada əbədi bir həyat, əbədi işıq, əbədi istirahət və səadət təmin etməkdir. Lakin buna mane olan qara qüvvələr var” (5, s.278-279).

Doğrudur, o, bəzən etiraf edirdi ki, “zərdüşti fəlsəfə və etiqadından doğma nağıllarımız yalnız dil etibarilə türkləşmişlər” (5, s.282). Deməli, onun düşüncəsindən çıxış etsək, birincisi qədim Azərbaycan xalqına aid nağıllar “zərdüşti fəlsəfə və etiqadından doğur”, ikincisi nağıllar dilcə türkcələşir mahiyyətcə yox, üçüncüsü tərəfdən isə nağılların qaynaqları olan zərdüştlük farslara aid olunmur. Maraqlıdır ki, Çəmənəminli eyni formada “Novruz” bayramını da İran-Aryan mədəniyyətinə deyil Azərbaycan mədəniyyətinə aid edib, hətta iddia edir ki, ümumiyyətlə “İran mədəniyyəti”ni Midiya və Azərbaycan yaratmışdır. O, yazırdı: “İran mədəniyyətinin Midiya və bilxassə Azərbaycan yaratmış və Midiya səltənəti münqəriz olduqda bu mədəniyyət zərdüştlüklə bərabər İrana keçmiş və əsrlərcə pars səltənəti ilə yan-yanə azərilər (muğlar) məmləkətin ruhani və mədəni həyatını idarə eləmişlər. “Novruz” və başqa adətlərimiz də o zamanlardan qalmadır. “Novruz” adətinə “Avesta”da rast gəlmiriksə də, fəlsəfəsi tamamilə oradan alınmışdır” (5, s.309).

Buradan belə anlaşılır ki, Çəmənəminli zərdüştlüyü, nağılları, Novruz bayramını azəri ya da muğ adlandırdığı qövmün adına çıxmış, Midiyanın süqutundan sonra parsların hakimiyyət başına keçməsinə baxmayaraq, ancaq ruhani və mədəni həyatın yenə də muğların (azərilərin) əlində qaldığına inanmışdır.

Beləliklə, Çəmənəminliyə görə atəşpərəstlik və zərdüştilik kimi təlimlər Midiya dövründə, ya da ondan öncə meydana çıxmış, əsas ideoloqları isə muğlar olmuşdur. Onun fikrincə, Zərdüşt də Aranda muğlar arasında dünyaya gəlmiş, “Avesta” və atəşpərəstlik də Azərbaycanda yaranmışdır. Ona görə, bu baxımdan qədim Yunan fəlsəfəsinə ciddi təsir göstərən dünyanın dörd: od, su, hava və torpaq kimi ünsürlərdən ibarət olması nəzəriyyəsi də farslara/parslara deyil, qədim Azərbaycan xalqı olan muğlara, onların muğlar təliminə aid olunmalıdır. Sadəcə, yunan tarixçiləri başda Herodot olmaqla, Əhəmənilər dövründə parsılar hakimiyyət başında olduğu üçün, bu fəlsəfəni parsaların ya da İranın adına çıxmışlar. Çünki Çəmənəminliyə görə, Midiyanı məhv edən parsılar, çox keçmədən Midiya və Azərbaycanın din və ayinlərini, o cümlədən dörd ünsürlə (od, su, hava və torpaq) bağlı nəzəriyyəni də mənimsəmişlər: “İrandan əvvəl də bu nəzəriyyə (dörd ünsürə aid olan nəzəriyyə nəzərdə tutulur-F.Ə.) Kürlə Araz çaylarının arasında doğulmuş olacaq, çünki Midiya dövlətini inqiraza uğradan parsılar, Midiya və Azərbaycanın din və ayinlərini və bütün mədəniyyətini iqtibas etdilər. Zərdüştiliyi İrana bəxş edən azərbaycanlılar İrandakı müəssisələri əsrlərcə idarə etmişlər. Hətta bəzən hökuməti də ələ almağa qalxmışlarsa da, müvəffəq olmamışlar” (5, s.314).

Deməli, onun sözlərindən belə anlaşılır ki, üç min il bundan öncə Azərbaycanda məskən salan muğlar zərdüştlüyün, Novruz bayramının yaradıcısı olmuş, Midiyaya qədər və

Midiya dövründə həm hakimiyyəti, həm də ruhani sahəni idarə etmişlər. Ancaq farslar e.ə. 6-cı əsrin ortalarında (e.ə.550-548) Midiyada hakimiyyəti zəbt etdikdən sonra, muğların sadəcə ruhani və mədəni sahələr əllərində qalmış, dəfələrlə cəhd göstərsələr də hakimiyyəti isə yenidən ələ keçirə bilməmişlər. Üstəlik, bizim eranın 7-ci əsrin ortalarında Ərəb Xilafəti yalnız parslara məxsus Sasanlı hakimiyyətini deyil, muğlara aid olan dini-mədəni hakimiyyəti (zərdüştliyi) də aradan qaldırmışlar. O, yazırdı: “Bu fəlsəfə və yaratdığı zehniyyət sayəsində Aran, Muğan və bütün Azərbaycan mədəniyyəti həyatında yüksək dərəcələrə çıxmışdır. Lakin ərəb istilasını Zərdüştün atəşi ilə bərabər ölkəmizin mədəniyyət işığını da söndürdü. Dərbənddən Həmədana qədər sərf olunan əməklər məhv oldu” (5, s.315).

Bizcə, Çəmənəmənlinin Zərdüştü və zərdüştliyi (atəşpərəstliyi) qədim Azərbaycan xalqına aid hesab etməsi doğru deyildir. Burada qədim Azərbaycan türklərinə aid olanyalnız Muğların, ya da Mağların təlimidir. Bizcə, Zərdüşt hind-aryan kökənli olub Muğların təlimini təhrif etmişdir. Muğların təlimində heç bir maddi ünsürü, o cümlədən atəşə zərdüştülərdə olduğu kimi, Yaradan səviyyəsində bir inam olmamışdır. Muğların dörd maddi ünsürə, o cümlədən oda olan qutsal baxış daha çox fəlsəfi xarakter daşımışdır. Ancaq Zərdüşt və zərdüştilər fars Əhəmənilərin Midiya üzərində xaincəsinə hakimiyyəti ələ keçirməsindən sui-istifadə edərək dini-fəlsəfi dünyagörüşdə ciddi təhriflərə əl atmışlar. Bununla da Midiyaya və Mağlara aid dini-fəlsəfi təlim çox keçmədən farsçı zərdüştilərin assimilyasiyasına uğramış, yeni bir şəkil almışdır. Çox təəssüf ki, Çəmənəmənli bunu dərindən idrak edə bilmədiyi üçün irançı zərdüştliyi mağların/muğların təlimi ilə eyniləşdirərək qədim Azərbaycan Türk xalqına aid etmişdir.

Artıq Midiyaya qədər Qamlar/Ğamlar Turan İmperiyalarında müdriklik funksiyasını daşıdığı üçün, onların özünəməxsus bir yer tutmaları təbii idi. Yəni Midiyaya qədər də Qamlar/Ğamlar türklər arasında bilginlər kimi müstəsna yerə malik idilər. Məhz bu statuslarına görə də, Qamlar/Maqqlar ayrıca bir Türk boyu kimi tanınmışlar. Turan (Saka-İşquz) İmperiyası dövründə daha çox Q(k)amlar kimi tanınan bu Türk boyu, Turan Midiyası dövründə isə Qamla yanaşı, Mağ adıyla da məşhurlaşmışdır. Bəzi müəlliflərin yazması ki, Midiyanın idarəçiliyində mağlar mühüm rol oynamışlar, əslində Qamlar əvvəllərdə Türk dövlətlərində yüksək vəzifə almışdılar. Yəni Mağların Türk dövlətçiliyində yüksək vəzifələr tutması Midiyayla başlamamışdır.

Bu anlamda Turan Midiyası dövründə də fəlsəfə, din və mədəniyyətin əsas daşıyıcıları Oğuz və Turanlı maqlar /qamların olduğuna inanırıq. Çox yazıqlar olsun ki, Kutı, Turukki və Manna türklərinin qohum etnoslar olan İşquz və Turan Midiyası qamlarının/maqlarının əsərləri ya məhv edilmiş, ya Zərdüşt kimi İran/Arian mütəfəkkirləri tərəfindən dəyişdirilərək yeni mənə kəsb etmişdir. Bir sözlə, Turanlılar iranlılarla təmasda olmamışdan öncə, onların fəlsəfi, dini və mədəni həyatı farsların/iranlılarında xeyli dərəcədə fərqli olmuşdur. Bunu, Turanlıların Qam/Maq fəlsəfəsinə (Tanrıçılığa) zidd yeni din yaratmaq istəyən Zərdüştə və onun tərəfdarlarına açıq şəkildə düşmən münasibəti ortaya qoyur. Bu anlamda Turan Midiyasında fəlsəfi, dini və mədəni həyatın öncüllərinin Qamlar/Maqqların olması, yalnız Turan/İşquz və Turan-Midiya imperiyalarının süqutundan sonra onların yerini iranlıların zərdüştü kahinlərin tutması qənaətdəyik. Başqa sözlə, İşquz, Midiya Maqları/Qamları Əhəmənilər dövründən sonra “İran maqları”na çevrilmişlər.

Əsas odur ki, Maqların/Qamların təliminin Zərdüştlikdən qədimliyini, eyni zamanda Zərdüştliyin ortaya çıxmasında Maqların mühüm rol oynamasını bir çox alimlər qəbul edirlər. Başqa sözlə, çoxluq qəbul edir ki, Mağlar təlimi, yəni Qamların fəlsəfəsi Zərdüştlikdən çox öncə mövcud olmuş və Ön Asiyanın aparıcı dini-fəlsəfi təlimlərindən biri olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, Ön Asiyaya gəlmə olan iranlılar/aryanlar Mağların/Qamların təsiri altında yeni din, yəni zərdüştliyi/atəşpərəstliyi yaratmışlar. Şübhəsiz, onlar zərdüştliyi yaradarkən

də Mağlar təlimindən faydalanmaqla yanaşı, onu tamamilə təhrif etmişlər. Məhz indiki tədqiqatçıların çoxu da Türklər/Turanlılara aid əsil Mağlar/Qamlar təlimini deyil, sonralar İranlılar/Aryanlar tərəfindən mahiyyəti və mənası xeyli dərəcədə təhrif olunmuş Mağlar təlimini önə çəkirlər. Şübhəsiz, Turan İmperiyaları olan Saka-İşquz və Midiya-Mada dövründəki Maqlar/Qamlar təlimiylə, Əhəmənilər dövründəki Mağlar təlimi arasında yerlə göy arasında fərq vardır. Hər halda Maqlar təlimində Zərdüştliklə üst-üstə düşməyən, kifayət qədər fərqli olan məsələlər var. Məsələn, Mağların od, su, hava və torpağa münasibətiylə, Zərdüştilərin münasibəti tamamilə fərqlidir (6, s.117-118).

Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, “Avropa mərkəzçilər”in maqlarla zərdüştliyi eyniləşdirib İran mədəniyyətinə aid etmələri yanlış olduğu qədər, bəzi türk araşdırmaçıların da maqlarla zərdüştlik arasında oxşarlıq “tapıb” hər ikisini Türk mədəniyyətinə daxil etmələri də doğru deyildir. Başqa sözlə, haqlı olaraq Maqlar təlimini iranlılara, İran mədəniyyətinə aid etməyən Türk araşdırmaçıların, ancaq daha sonra zərdüştliyi Maqlar təliminin davamı hesab etmələrini isə yanlış hesab edirik. Sadəcə, Əhəmənilər dövründə Mağlar təlimi irançı zərdüştilər tərəfindən elə bir şəkildə təhrif olunaraq mənimsənilmişdir ki, indi onları biri-birindən ayırmaq çox çətindir. Məhz Maqlar təliminin zərdüştilər tərəfindən təhrifli şəkildə mənimsənilməsinin nəticəsidir ki, bəzi tədqiqatçıların fikirlərinə görə “Maqların təlimi” və zərdüştlik Azərbaycan Türk xalqının sitayiş etdiyi dinlər olmuşlar (6, s.123).

Çəmənzəminli də belə tədqiqatçılardan biri olub, bir tərəfdən mağlar və mağların təlimini Azərbaycan xalqına aid etməkdə haqlı olsa da, ancaq mağları daha sonra zərdüştlik və onun “Avesta”sı ilə tamamilə eyniləşdirməsi doğru deyildir. Eyni zamanda, o, muğların və onların təliminin Azərbaycan Türk xalqı və onun milli fəlsəfi fikir tarixi ilə nə dərəcədə bağlı olub-olmaması kimi məsələlərə isə dərindən aydınlıq gətirməmişdir. Ancaq bütövlükdə məlum olur ki, Çəmənzəminli azəri ya da muğ adlandırdığı xalqın kökünü, o cümlədən zərdüştliyi türklərə aparıb çıxartmışdır. Bizcə, bu səbəbdən də Çəmənzəminlinin çağdaşı olmuş Əmin Abid yazırdı ki, onun Zərdüştü türk zənn edib, azərbaycanlıları da atəşpərəst olaraq qələmə alması, üstəlik “azəri” sözünü türklüyə aid etməsi kökündən yanlıştır: “Bu vaxta qədər yazılan tədqiqatlar əsasında: birisi qədim dövrlərdən zamanımıza; o biri zamanımızdan əski əsrlərə doğru yürüyən iki hərəkət xətti hiss edilməkdədir. Yalnız Azərbaycan kəliməsi ətrafında dönüb dolanan hər iki xəttin gəlib dayandığı bir nəticə nöqtəsi var: qurduğumuz dövlətin həqiqi adı “Azərbaycan” və bu dövlətin hakim olduğu yerlərdə oturan türklər (şimali-qərbi “İran”da yaşayan türklər kibi) “azəri”dir; azərilər də atəşpərəstlik sistemi ilə əlaqədardır” (7, s.29).

Yeri gəlmişkən, Çəmənzəminli Azərbaycan Türk xalqının qədim əcdadı hesab etdiyi muğlar, ya da azərilər, eləcə də onların dini-fəlsəfi dünyagörüşü ilə bağlı məqalələri və bədii əsərləri Sovet Azərbaycanı dövründə qələmə almışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə Sovet Rusiyasının ideoloqları da hələlik, Azərbaycan türklərinin türklüyünün, müsəlmanlığının üstündən bir çox səbəblərə görə, qəti xətt çəkə bilmədikləri üçün daha çox “azərilik” nəzəriyyəsi adı altında oyun oynayıb “xalqın öz tarixini qədimləşdirmə” niyyətinə uyğun olaraq zərdüştliyin, atəşpərəstliyin təbliğinə şərait yaradırdılar. 1918-ci ildə qurulan yeni Türk dövlətinin adı “Azərbaycan” adlandırılması prinsipindən çıxış edən türkçülərin əksəriyyəti də mümkün olduğu qədər, “xalqın tarixini qədimləşdirmə” prosesinə uyğun olaraq onu zərdüştliklə, atəşpərəstliklə bağlayıb, Zərdüştün də ya Türk olmağını, ya da ən azından Midiyada, ya da Azərbaycanda doğulduğunu (yəni buna inanaların düşüncəsində) üçün azərbaycanlı olduğunu əsaslandırmağa çalışırdılar. Çəmənzəminli də, məhz “azərilik” nəzəriyyəsinə uyğun olaraq muğları və Zərdüştü əsasən “azəri”, midiyalı, bəzi hallarda da Türk kimi qəbul etmişdir.

Bu baxımdan Çəmənzəminli Sovet Azərbaycanı dövründə yazdığı “Qızlar bulağı” adlı romanında da zərdüştliyin, atəşpərəstliyin yaradıcısı saydığı Midiyanın aparıcı tayfalarının

dan biri olan muğları/mağları qədim Azərbaycanın yerli xalqı hesab etmiş, eyni zamanda onların parsılar, iskitlər, misirlilər, yunanlar, babillər, yəhudilərlə münasibətlərindən bəhs etmişdir (8, s.345-450).

Bu bədii əsərdə ən çox diqqəti çəkən odur ki, Çəmən-zəminliyə görə, öncə zərdüşti inancılı muğlar arasında atəşpərəstliyin bəzi ayin və adətlərinə (məsələn, yaxın qohumlarla evlənmək, ölünü basdırmamaq və s.) etirazlar olub dəyişikliklər edilmiş, daha sonra da başqa xalqlarla, özəlliklə də turanlı iskitlərlə qaynayıb-qarışma baş vermişdir. Guya, zərdüşti inancılı oturaq, yerli muğlar, ya da azərilər iskitləri xaqanlıqdan, köçərilikdən, döyüşkənlikdən və xüsusi əmlaka rəğbətdən uzaqlaşdıraraq xeyli dərəcədə özləri kimi oturaq həyata və ictimai əmlaka alışdırma bilmişlər (8, s.445).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu əsərini Sovet Azərbaycanı dövründə yazan Çəmən-zəminli bir tərəfdən Azərbaycan xalqının kökünü farslardan uzaq tutub muğ/mağ mənşəli hesab etdiyi Midiyaya və türk mənşəli İskitlərə, eləcə də onların dini-fəlsəfi təfəkkürünə bağlamağa çalışdığı halda, digər tərəfdən kommunizm təliminə uyğun olaraq sosial bərabərlik məsələsini də ən olana çıxartmağa çalışmışdır. O, yazırdı: “Ümumi qəbilə xalqı səhər tezdən işə çıxar: kimi ilxıya, kimi bağ-bağçaya gedər. Daimi vəzifə yoxdur, vəzifələr dəyişilir. Dünən hərəm ağası ilə tarlada çalışdıq, bu gün isə ilxıda idik... Səadət şəxsi “mən”dən, şəxsi təmayüldən, şəxsi arzudan əl çəkərək ümumi “mən”liyə, ümumi təmayülə və ümumi arzuya xidmət etmək deməkdir” (8, s.449-450).

Beləliklə, Çəmən-zəminlinin milli fəlsəfi fikir tarixi ilə bağlı apardığı tədqiqatları ümumiləşdirərək hesab edirik ki, o, muğları, muğların təlimini tamamilə zərdüştlüklə eyniləşdirməkdə, eləcə də Qərb tarixçiliyinin təsiri altında Türk-Turan mənşəli iskitləri köçəri və vəhşi kimi qələmə verməkdə səhvlərə yol vermişdir. Doğrudur, Çəmən-zəminli haqlı olaraq muğları, midiyalıları birmənalı şəkildə irandillilərdən, o cümlədən farslardan da uzaq tutmuşdur. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, onun daha çox irandillilər, o cümlədən farslara aid edilən qeyri-əxlaqi adətləri (məsələn, yaxın qohumlarla evlənmək, ölünü basdırmamaq və s.) muğlara aid edib, ancaq sonralar muğların bundan üz döndərməsini yazması da, çox ziddiyyətlidir. Bütün hallarda, o məsələdə Çəmən-zəminli ilə razılaşırıq ki, məhz Muğların fəlsəfəsi yunan, fars, yəhudi, qibti və digər xalqların dünyagörüşünə xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Y.V.Çəmən-zəminlinin türkçülük görüşləri

Onun ictimai-siyasi yaradıcılığında **türkçülük** məsələsi xüsusi yer tutmuşdur. Çəmən-zəminliyə görə, Azərbaycan türkləri başqa Türk xalqları ilə müqayisədə yad millətlərin təsirlərinə daha çox məruz qalmışlar. Çünki özgə millətlər, xüsusən də farslar əsrlər boyu azərbaycanlıların mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, dilinə, hətta dini düşüncəsinə mənfi təsir göstərmiş, nəticədə bir çox milli-mənəvi dəyərlər unudulmuşdur. Məsələn, o, “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə” məqaləsində yazırdı ki, türklərin dini həyatı heç bir zaman farsın, ərəbin, yunanın, romalının və başqalarının dini həyatına bənzəməyib: “Türküstan qövmlərinin ruhani həyatını nəzərə aldıqda onların qeyri-dindar olduqlarını bilirik. Qırğızlar müsəlman adını daşıdıqda dinə əsla möhtac deyillər. Türkmən obalarını dolandıqda məscidə rast gəlməzsən. Təke nişanlarının (müsəlmanlarının) özlərinə məxsus libasları olmaz. Camaat geyinən çapandan geyib başlarında da dəri papaqları olar. Mollaya müqəddəs bir nəzər ilə baxıb onları uca mərtəbələrə mindirən müridbazlıq ömürlərini boş-boş dini mübahisə, cənnət və cəhənnəm məsələsi ilə keçirmək – türkmən arasında adət deyil. Bu sağlam qövmlər dünyaya ilə məşğuldur. Bunların qayələri – şücaətli ömür sürüb şan və şərəfə malik olmaqdır” (5, s.335).

Onun fikrincə, Azərbaycan türklərinin əsil türkə yaraşan törələrdən xeyli dərəcədə uzaq düşməsinə səbəb fars, irançı düşüncə olmuşdur: “Azərbaycan türklərində bu əsl türkə

mənsub nişanələr qalmamağına səbəb yenə İran hökmlərliyinin mənhus nəticəsi olan riyakar xəlifəsidir ki, başımıza çəkib cənnətə yol axtarıq. Özümüzün də əqidəsi budur ki, bizdən pak, doğruçu millət dünyada yoxdur. Bizdən savayı dünyada hamı mürdardır, dünya da “darfənadır”. Bundan başqa, bir darbəza da vardır ki, gərək ora üçün çalışasan. Bu da əcəmlərdən iqtibas olunan bizim şiəçilik fəlsəfəmizdir. Bu fəlsəfə sayəsində mürdarları darfənaya verib özümüz gözümüzü darbəzayə dikmişik. Ümidimiz də budur ki, hər mömin qardaşa darbəzada bir neçə gözəl huri verəcəklər, əbədi ləzzətə nail olacayıq. Məzhəbbazlıq, dərviş, duaçı, seyid və mərsiyəxan kimi ixtira və icadlar da İran həyat əqliyyə məhsulları olub iradan bizlərə töhfə olub.

Yuxarıda söylənəndən məlum oldu ki, əcəmin pozğun mədəniyyəti Azərbaycan Türk həyatına bir elə ağır möhür basıb ki, indi də onun nüfuzundan xilas ola bilmirik. Heyif ki, bu nüfuz ilə mübarizə etməyə hələ bizdə qüvvə yoxdur. Zənnimizcə, onda mübarizə müqənnid ola bilərik ki, aşağıda bəyan olan fikirlər qüvvədən fələ keçə. Fikirlərim səkkiz fəsildən ibarətdir:

1. Gərək bizim bir cəmiyyətimiz olsun ki, dilimizi farslıqdan xilas eləsin. Bu da onda mümkündür ki, cəmiyyəti fəal və kamil alimlər təşkil edələr. Və hər müəllif kitabını çapa verməkdən qabaq cəmiyyətə göstərib qüsurlarını düzəltir...
2. Gərək müstəid və geniş məlumatlı münəqqidlərimiz ola, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar. Ədəbi dil el ədəbiyyatından götürülməlidir. Bunun ilə ehtiyaclar dəf olmasa, fars və ərəb sözlərinə əl atmaq olar...
3. Milli musiqimiz türkləşməlidir. Bunun ilə həm farsa qalib gələrik, həm də Türk mədəniyyətini ləzzətli bir mövqeyə gətirərik ki, hamı məhəbbət və rəğbət gösətərib yavuqlaşar...
4. Qızlarımızı mükəmməl surətdə oxutmalıdır. Onları hüquqsuzluq təzyiqindən qurtarmalıdır. Arvad elmlə və əri ilə müsəvi olsa milli ruhlu və tərbiyəli övladlar yetirər. Təbiidir ki, belə uşaqlar gələcəkdə öz tərbiyələri sayəsində nə farslığın və nə qeyri millətlərin nüfuzu altına düşməyib öz milli yolu ilə milli qayələrə (ideala) doğru gedər.
5. Türk məktəblərinin sayını artırmalıdır. Onların içində ruhəni sinfi yetirmək üçün orta və ali məktəbi bina etməlidir ki, oradan kamil mollalar çıxıb biçərə camaatımızı İrandan gələn əcəm ətvarlı mollarınüməllərdən və mərsiyəxanlardan xilas etsinlər.
6. Bizi farsların nüfuzu altına salanlardan biri də fars ədəbiyyatıdır. Lazımdır farsların Firdovsi, Sədi Şirazi kimi dahilərini Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etməklə daha fars dilində onları oxumağa ehtiyac olmasın. Tərcümə əlbəttə, “dəhri-həqai” kimi olmamalı, tərcümənin birinci şərti düzgünlük və sadəlikdir...
7. Firdovsi və Sədilərin öz millətlərini nəşr etməkdə müvəffəqiyyətlərini gördükdə biz də çalışıb dahilər yetirmək lazım gəlir. Bunların vasitəsi ilə həm öz gələrin mənəvi təsirindən qurtarıq, həm də öz nüfuzumuzu qonşularımız arasında artırırıq.
8. Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazdırıb nəşr etməlidir ki, camaat özünün Türk olmağını bilsin. Keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb gələcək üçün çarələr arasın. Yoxsa hər kəsdən soruşursan: “Sən kimsən?” Deyir: “Müsəlman”. Təbi bunu bilmirlər ki, dinimiz müsəlman dinidir, millətimizə Türk millətidir” (5, s.335-337).

Maraqlıdır ki, Cümhuriyyətə qədərki dövrdə farsların, irandillilərin mədəniyyətini “əcəmin pozğun mədəniyyəti” adlandırıb onun Azərbaycan Türk həyatına çox mənfə təsirinə bəhs edən Çəmənzəminli, ancaq Sovet Azərbaycanı dövründə yuxarıda da gördüyümüz

kimi, bir qədər bu məsələyə fərqli yanaşmış, muğları və guya, onlara aid zərdüştliyi onlardan ayıraraq onun sonralar farslar tərəfindən təhrifə uğradıldığından bəhs etmişdir.

Tədqiqatçı Nazim Cəfərova görə, Yusif Vəzir də Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, milli ideoloq, ictimai-siyasi xadim, Cümhuriyyətin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi, xalqın savadlı şəxslərinə böyük ümidlər bəsləmişdir. N.Cəfərov yazırdı: “Yusif Vəzirovun M.Ə.Rəsulzadə təkin xalqın savadlı şəxslərinə böyük ümid bəsləməsi əbəs deyildi. Qeyd olunduğu kimi, yerli əhali o zamanlar savadsızlıqdan daha çox əziyyət çəkirdi. Bir tərəfdən də çarizm müsəlmanların, xüsusilə də türklərin maariflənməsinə heç bir həvəs göstərmirdi. Hər ikisi – M.Ə.Rəsulzadə də, Yusif Vəzirov da məhz milli kökündən üzülməyən savadlılara bel bağlayırdılar” (9,s.63).

Yusif Vəzirə görə iki mənbə var ki, buradan “millət” – nə olduğunu öyrənib onun mühafizə və tərəqqisi üçün çalışacaq idi – biri ana tərbiyəsi, biri məktəb. Onun fikrincə bunların ikisindən də millətin şüurunda acı yaddaşdan başqa bir şey qalmayıb. O, yazırdı: “Millətin ruhu, canı və bəlkə cəmi vücudu hesab olunan – ana dilini bizə lazımınca öyrədən bir vəsilə olmadı. Daha dilsiz də nə etmək olar. Hər yerdə dil və savad lazım, nəşriyyat bunlar ilə olar. Camaatın dərdinə əlac aramaq, məişətimizin fəna tərəflərini tənqid etmək... Bunların hamısına dil və savad lazım. Bir də bir camaata yol göstərmək fikrində olan lazımdır ki, o camaatın adət və qaydalarından müxbir olsun, tarix və ədəbiyyatı bilsin. Bunları bilmək camaatın məişətini bilmək, onların qüsurlarını və qüsurlarının səbəblərini bilmək deməkdir! Burada da ki, yenə Türk savadına möhtacız! Savaddan və dildən də ki ana dilindən müsəlman studentləri məhrumdurlar!!! Hər bir qüsurun bir səbəbi, bir mənbəyi olan tək, müsəlman studentlərinin böyük qüsuru ədd olunan “nəfs”sizliyin, camaatımızın dərdlərinə yaramadığının səbəbi və mənbəyi yuxarıda göstərdiklərim olub” (10, s.9-10).

Çəmənzəminli “Qulluq və əsrlik” (1914, Aşqabad) adlı məqaləsində isə türkçülük nəzər nöqtəsindən daha çox müsəlmanlıq adı altında baş vermiş ərəbləşməyi tənqid etmişdir. O, yazırdı ki, türklərin təbiətində Allaha qul olmaq, ya da başqa xalqların əsarəti altında yaşamağa razılaşmaq olmayıb. Onun fikrincə, islamiyyət dövründə bu kimi hallara rast gəldi ki, bu isə türkün təbiətinə zidd idi. O, yazırdı islamiyyətə qədər türklər övladlarına Allahqulu, Hüseyinqulu, Əliqulu, Rzaqulu kimi adlar deyil, “Dağ”, “Qaya”, “Dəniz”, “Gün”, “Ay”, “Ulduz” kimi adlar qoyar, adlarına da uyğun şan və şərəflə ömür sürərdilər: “İnsana qul sənəti vermək Allaha nasaz gələn hərəkətlərdən biridir. Biz buna baxmayaraq yenə özümüza qulluq isnad veririk. Bircə kişilərə verdiyimiz adlara diqqət edin: “Allahqulu”, “Məmmədqulu”, “Həsənqulu”, “Hüseyinqulu”, “Əliqulu”, “Vəliqulu”, “İmamqulu” və qeyri. Hələ bu Allah, peyğəmbər və imam quluları dursun kənarda, biz özümüzü adi şəxslərin də qulu hesab edirik. Məsələn, “Şahqulu”, “Ağa qulu”, “Xanqulu”. İnsanın şəni, qədr və qiyməti müsəlman aləmində o qədər alçaq tutulur ki, bunları pir və ocaq kimi cansız və mənasız şeylərə də qul verirlər: “Pirqulu”, “Ocaqulu” kimi. Biz Türk ola-ola mən güman eləmirəm ki, bizim təbiətimizdə qulluq və ocaqlıq olsun. Bu adlar da bizə ərəblərdən qalmadır. Din-islamın inkişarından qabaq ərəblər bir xeyli allah və ilahələrə iman edirdilər. Bunların ən böyüyü yeri və göyü xəlq edən idi ki, adına “Allah-taala” deyirdilər...

İslamiyyət “Allah-taala”nın sifətlərini artırdı. Bu da kişi adlarına sirayət etməmiş olmadı: “Əbdülkərim”, “Əbdüləzim”, “Əbdüləziz”, “Əbdülbaqi” kimi bir xeyli yeni adlar əmələ gəldi. Bu yolda ərəbləri təqlid etmək, şiəlik aləmində daha da tərəqqi edib ifrata üz qoydu: “Əbdüləli, Qulaməli, Əliqulu”, “Əbdülrza, Qulamrza, Rzaqulu”, Əbdülhüseyn, Qulamhüseyn, Hüseyinqulu”... kimi adlar icad olundu. Cail mütəəssiblər bu yerə gəldilər ki, özlərini “Kərbəlayi”, yəni Əlinin iti də adlandırdılar... Bəs bu alçaqlıq da bizə bizə bir xeyli qüsurlar ilə özgülərdən qalmadır. Ulu babalarımız oğullarına “Dağ”, “Qaya”, “Dəniz”, “Gün”, “Ay” və “Ulduz” kimi adlar qoyardılar. Onda adlarına müvafiq də şan və şərəf ilə

ömür sürərdilər. O zamanlar türklük dağ kimi qüvvətli və qaya kimi möhkəm idi; fikirlər gün kimi parlaq, niyyətlər ulduzlar kimi yüksək idi” (5, s.347).

Yusif Vəzirə görə, biz həmin türklərin övladlarıyıqsa, o zaman ən əvvəl lazımdır ki, özümüzü qulluqdan, köləlikdən xilas edək. Başqa sözlə, yenidən Türklüyümüzə dönək və Türk törəsinə əməl edək. O, yazırdı: “Dürüst düşünməlidir ki, biz insanlar qulluq üçün yaranmamışıq, şan və şövkət ilə ömür sürməyə gəlmişik. Bunu düşündükdə türklərə məlum olacaq ki, şan və ad ilə ömür sürmək meyində olan bir millət gərək mədəni olsun. Gərək, “fəqirlik”, “yoxsulluq” və “alçaqlıq” kimi sözlərdən nifrət eləsin. Həmişə dövlətli, qüvvətli və salamat bir millət olmağa çalışsın; çünki təbiət qanunu zəiflik tərəfdarı deyil, zəif gərək fot olsun! İnsaniyyət sürətlə qabağa getdikdə zəiflər ancaq ayağa dolaşırlar; belə mənalar ortalıqdan götürülməlidir. Fəal və dünyaçı Avropanın tənbel və axirətpərvər Şərqə axıb gəlməsi həmin təbiətin qanununa tabedir; parlaq ömürdən gözləri qamaşmış, dünyaya “darfəna” ad qoyanlar yox olunacaqlar!..Bir də deyirəm, mədəni olmalıyıq. Mədəniyyətdən savayı ayrı bir şey bizə nicat yolu ola bilməyəvək. Məzhəbbazlıq heç bir milləti xoşnəticəliyə çıxarmadı, bizi də çıxartmayacaq. Bu yükün nə dərəcə batil olub, insanları fot olmağa məcbur etməyi gün kimi aşkardır. Dəlil istəyirsinizsə, din və kilsə tarixləri oxuyun. Məzhəbbazlıq yuvası olan İranın hal-hazırdakı zəlalətinə nəzər yetirin. Onda görəcəksiniz ki, məzhəbbazlıq nifaq və fəsadın çeşməsidir.

Türk oğlu Türk olun!. Türklər heç vədə dünyanın şövkətli həyatından əl çəkib axirət yolu üçün çalışmayıblar. Həmişə ağalığı ediblər. Şanlı yaşayış üçün qılınc vurublar. Bu fikrin doğruluğunu türk və islamın düşmənləri belə inkar etmirlər. Böyük Volter deyir: “Türk həyatında dini məsələ ilə üstə baş vermiş bir qafilə görünməmişdir. Qafilə dursun kənarda, türk arasında dini müsahibə, bir üsyan, bir qarışıqlıq isə də tarixdə qeyd olunmayıb” (5, s.347-348).

O, “Studentlər” romanında isə həqiqi və yalançı millətçiliyi, milliyyətçiliyi təhlil etməyə çalışmışdır. Əsərin qəhrəmanlarından biri olan Rüstəmbəy əsil Azərbaycan türkü həm vətənpərvər, millətpərvərdir, həm də türk törəsinə gözləyən biridir. Eyni zamanda, o, sözdə millət, xalq adından danışanları deyil əsil millətpərvərləri müdafiə etməkdədir. Rüstəmbəy və Cəlal hesab edirlər ki, sözdə “millətpərəstlik” bir pərdədir ki, bəziləri bütün hiyləgərlikləri onun arxasında edirlər. “Din və millət adı daşıyan cəmiyyət və müəssisələrımız al – “İslamiyyə mehmanxanası”, “İslamiyyə limonadı”, “Milli papiros”... Bunlar lotuluq deyilmi? Tacir pul qazanıb kef çəkmək üçün din və milləti əlində oyuncaq edir. bakıda qoçular evlərində tələbə yurdu açır, hərəsi beş-on tələbəyə aylıq verir. Bu əxlaqsızlıqdır, yoxsa millətpərəstlik? Yoxsul gənclərin maddi vəziyyətindən istifadə edilərək, namusları ləklənir. Bu rüsvayçılıqlara millətpərəstlik deyirlər” (11, s.46). Əli İbrahimliyə görə, Yusif Vəzir yalançı millətpərəstlərin iç üzünü böyük ustalıqla açmış, onların şəxsi maraqları naminə hər cür fırıldaqçılıqla əl atmasını doğru təhlil etmişdir (12, s.53).

Y.V.Çəmənəminliyə görə, Türklüyə dönüşün ilk yollarından biri odur ki, Azərbaycan xalqı milli və dini kimliyini bir-birindən fərqləndirməlidir. Bu mənada o, soydaşlarına üz tutaraq bildirmişdir ki, onlar milli mənsubiyyət baxımından müsəlman deyil, türkdürlər. Hətta elələri də tapılır ki, ana dillərini də “müsəlman dili”, milli komitələrini də “müsəlman komitəsi” adlandırır. Y.Vəzir yazırdı: “Qərbət bir şəhərdə oturub istəyirəm Vətənimizin halından xəbərdar olam. Bakı komitəsinin məlumatını əlimə alıram (“Kaspi”nin dal vərəqəsindədir), başlayıram öz-özümə danışmağa, suallar verirəm, özüm də cavabını axtarıram.

1. Niyə “Müsəlman” komitəsinin cəmi üzvləri türk ola-ola buna Türk komitəsi demirlər?

Cavab: Bizdə hələ din ilə millət mənaları bir-birindən ayrılmayıb, biz hələ

özümüzü tanımamışıq. Biz hələ həddi-bülüğa çatmamışıq. Biz hələ köhnə yol ilə gedirik.

2. Niyə Türk komitəsinin məlumatı rus dilində verilir?

Cavab: Bizdə milli dil qədri bilmək qabiliyyəti hələ yoxdur. Biz o qədər ruslaşmışıq ki, Nikolaydan sonra yenə köhnə işlərdən əl çəkə bilmirik

3. Niyə biz öz adımızı bilmirik? Niyə özümüzə Türk deməyə ərinirik?

Cavab: Yuxarıda söylədik ki, biz hələ özümüzü tanımamışıq ki, adımızı da bilək.

4. Niyə “Müsəlman” komitəsinin məlumatı zamanəyə dair yazmır?

Cavab: Məsələ aydındır...” (10, s.15-16).

Yusif Vəzirə görə milli kimliyimizin müsəlman deyil türk olmağını dərk etməyimiz üçün də, ilk növbədə, ana dilimizin, yəni Türk dilinin qayğısına qalmalıyıq. Çünki ana dilin tənəzzülü millətin çöküşü deməkdir. Ona görə də hər kəs dilini sevməli, bu dildə danışmağı eyib yox, fəxr hesab etməlidir. Bu baxımdan osmanlı türk ləhcəsinin bütün türklərin ortaq dili olması fikrinə qarşı çıxan Çəmənzəminli “Dil məsələsi” (1914) məqaləsində yazırdı: “Dilin birliyi üç-dörd adamın bir dildə yazmağı ilə olmaz: dil gərək işlənsin, mürurla gəlib birləşsin. Dil qayıрмаq zəiflik sevməz, zor gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik sayəsində də belə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsın, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkəmə elinin içində danışılmaqdadır. Qələm sahiblərimiz buralara yönəlib bunları öz dilləri ilə danışdırıb yol göstərməkdənsə, özləri düz yoldan çıxıb, camaatı da avara qoymaq istəyirlər. Hərgah yazıçılıq etməkdən məqsəd fars və ərəb sözləri işlədib bilik satmaq isə, bu ayrı bir məsələdir. Yoxsa camaatın mənfəəti də mülahizə olunursa, gərək o camaatın başa düşdüyü bir dildə yazılsın ki, o da oxuyub, bundan bir hissə götürsün. Gərək yaddan çıxmasın ki, Azərbaycanda neçə milyon adam var və onların çoxu geridə qalıblar. Bu səbdən də gün-gündən əsir olub, əcnəbilərin ayağının altına düşürlər. Torpaqları, əkin yerləri əllərindən çıxır, ticarət gedir, sənətdən xəbərləri yox, milliyyət və tərəqqi nə olduğunu bilmirlər... Bu camaatı qaranlıqdan çıxartmağa ən əvvəl dil lazımdır ki, deyəsən: “Ay qardaş, uşaqlarını məktəbə qoy, əkin yerlərini satma, gözü açıq ol...”. Bunları hansı dildə danışdırmalı ki, başa düşsün? Əlbəttə, camaatın öz dili ilə, Azərbaycan türkcəsində. Osmanlı dilini bunlar bilməzlər. Belə olan surətdə qəzet və jurnallarımızı osmanlı dili ilə doldurmaq camaata yol göstərmək olmayıb, onu yoldan çıxartmaq deməkdir. “Necə” sözü əvəzində “nasıl”, “arvad” əvəzində “qadın”, “ata” yerinə “baba” və ya “pədər” yazmaq millətin dilini dolaşdırıb, işini çətinləşdirməkdən savayı bir şeyə yaramır. Yaxşı olardı yazıçılarımız ata-baba dilimizə qayıda idilər. Onda mətbuatımız bir ovuc savadlının malı olmayıb, ümumin, yəni az savadlıların və heç savadı olmayanların da mənfəətinə qulluq edərdi” (5, s.338).

Burada o, Osmanlı türkcəsinin Azərbaycan xalqının ədəbi dilinin olmasının əleyhinə çıxsa da, ümumilikdə Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının eyni dilə, soykökə, mədəniyyətə və s. sahib olmalarını da dəfələrlə ifadə etmişdir. Sadəcə olaraq, Yusif Vəzir də hesab edirdi ki, Osmanlı türkcəsinin İstanbul şivəsini anlamaq Azərbaycan türkləri üçün çox çətindir. Bu baxımdan o, ən yaxşı variant kimi xalqın anladığı bir dildə yazıb oxumağı uyğun görmüşdür.

Ümumiyyətlə, Yusif Vəzirin türkçülük görüşləri ilə bağlı milli kimlik, milli dil, milli mədəniyyət, milli birlik və digər məsələlərə baxışı doğru və dəqiq olmuşdur. Hər halda, o, Şuşada, Aşqabadda, Daşkənddə, Ağməsciddə, Ürgəncdə, İstanbulda, Bakıda və digər Türk şəhərlərində yaşayan bir ziyalıımız olaraq ümumtürk problemlərini dərinlən anlamışdır. Bu baxımdan Yusif Vəzirin türkçülük məsələsini dərinlən anlamaqla yanaşı, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və digər aydınlarımız kimi müstəqil Türk dövlətlərinin yaranmasından yana olması

doğru bir seçim olmuşdur. Başqa sözlə, Yusif Vəzir bir tərəfdən müstəqil Türk dövlətlərini və onların özlərinə məxsus dəyərlərini qəbul etməklə yanaşı, ümum Türk birliyinə də isti yanaşmışdır.

Yusif Vəzirin müstəqil Azərbaycan Türk dövlətçiliyi ilə bağlı görüşləri

Yusif Vəzir Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan xalqının müəyyən bir fasilədən sonra yenidən müstəqil dövlət yaratmasının səbəblərini də göstərmişdir. Onun fikrincə, böyük bir ərazidə yaşayan, dili bütün yad tayfalar üçün belə ortaq dilə çevrilən, eyni zamanda ədəbiyyatı, musiqisi, operası, teatrı olan bir camaat, yəni Azərbaycan xalqı da “millət” adını daşımağa haqlıdır (5, s.349). O bildirirdi ki, Azərbaycanın dövlət dili də Azərbaycan Türk dili olmalıdır. Çünki Azərbaycanın əhalisinin çoxu türkdür (5, s.229). Ümumilikdə, Çəmənzəminli milli-demokratik cərəyanın tərəfdarı kimi özünün mürşidi hesab etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, dövlət başçısı, mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin milli istiqlal yolunu tutmuş, onun milli dövlətçilik ideyasını dəstəkləmişdir. O, 1917-ci ilin noyabrında Kiyevdə olarkən qələmə aldığı “Azərbaycan muxtariyyəti” məqaləsində Azərbaycan türklərinə müraciət edərək yazırdı: “Əsrlərlə qılınc zərbəsi ilə istila olunub, millətlərin qan və göz yaşları ilə bir-birinə bitişdirilən torpaqlar başsızlıq sayəsində məhv olub gedir. Şəddadın zülmü ilə abad olunmuş imarəti uçur, dağılır. Böyük ölkə bir-birinə dəyir: Rusiyanın qiyaməti qopur. Geniş bir dövləti mərkəz bir orta idarəyə qadir deyil. Hökumətə gündə bir adam daxil olub, biri çıxır. Sabit idarə yox, nizam yox, qayda yox, əmin-amanlıq yox. Güclü gücsüzü döyür, əzir və təhqir eləyir; abrı və namusu ara yerdə gedir. Başsızlıq gün-gündən ölkəni ağzına alır; nahaq qanlar tökülür, abadanlıqlar talan olur. Bu hal getdikcə şiddət eləyir və eləyəcək, aləm viran olur və olacaq. Rusiya hökumətindən cəmi millətlər ümidini çəkib öz başını öz ələginə bükməyə başlayır. Rusiya millətləri hərə öz cəmiyyət və şuraları ilə idarə olunmağa üz qoyur, qoşun toplayırlar. Hər millət öz fərdini axtarıb tapır; əl-ələ verib camaatın halına qalır. Çünki milli himmətdən savayı özgəsi milləti bu dəhşətli zamanda müdafiə eliyə bilməz!” (10, s.23).

Y.V.Çəmənzəminliyə görə, Qafqazda sayca üstün, mal-dövlətcə varlı olan, əlahiddə bir millət təşkil edən Azərbaycan türklərinin indiyə qədər ciddi bir formada nə bir mərkəzi şurasının, nə də milli bir idarəsinin olmaması qəbuledilməzdir. O, yazırdı: “Ey nəcibTürk milləti, ayıl! Bir rəşadətli balalarını balalarını yad et!Şan və şövkət ilə ömür sürülməlidir. Köhnə rus məmurlarının çəkməsi altında tapdalandığın kifayət edər. Ayılın, toplaşın! Rusiyanın siyasi həyatı yeni bir dairəyə girir. Rusiyada yaşayan millətlər üçün tarix yeni bir səhifə hazırlayır. Ədəmi mərkəziyyət binası qurulur. Ölkə federasion üsulu ilə idarə olunmaq istəyir. İndiyə kimi Peterburq hər millət üçün qanun yapıb, əmrlər veriyordu, imdi isə qanunları millətlərin milli məclisləri yazacaq. Hərənin öz malı, öz dövləti, öz səadəti özünə məhvəl olacaq” (10, 2.23-24).

Çəmənzəminli marksizm-leninizmin Azərbaycandakı nümayəndələrinə, yəni yerli bolşeviklərə üz tutaraq deyirdi ki, milli qüvvələrin istiqlal ideyasına qarşı çıxmasınlar: “Ey hümmətçilər! Ukraynanın cəmi firqələri ittifaq edib. Ukrayna muxtariyyətini yapıdılar. Muxtariyyət olmasa, ölkə başsızlıq bəlasından xilas olmasa, orada firqə həyatı da olmaz. Bəs əqidə davası eyləmək zamanı deyil. Mərkəziyyəti öldürüb, yerində ədəmi mərkəziyyət payidar edilməlidir. Milli idarə qoy çöl tərəfdən düzəlsin, sonra içini düzəltəndə mübahisə edərək” (10, s.24).

Yusif Vəzir milli dövlətçiliyin yaranmasında “Müsavat”ın rolunu görür və gəncləri bu siyasi quruma yardım etməyə çağırırdı. O, yazırdı: “Ey cavanlarımız! Eys-ışrət zamanı deyil! Hər millətin cavanları millət üçün imarətlər yapırlar. Gecə-gündüz çalışırlar. Məgər siz onlardan əskiksiniz? Onlarda olan zor, qüvvə sizdə də var. Rəşadət və cürətdə siz onlardan

da irəlidəsiniz. Böylə olduqda pəs sizin səsiniz niyə gəlmir? Niyə Azərbaycan türklərinin bayrağını uca tutmursunuz? Ey cavanlar! Cəmi millətlər sizin işə diqqətlə baxır. Sizdən qeyrət gözləyirlər. Pəs siz haradasınız? Ədəmi mərkəziyyət fikrinin başında toplaşın: “Müsavət” firqəsinə yazılın! Yatmışları oyadin. Onları federasion nuru ilə işıqlandırın! Durmaq zamanı deyil. Bir mərkəzə tabe Rusiya uçurum qarşısında durub, bizi də çəkib aparmaq istəyir. Məmləkəti bu haldan qurtarın; onun idarə ixtiyarının bir hissəsini Qafqaza gətirib öz əlinizə alın” (10, s.24-25).

O, daha sonra üzünü Azərbaycan Türk ziyalılarına tutaraq yazırdı ki, Qafqazın böyük və bərəkətli bir qismi Azərbaycan türklərinindir: “Burada torpağın və mülkün çoxu bizim, dövlət bizim, onda yaşayan millətin çoxu bizim, danışılan dil bizim, ruhumuzu bəsləyən musiqi və ədəbiyyat bizim... Pəs Allahın o gözəl nemətindən niyə üz döndərsiniz? Cürət ediniz iş görünüz! “Müsavət” şöbələrini hər şəhər və kəndlərə yayınız! Durmaq zamanı deyil; bir az səbr eləsəniz, gözəl ölkəmiz fot (puç) olub əldən gedər!” (10, s.25).

Eyni zamanda, Yusif Vəzir yazırdı bəylər, xanlar, mülkədarlara da müraciət edərək deyirdi ki, Azərbaycan muxtariyyəti onları uçurub-dağıtmaq fikrində deyil. O, yazırdı: “Muxtariyyət uçurmaq üçün yaranmayıb, bəlkə yaratmaq və bina etmək üçün yaranıb. Muxtariyyət onun üçün düzəldir ki, dərəbəyilik zamanında millətin mal və canı sağ və salamat qalsın. Muxtariyyət onun üçündür ki, namusumuz ayaqlar altına düşməsin. Ey türklər! Qars-Ərdahan müsibətləri, Urmu, Qəsri-Şirin və qeyri yerlərin talanı sizə bunu öyrətdi ki, başsız və pərakəndə milləti hər yetən döyür, incidir və öldürür. Zəmanə böylə xarab zəmanədir ki, ağlamaqla, göz yaşlarına qulaq asan olmur. Zəmanə iş zəmanəsidir. Məgər neçə milyon türkün gücü yoxdur? Güc var. Ancaq dağınıq gücdür. Böylə güc faydalı olmaz. Toplanıb cəmi gücümüzü təşkilata tabe etməliyik. Ədəmi mərkəziyyət qayəli Azərbaycanda bir idarə yaradılmalıdır ki, Dağıstan, Bakı, Gəncə, İrəvan, Batum və Qars vilayətlərindəki türklər mal və namusunu mühafizə eləsin. Həm hal-hazırda, həm gələcəkdə asudə və səadətli yaşamağını təmin eləsin” (10, 25-26).

Yusif Vəzirə görə, Azərbaycan türkləri, bir millətdən ibarət olub, geniş bir torpağa malik olduğu üçün muxtariyyət binası qurmaq istəyir. O, yazırdı: “Ölkəmizin sərhədi Dərbənd şəhərindən tutmuş Osmanlı məmləkətinə qədər və Batumdan tutmuş Xəzər (Kaspi) dənizinin qiblə tərəflərindəkdir. Paytaxtımız Bakı şəhəri olacaq. Çünki bu şəhər bizə həmişə yol göstərüb və bizə kömək əli uzadıb. Bakı şəhərində millət məclisi qurulacaq və bu məclisə Azərbaycanın hər bir guşəsindən camaat vəkilləri göndəriləcək. Vəkillər o məclisdə camaatın dərdlərini və diləklərini bildirəcək və ona görə əlaclar ediləcək. Millət məclisi Azərbaycanımız üçün qanunlar yazacaq, biz də ona əməl edəcəyik. Millət məclisinin buyruqlarını yerinə yetirmək üçün milli hökumətimiz olacaq. Millətə lazım olan tədbirləri millət vəkilləri tökəcəklər və əmələ gətirmək üçün milli hökumətə veriləcək. Milli hökumətimiz bizim malımızı, canımızı, namusumuzu hifz eləmək üçün var qüvvəsilə çalışacaq” (10, s.28).

Yusif Vəzirə görə, bir millətin varlığı üçün milli marş, milli nəğmənin olması çox vacibdir. Bu baxımdan o, hesab edirdi ki, milli nəğmə dərərli məsələlər cərgəsinə gələ bilər. O, yazırdı: “Bunu bizim köhnə fəallarımız da beləcə düşünmüşdülər. Zərdablı Həsən bəy “Milli nəğmələr” məcmuəsini əmələ gətirmişdi. Lakin ümumət qazanan bir şərqçi imdiyədək ortalığa çıxmadı. Şərqisiz də bizim siyasi coşğunluğumuz və milliliyimiz ortalığa çıxmır. Hər bir millətin özünəməxsus bir milli nəğməsi var. O nəğmə oxunduqda millət fərdlərinin ruhu ucalır. Mübarizə edib öz xalqını mühafizə etmək xahişi artır. Bizimsə bu nəğməmiz yoxdur. Odur ki, milli sərxoşluğumuz və nəşəmiz də yoxdur. Düşməni yıxmaq üçün də milli sərxoşluq lazımdır. Bolqarlar “Şumey murpeçə” nəğmələrini oxuduqda intiqam hissi ürəyi dəlir. “İşşənəvimala Ukrayna” şərqisi adamda elə qüdrətli birlik doğduru ki,

doğrudan da Ukraynanın həmişə diri qalıb səadətdə yaşamağına iman edirsiniz...

Bizim hələ milli nəğməmiz yoxdur. Biçarə cavanlarımız milli hiss coşğunluğunda bilmirlər nə oxusunlar. Kiyevdə inqilabın əvvəl günləri təntənəli nümayişlər yapılanda tatarlar “..sübhənallah” oxuyurmuşlar. Bizim studentlər isə nəğməsizlikdən nümayişi sükut içində keçiriblər. Bizə milli şərqi lazımdır. Bu da bu saatın məsələsidir. Milli şərqi bizim yatmış hissələrimizi oyadar. Bu şərtlə ki, məzmunu və havası ayıq olsun, oxunduqda “Segah” kimi ruhumuzu boşaltmasın. Milli tərəqqi əmələ gətirmək üçün şairlərimiz və musiqişünasımız Üzeyir bəy Hacıbəyov cənabları çalışmalıdırlar” (10, s.21).

O, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi dövründə qələmə aldığı “Xarici siyasətimiz” məqaləsində yazırdı ki, bugünkü Azərbaycan ən sağlam vücuda malikdir. O yazırdı ki, burada tam əksəriyyəti təşkil edən Azərbaycan türküdür: “Bu millətin özünəməxus mədəniyyəti var. Mədəniyyətimiz o qədər qüvvəlidir ki, buzdən başqa qonşularımızı təsir altında saxlayıb və saxlamaqdadır. Dilimiz Qafqazda, Xəzər arxasında və Şiçali İranda ümumi bir dildir. Bu dildə Dağıstan qövmləri, ermənilər, bir çox gürcülər və rus mühacirləri danışirlar; musiqimizdən və teatromuzdan qonşularımız da faydalanırlar. Milli operamız vətəndən dışarılarda da şöhrət tapmağa başladı... Bu hallar mədəniyyətimizin qüvvətiliyinə dəlildir. İndiyə kimi biz məhkum idik, lakin mədəniyyətimiz hakim idi. Yəni qeyri-məcburi olaraq qonşularımız arasında yayılırdı. Bundan sonra ehya olunmuş istiqlaliyyətimiz sayəsində mədəniyyətimiz geniş meydan alacaqdır. Böyük Türk irqinə mənsub olduğumuz üçün Türk idarəsinin ədalətini saxladıq; bu gün vətənimizdəki xırda millətlər bizim ilə bərabər yaşamadadırlar, buların hüquqları heç bir qanunla təhdid olunmuyub və olunmayacaqdır. Hökumətimiz ədalət hökmranlığını daimi surtdə təmin etməyə çalışmalıdır” (10, s.45).

Yusif Vəzir “Xarici siyasətimiz” başlıqlı məqaləsinin “Əfkari-ümumiyyə” yarımbaşlığında yazırdı ki, dünyada ən böyük qüvvələrdən birisi əfkari-ümumiyyədir. Topdan, tufəngdən zirehlilərdən də bu qüvvə böyükdür. Odur ki, hər kəs istər ki, bu qüvvəni əlində saxlasın. İstər məhkum, istər hakim. Hökumətlər rəsmi qəzetlər nəşr etməyi və ajansi-teleqraflar ilə əfkari-ümumiyyəni öz tərəfinə çəkmək istəyir. Məhkum millətlər bu yolda daha da çox çalışırlar. Əfkari-ümumiyyəni qazanmaq üçün məhkumların hərəkətləri bəzi vaxt qəribə hallar alır. Avropa şəhərlərindən birində bir erməninin bir cocuğa güllə atdığını qəzetdə oxumuşdum. Ermənidən cinayətin səbəbini soruşduqda demişdi: “Bu cinayət ilə erməni cocuqlarının halından sizi xəbərdar eləyirəm, onları osmanlıda qırırlar”. İştə əfkari-ümumiyyə cəlbi üçün qəribə bir hərəkət, lakin bu, adətdənkənər bir işdir. Amma bunun ilə də istifadə edirlər” (10, s.51).

Eyni zamanda, o, bu məqaləsində Qacarlar dövləti, Ermənistan və Gürcüstanla Azərbaycan Cümhuriyyətinin münasibətlərindən bəhs etmişdir. Yusif Vəzir yazırdı ki, Qacarlar dövlətinin rəhbərliyinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığına narahatçılıqla yanaşmasının əsası yoxdur. Çünki Azərbaycan dövlətinin hədəfində Təbriz və ətrafını özündə birləşdirmək deyil, mövcud sərhədləri çərçivəsində yaşamaqdır. O, yazırdı: “Dövlətimiz Azərbaycan adlandığı üçün sui-təfəhümlərə səbəb oldu. Halbuki Təbriz əyalətinin, yəni İran Azərbaycanının İranın olub-olmaması barədə ortalıqda heç bir məsələ yoxdur. İranın haqqına təcavüz etmək fikrində deyilik, olmamaşıq və olmayacağıq. Bizim tərəqqi və istirahətimizi təmin edən yalnız qonşularımız ilə dostluğumuz olacaqdır” (10, s.56).

Yusif Vəzir hesab edirdi ki, Gürcüstan ilə dostluğumuz isə ən təbii bir haldır. O, yazırdı: “Şimalda rus qorxusu və cənubda ola biləcək intriqalar gürcülər ilə azərbaycanlıları kip dostluğa məcbur edir. İki müstəqil dövlət üçün də hüriyyətlərinə təcavüz edən qüvvələrə qarşı bir hazırlıq lazımdır. Bu dövlətlər hücum üçün deyil, müdafiə məqsədilə birləşdilər və

əqd yaptılar. Bu əqdin sabit qalacağına əminlik. İki dövlət arasında olan dostluğun yalnız faydaya bağlı olduğunu söyləmişdik. Gürcüstan-Azərbaycan dostluğunun iki tərəf üçün də böyük faydası var. Şübhə ola bilməz ki, həm Gürcüstan, həm də Azərbaycan müstəqil yaşamaq istəyir. Böylə olduqda Gürcüstan üçün bir qorxu baş versə, axırda xəteri Azərbaycana da toxunacaq. Bu iki məmləkətin hürr yaşaması bir-birinə bağlıdır. Biri asudəliyini itirərsə, o biri də itirmək məcburiyyətində bulunar. Qafqazın dağlarını Qara dəniz ilə Xəzər dənizi arasında mütəfiqqə müdafiə etməliyik. Açıq dənizə yolumuz olmadığı üçün ölkəmizin mal ixrac və idxalını Gürcüstan təriqi ilə edəcəyik. Dost bir ölkə bu yolda bizə bizə maneələr təşkil etməyəcək və ya ağır şərtlər qoymayacaq” (10, s.58).

Ermənistanla münasibətlərə gəlinə, o yazırdı ki, ermənilər uydurma “Böyük Ermənistan” iddiasından əl çəkməlidir. Yusif Vəzirə görə, ermənilər bu iddiasından əl çəkərlərsə o zaman Azərbaycanla normal münasibətlərin qurulması da mümkün olacaqdır. Y.Vəzir yazırdı: “Bizim etiqadımız bunadır ki, Qafqazda yaşayan üç böyük millətin faydası yalnız qarşı anlaşmaya bağlıdır. Köhnə ədavəti unutmalıyıq. Siyasət kin və intiqam bilməz. Bugünkü gün həmsərhəd Ermənistan ilə Azərbaycanın faydası nələr tələb edərsə, onu əmələ gətirməyə çalışmalıyıq. Erməni ilə Azərbaycan müsəlmanın təbiətində bir çox ümumi nöqtələr var. Ermənilər bizim dil və adətləri gözəlcəsinə bilirlər, bizim mədəniyyətimizi təqdir edirlər; məsəl, musiqi və teatromuzdan həzz alırlar. Söz arasında “türkasala” deyə bizim məsələləri işlətməyə alışmışlar. Çox vaxt türkcə danışirlər... Bunlar bunu göstərir ki, iki millət arasında sıxı bir rabitə var. Dostluq ilə yaşamaq üçün böyük bir zəmin mövcuddur. Lakin siyasətin əyri yol ilə getməsi iki millətin dostluğunu və asayişini pozur. Erməni rəhbərləri bizə əl uzatmalıdırlar, kin-kidurəti buraxıb doğru yola gəlməlidirlər. Və əmin olmalıdırlar ki, biz erməni dərd və istəyini avroplılardan tez başa düşürük” (10, s.57-58).

Beləliklə, Yusif Vəzirin Yusif Vəzirin müstəqil Azərbaycan Türk dövlətçiliyi ilə bağlı görüşləri türkçülük çərçivəsindən kənara çıxmamışdır. Belə ki, o, müstəqil Türk dövlətlərinin olması və onların bərabərhüquqlu şəkildə əməkdaşlıq etməsinin tərəfdarı olmuşdur. Ən əsası odur ki, Çəmənəzəminli müstəqil bir Türk dövləti kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin həm daxili, həm də xarici siyasəti ilə bağlı məqalələr yazmış, bununla bağlı fikirlərini təhlil etməyə çalışmışdır. Hər halda Yusif Vəzirin Cümhuriyyətin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı gəldiyi nəticələr, mülahizələr olduqca önəmli olub, bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Y.V.Çəmənəzəminlinin islamçılıq ya da dini görüşləri

Y.V.Çəmənəzəminli hesab edirdi ki, Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında din probleminə münasibətdə Türk ictimai fikir tarixində yenilikçi ruh M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, M.Ə.Sabir və başqaları ilə başlamışdır. Belə ki, bu mütəfəkkirlər ilk dəfə, dini xurafat və mövhumata, xüsusilə ikiüzlü ruhanilərə qarşı daha kəskin tənqidi mövqe tutmuşlar. Başqa sözlə, XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri dini sxolastikadan, ilahiyyətçi düşüncə tərzindən müəyyən qədər uzaqlaşaraq dünyəvililiyi müdafiə etmişlər. Çəmənəzəminli yazırdı ki, M.F.Axundzadəni, Q.Zakiri və başqalarını məşğul edən millətə nifaq salan molla-nümələr, xalqı cəhlilə qırıb öldürən həkimlər, şərərəti özüne sənət edən xainlər, oğrular, ayrılar olmuşdur. Çəmənəzəminliyə görə, axundzadələr, zakirlərdən sonra dinə münasibətdə daha obyektiv mövqe tutan, dini xurafat və mövhumatı açıb göstərənlərdən biri milli şairimiz Sabir olmuşdur. Çəmənəzəminli yazırdı: “Sabir riyakar zahidlərlə daima düşmən idi. Millətin qəflətdə yaşamasını onlara istinad edirdi. Zahidlər də Sabiri təfəkkirdən çəkinmirdilər” (5, s.142).

Onun fikrincə, müsəlmanla Allaha arasındakı münasibətə qarışan, möminləri İslamın əsil mahiyyətindən uzaqlaşdıran riyakar ruhanilər elə şərait yaratmışdılar ki, heç kəs cəsəət edib onların doğru olmayan sözlərinə qarşı fərqli, əks söz də deyə bilmirlər. Çəmənəzəminli

“Qulluq və əsrilik” (1914, Aşqabad) adlı məqaləsində yazırdı: “Bir müsəlman cəmiyyətinin məclislərinə gedərdim. Otağın yuxarı tərəfində həmşə iki molla oturardı və onlardan aşağı sağ və sol divarların qabağındakı döşəkcələrin üstündə cəmiyyətin qeyri-üzvləri əyləşərdilər. Bir məsələ müzakirəyə qoyulduqda ən əvvəl, əlbəttə, mollaların rəyi sual olunardı. Bunların hərəsi öz rəyini bildirərdi. Qeyri üzvlərə gəldikdə biri öz fikrini bəyan etməyə cürət etməirdi” (5, s.340).

“Bunun səbəbi nədir ki, yazıq üzvlər fikirsiz, şəxsi rəysiz, cəsarətsiz qul halına gəliblər?”- deyə sual edən Çəmənzəminli özü buna belə cavab verirdi ki, islamın mahiyyətini dərinlən bilməməyimiz, eləcə də “böyük dura-dura kiçik danışmaz” kimi ev tərbiyəmiz biz türkləri bu hala gətirib çıxarmışdır. Onun fikrincə, milli-dini adət-ənənələrimizdən uzaqlaşmağımızın nəticəsidir ki, indi sözün həqiqi mənasında müdriklər deyil, hansısa təsadüfi “mollalar” və “ağsaqqallar” məclislər də baş tərəfdə oturlar. Bu baxımdan o, sözünün doğruluğunu isbat etmək üçün yazırdı ki, bir müsəlman məhəlləsinə gedin, oturun otağın bir guşəsində qapıdan girənə diqqət yetirin: “Molla içəri girən kimi gedəcək yuxarı başa. O ki qaldı qeyri adamlara, bunlar otağa daxil olduqda, bir az duruxacaqlar. Bilirsiniz, duruxanda nə fikir eləyirlər? Özlərinə yer axtarırlar. Məclisin yuxarı başı (mollanın ətrafı) həmişə boş olar, lakin oraya getməyə cürət etməzlər: orada “böyük” oturur” (5, s.340).

Çəmənzəminli hesab edirdi ki, müsəlmanlar dünyəvi elmləri öyrənmədikləri, nadan qaldıqları müddətcə ruhanilər və despotik şahların əllərində oyuncaq olacaqlar. Onun fikrincə, bundan qurtulmaq üçün müsəlmanlar, o cümlədən Azərbaycan türkləri elm və mədəniyyət arxasınca getməlidir. O, yazırdı: “Mədəniyyətdən savayı ayrı bir şey bizə nicat yolu ola bilməyəcək. Məzhəbbazlıq heç bir milləti xoşnəticəliyə çıxarmadı, bizi də çıxarmayacaq. Bu yükün nə dərəcə batil olub, insanları fot olmağa məcbur etməyi gün kimi aşkardır. Dəlil istəyirsinizsə, din və kilsə tarixlərini oxuyun. Onda görəcəksiniz ki, məzhəbbazlıq nifaq və fəsadın çeşməsidir” (5, s.347).

O, ümumilikdə dində islahatın aparılması fikrini qəbul etməirdi. Çəmənzəminli yazırdı: “Bəzi mütəfəkkirlərimizin “müsəlman Lüteri” gözləməsi də yaxşı fikir gerek olmasın. Özündən müştəbeh olmuş bir divanə çıxıb yeni bir məzhəb icad etməsindən başqa Lüter məsələsi ayrı işə müvafiq ola bilməz. Mühüm bir Lüter axtarırıb ona tabe xəyalında olunca, yaxşı deyilmi hər bir dolaşqı dini və milli məsələlərimizi zəmanəyə və ağıla müvafiq özümüz həll edək?” (5, s.348).

O, yazırdı: “Ey dini firqələr! İslamiyyəti hər şeydən qabaq tutursunuz. Bizim dediyimiz sizin əqidəyə zidd deyil. Əlimizdə milli idarə olsa, din şərəfəti də artar. Köhnə idarə tərəfindən dinimiz hər an, hər dəqiqə təhqir olunurdu. Yeni idarə üçün çalışılmalı ki, tahi bir də o qədim vaxtlar geri qayıtmasın” (10, s.24). Onun mülahizələrindən belə anlaşırdı ki, ümumiyyətlə tamamilə dindən imtina edilməsə də, ancaq dini ictimai-siyasi həyatdan uzaqlaşdırıb məscidlərdən kənara çıxmasına yol verilməməlidir.

Bu prizmadan Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Çəmənzəminli yazırdı ki, Türk-Müsəlman aləmində Azərbaycan xalqı milli və dini kimliyini dövlət səviyyəsində müəyyənləşdirmiş, ölkənin idarə olunmasında şəriətə deyil, dünyəvi qanunlara, yəni sekulyar dövlət quruluşuna üstünlük vermişlər: “Burada Rusiya və Avropada məşhur olan qanun məhkəməsi daha da ədalətli şəkildə qoyuldu. Millətlər, cinslər və siniflər bərabərliyi də felən tanındı” (5, s.256). Bir sözlə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dinə münasibəti dünyəvi modelə üst-üstə düşmüşdür.

Ümumilikdə, Çəmənzəminlinin dinə münasibəti ondan ibarət idi ki, bu məsələdə etiqad azadlığı olmalıdır. Yəni heç bir fərd inancna görə hər hansı təzyiqə və zorakılığa məruz qalmamalı, ölkədə dini dözümlülük hökm sürməlidir. O, yazırdı: “Çünki din insan ilə Allahın əlaqəsinə dair bir şeydir. Din müqəddəs bir yoldur ki, insanın gizli sirlərini, dua və di-

ləklərini Allahın hüzuruna aparır. Bu yolu hərə özünə bir növ təsəvvür edir. Din bir aləmdir ki, oraya dünya qanunlarının qarışmağı lazımsızdır. Allah ilə insanın arasına girmək insanın azadlığına xətdər yetirir” (5, s.222).

Deməli, Çəmənzəminli ictimai-siyasi görüşlərində əsasən türkçülüğü və müasirliyi müdafiə etmiş, milli dövlət tərəfdarı olmuşdur. Xüsusilə, o, Sovet Azərbaycanında yaşayana qədər türkçülük və yeniləşmə məsələsində dəyişilməz mövqe sərgiləmiş, islamçılığa isə bir qədər fərqli yanaşmışdır.

Nəticə

Ümumiyyətlə, Y.V.Çəmənzəminlinin fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərində bəzi hallarda ziddiyyətlər müşahidə olunur. Buna əsas səbəb də, digər mütəfəkkirlərimiz kimi, onun ən azı üç fərqli quruluşda yaşayıb yaratması olmuşdur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, onun Çar Rusiyası və Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarında türkçülük və yeniləşmə ideyaları ön planda olmuş, islamçılıq məsələsində isə loyaldən yanaşmışdır. Ancaq Cümhuriyyətin süqutundan sonra bir müddət Avropada yaşayan və daha sonra zorla sovetləşdirilmiş Quzey Azərbaycana döndən Çəmənzəminli islamçılığa münasibətdə daha radikal mövqe tutmaqla yanaşı, “azəriçilik” nəzəriyyəsini də təbliğ etmişdir.

Qeyd edək ki, onun Sovet Azərbaycanı dövründə təbliğ etdiyi “azəriçilik” nəzəriyyəsi türklüyə əsaslansa da müəyyən qədər qüsurlu olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dövlətinin adından qaynaqlanan azəriçilik nəzəriyyəsinə əsasən antik dövrdə mövcud olmuş mağların təlimini zərdüştlüklə əlaqələndirmiş və qədim Azərbaycan xalqının dini-fəlsəfi təliminin də atəşpərəstlik olduğuna inanmışdır. Doğrudur, o bu zaman zərdüştlüyün farslara aid olmadığını, ancaq Midiyanın süqutundan sonra farslar tərəfindən təhrif olunduğunu iddia etmişdir. Bu baxımdan onun qədim dövrdə Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixini araşdırılmağa yönəldilmiş tədqiqatlarında muğlar və ona aid etdiyi zərdüştlük mühüm yer tutmuşdur.

Bütövlükdə, bəzi yanlışlıqlara baxmayaraq Y.V.Çəmənzəminlinin Türk dünyagörüşünün, Türk fəlsəfəsinin, türk mədəniyyətinin yenidən dirçəlişində xeyli payı olmuşdur. O, Türkçülük və Azərbaycanın milli istiqlalı məsələsində səmimi olmuş, bu yolda uzun müddət mücadilə vermişdir. Doğrudur, Sovet Rusiyasının işğalı alıtında olan Quzey Azərbaycana döndükdən sonra bu məsələlərdə müəyyən korrektələr etmək məcburiyyətində qalmışdır. Ancaq Yusif Vəzir hər nə qədər türkçülük və Azərbaycanın milli istiqlalı məsələsində müəyyən qədər fikirlərində dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qalsa da, Sovet Rusiyasının repressiyasından qurtula bilməmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Yusif Vəzir Çəmənəminli: biblioqrafiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva.- Bakı, 2017
2. Məmmədov Kamran. Yusif Vəzir Çəmənəminli (həyatı və yaradıcılıq yolu). Bakı, Elm, 1981
3. Vəzirov Orxan. Atam Yusif Vəzir Çəmənəminli haqqında. Bakı, Azərnəşr, 1997
4. Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. Bakı, Azərnəşr, 1993
5. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı, AVRASIYA-PRESS, 2005
6. Ələkbərli Faiq. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, Xan nəşriyyatı, 2017
7. Abid Əmin. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2016
8. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, AVRASIYA-PRESS, 2005
9. Cəfərov Nazim. Milli-ictimai fikir tariximizdən (1914 – fevral, 1917). Bakı, Azərnəşr, 1993
10. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... Bakı, Gənclik, 1994
11. Çəmənəminli Y.V. Romanları. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1968
12. İbrahimli Əli. Yusif Vəzir Çəmənəminli və milli məsələ. Bakı, “Qartal”, 2002

Фаиг Алекперли

**ФИЛОСОФСКИЕ-ИСТОРИЧЕСКИЕ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ
ВОПРОСЫ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ЮСИФА ВАЗИРА ЧАМАНЗАМИНЛИ**

РЕЗЮМЕ

Противоречия в нравственных и социальных воззрениях Ю.В.Чеманзаминли – это как минимум три его отличия, связанные с проживанием и творчеством в этой структуре. Турецкий в своих общественно-политических и философских воззрениях в царской России и Азербайджанской республике на первом плане стояли идеи новаторства и модернизации, а в вопросе исламизма он с лояльной позиции подходил. Однако после обретения государством независимости Чаманзаминли, некоторое время проживший в Европе, был насильственно депортирован в Советский Союз, а господин Гузей вернулся в Азербайджан. Что касается более радикальной позиции по отношению к низовому исламу, то он также проповедовал «азербайджанскую культуру». Теория «азеризма», которую он проповедовал во времена Советского Азербайджана, основана на тюркизме, но даже в этом случае она в определенной степени ошибочна. Таким образом, азербайджанская политика, которая кипит от имени Азербайджанского государства, в основном заключается в том, что образование магов, существовавших в период тиков, было связано с зороастризмом и древним народом Азербайджана. Он считал, что его религиозно-философское образование было также верно. Правда, в то время зороастризм принадлежал не персам, а мидийской династии, после чего персы утверждали, что он испорчен. С этой точки зрения его исследования истории философии и общественной мысли народа Азербайджана в древности, Великих Моголов и приписываемого им зороастризма заняли важное место в направленных на это исследованиях. В целом возрождаются тюркское мировоззрение, турецкая философия, турецкая культура Ю.В.Чеманзаминли, в котором он внес немалый вклад в шину. Он был искренен в вопросе тюркизма и национальной независимости Азербайджана и долго боролся на этом пути.

Цель – проанализировать философские и социальные взгляды Ю. В. Чамензаминли, в том числе идеи тюркизма и туранизма.

Методология – сравнительный анализ, преемственность, передача идей, анализ.

Результаты исследования – поиски согласования идей Ю.В.Чамензаминли с общественно-политическими и идеологическими требованиями современной эпохи.

Ключевые слова: исламизм, национальное просвещение, критика, европеизм, тюркизм, азербайджанство

Faiq Alekbarly

**IN THE WORLDVIEW OF YUSIF VAZIR CHAMANZAMINLI
PHILOSOPHICAL-HISTORICAL AND SOCIO-POLITICAL ISSUES**

ABSTRACT

The contradictions in Y.V.Chamanzaminli's moral and social views are his at least three differences. It is related to living and creating in this structure. Turkish in his socio-political and philosophical views in Tsarist Russia and the Azerbaijan Republic. The ideas of innovation and modernization were in the foreground, and in the matter of Islamism, he was from a loyal position. has approached. However, after the independence of the state, Chamanzaminli, who lived in Europe for a while, was forcibly deported to the Soviet Union. Mr. Guzey returned to Azerbaijan. Regarding taking a more radical position in relation to grass-roots Islam, "He also preached" Azeri culture". The theory of "Azeriism" that he preached during the Soviet Azerbaijan era is based on Turkicism. Even so, it has been flawed to a certain extent. Thus, the Azeri policy, which boils on behalf of the state of Azerbaijan, is mainly The education of the Maghs, who existed in the Tic period, was connected with Zoroastrianism and the ancient people of Azerbaijan He believed that his religious-philosophical education was also true. It is true that at that time Zoroastrianism did not belong to the Persians, but to the Midian dynasty. After that, the Persians claimed that it was corrupted. From this point of view, his research of the history of philosophy and social thought of the people of Azerbaijan in ancient times. Mughals and the Zoroastrianism they attributed to him have occupied an important place in the studies directed to this. On the whole, Y.V.Çamen's Turkish worldview, Turkish philosophy, and Turkish culture are revived. He had a considerable share in the tire. He was sincere in the issue of Turkism and Azerbaijan's national independence, and fought for a long time on this path.

Purpose – The goal is to analyze Y.V.Çamenzaminli's philosophical and social views, including the ideas of Turkism and Turanism.

Methodology – comparative analysis, succession, transfer of ideas, analysis.

The results of the research – searching for reconciliations between the ideas of Y.V.Çamenzaminli and the socio-political and ideological requirements of the contemporary era.

Keywords: *Islamism, national enlightenment, criticism, Europeanism, Turkism, Azerbaijanism*

UOT 101.1

Hörmət Cavadova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
fə.l.ü.f.d., dosent,
cavadova22@mail.ru

QAÇQIN VƏ MIQRANTLARIN UŞAQLARININ SOSIAL ADAPTASIYASI VƏ TƏHSİL PROBLEMLƏRİ

Məqalədə müasir dövrün global problemlərindən olan qaçqın və miqrantların uşaqlarının məskunlaşdığı ərazidə sosial adaptasiyası və təhsil problemləri araşdırılmışdır. Müxtəlif fiziki və psixoloji sınaqlar qaçqın və miqrantların uşaqlarının vəziyyətində öz əksini tapır və onların psixikasına və sonrakı inkişafına öz təsirini göstərir. Bir çox hallarda qaçqın və miqrantların uşaqları sosio-mədəni risklərə məruz qalırlar. Uşaqların məktəbdəki vəziyyəti çox vaxt onların özünüdərsəsinə xələl gətirir. Yeni məskunlaşdığı ölkənin dilini və mədəniyyətini bilməməsi onların özlərini yöndəmsiz hiss etmələrinə, məktəb fənlərinin öyrənilməsində digər şagirdlərdən geri qalmalarına səbəb olur. Travmatik, stres vəziyyətləri, məsələn, ölümün şahidi olmaq, fiziki işgəncələrə məruz qalmaq böyüklərlə yanaşı, uşaqların da səhhətinə pis təsir göstərir. Fövqəladə vəziyyətlərdə uşaqların keçirdiyi psixi stressin gücünü yumşaldan amil valideynlər və ailələridir. Uşaqların belə riskli vəziyyətlərdən çıxması üçün onlara sosial iş sahəsinin peşəkar mütəxəssisləri kömək etməlidirlər.

Məqsəd – Qaçqın və miqrantların uşaqlarının sosial adaptasiyası və onların təhsil problemlərinin araşdırılması və təhlil edilməsi

Metodologiya – Qaçqın və miqrantların uşaqlarının sosial adaptasiyası və təhsil problemləri kimi kifayət qədər mürəkkəb problemin tədqiqində sistemli yanaşma, müqayisəli-tarixi təhlil və s. ümumelmi və xüsusi elmi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – qaçqın və miqrant uşaqlarla iş aparan sosial iş sahəsinin mütəxəssisləri uşaqların üzləşdiyi problemlərin öyrənilməsi və onlara kömək olunması üçün effektiv proqram hazırlamalıdır.

Açar sözlər: qaçqın, miqrant, travmatik hadisə, sosial adaptasiya, peşəkar mütəxəssis

Giriş

Qaçqın – irqi, milli, dini mənsubiyyətinə, müəyyən sosial qrupa məxsus olmasına və yaxud siyasi baxışlarına görə təqib olunan və ya əsaslı olaraq təqib olunmaq təhlükəsi ilə üzləşməkdən çəkinərək digər ölkə ərazisində məskunlaşmış, vətənə qayıtmaq imkanı olmayan və yaxud bundan imtina edən şəxsdir (6, s.8).

Qaçqınların statusu haqqında əsas hüquqi sənəd – 1951-ci ilin Cenevrə Konvensiyası və 1967-ci ilin protokolu çıxış edir. BMT sistemində qaçqınların problemləri ilə məşğul olan orqan Qaçqınların işləri üzrə BMTnin Ali Komissarlıq İdarəsidir. Hərbi münasibətlər nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün olanlara Qırmızı Xaç Beynəlxalq komitəsi də yardım göstərir. 2001-ci ildən dünya ictimaiyyəti 20 iyunu qaçqınların Ümumdünya günü kimi qeyd edir (9, s.153).

Məcburi miqrasiyanın səbəbləri hərbi-siyasi, etnik və dini münaqişələr, təbii və texnogen fəlakətlər şəraitində insanların qorxusu olmuşdur.

Etnik-siyasi münaqişələr və müharibələr şəraitində qaçqın və məcburi miqrasiyalar

XX əsrin 80-cı illərinin sonlarında dünyada baş verən dəyişikliklər, sosializm sisteminin çökməsi keçmiş Sovet İttifaqında etnik-siyasi münaqişələrə səbəb oldu. Bir sıra ölkələrin ərazilərində etnik-seperativ ocaqlar yaranmağa başladı.

Etnik təmizləməyə, əraziləri işğala məruz qalan ölkələrdən biri də Azərbaycan olmuşdur. Keçən əsrin 90-cı illərində ölkəmizdə bir milyon iki yüz mindən çox qaçqın və məcburi köçkün olmuşdur. XX əsrin sonunda Azərbaycan adambaşına düşən məcburi köçkün sayına görə dünyada ən böyük didərgin yükünə sahib ölkələrdən biri olmuşdur. Sözsüz ki, ilk dövrlərdə Azərbaycan xalqı çətin dövrlərini yaşadı. Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial, mənzil-məişət problemlərinin həlli ilə bağlı beynəlxalq normalara uyğun tam hüquqi baza yaradıldı, bu istiqamətdə dövlət proqramı təsdiq edildi. Azərbaycan hökumətinin qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir və oxşar problemlə üzləşən ölkələr üçün nümunə göstərilir. Azərbaycan dövləti bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkününün bütün problemlərini özü həll etdi.

20-ci əsrin sonunda artıq dünyada 150 milyon insan öz ölkələrindən kənarda yaşayırdı, yəni, dünya əhalisinin 2,5%-i, yəni, 40 nəfərdən biri. 150 milyon miqrantının 10%-i və ya 15 milyonu qaçqındır(12).

21-ci əsrin iki onilliyində dünyada yaranan siyasi gərginlik ocaqlarının, müharibələrin, etnik münaqişələrin davam etməsinin nəticəsində məcburi miqrasiyanın (qaçqınlar, sığınacaq axtaranlar, köçkünlər və s.) artmasına və coğrafiyasının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Dünyada miqrasiya axınları qlobal xarakter almışdır. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının məlumatlarına görə, 2020-ci ilin ortalarında dünyada 280,6 milyon immiqrant var (IOM, 2021). 2020-ci ilin sonuna kimi 82,4 milyon insanın məcburi köçkün edildiyi təxmin edilir və onlardan təxminən 35 milyonu məktəb yaşlı uşaqlardır (18 yaşdan kiçik) (UNHRC, 2021). Bu uşaqların təhsilə çıxışı mühüm məsələdir. Çünki təhsilə çıxış immiqrantların öz həyatlarında fərsətlərdən istifadə etmə qabiliyyətinə, iqtisadi və vətəndaş iştirakına töhfə verən və bununla da onların iştirak proseslərinə təsir edən həyati əhəmiyyətə malikdir. Miqrasiya və təhsil vasitəsilə fərdlər bilik, bacarıq və səriştələri inkişaf etdirə və sosial və iqtisadi inkişafa töhfə verə bilirlər. Bunun üçün miqrasiya təcrübələri ixtisaslı təhsillə dəstəklənməlidir.

Hal-hazırda Ukrayna xalqı Rusiyanın təcavüzü nəticəsində ölkələrini tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Ukraynada son 12 ayda gedən müharibə nəticəsində azı 8006 dinc sakin həlak olub, 13287 nəfər isə yaralanıb. Bu statistikanı isə fevralın 21-də BMT-nin İnsan Haqları üzrə Ali Komissarı Volker Türk səsləndirib. Qeyd edək ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının (OHCHR) ekspertləri Rusiyanın Ukraynaya genişmiqyaslı işğalının başladığı 24 fevral 2022-ci il və 2023-cü il fevralın 15-i arasında mülki əhali arasında itkilər barədə məlumatları açıqlayıb. Müharibə qurbanlarının real sayı daha çox da ola bilər – hələlik bütün məlumatlar rəsmi təsdiqlənməyib deyə bu rəqəmlərlə kifayətlənirik. Məlumatla görə, cinsiyyəti müəyyən edilə bilən qurbanların 61,1 faizi kişi, 39,9 faizi qadınlardır. Silahlı aksiyalar nəticəsində 487 uşaq həlak olub, 954 nəfəri isə yaralanıb. Və bu məlumatlar aysberqin yalnız görünən hissəsidir. Mülki əhalinin itkisi çoxdur – soyuq qış aylarında elektrik enerjisi və su çatışmazlığı səbəbindən 18 milyona yaxın insanın humanitar yardıma ciddi ehtiyacı var. Təxminən 14 milyon insan evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalıb (11).

Müharibə bu və ya digər şəkildə əhalinin bütün qruplarına təsir edib. Bir çox məktəbli və tələbələr təhsil müəssisələrinə hücumlar səbəbindən təhsillərini davam etdirə bilməyiblər.

Yaşlılar və əlillər çox böyük çətinliklərlə üzləşiblər - bəziləri bomba sığınacaqlarına gedə bilməyiblər və ya uzun müddət zirzəmilərdə, sağlamlıqları üçün təhlükə yaradan şəraitdə qalmalı olublar (11).

Qaçqın və miqrantların uşaqlarının psixoloji vəziyyəti və təhsil problemləri

Bu gün əhalinin silahlı münaqişələr zonasından öz yaşayış yerlərini tərk edərək dünyanın digər ərazilərinə miqrasiyası ilə əlaqədar olaraq övladlarının psixoloji yardıma ehtiyacı olan çoxlu sayda qaçqın və miqrantlar ordusu yaranmışdır. Qaçqın və miqrant uşaqların psixoloji vəziyyətində gələcəyə dair qeyri-müəyyənlik, bir çox real problemlər qarşısında çətinlik, yaxınları üçün narahatlıq, məyusluq, əhval dəyişikliyi - təşviş, aqressivlik, depressiya, apatiya yaranır. Araşdırmalar göstərir ki, travmatik hadisələr uşaqların psixikasında dərin iz buraxır və uzun müddət yaddaşlarında qalır. Travmatik hadisələrə reaksiya uşaqların yaşından və inkişaf mərhələsindən asılıdır. Kiçik yaşlı məktəblilər stres situasiyalarını yaşadığından sonra daha tez qıcıqlanan olurlar. Belə hadisələrdən sonra uşaqların məktəbdəki davamiyyəti aşağı düşür, yeniyetmələrin reaksiyası isə böyük adamların reaksiyasına bənzəyir (2, s.27)

Təəssüflər olsun ki, qaçqın uşaqlar həmçinin, qida, su, tibbi ləvazimat çatışmazlığı səbəbindən ciddi məhrumiyyətlər yaşayırlar. Bütün bunlar orqanizmin fiziki tükənməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə uşağın inkişafı ləngiyir, onun emosional potensialı da tükənir. Qaçqınların uşaqlarının sonrakı vəziyyəti, onların təhsili bir çox ölkələr xalqlar üçün səciyyəvi olan müasir dövrün qlobal problemlərindən biridir. Müxtəlif fiziki və psixoloji sınaqlar qaçqınların uşaqlarının vəziyyətində öz əksini tapır və onların psixikasına və sonrakı inkişafına öz təsirini göstərir. Bir çox hallarda qaçqınların uşaqları sosio-mədəni risklərə məruz qalırlar. Belə vəziyyətlərdə uşaqların normal inkişafı üçün onlara lazım olan sosial və psixoloji şəraitlər olmur. Bu və ya digər riskin güclənməsi psixi xəstəlik, davranışın pozulması, narkotik maddələrə alkoqola aludəçiliyə gətirib çıxara bilər. Uşaqların belə riskli vəziyyətlərdən çıxması üçün onlara sosial işçilər kömək etməlidirlər. Travmatik, stres vəziyyətləri, məsələn, ölümün şahidi olmaq, fiziki işgəncələrə məruz qalmaq böyükliklə yanaşı uşaqların da səhhətinə pis təsir göstərir. Fövqəladə vəziyyətlərdə uşaqların keçirdiyi psixi stressin gücünü yumşaldan amil valideynlər və ailələridir. Məcburi köçkünlərin və qaçqınların problemlərini araşdıran tədqiqatçıların praktikası göstərir ki, stress vəziyyətində valideynləri ilə bir yerdə olan uşaqlar valideynlərdən ayrı qalan hərbi münaqişə regionlarında olan uşaqlarla müqayisədə ağır sınaqları daha rahat keçirirlər. Onlar özlərini bəzən qeyri-şüuru aparırlar, öz hərəkətlərinə cavabdeh olmurlar və gələcəklərinə bədbinliklə baxırlar. Onları cəmiyyətdən təcrid olunmaq qorxusu narahat edir, psixoloji şok yaşayan bütün uşaqlar onun fəsadlarından əziyyət çəkirlər. Fiziki və psixi pozuntularla yanaşı belə uşaqlarda dərk etmə prosesinin və cəmiyyətdə davranışının pozulması müşahidə olunur. Qaçqın uşaqların məktəbdəki vəziyyəti çox vaxt onların özünü təsdiqinə xələl gətirir. Yeni məskunlaşdığı ölkənin dilini və mədəniyyətini bilməməsi onların özlərini yöndəmsiz hiss etmələrinə, məktəb fənlərinin öyrənilməsində digər şagirdlərdən geri qalmalarına səbəb olur. Qaçqın uşaqların məktəbdəki problemləri uşağın ailədən kənarda müsbət təcrübələr yaşamaq qabiliyyətini zəiflədə bilər.

Qaçqın və məcburi köçkünlərin statusunu müəyyən edən səciyyəvi cəhət “itki” kateqoriyasıdır. Valideynlərini itirən uşaqlarda nevroz, depressiya, fəallığın zəifliyi, əqli qabiliyyətlərin pisləşməsi müşahidə olunur. Qaçqın uşaqların tibbi xidmətin, daimi yaşayış yerinin, qidanın çatışmazlığından əziyyət çəkirlər. Bunların hamısı uşaqlarda orqanizmin zəifliyinə, emosional potensialın zəifliyinə gətirib çıxarır (9, s.169).

Tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, sabit ailənin mövcudluğu uşağa ən ağır psixoloji şok

vəziyyətində dəstək olur. Hər bir uşaqlarda yaşamağa davam etmək üçün, böhranlı vəziyyətlərdə sağ qalmaq üçün mühafizə amilləri var. Belə amillərə uşağın xasiyyəti, ətraf mühiti və ailəni aid etmək olar. Ailənin sosial statusu, həmrəylik səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa uşaqlar da bir o qədər çətinliklərə qalib gələcəklər. Çox vaxt elə olur ki, ailə stress yaşadığına görə uşaqlarına lazımı dəstəyi verə bilmir. Belə vəziyyətlərdə uşaqlar çox zaman lap erkən yaşlarında özlərini böyük insan kimi aparmağa məcburdurlar. Əgər ailədə valideynlər uşaqlara qarşı zor tətbiq edirlərdə belə ailənin mühafizə potensialı xeyli zəifləyir. Belə vəziyyətlərdə uşaqlar bu boşluğu ətraf mühitlə, məktəbdə müxtəlif əlaqələrin qurulması ilə kompensasiya edirlər. Qaçqınların uşaqlarının məktəbdəki vəziyyəti onların özünü təsdiq etməsinə bəzən mənfi təsir göstərir. Belə uşaqların əvvəlki dəyərlərə bağlılığını qoruyub saxlamağa meyl onların məktəbdəki vəziyyətini və təhsilini davam etməsini gərginləşdirir. İnsanların yaşadığı məkanla əlaqələri itirildə onlar digər insanların və sosial institutların dəstəyindən məhrum olurlar. Nəticədə belə insanlarda və uşaqlarda qorxu hissi, əsəbilik, qorunmazlıq hissi yaranır(1,s.131)

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 26-cı maddəsində təsbit olunmuş təhsil hüququ insan ləyaqətinin qorunması üçün əsas vasitələrdən biridir(13). İnsan hüquqlarına, o cümlədən təhsil hüququna hörmətin vacibliyi danılmazdır, lakin bəzən təhsil hüququndan istifadə tam təhlükə altında olur. Bu vəziyyət tez-tez həm təqiblər və ya silahlı münaqişələr nəticəsində öz doğma yurdlarını tərk etmiş məcburi köçkünlərdə, həm də sosial və ya iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq ümidi ilə başqa ölkəyə köçməyi seçənlərdə rast gəlinir.

Təhsil, qaçqınlara ev sahibi ölkənin həyatında tam iştirak etmək üçün qapılar açə bilər. Sadə əməkçi miqrantlar və onların uşaqları üçün ev sahibi ölkədə təhsil almaq onlara yaşayacaqları cəmiyyət haqqında bilik verir, onların tam intellektual potensialını inkişaf etdirməyə kömək edir və sosial inteqrasiyanı təşviq edir. Belə mənfi halların, stresli vəziyyətin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün, ünvanlı sosial- psixoloji yardım tələb olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, qaçqın və miqrant uşaqlarda yaranan travmatik vəziyyət uzunmüddətli ola bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz halların aradan qaldırılmasının üçün ali məktəblərdə müvafiq sahə üzrə peşəkar mütəxəssislər hazırlanmalıdır ki, onlar yalnız hər bir qaçqın və miqrant uşağın sosial adaptasiya problemi ilə yox, həm də onlar üçün mümkün olduğu bir atmosferin təşkili, bərabər təhlükəsiz təhsil məkanında uşaqların normal fəaliyyətini təmin etmək imkanlarının yaradılması, hər kəsin maraqlarının qorunması, uğurlu sosial adaptasiyanın təmin edilməsi, uşaqların sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi, onların inkişafında səpmələrin qarşısının alınmasını təmin təmin edə bilsin.

Nəticə

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, qaçqın və miqrant uşaqlarla iş aparan sosial iş sahəsinin mütəxəssisləri uşaqların üzləşdiyi problemlərin öyrənilməsi və onlara kömək olunması üçün effektiv proqram hazırlamalıdırlar. Bu baxımdan sosial iş mütəxəssisləri aşağıdakıları bilməlidir:

1. Qaçqın və miqrant uşaqların təhsil mühitinə uyğunlaşmasının spesifikasiyini nəzərə alaraq, onlara hərtərəfli sosial-psixoloji dəstək üçün və onun həyata keçirilməsini nəzərdə tutan kompleks proqram hazırlanması zəruridir.

2. Qaçqın və miqrant uşaqlarının adaptasiya prosesi bütövlükdə şəxsiyyətin inkişafı kontekstində yaş fərqi və fərdiliyi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

3. Qaçqın və miqrant ailəsindən olan uşaqlar üçün hər bir konkret halda təhsil müəssisələrində uyğunlaşmanı təşviq edən fərdi sosial-psixoloji dəstək proqramı işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu da uşağa inamlı davranmağı, özünə hörmət və özünüdərkə, öz

bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verəcək və şəxsiyyətin pozitiv sosiallaşmasını təmin edəcək.

4. Hazırlanmış proqram adekvat olaraq qaçqın və miqrant ailəsindən olan uşaqların özünü qiymətləndirməsini və iddia səviyyəsinin artıracaq, onların yerli əhali ilə qarşılıqlı tolerantlığının formalaşmasına, narahatlığın aradan qaldırılmasına, adekvat “mən” obrazın formalaşmasına töhvə verəcək.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Актуальные вопросы социальной поддержки детей и семей мигрантов : сб. науч. практ. ст. / ред. М. М. Эпштейн. СПб., 2009. 225 с.
2. Буслаева М.Е., Макарова В.А. Проблемы социальной адаптации детей беженцев и мигрантов в контексте профессиональной подготовки студентов. Педагогическое образование в России, 2016, №1
3. Акмалова А. А., Капицын В. М. Социальная работа с мигрантами и беженцами : учеб. пособие. М. : ИНФРА-М, 2011. 219 с.
4. Azərbaycan Respublikasında qaçqınların və məcburi köçkünlərin vəziyyəti, sosial təminatı və mövcud problemləri haqqında Məlumat.<http://www.refugees-idpscommitee.gov>
5. Göç, yerindən edilmə və təhsil: divarlar yerinə, körpülər inşa etmək.(2019)Küresel təhsil izləmə raporu.
6. Ferah Özden, Ali Özdemir (2021)Mülteci öğrencilerin okula uyum süreçlerine yönelik gerçekleştirilen eğitsel etkinliklerin incelenmesi yüksek lisans tezi İstanbul.
7. Həsənov R.M. Sosial siyasət.Bakı-“Avropa” nəşriyyatı, 2016, 310 s.
8. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.<http://www.e-qanun.az/framework/7750>
9. Məmmədova R.O.Sosial işə giriş,Bakı, “Ecoprint”,2019,s.167
10. Rəcəbli, H.Azərbaycan respublikasının sosial müdafiə sistemi, Bakı,”MBM”,2012,408
11. https://www.yeniazərbaycan.com/Analitik_e81477_az.html
12. <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>
13. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->

Хормат Джавадова

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕЙ БЕЖЕНЦЕВ И МИГРАНТОВ

РЕЗЮМЕ

В большинстве случаев дети беженцев и мигрантов подвергаются социокультурным рискам. В таких случаях у детей отсутствуют социально-психологические условия, необходимые им для нормального развития. Обострение того или иного риска может привести к психическим заболеваниям, нарушениям поведения, злоупотреблению наркотиками и алкоголем. Травматические, стрессовые ситуации, такие как смерть или физическое насилие, могут повлиять на здоровье как взрослых, так и детей. Именно родители и семья снижают психическое напряжение детей в чрезвычайных ситуациях.

Эти дети иногда действуют неосознанно, не несут ответственности за свои действия и пессимистично смотрят в будущее. Их беспокоит страх изоляции от общества, от последствий которого страдают все дети, пережившие психологический шок. Помимо физических и психических расстройств, такие дети нарушают когнитивные процессы и поведение в обществе. Положение детей-беженцев в школе часто подрывает их уверенность в себе. Недостаток знаний о языке и культуре новой страны заставляет их чувствовать себя неловко и отставать от других учеников в изучении школьных предметов. Проблемы детей-беженцев

в школе могут подорвать способность ребенка получать положительный опыт вне семьи.

Образование может открыть беженцам возможность полноценного участия в жизни принимающей страны. Для обычных трудящихся-мигрантов и их детей обучение в принимающей стране знакомит их с обществом, в котором они будут жить, помогает им полностью раскрыть свой интеллектуальный потенциал и способствует социальной интеграции.

Цель – Исследование и анализ проблем социальной адаптации и образования детей беженцев и мигрантов.

Методология – системный подход, сравнительно-исторический анализ и др. При изучении такой достаточно сложной проблемы, как социальная адаптация и проблемы воспитания детей беженцев и переселенцев, использовались общие и специальные научные методы.

Результаты исследования – специалисты по социальной работе, работающие с детьми беженцев и мигрантов, должны разработать эффективную программу изучения проблем, с которыми сталкиваются дети, и оказания им помощи.

Ключевые слова: культура, психическое напряжение, травматическое событие, социальная адаптация, профессиональный специалист

Hormat Javadova

SOCIAL ADAPTATION AND EDUCATIONAL PROBLEMS CHILDREN OF REFUGEES AND MIGRANTS

ABSTRACT

In most cases, migrant children are exposed to socio-cultural risks. In such cases, children do not have the social and psychological conditions they need for normal development. Exacerbation of this or other risk can lead to mental illness, behavioral disorders, drug and alcohol abuse. Traumatic, stressful situations, such as witnessing death or physical abuse, can affect the health of both adults and children. It is parents and families who reduce the mental stress of children in emergency situations.

These children sometimes act unconsciously, are not responsible for their actions, and are pessimistic about the future. They are concerned about the fear of isolation from society and all children who experience psychological shock suffer from the consequences. Besides physical and mental disorders, such children impair cognitive processes and behaviors in society. The situation of refugee children at school often undermines their self-confidence. The lack of knowledge about the language and culture of the new country makes them feel awkward and lag behind other students in learning school subjects. Refugee children's problems at school can undermine a child's ability to have positive experiences outside the family.

Education can open the door for refugees to participate fully in the life of the host country. For ordinary migrant workers and their children, studying in a host country teaches them about the society in which they will live, helps them develop their full intellectual potential and promotes social integration.

Purpose - Research and analysis of the problems of social adaptation and education of children of refugees and migrants.

Methodology - a systematic approach, comparative historical analysis, etc. In the study of such a rather complex problem as social adaptation and the problems of raising children of refugees and migrants used general and special scientific methods.

Results of the research - social workers working with children of refugees and migrants should develop an effective program to study the problems faced by children and provide assistance to them.

Keywords: culture, mental stress, traumatic event, social adaptation, professional specialist

UOT 316

Məhsəti Cəfərova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,

f.f.d., müəllim

E-mail: ceferovamehseti@inbox.ru

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİYYƏTLƏRİN MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİ SOSIAL-PSIXOLOJİ KONTEKSTDƏ

Mədəniyyətdə milli-psixoloji xarakter xalqın milli şüuru, özünümühafizəsi, özünütəsdiqi, milli adət-ənənələri, milli psixologiyası, milli özünüdərki ilə sıx bağlıdır. Milli özünüdərək həm milli, həm də ümummilli şüurun fəaliyyətindən bu və ya digər dərəcədə bəhrələnir. Milli xarakterdə mədəniyyət ünsürləri xalqın tarixini və bu günə qədərki təcrübəsini əks etdirir.

Məqsəd – tədqiqat işinin məqsədi mədəniyyətlərin milli özünüdərki sosial-psixoloji kontekstdə araşdırmaq, bununla bərabər milli maddi və mənəvi dəyərlərin milli məzmunu tamamilə qoruyub saxlaması istiqamətində ümumiləşdirmələr aparmaq və nəticələr əldə etmək.

Metodologiya - mədəniyyətlər arasındakı yaradıcılıq münasibətlərinin və elmi-bədii yaradıcı əməkdaşlığın sosial-psixoloji istiqamətdə araşdırılması, tətbiqi formaları və tədqiq edilməsi.

Tədqiqatın nəticələri – Mədəni inkişaf prosesində şəxsiyyətin milli və bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr mərhələlərlə daha dərinlənən araşdırılmış, sosial-psixoloji və bədii-yaradıcı baxımdan qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: elitar və kütləvi mədəniyyətlər, sosial-psixoloji mahiyyət, fəlsəfi-estetik məzmun, teatr fəaliyyəti, muzey quruculuğu, musiqi sənətkarlığı

Giriş

Mədəniyyətin əsas istiqamət sahələrindən biri olan kütləvi mədəniyyət XX əsrdən etibarən kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə inkişafını daha da sürətləndirməyə başlamışdır. Sözügedən dövrdə kütləvi şəkildə qəzetlər, jurnallar, digər təbliğat vasitələri – radio, televiziya, müxtəlif janrlarda çəkilmiş kinofilmlər, internet resursları, müxtəlif texniki vasitələrin inkişafı, telefondan istifadənin həddindən çox sürətli xarakter alması, ayrı-ayrı xalqların folklorunun, əsatir və nağıllarının, hətta adət-ənənələrinin kölgədə qalmasına səbəb olurdu [1, s. 351]. Pozitiv mənada ayrı-ayrı xalqların kütləvilik müstəvisində bir-birinin tarix və mədəniyyətlərini daha yaxından, dəqiqliklə öyrənmələri, xalqlar arasında mədəni, iqtisadi, ideoloji, sosioloji və psixoloji əlaqələrin yaranması mənəvi yaxınlaşmalara gətirib çıxarır, nəticədə isə “bəşəri mədəniyyət” anlayışı formalaşırdı. Neqativ baxımdan isə müxtəlif xalqların adət-ənənələrinin, folklorunun, mərasimlərinin getdikcə yaddaşlardan silinməsi təhlükəsi ortaya çıxırdı.

Hazırda ölkəmizdə elitar və kütləvi mədəniyyətimizin milli özünüdərək mərhələsinin sürətli inkişaf dövrünü yaşadığı vaxtda bəstəkar, yazıçı, şair, rəssam, dramaturq, rejissor, aktyor, müğənni və digər mədəniyyət xadimlərinin bir qisminin nümunəsində bu məsələyə sosial-psixoloji kontekstdə aydınlıq gətirə bilərik. Belə ki, məsələn, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnmiş musiqi əsərləri kütləviləşərək populyar olur, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunur, yüksək qiymətləndirilir və illərlə yaşayır. Bu əsərlər psixoloji

dərinliyi və bədii-estetik təsirliliyi ilə milli musiqinin dünya musiqisinə inteqrasiyasını həyata keçirməklə dünyəvi xarakter alır, eyni zamanda dünya musiqisini və mədəniyyətini məhz kütləvilik vasitəsi ilə zənginləşdirir. Digər tərəfdən isə, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətindəki mövqeyinin sosial-psixoloji və fəlsəfi-estetik dəyərləndirilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığı vasitəsi ilə həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq aləmdə “kütləvilik estetikası” öz inkişaf xəttini tutur və formalaşır. Digər bəstəkarlardan Tofiq Quliyevin, Şəfiqə Axundovanın, yazıçı və şairlərdən Anarın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Qabilin, rəssamlardan Lətif Kərimovun, Kazım Kazımzadənin, Mikayıl Abdullayevin və digər yüzlərlə heykəltəraş, dramaturq, rejissor, müğənni və sair yaradıcıların, elit təbəqə nümayəndələrinin tanınması, populyarlaşması zəminində Azərbaycan xalqının əsərlərinin kütləviləşməsi, bununla da fərdin yaradıcılığının həmin xalq tərəfindən kütləviləşməsi, sonuncunun isə dünyəviləşməsi baş verir. Nəticədə, yaradıcılıq prosesi fərddən dünyəviləşməyə qədərki yolu keçir və tarixə dönür [8, s.73].

Mədəniyyət nümunələrinin tərənnüm istiqamətləri

Kütləvi mədəniyyətin sosial-psixoloji və estetik təsir gücü əhatəliliyə malik olduğuna görə xalq kütlələrinin şüuruna müvafiq surətdə təsir göstərmək baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edir və buna görə mühüm amil kimi özünü biruzə verir. Xalqların illər ərzində özlərinə məxsus yaradıcılıqları sayəsində əldə etdikləri həm elitar, həm də kütləvi mədəniyyət nümunələri əsasən milli məzmunu tərənnüm edir, əks etdirir. Dünya mədəniyyəti tərkibinə inteqrasiyalaşmış milli maddi və mənəvi dəyərlər milli məzmunu tamamilə qoruyub saxlamaqla bərabər, həm də dünya mədəniyyəti nümunəsi kimi ona xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Beləliklə, apardığımız müqayisələrdən məlum olur ki, insanın elitar mədəniyyətdəki bədii-estetik yaradıcı mövqeyi, onun elit fərd kimi formalaşması üçün aşağıdakı məsələlərə əməl edilməsi vacibdir:

1. Mövcud təbii-psixoloji, yaradıcı imkanlardan və məlumatlardan, nümunələrdən, materiallardan istifadə etmək bacarığına malik olmaq;
2. Müxtəlif sosial baxışları, əqidələri, həyat tərzlərini müqayisə etməyi, ümumi nəticə çıxarmağı, ümumiləşdirmələr aparmağı bacarmaq;
3. Dövrün üzləşdiyi ən aktual problemləri dərk edərək onları dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, bir sözlə, obyektiv yanaşma qabiliyyətinə malik olmaq;
4. Zamanın, dövrün sosial-psixoloji ritmini tuta bilmək, baş verəcək hadisələri qabaqcadan sezmək üçün müvafiq nəticələrə nail olmaq bacarığı;
5. İnkişafda olan fərdi şüurla kütləvi şüurun psixoloji kontekstdə fərqli cəhətlərini müəyyən etməyi bacarmaq;
6. Bədii-yaradıcı, sosial-psixoloji baxımdan yetkin intellektual elitanı formalaşdırın şəxsiyyətin yetişməsi üçün lazımı mühiti yaratma mexanizminə nail olmağın yollarını və vasitələrini bilmək;
7. Mövcud adət-ənənə, mənəvi və maddi dəyərləri sosial-psixoloji kontekstdən dəyərləndirmək zəminində fərdin inkişafı istiqamətlərinin təyini.

Beləliklə, fərdin intellektual elitanın üzvü olanadək keçdiyi yol mühitdən, şəraitdən asılı olaraq mürəkkəbliyi ilə fərqlənir.

Tarixilik və varisilik prinsipini özündə bərqərar edən milli mədəniyyət xalqın genetik yaddaşını ehtiva edir. Bu baxımdan da milli mədəniyyət özünüdərk prosesinin reallaşmasında, milli kimlik probleminin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tarix boyu Şərqlə Qərbin qovuşduğu ərazidə mövcud olan milli mədəniyyətimiz müasir qloballaşma prosesində zənginliyini saxlayır. Hazırki elektron informasiya mühitinin sürətli inkişafı,

tərəqqisi, rəqəmsallaşmanın bütün sahələrə, o cümlədən elitar və kütləvi mədəniyyətlərin məzmun və mahiyyət baxımından inkişaf dinamikasına təkanverici təsiri dövründə tələb olunan milli mədəni uğurlara, müasirlik nöqtəyi-nəzərindən müsbət dəyişikliklərə imkan yaradılsa da, belə prosesin milli tarixi-mədəni irsə, adət-ənənələrə, ümumiyyətlə mənəvi-əxlaqi dəyərlərə təhlükə yaradılması hallarının qabarıqlığı özünü biruzə verir. Xalqların tarixi mərhələlərlə formalaşma dövrlərini keçirmiş mənəvi, mədəni, əxlaqi dəyər meyarlarını qorumaqla, ondan cəmiyyətin sürətli inkişafı naminə istifadə etmək, milli-mədəni, mənəvi xüsusiyyət və keyfiyyətlərin özlərinə məxsusluğunu gələcəyə ötürmək kimi məsul, çətin, həm də şərəfli yaradıcı missiyanın yerinə yetirilməsi zərurəti bizim üzərimizə böyük məsuliyyət qoyur [3, s. 35].

Milli elitar mədəniyyətimizin düzgün istiqamətləndirilməsi, sürətli inkişaf xəttində olması üçün sosial-psixoloji, bədii-estetik əhəmiyyətli müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, yaradıcılıq meyillərinə maraqların artırılmasında xalq tərəfindən yetişən, formalaşan milli elitar gücə malik fərdlərin, şəxsiyyətlərin, sənətkarların özlərinə məxsus mövqeləri, təsir gücləri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrü də daxil olmaqla sonrakı illər ərzində də yaradıcılığın milli məzmununda inkişafı, tərəqqisi digər sahələrlə yanaşı, mədəniyyət və incəsənət sahəsində elitarlığın vüsət alması, kütləvi mədəniyyətin daha da inkişafı xalqın fəaliyyətinin daxili yaradıcılıq məzmunundan doğmuşdur. Elmin inkişafı, ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə mütəxəssis kadr hazırlığı, təhsil sisteminin inkişafı, xarici ölkələrin tanınmış ali təhsil müəssisələri ilə tələbə mübadiləsinin təşkili, ədəbiyyat, dramaturgiya və teatr yaradıcılığının inkişafı, milli muzey quruculuğu, dekorativ tətbiqi sənətkarlığın vüsət alması və digər sahələrdə mədəni quruculuğa rəvac verilməsi tariximizin mədəniyyət salnaməsinə həkk olunmuşdur:

- sosial-yaradıcı mühitə malik elmin ayrı-ayrı sahələri üzrə, müxtəlif ixtisaslar üzrə kadr hazırlığına ciddi diqqət və qayğı göstərilmişdir;
- milli təhsil sisteminin daha da inkişafı istiqamətində, həmçinin ölkəmizin hüduddlarına tələbələrin göndərilməsinə nail olunmuş və bu işə qayğı ilə yanaşılmışdır;
- milli ədəbiyyatımızın və dramaturgiyamızın inkişafına yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, bu da öz növbəsində milli teatrın fəaliyyətində əməl olmuşdur;
- bədii-estetik gücə malik milli teatrın inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır;
- milli iqtisadiyyatımızın daha da inkişafı sayəsində vacib tədbirlər görülmüşdür;
- milli muzey quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər bədii-yaradıcılıq, sosial-psixoloji mahiyyəti əks etdirən dekorativ-tətbiqi sənətkarlıq, tarixi-bədii məzmunu əks etdirən xalçaçılıq, memarlıq, təsviri sənətkarlıq, heykəltəraşlıq və digər incəsənət sahələrinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Beləliklə, qısa zaman ərzində müxtəlif istiqamətlərdə milli elitanın fəal, psixoloji və fəlsəfi məzmunu malik yaradıcılığı üçün müvafiq mühit yaradılmış, milli mədəniyyətdə elitarlığın kütləviləşməsində müsbət təsirə nail olma prinsipi diqqət mərkəzində olmuş və buna qayğı göstərilmişdir.

Mədəniyyətlərarası dialoqların inkişaf xətti

2008-2018-ci illər ərzində ölkəmizdə təşkil edilən müxtəlif mövzularda konfranslarda [5, s. 538], mədəniyyətlərarası dialoq forumlarında [5, s. 534], Beynəlxalq Humanitar forumlarda insanın inkişafı və yaradıcılığı ilə bağlı ölkə və beynəlxalq əhəmiyyətə malik problemlərin həll edilməsi istiqamətində aktualıq kəsb edən məsələlər müzakirə edilmişdir.

Araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, keçirilən bütün Forumlarda:

- dünyanın bir sıra ölkə başçıları, Nobel mükafatı laureatları, nüfuzlu alimlər və

mütəxəssislər iştirak etmişlər;

- 6-8 istiqamət üzrə ən vacib, bu günlə aktuallıq kəsb edən məsələlərlə əlaqədar, o cümlədən, multikulturalizm, müasir texnologiyalar, elmlər konvergensiyası, iqtisadi inkişaf modelinin sosial-psixoloji və humanitar aspektləri, postmodernist mədəniyyət, məqsədyönlü mədəni özünüdərk, müasir dövrün tələblərinə uyğun innovativ yanaşmalar, postmodern dövründə milli özünüdərk, rəqəmsal dövrdə yeni inkişaf meyillərinin formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi, elmlə, təhsillə və digər məsələlərlə bağlı müzakirələr həyata keçirilmişdir. Həmçinin müzakirə edilən məsələlər qloballığı ilə aktualdır, hazırda beynəlxalq aləmdə cərəyan edən ziddiyyətlərin həlli, Qarabağdakı münaqişələr, dünyanın digər münaqişə ocaqlarındakı vəziyyətin həlli, nizama salınması, xalqları təhlükəyə sövq edən terror təhdidləri və digər vacib əhəmiyyətli problemlərin nizama salınmasına həsr edilmişdir.

Eyni zamanda ölkəmizdə tolerantlıq, müxtəlif xalqların digər sahələrlə yanaşı, mədəniyyətlərinin qorunması, tədqiqi, bərpası, nəsillərə ötürülməsi istiqamətli təxirəsalınmaz elmi-yaradıcı, təşkilati tədbirlərin yerinə yetirilməsində həm də 2014-cü ildə təsis olunan Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin rolu böyükdür [7, s. 181].

Xalqımız gənclər arasında dəyərlərin aşınmasının qarşısının alınması üçün cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən yaradılmış Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun fəaliyyətini dəstəkləyir və dəyərlərin qorunmasını aktual məsələ kimi qəbul edir.

Milli şüurun təşəkkülünün əhəmiyyəti

Təfəkkür fəaliyyətində xalqın milli şüurunun təşəkkülü və inkişafında milli özünüdərk prosesinin səmərəlilik və keyfiyyət dərəcəsi, kütlələr arasında müvafiq əhəmiyyətli strategiyaların təşkili əhəmiyyətlidir. Bu cür fəaliyyətlərin qurulması üçün ölkədə lazımi mühitin, şəraitin mövcudluğu və elmi-ideoloji elitənin formalaşması vacibdir. Ölkə daxilindəki ayrı-ayrı xalqların milli özünüdərkə meyillilik mühitinin öyrənilməsi istiqamətində müxtəlif tədqiqat üsullarından istifadə yolu ilə müşahidə, müqayisə, təhlillər və ümumiləşdirmələr həyata keçirilməli, yaş qruplarına müvafiq maarifləndirmə işlərinin aparılması, insanlar arasında mədəni-mənəvi, əxlaqi dəyərlərlə bağlı təbliğat-təşviqat fəaliyyətinin yaradılması və sair işlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. İndiyə qədər Azərbaycanda qeyd etdiyimiz istiqamətlərin icrası üçün həm mühit, şərait, həm də elmi-ideoloji potensial, həm də müvafiq texniki vəsait, texnoloji şərait, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və onlardan istifadə imkanları genişdir və bütün bunlara rəğmən həyata keçirilən tədbirlərin də keyfiyyət səviyyəsi çox yüksəkdir.

Milli özünüdərk dərəcəsi doğma Vətənə, xalqına, həmçinin xalqının tarixinə, maddi və mənəvi dəyərlərinə, adətinə, ənənəsinə, bayramlarına, mərasimlərinə, tarixi günlərinə, yubileylərə olan düşüncə, dərk etmə tərzində, münasibət bildirmə səviyyəsində bəslənilən sevgi hisslərində ehtiva olunmuşdur. Ümummilli şüurun tərkib hissəsi olan milli özünüdərk fərdiləşdirilmiş termindir. Milli özünüdərkə əhatə dairəsi geniş, aktivlik dərəcəsi yüksək, təsir gücü yetərinə olmalıdır ki, hazırkı qloballıq şəraitində ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətləri eyniləşdirilməsin, digər xalqların maddi və mənəvi dəyərləri arasında yox olmasın, tarixi qaynaqlarından ayrılmasın. Eyni zamanda xalqların mədəniyyətləri arasındakı dialoqlar yaradıcılıq münasibətlərinin nizamlı şəkildə olması, elmi-bədii yaradıcı əməkdaşlıq mütərəqqiliyə səbəb olur [5, s. 79].

Müxtəlif tarixi mərhələlərdə ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətləri qarşılıqlı əlaqədə olduqca, həm də bu mədəniyyətlər biri-birilərinə nüfuz prosesində yəni akkultura-siyada olurlar. Akkulturasıya prosesində mədəniyyətlər vasitəsilə maddi və mənəvi dəyərlərlə yanaşı, xalqların hərtərəfli öyrənilməsi də baş verir ki, bu da onların birinin digərinə

yaxınlaşması, yaradıcı və digər əlaqələrin qurulması ilə nəticələnir. Bütün bunlar beynəlmilləşmə üçün mənbəyə çevrilir. Qeyd edək ki, akkulturasıya prosesində mədəniyyətlərin sosial-psixoloji və fəlsəfi-estetik mahiyyətli milli məzmunu müxtəlif formalarda dəyişikliyə uğraması-assimilyasiyası baş verir. Bu proseslər biri-birilərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir dövrdə akkulturasıyanın assimilyasiya ilə fərqliliyinin araşdırılması artıq aktuallığını itirmişdir. Hazırki sürətli inkişaf prosesində akkulturasıya müasir tələblərə uyğun olaraq müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin integrasiya prosesində yeni mədəniyyətlərarası yaxınlaşma və aralarında sintezlərin inkişafına imkan yaradan əlaqəlilik kimi əhəmiyyətə malikdir [1, s. 56].

Məlumdur ki, hər xalqın tarixində müxtəlif inkişaf mərhələsi mövcud olmuşdur. İnkişaf mərhələlərinin müxtəlifliyi həmin dövrlərdə fərdlərarası, mədəniyyətlərarası ziddiyyətlərə səbəb olmuşdur. Belə ziddiyyətliliyin nəticəsi olan yaradıcılıq “qarşıdurması” sosiallaşma, enkulturasıya, inkulturasıya və assimilyasiya ilə nəticələnir. Beləliklə, tarixi mərhələlərdə köhnə mədəniyyətlərlə yenilərinin “toqquşması” yaranır ki, bu proseslər də öz növbəsində əksliklərin vəhdəti qismində mövcudluğu ilə inkişafa səbəb olur. Cəmiyyət arasındakı belə mərhələlərə fəal, aktiv münasibətin bildirilməsi siyasi mədəniyyətin gücündən bilavasitə asılıdır [1, s. 56]. Tarixi dövrdə mövcud olan siyasi şüur siyasi mədəniyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbiidir ki, şəxsiyyətin siyasi şüurunun formalaşması, inkişafı, sonra isə mədəni proseslərin gedişatına inkişafetdirici təsir göstərməsi üçün zaman tələb olunur. Eyni zamanda formalaşma üçün lazımi mühit, şərait, maddi və mənəvi yaradıcılığa meyllilik, istiqamətlənmə vasitələrinin mövcudluğu mühümdür. Məhz müxtəlif xalqlara məxsus digər sahələrlə yanaşı, mədəni inkişafın və müxtəlifliyin artması ziddiyyətliliyin də artımını mütləqləşdirir. Bütün bunları milli mədəniyyət nümunələrinin timsalında görmək olar. Şifahi xalq yaradıcılığımız, dastanlarımız, dövlətçilik ənənələrimiz, yaradılmış əsərlərimizdəki qəhrəmanlıq nümunələri, mənəvi-əxlaqi, tərbiyəvi məzmunu əks etdirən hadisələr, obrazlar və sair amillər güclü təsirə malikdir. Bunlar da mövcud milli dəyərlər məzmununda siyasi düşüncə ilə əlaqədardır.

Mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi prosesi

Müvafiq tarixi dövrün inkişafına uyğun formalaşmaya malik olan siyasi şüur fərdin davranış mədəniyyətinin mənimsəmə səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bu prosesdə enkulturasıyanın əhəmiyyətinin mühümlüyü ilə əlaqədar vacib məsələlərdən biri də fərd tərəfindən davranışın mədəniyyət nümunələrini hansı səviyyədə qavramasıdır. Enkulturasıyanın bu prosesdə vacib əhəmiyyəti vardır. Bu anlayışı ilk dəfə amerika antropoloqu, etnoqrafı Melvill Herskovits istifadə etmişdir. O, “enkulturasıya” dedikdə, fərdin mədəniyyətin formasına daxil olmasını, fərd tərəfindən mədəniyyəti təşkil edən təfəkkürün və hərəkətlərin, davranış modellərinin mənimsənilməsini başa düşürdü.

Burada enkulturasıya prosesi ancaq bir tarixi mühitə aid olan mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi prosesidir. Melvill Herskovitsin nəzəriyyəsinə görə, bu proses erkən uşaq yaşlarından başlayır və yetkinlik yaş dövrünə qədər iki mərhələdən keçir: 1) uşaqlıq dövrü, 2) yetkinlik dövrü. Beləliklə də müəyyən mədəniyyətdə mövcud olan davranış modelinin, nitq mədəniyyətinin, sosial normaların, vərdislərin, təfəkkür və düşüncə tərzinin mənimsənilməsindən ibarət enkulturasıya prosesində fərdin şəxsiyyət kimi təşəkkülü baş verir. Bu cəhətdən tədqiqatçıların əksəriyyəti şəxsiyyətlə mədəniyyəti bu nöqtəyi nəzərdən eyniləşdirir [1].

Bildiyimiz kimi, elitar mədəniyyət nümunələri kütləvi mədəniyyət nümunələrindən fərqli olaraq daha çox klassik formada özünü biruzə verir. Milli özünüdərk prosesi milli şüurun oyanışı ilə bilavasitə əlaqədardır, lakin bir mühüm məsələni də unutmamalıyıq ki,

milli oyanış şovinizimə, ksenofobiyaya, irqçiliyə deyil, humanizm, həmrəylik prinsipinə əsaslanmalıdır. Milli şüurun sağlam mühitdə formalaşması yalnız çoxmədəniyyətlik, multikulturalizm şəraitində mümkündür.

Alman filosofu Teodor Adornoya görə, müxtəlif etnosların nümayəndələri kütləvi mədəniyyət nümunələrindən aldıkları estetik zövq əsasında biri-birindən fərqlənirlər. Bu baxımdan da milli mədəniyyət nümunələri arasında müxtəliflik mövcuddur.

Qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə malik xalqımızın milli özünüdərkinin formalaşdırılmasından ötrü əvvəlcə milli xarakterin formalaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Ona görə ki, milli özünüdərk formalaşma yolu keçməsi üçün milli xarakterlə bilavasitə qarşılıqlı əlaqədə olması vacibdir. Milli xarakterlə bağlı aşağıdakı xüsusiyyətlər araşdırmamız baxımından xüsusilə fərqlənir:

- milli-psixoloji xarakter milli özünüdərkə əsaslanır;
- milli-psixoloji xarakter irsiliyə əsaslanaraq tərbiyə əsasında təşəkkül tapır;
- milli-psixoloji xarakter kollektiv fəaliyyət prosesində, xüsusilə də milli-etnik məsələlərin inkişafında, nizamlanmasında, qarşılıqlı əlaqələndirilməsində özünü biruzə verir;
- milli-etnik psixoloji şüurun inkişafı, formalaşması ilə bağlı bir sıra məsələlər Avropa və rus tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmışdır [6, s. 42].

Milli-psixoloji xarakter xalqın milli şüuru, özünümühafizəsi, özünüdərk, milli adət-ənənələri, ideologiyası, mentaliteti, milli psixologiyası, milli özünüdərk ilə sıx bağlıdır. Həmçinin milli xarakterdə maddi və mənəvi mədəniyyət üsurları xalqın tarixi keçmişini və bu günə qədərki təcrübəsini əks etdirir. Milli xarakterin formalaşma və inkişaf etmə məzmunundan asılı olaraq milli dəyərlərlə bəşəri dəyərlər arasında dialektik vəhdət prosesi nizamlı xarakter alır. Müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövrdə Azərbaycanda milli psixologiya və ideologiya milli şüurun durmadan sıçrayışlı inkişafına, dirçəlişə səbəb olmuşdur [7]. Bütün dünyaya bəlli olduğu kimi, İkinci Qarabağ müharibəsində qəhrəmanlıqla qazanan zəfər nəticəsində torpaqlarımız erməni vandalizmindən azad edilmiş, tamamilə dağıdılmış, şəhərlərimiz, qəsəbələrimiz, kəndlərimizdə yenidən quruculuq və bərpa işləri yerinə yetirilməkdədir. Eyni zamanda geniş miqyaslı quruculuq tikinti işləri, bərpa prosesləri yerinə yetirilən digər sahələrlə bərabər tamamilə yox edilmiş teatrlar, muzeylər, mədəniyyət və istirahət parkları, mədəniyyət evləri, klublar, rəsm qalereyaları, sərgi kompleksləri və digər mədəniyyət təsisatlarının [2, s. 163] yenidən tikintisinə başlanmış müasir tələblərə uyğun, lakin millilik qorunmaq şərtlə işlər yerinə yetirilməkdədir. Həmçinin məscidlər, tarixi-mədəni abidələr, Xudafərin körpüləri, məbədlər, türbələr, mədrəsələr, arxeoloji abidələr, Şuşa Şəhər Qoruğunun bərpası və dünya mədəniyyətini zənginləşdirən milli mədəniyyətimizin elmi təbliğinə nail olunması istiqamətində mühüm və təxirəsalınmaz proseslər həyata keçirilməkdədir [5, s. 163-164].

Ümumiyyətlə ölkəmizdə milli şüurun ümummilli şüurla qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti, onlar arasında yaxınlığın, oxşar xüsusiyyətlərin mövcudluğu həm də milli özünüdərkdə özünü göstərir. Milli özünüdərk həm milli, həm də ümummilli şüurun fəaliyyətindən bu və digər dərəcədə bəhrələnir. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli özünüdərk prosesində həm milli, həm də ümummilli şüurun “əldə etdikləri” dəyərləndirilir, vacib əhəmiyyət kəsb edən informasiya milli özünüdərk məhsuluna çevrilir.

Qeyd edilən oxşarlıqlar milli özünüdərk prosesində fərqləndirilir. Azərbaycan milli musiqisində musiqinin ahənginin, musiqi abidələrinin bəzilərinin, musiqi janrlarının, musiqi əsərlərinin strukturunun dünya musiqisi ilə oxşarlığı xalqımızın digər xalqların musiqisini başa düşməyə, anlamağa, dərk etməyə geniş imkanlar yaradır.

Milli teatr sənətkarlığımızın səhnələşdirmə, aktyor yaradıcılığı, ayrı-ayrı səhnələrə musiqi tərtibatının verilməsi, səhnə tərtibatının rəssam tərəfindən işlənilməsi, teatr qayda

qanunları və sair bu kimi xüsusiyyətlər dünya xalqları teatrına, dünya teatrına xasdır. Buna görə də dünya teatr yaradıcılığının dərki prosesində də elmi-yaradıcı, texniki oxşarlıq, teatr mühitindəki oxşarlıq dərkətmədə mühüm rola malikdir.

Milli muzey fəaliyyətimizlə dünya muzey fəaliyyəti arasında da oxşar cəhətlərin mövcudluğu milli dərkətmədə əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, muzeyin quruluşu, ekspozisiyaların elmi ardıcılığı, eksponatların yerləşdirilməsi mexanizmi, muzey elmi-tədqiqatçılığı, fond işinin elmi təşkili, təqdimatların, digər muzey tədbirlərinin müasir tələblərə uyğun qurulması və digər proseslər demək olar ki, oxşarlıq təşkil edir, bu da dərkətmənin məzmun, mahiyyət və keyfiyyətliliyində əhəmiyyətlidir.

Dramaturgiyada, kino sənətində, radio, televiziya, internet resurslarından istifadə, memarlıq, heykəltaraşlıq, təsviri incəsənət, dekorativ-tətbiqi sənətkarlıq, xalçaçılıq sənəti və digər sahələrdə elmi-yaradıcılıq, təşkilati proseslərdə dünya mədəniyyəti, incəsənəti ilə mövcud olan oxşar və yaxın cəhətlər milli özünüdərkədə vacib elementlər sırasındadır. Bütün belə oxşarlıqlarda, yaxınlıqlardan istifadə edilməklə, elmi-siyasi şüurun köməyi ilə dərkətmə prosesində milli olanla dünyəvi olan arasında müqayisələr, təhlillər aparılmaqla, millinin bəşəridən üstünlüyü, və yaxud milli olanın bəşər mədəniyyətinin inkişafına, tərəqqisinə nə dərəcədə kömək göstərə biləcəyini təyin etmək, qiymətləndirmək mümkündür. Bundan ötrü isə milli özünüdərkə elmi-tədqiqat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, müasir rəqəmsallaşdırma müstəvisində hər an diqqət mərkəzində olmalı, bu istiqamətli strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi, intellekt səviyyənin fasiləsiz formalaşdırılması vacibdir.

Nəticə

Beləliklə, apardığımız araşdırmalarda aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Elitar inkişaf prosesində şəxsiyyətin milli və bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr daha dərindən araşdırılmalı, sosial-psixoloji və bədii-yaradıcı baxımdan qiymətləndirilməli, elm, mədəniyyət və incəsənətdə də tərəqqiyə nail olmaq, yeniliyin integrasiyasına, təbliğinə daha ciddi diqqət, qayğı göstərilməsi istiqamətində ölkə və beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsi zəruridir.

2. Əsrlər ərzində milli-psixoloji elitar şüurun məhsulu olan maddi mədəniyyət nümunələrinin, milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizəsi, bərpası, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdəki qədim tarixi dövrlər fəaliyyətimizin, inkişafımızın daşıyıcısı, ötürücüsü sayılan tarixi-memarlıq abidələrimizin, digər maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrimizin yenidən bərpası, kütləviləşdirilməsi, bəşər mədəniyyətinə integrasiyasına nail olunması məqsədilə müasir texnologiyanın gücündən, rəqəmsallaşmadan, ayrı-ayrı tədqiqat metodlarından, diaqnostik qiymətləndirmədən istifadəyə önəm verilməlidir.

3. Dövr üçün aktual elmi-mədəni və sosial-psixoloji məzmun kəsb edən məlumatların əldə edilməsi tələbatının ödənilməsi, informasiya mübadiləsinin yaradılması, elmi yeniliklər, bədii yaradıcılıq vərdisləri texnologiya və rəqəmsallığın köməyi ilə ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilmiş, geniş yayılmaya səbəb olmuşdur ki, bunun da sayəsində mədəniyyətin informasiyalılığı ilə kommunikativlik arasında yaranan qarşılıqlı əlaqəlilik elitarlıqla kütləviləşmənin əlaqəli inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

4. Milli mətbuatın, radio və televiziya kanalları ilə bu günə qədər yayımlanan müxtəlif sosial-psixoloji səpkili elmi-bədii, yaradıcı verilişlərin, xəbərlərin, sənədli və bədii filmlərin, kino sənətkarlığının, teatr sənətinin, təsviri sənətin, dekorativ tətbiqi sənətkarlığın, musiqinin, muzey fəaliyyətinin, ayrı-ayrı elmi-tədqiqat müəssisələrinin, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin fəaliyyətində ünsiyyət amilinin mühüm rolu olmuş, dinləyici, tamaşaçı, oxucu, ümumiyyətlə xalqla səmərəli elmi, yaradıcı əlaqələr yaranmış, inkişaf etmişdir.

5. Ölkəmizdə internetdən istifadə yolu ilə də sosial-psixoloji, bədii-fəlsəfi ünsiyyətin

səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir və bu sahənin dünya standartları səviyyəsində qurulmasına daim qayğı göstərilməkdədir ki, bunun nəticəsində elitar və kütləvi mədəniyyətlərin inkişafında ünsiyyət ötürücü əhəmiyyətə malikdir.

6. Müstəqilliyimizin əldə edilməsi Sovet İttifaqı dövründə, xüsusilə də XX əsrin 80-ci illərindən başlamış müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı illərdə, əsas etibarilə 1993-cü ildən sonra digər sahələrlə bərabər milli mədəniyyətimizin inkişafına qayğı göstərilmişdir. Təkcə 2000-2020-ci illərdə ölkə mədəniyyətinin inkişafı və integrasiyası naminə beynəlxalq forumların, Ümumdünya mədəniyyətlərarası dialoqların təşkili, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması, mədəniyyət fondlarının fəaliyyətə başlaması və digər beynəlxalq tədbirlər elitar şüurun, milli özünüdərk məzmun, mahiyyət keyfiyyətinin səmərəliliyinə xidmətinin bariz nümunəsidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, N. Mədəniyyət siyasəti və mədəni irs (Kulturoloji təhlil) / N.Abbasov. – Bakı: ADMİU, –2011. –220 s.
2. Cəfərova, M.S. Azərbaycanda elitar və kütləvi mədəniyyətlər milli özünüdərk mərhələsində // - Bakı: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2021. №29, - 172 s.s.53-61.
3. Cəfərova, M.S. Elitar və kütləvi mədəniyyətlər: müqayisəli təhlil // - Bakı: Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Dövlət və Din ictimai fikir toplusu. - 2019. №01(60), - 120 s.s.71-76.
4. Əliyev, B. Mədəniyyətin intibahı–şəxsiyyətin tənəzzülü. Elektron resurs URL:<http://psixologiyajurnali.az/?smode=content&item/15.08.2020>
5. Əsədli Minəxanım. Kulturoloji irsin mühafizəsi probleminə dair // Qloballaşma şəraitində kulturoloji innovasiyalar və sosial–mədəni inkişaf mövzusunda beynəlxalq konfrans. –Bakı: Təknur MMC, –2012. – s. 34-39.
6. Hüseynov, İ. Dünya mədəniyyəti siyasəti. Ali məktəblər üçün dərslik./ İ.Hüseynov, T.Əfəndiyev, N.Abbasov–Bakı:Mars–Print–NPF,– 2012.–586 s.
7. Ömərov, V. Azərbaycançılıq və milli xarakter. Elektron resurs URL: <http://anl.az/down/meqale/ses/2012/fevral/229827.htm.s.13> (müraciət tarixi 23.02.2020)
8. Tağıyev, Ə. Fəlsəfə / Ə.Tağıyev. – Bakı:”Zərdabi LTD”, –2012. – s 384.
9. Tağıyev, Ə. Milli kimlik və multikultural proseslər / Ə.Tağıyev. – Bakı: Gənclik, –2017. –204 s.
10. Руднев, В.Т. Энциклопедический словарь культуры XX века / В.Т.Руднев, –М.: Издательство «АЗБУКА–Аттикус», – 2017, –864 с.

Махсати Джафарова

КУЛЬТУРЫ НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ ВНУТРИ НАЦИОНАЛЬНОГО Я

РЕЗЮМЕ

Национально-психологический характер в культуре тесно связан с национальным самосознанием, самозащитой, самоутверждением, национальными традициями, национальной психологией, национальным само-сознанием народа. Национальное самосознание в той или иной степени выигрывает от активности как национального, так и национального самосознания. Культурные элементы национального характера отражают историю и опыт народа до наших дней.

Цель – целью исследовательской работы является исследование национального самосознания культур в социально-психологическом контексте, и в то же время обобщение и получение результатов в направлении полного сохранения национального содержания национального

материала и духовные ценности.

Методология – исследование, прикладные формы и исследование творческих отношений культур и научно-художественного творческого сотрудничества в социально-психологическом направлении.

Результат – В процессе культурного развития вклад личности в национальную и общечеловеческую культуру исследовался поэтапно более глубоко и оценивался с социально-психологической и художественно-творческой точек зрения.

Ключевые слова: элитарная и массовая культуры, социально-психологическая сущность, философско-эстетическое содержание, театральная деятельность, музейное строительство, музыкальное мастерство

Mehseti Ceferova

CULTURES IN INDEPENDENT AZERBAIJAN IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONTEXT WITHIN THE NATIONAL SELF

ABSTRACT

The national-psychological character in culture is closely related to the national consciousness, self-protection, self-affirmation, national traditions, national psychology, and national self-awareness of the people. National self-awareness benefits to one degree or another from the activity of both national and national consciousness. Cultural elements of a national character reflect the history and experience of the people up to this day.

Purpose – the purpose of the research work is to investigate the national self-awareness of cultures in the socio-psychological context, and at the same time, to make generalizations and obtain results in the direction of completely preserving the national content of national material and spiritual values.

Methodology – research, applied forms and research of creative relations between cultures and scientific-artistic creative cooperation in a socio-psychological direction.

The results of the research – In the process of cultural development, the contributions of the personality to the national and human culture were investigated more deeply in stages and evaluated from the socio-psychological and artistic-creative point of view.

Keywords: elite and mass cultures, socio-psychological essence, philosophical-aesthetic content, theater activity, museum building, musical artistry

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Məqalədə ailədaxili münasibətlərin uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında rolundan danışılır. Ailədaxili münasibətlərin fərdlərin psixi və fiziki sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi vurğulanır. Ailə daxilindəki münasibətlər uşaqları sağlam şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Ailədə valideynlər arasında qarşılıqlı hörmət, sevgi, dözümlülük və fədakarlığa söykənən münasibətlərlə böyüyən uşaqlar sağlam şəxsiyyətlər inkişaf etdirirlər.

Məqsəd – uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə mühitinin təsirini öyrənmək, onların inkişafına təsir edən ailədəki konfliktləri aradan qaldırmaq, uşaqların yanında mübahisə etməmək və ailədə xoş, söz-söhbətsiz, ixlafsız ünsiyyət yaratmaqdır.

Metodologiya – ailədə qarşılıqlı münasibətlər və onun uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri ilə əlaqədar klassik və müasir psixologiyada irəli sürülən yanaşma və ideyalar, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı ilə bağlı problemlərin tədqiqi əsasında işlənən nəzəriyyələr təşkil edir.

Tədqiqatın nəticələri – uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən ailə tərbiyəsi, valideyn-övlad və valideyn münasibətləri təhlil olunmuş, müsbət və mənfi nəticələr müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *ailə tərbiyəsi, ailədaxili münasibətlər, valideyn-övlad münasibəti, ər-arvad münasibəti, şəxsiyyətin formalaşması, uşağın təlim-tərbiyəsi*

Giriş

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin mühüm rolu vardır. Ailə insanın sosiallaşması, tərbiyəsi və psixoloji dəstək almasını, müəyyən həyat tərzi və münasibətlərinin formalaşmasını şərtləndirən institutdur. Ailə ayrıca şəxsiyyətin, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. Ailə psixoterapevtik mühitdir. İnsanlar dərdlərini, kədərlərini ailədə unudurlar. Ailə, uşağın ictimailəşməsində ən vacib və təsirli rolunu öz üzərinə götürmüş bir sosial qrupdur. Ailədəki sosiallaşma təməli olub, fərdin daha sonra digər qruplarda öyrəndikləri bu təmələ görə formalaşır. Ailədəki sosiallaşmanın əhəmiyyəti yalnız körpəlikdə və uşaqlıqda deyil, yeniyetməlikdə də davam edir. Hər hansı bir səbəbdən ailənin bütövlüyünün pozulması və ya ailə daxilində qeyri-kafi qarşılıqlı əlaqə sosiallaşma prosesini əhəmiyyətli dərəcədə maneə törədir və uşağın səhv və ya qeyri-kafi bir şəkildə ictimailəşməsinə səbəb olur. Sosiallaşma prosesinə mənfi təsir göstərməsinə səbəb olan ailə quruluşunu araşdırmaq lazımdır. Çünki sosiallaşmanın müvəffəqiyyəti cəmiyyətin ən təməl daşları olan ailə üzvlərinin modelləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi kimi sosiallaşma üsullarından asılıdır.

Ailədə uşaqların ata-ana ilə ünsiyyət tələbatı çox vaxt təmin olunmur. Valideynlər bəzi hallarda uşaqlarla rəftar və davranış zamanı birtərəfli iştirak edirlər. Valideynlərdən birinin

uşağı əzizləməsi, yaxud da ona” hələ uşaqdır düzələr” deməsi uşaqların ailədəki tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir. Çünki, ailənin tərbiyə imkanları valideyn və uşaqların qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan ailədə intizam tərbiyəsi çox vacibdir. Ailədə uşaqların həddindən artıq əzizlənməsi buna mane olur.

Valideynlərin qarşılıqlı münasibətlərinin uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri.

Hər uşaq doğularkən fərqli irsi xüsusiyyətlərlə doğulur. Ətraf mühit faktorları və valideynlərin münasibətləri onların şəxsiyyətlərini formalaşdırır. Fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tərbiyə alan uşaqlar özlərinə güvənən şəxsiyyətlər kimi formalaşırlar. Valideyn münasibətləri tamamlayıcı, ziddiyyətli olmayan və uşaqlara həddindən artıq təzyiq və ya boşluq yaratmayan bir keyfiyyət olmalıdır. Valideynlərin münasibətləri, uşaqların şəxsiyyətini irsi xüsusiyyətləri ilə birlikdə inkişaf etdirən, gücləndirən və formalaşdıran ən vacib amildir. Çox vaxt uşaqların davranışının çoxunun 0-6 yaş arasında qazandıqlarını nəzərə alsaq, burada valideynlərin münasibətlərinin nə qədər vacib olduğunu başa düşmək olar. Ailənin uşağa təsiri uşaq ana bətnində olanda başlayır. Ailənin uşağın doğulmasına və ya ananın doğulacaq körpənin olmasına çox istəksiz reaksiyalarının intensivliyi hissi, hirs, fiziki və zehni yorğunluq, ümitsizlik kimi şüurlu və ya şüursuz olaraq gələcək anaya təsir edir. Hamilə ana davamlı olaraq hirs, məyusluq, narahatlıq hissləri ilə yüklənmişdirsə, aşırı dərəcədə narahat və qorxu içində olarsa, bu həyəcanlar körpəyə ananın qanı və hormonları ilə ötürülmüş olur. Beləliklə, körpəsi hələ bətnindəyərkən ananın duyğuları və reaksiyaları körpəyə təsir göstərməyə başlayır. Valideyn münasibətlərinin ən görkəmli iki xüsusiyyəti "emosional münasibət ölçüsü" və "nəzarət ölçüsüdür". "Emosional münasibət" ölçüsü araşdırıldıqda, uşağı qəbul edən münasibətdən, rədd edilməyə qədər geniş bir şəkildə fərqləndiyi görülür. Eynilə, "nəzarət ölçüsü" məhdudlaşdırıcı münasibətdən tolerant münasibətə qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Uşaq isti bir şəraitdə valideyn razılığı almağa istəkli olur və onun sevgisini itirməkdən qorxur. Buna görə də sağlam qarşılıqlı təsir mühitində uyğun davranış qaydalarına uyğun olaraq rəhbər tutularkən, intizam qaydalarına baxmağa ehtiyac yoxdur. Sevgi ilə bəslənmə, uşağın ehtiyaclarına həssaslıqla sinonim şəkildə istifadə edilmişdir. Uşaqda valideyn sevgisi, təhlükəsizlik, aşağı narahatlıq səviyyəsi və yüksək mənlilik hissi yaradır. Fiziki cəzanın tətbiq olunduğu və ya sevgisiz ailə mühitində yüksək narahatlıq səviyyəsi və gərginlik ön plandadır. Cəzalandırıcı ailənin yaratdığı yüksək gərginlik uşağın sosiallaşma oyununun qaydalarını öyrənməsini çətinləşdirir və ya qarşısını ala bilər. İsti, sevgi dolu ailə mühitində olan valideynlər, laqeyd və sevgisiz valideynlər uşaqlarının davranışlarını, xüsusilə aqressiv davranışlarını idarə etməyə kömək edirlər. Təcavüzkarlığı idarə etmək üçün döymək kimi şiddət metodlarına müraciət edən valideynlər həm uşağı məyus edir, həm də daha çox qəzəbə səbəb olan münasibətlər göstərərək ona təcavüzkarlıq nümunəsi nümayiş etdirirlər. Uşaqların sosial və əqli cəhətdən səriştəli bir şəxs olması istənilirsə, valideyn nəzarəti müəyyən dərəcədə tələb olunur. Unutmaq olmaz ki, ictimailəşmənin əsas məqsədi xarici agentlər tərəfindən idarə olunmaqdan daha çox öz-özünə idarəetmə təmin etməkdir. Valideynlərin həddindən artıq azadlığı və həddindən artıq məhdudlaşdırılması sosial inkişafa mane olur. Bir övlad böyütməkdə və valideynlərin uşaqlara qarşı münasibətini müəyyənləşdirməkdə uşağın inkişaf mərhələlərinin xüsusiyyətlərinin nə olduğunu bilmək çox vacibdir. Uşaq böyüklərin kiçik bir modeli deyildir. Uşaqları böyüklərdən fərqləndirən bir çox xüsusiyyətləri var: uşağın ən güclü nümayiş etdirilə bilən gücü və üstünlüyü öyrənmək üçün motivasiyadır.

Uşaq, Montessorinin "zehni udma" dediyi bir qabiliyyətlə doğulur. Mədəniyyətin, adətin, idealların, duyğuların, davranışların və inancların qəbul edilməsi və "mənimsənilməsi", doğum ilə altı yaş arasında "udma zehni" dövründə baş verir. Uşağın öz konsepsiyası, yetkinlərin ona münasibətinin bir əksidir. Bu səbəbdən də valideynlərdən mənfur münasibət, uşağın özünü dəyərsiz hesab etməsi ilə nəticələnir. İstədiyiniz davranışları nümayiş etdirərkən dəstəklənməyən

uşaq, təsdiqlənmiş və təsdiqlənməmiş davranışı ayırd etməkdə çətinlik çəkir. Nəhayət ümidini kəsərək, valideynlərinin razılığını almaq üçün səylərindən imtina edir. Əksinə, istədiyi davranışları göstərdikdə uşağa dəstək olduqda, hansı davranışların olduğunu öyrənir. Bu mühit özünə güvənən və avtonom bir uşaq böyütmək üçün vacib bir şərtidir. (4,s.41)

Valideyn-uşaq münasibətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri. Uşaq həyatla əlaqəli bilik və bacarıqları valideynlərindən öyrənir. Valideynlərin körpəlikdən uşağa qarşı münasibətləri dərin və qalıcı izlər buraxır. Valideynlərin uşağa göstərdiyi tarazlı sevgi və qoruma hissi onlarda etibar hissini inkişaf etdirməyə kömək edir. Belə olduqda uşaq insanları sevməyi, onlarla münasibət qurmağı öyrənir. Uşaq valideynlərini təqlid edərək sosial həyata alışır. Ailənin içindən seçdiyi nümunə pis bir şəxsiyyət quruluşuna malikdirsə, uşağın içində pis davranışın yaranma ehtimalı artır. Bu səbəbdən də valideynlərin uşağa yaxşı bir nümunə göstərmələri çox vacibdir. Valideynlər sözlərindən daha çox davranışları ilə uşağa nümunə olmalıdırlar. Ana və ya ata - tamamilə şüursuz - uşağa həddindən artıq həvəs göstərməsi həm ailə həyatının xoşbəxtliyini poza bilər, həm də uşağa mənfi təsir göstərə bilər. Yenidən valideynlərin həyata keçirə bilmədikləri şüursuz istək və davranışlarını uşaqlara qarşı əks etdirmələri nəticəsində uşağın şəxsiyyət xüsusiyyətləri; maraqlarını, istək və bacarıqlarını görməzdən gəlmək uşaqda mənfi hisslərə və davranışlara səbəb ola bilər. Uşağın özünə hörməti, fikirlərinin önəmli olması, sözlərinin dinlənilməsi, dəstək və dəyər aldığı bir ailə mühitində inkişaf edə bilməsinə səbəb olur. Valideynlərin uşağı qorxutmadan işbirliyinə əsaslanan onların sağlam ünsiyyət mühiti hazırlaması; uşaqların müsbət düşünən, uyğun, yaradıcı, özünə nəzarət edə bilən bir fərd olmalarına imkan yaradır.

Doğuşdan sonra uşağın ilk sosial mühiti ailəsidir. Uşaq davranış nümunələrini burada tapır, yaşayır və öyrənir. Yaxşı-pis, düzgün-səhv, günah-yaxşı əməllər və digər sosial dəyərlər burada qazanılır. Bundan əlavə, uşaq fiziki ehtiyacları sığınacaq, qoruma, qidalanma, yuxu, geyinmə, oyun təmin edilərkən, güvən, sevgi, müstəqillik, bir qrupa mənsubiyyət, məsuliyyət, işdə uğur qazanma, qeyri-müəyyənlikdən qorunma, qaydaları, hörmət, hüquq və vəzifələri öyrənmək üçün psixoloji və sosial ehtiyac hissini ilk dəfə bu mühitdə öyrənir. Uşağın sevgi potensialı 0-2 yaşlarında daha sürətlə olur. Ömür boyu paylaşacağı bu isti, sevgi dolu hissi ailə mühitindən alır. Bu mühitdə şəxsiyyətin sağlam təməlləri qoyulur. Sevgi ilə böyüyən uşaq həyata etibar etməyi və digər insanlara məhəbbətlə yanaşmağı öyrənir. Əsas etibar hissi belə bir ailə mühitində inkişaf edir, yetkinləşir və ömür boyu davam edir. Fərdlərin ailə daxilindəki qarşılıqlı əlaqəsi uşağın ailədəki mövqeyini təyin edir. Uşaq sosial bir fərd olaraq özü üçün bir model axtarır və bunu ailədə tapır. İlk modellər valideynlərdir. Ailənin təsiri uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında vacibdir. Ailə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ən vacib ekoloji amildir. Ailədə ana və ata ilə uşaq arasındakı münasibətlərin özəyini təşkil edən "uşaq tərbiyəsi metodları" bu təsiri müəyyənləşdirir. Valideyn-övlad arasındakı qarşılıqlı əlaqə uşağın davranışına və gələcək davranışlarına da təsir edir. Ana-ata-övlad münasibətləri əsasən valideynlərin münasibətindən asılıdır.

Valideyn-övlad münasibətinə təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Valideynlərin zehinlərində necə bir uşaq istədikləri doğuşdan əvvəl xəyali bir uşaq konsepsiyası formalaşır. Dünyaya gələn uşaq gözlədiklərinə uyğun gəlmirsə, narahatlığın nəticəsi kimi ana və atada uşaqdan imtina münasibəti inkişaf edir.

2. Cəmiyyətin mədəni dəyərləri övladlarının tərbiyəsində valideynlərə təsir göstərir.

3. Götürdüləri valideyn rolundan zövq almaq və vəzifələrini layiqincə yerinə yetirdiklərinə inanan valideynlərin övladlarına qarşı münasibəti, uşaqlarını necə yetişdirməyi bilməyən, özünə inamsız və qeyri-kafi hiss edən valideynlərdən daha müvəffəq və müsbətdir.

4. Övladlarının sayı, cinsi və şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən məmnun olan ana və atalar, bu xüsusiyyətlərdən məmnun olmayan valideynlərdən daha uyğun bir münasibətə sahibdirlər.

(4,s.36)

Ailədə uşağın tərbiyəsində ananın rolu kifayət qədər yüksəkdir. Uşağın şəxsiyyəti ananın davranışı ilə müəyyən edilir. Uşaqlar əvvəlcə analarını, sonra atalarını modelləşdirirlər. Daha aydın şəkildə desək, ümumiyyətlə qız uşağı ananı, oğlan uşağı isə atanı model olaraq görür. Modelin uşaq tərəfindən təqlid edilməsinin ən vacib şərti müşahidədir. (5,s.71) Lakin bu, kifayət qədər şert ola bilməz. Çünki bir çoxlarının davranışı uşaq tərəfindən müşahidə olunur; lakin təqlid edilə bilməz. Uşaq nümunə götürməli olduğunu düşündüyü davranışları seçərkən, özünə görə seçim edə bilər. Model valideynin mənfi davranışı uşaqda böyük bir narahatlığa səbəb olur. Evdə profilaktik və cəzalandırıcı qərarların icrası ataya həvalə olunur. Ata ailədə qorxu və hörmət rəmzi kimi qəbul edilir, bu səbəbdən də patriarxal ailə quruluşunun izləri bu gün də davam edir. Bu vəziyyətdə, ata evə gəldikdə, uşağın gün boyu etdiyi fəsad yalnız ana tərəfindən siyahıya alınmır, həm də atanın uşağı cəzalandırması gözlənilir. Digər tərəfdən ailələrdə bu meyl bir müddətdən sonra atanın evin hökmdarı olması və cəza sistemini idarə etməsi deməkdir. Ölkəmizdə ata övlad böyütmək və təhsil vermək məsuliyyətini anaya həvalə edir və ana ailənin maddi ehtiyaclarını ödəyən şəxs olur. Evin qida və geyim kimi maddi ehtiyaclarını ödəməklə bitdiyini düşünür, bu səbəbdən evə gələndə uşaqların səs-küyündən uzaq olmaq istədiyini, hətta uşaqların səsini eşitməyə dözə bilməyəcəyini və ayrı bir otaqda tək qalmaq istədiyini belə dilə gətirir. Bu, ailə münasibətlərinin zəifləməsinə, ailədəki cinsi rolları və vəzifələri lazım olduğu kimi yerinə yetirə bilməməyə, düzgün olmayan ictimailəşməyə və nəticədə ailənin əsl missiyasını açma bilməməsinə səbəb ola bilər. İndiki ailələrdə valideynlər, xüsusən də atalar özlərini uşaqlarının maddi ehtiyacları üçün böyük ölçüdə məsuliyyət daşıyırlar və nəticədə övladları üçün çox az vaxt ayırırlar. Bu, uşağın bir model olmadan böyüməsinə səbəb olur, beləliklə məsuliyyətin öyrənilməsinə və daxili nəzarət mexanizminin inkişafına mane olur. Bu səbəblərdə uşağa erkən yaşlarından ehtiyacı olan şeyləri vermək lazımdır ki, gələcək üçün ümidli ola bilsinlər. Əslində uşaqların ailələrindən gözləntiləri çoxdur. Bir uşağın ən çox ehtiyac duyduğu şeylərə nəzər salsaq, yetərli qidalanma, valideynləri olan bir evdə sevgi və anlayışla baxılması, qorunması, hörmət və barış mühitində böyüməsi, dövrün ehtiyaclarına uyğun bir təhsil almaqdan başqa çox vacib ehtiyaclarının olmadığını görürük. Uşağın yaxşı bir təhsil fürsəti və rol modellərini və olması lazım olan modeli tapdığı zaman inkişaf etməsi, bir şəxsiyyət qazanması, bir peşə qazanması və cəmiyyətin faydalı bir üzvü olması heç də çətin deyil. Unutmaq olmaz ki, bu metodla cəmiyyətə gətirilən uşaqların sayı kifayət qədər çoxdur. Bu məqamda sağlam ailələrdə böyüyən uşaqların daha sağlam olduqlarını, cəmiyyətlə və özləri ilə daha sağlam ünsiyyət və qarşılıqlı mühit qurduqlarını bir daha xatırlatmanın faydalı olduğunu düşünürük. Təəssüf ki, uşağın axtardığı əlverişli şərtlər həmişə bir araya gətirilə bilməz. Uşaqlar çörək tapanda sevgi, sevgi tapanda isə çörək tapa bilməzlər, alçaldıla bilər, əzilir, döyülməkdən şikəst olur, ölməyə belə göz yumur və hətta bəzən ailə üzvləri tərəfindən bu arzuolunmaz vəziyyətə, ailə üzvləri tərəfindən dilənməyə, pis vərdislərə məruz qala bilərlər. (4,s.54)

Ailə tərbiyəsinin uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri. Gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında və cəmiyyət həyatına hazırlanmasında böyük rol oynayan amillərdən biri ailə tərbiyəsidir. Yetişən gənc nəslin ailədə düzgün tərbiyə olunması mühüm pedaqoji problem olmaqla bərabər, həm də cəmiyyətin, dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. Çünki cəmiyyətin inkişafı, onun uğurlu gələcəyi bir çox cəhətdən yetişən nəslin tərbiyəsindən asılıdır. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından, valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindən biridir. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzəedilməzdir. O, cəmiyyətlə inkişaf edən insan arasında vasitə rolunu oynayır. Məhz ailədə uşaq ilk şəxsiyyətlərarası münasibətlər təcrübəsi qazanır, burada onun həyat mövqeyinin əsasları qoyulur. Uşaqılıqda qazanılan təəssüratlar onun sonrakı bütün həyatı boyu öz təsirini saxlayır. Ailənin tərbiyə amili kimi böyük rolu və əhəmiyyəti də bununla bağlıdır. Uşağın şəxsiyyətinin bünövrəsi məhz ailədə qoyulur,

onun xarakterinin bir çox keyfiyyətləri ailədə formalaşır. Gələcək vətəndaşın dünyagörüşü, tələbat və maraqları, mənəviyyatı ailə tərbiyəsinin düzgün təşkilindən çox asılıdır. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına ailənin təsir gücü və müddəti baxımından heç bir digər sosial tərbiyə institutu ailə ilə müqayisə edilə bilməz. Belə böyük imkanlara malik olan ailə həm müsbət, həm də mənfi tərbiyə amili kimi çıxış edə bilər. (3, s.48)

Heç bir ailədə uşaq kortəbii şəkildə tərbiyə edilmir. Hansı valideyn olur olsun, o, uşaqların tərbiyəsində mütləq müəyyən pedaqoji məqsədi rəhbər tutur. Uşağın şəxsiyyətinə ailənin müsbət təsiri onunla bağlıdır ki, heç kəs ata-ana və ailənin digər üzvləri qədər uşağa sevgi və qayğı ilə yanaşa bilməz. Valideynlərin bir qisminin pedaqoji məqsədləri çox vaxt aydın xarakter daşmır, dəqiq olmur. Bu da uşaqların tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ata-ananın böyük əksəriyyətinin öz qarşısına qoyduqları pedaqoji məqsədlər dəqiqliyi ilə seçilir. Pedaqoqlar valideynlərlə "siz öz uşaqlarınızda, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin hansı keyfiyyətlərini tərbiyə etmək istədiniz?" sualı əsasında anket sorğusu keçirilib. Əksər valideynlər belə cavab veriblər: düzlük, xeyirxahlıq, kollektivdə yaşamaq və işləmək bacarığı, böyüklərə hörmət, əməyə məhəbbət, vətəndaşlıq. Uşağın yaxşı adam olmasını istəmək ülvə hissidir, lakin qənaət bəxş deyil. Bu "yaxşı adam" anlayışına hansı xarakter əlamətlərinin, hansı vərdiş, bacarıq, adət, hiss və s. daxil olduğunu bu və ya digər dərəcədə dəqiq aydınlaşdırmaq, uşağı "yaxşı adam" kimi böyütməyin üsul və vasitələrini bilmək lazımdır. (6, s.29)

3-4 yaşlarından başlayaraq uşaqlarda yaşlıların davranışını müşahidə etmək, onların nümunəsi və təsiri nəticəsində xarakterin ilkin və davamlı əlamətləri formalaşmağa başlayır. Bu prosesdə uşağın ilk tərbiyəçiləri olan valideynlərin rolu xüsusilə böyükdür. Uşaqlar üçün müsbət təqlid obyektə olan valideynlər, onların uşağa müsbət münasibəti onun psixikası və davranışına daha əsaslı təsir göstərir. Məktəbəqədər uşaqlıq illərində uşağın şəxsiyyətində davamlı xassələr kimi özünü göstərən xarakterin əsas konturları görünməyə başlayır. Bu əlamətlər uşağın gündəlik praktik fəaliyyətində və adamlarda ünsiyyətində aşkar olaraq görünür. Nümunəvi, xarakterin müsbət əlamətləri kimi məqsədəyönəlməlik, işgüzarlıq, dözümlülük, məsuliyyətlik, xeyirxahlıq kimi iradi-əxlaqi hərəkətlər uşağın xarakterində əşyavi-praktik fəaliyyət prosesində özünü göstərir. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət prosesində onlarda istiqanlılıq, xeyirxahlıq, sədaqətlik, üzüolalılıq və s. kimi xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. (2, s.149)

Nəticə. İnformasiyaların sürətli inkişaf etdiyi yeniləşmə və qloballaşma şəraitində kütləvi kommunikasiya və təbliğatın genişlənməsi, cəmiyyətdə özünü göstərən bu və ya digər proseslər ailədaxili məsələlərə də təsir göstərir. Bu kontekstdə ailədaxili və şəxsiyyətlərarası münasibətlər məsələsi də müasir pedaqogika və psixologiyanın aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Ailədaxili münasibətlərin sağlam pedaqoji, psixoloji əsaslar üzərində, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət əsasında qurulması cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən amillərdəndir. Ailədaxili münasibətlər əsasən ata və ananın ailədəki rolu və münasibəti ilə şərtlənir. Bu münasibətlər həm ailənin möhkəmliyinə, həm də uşaqların tərbiyəsinə xüsusi təsir göstərir. Ailə münasibətlərinin əsasını ər və arvad münasibətləri təşkil edir. Onlar ailənin qoşa qanadlarıdır. Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideynlərin uşaqları ilə münasibəti də önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ hələ lap kiçik yaşlarından, məktəbəqədər dövrdən başlayır. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında, psixi inkişafında, ətrafdakılarla rəftar və davranışında, idrak fəallığının inkişafında valideyn-övlad münasibətləri mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər uşağın öz yerini, ailədəki rolunu müəyyənləşdirməkdə və özünü dərk etməsində, qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə önəmlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı:1998.
2. Çələbiyev N. Z. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005, 305s.
3. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı: 1982.
4. Ayşe Günalp, Tez danışmanı Yrd. Doç. Dr. Abdülkadir Kabadayı, Farklı anne baba tutumlarının okul öncəsi eğitim çağındaki çocukların özgüven duygusunun gelişimine etkisi. Konya-2007
5. Дониченко О.Г., Фелькер Ю.И. Модель психолого-педагогического сопровождения учителя в инклюзивном пространстве общеобразовательного учреждения, ГОУ СОШ № 1323
6. Захаров, А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка — М.: Просвещение, 1986.— 129 стр.

Гюнай Агаева

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о формировании личности ребенка в семейных отношениях. Подчеркивается, что отношения внутри семьи оказывают существенное влияние на психическое и физическое здоровье личности, отношения внутри семьи формируют детей как здоровую личность. Дети, которые растут в семье с отношениями, основанными на взаимном уважении, любви, терпимости и самопожертвовании между родителями, формируют здоровую личность.

Цель – изучить влияние семейного окружения на формирование личности ребенка, получить научные и теоретические знания по устранению семейных конфликтов, влияющих на развитие детей, воздержанию от споров при детях и созданию благоприятных условий для общения.

Методология – подходы и идеи, выдвигаемые в классической и современной психологии, применимых к семейным отношениям и их влиянию на формирование личности ребенка, теории, основанные на изучении проблем, связанных с развитием личностных качеств ребенка.

Результаты исследования – В рамках исследования были проанализированы семейное воспитание, влияющие на формирование личности детей отношения родителей к детям и родителей между собой, также были выявлены положительные и отрицательные результаты.

Ключевые слова: семейное воспитание, семейные отношения, взаимоотношения родитель-ребенок, взаимоотношения мужа и жены, формирование личности, воспитание ребенка

Gunay Agayeva

**THE ROLE OF FAMILY RELATIONSHIPS IN THE FORMATION
OF CHILDREN'S PERSONALITY**

ABSTRACT

The article talks about the formation of the child's personality in family relationships. It is emphasized that relationships within the family have a significant impact on the mental and physical health of individuals. Relationships within the family shape children as healthy personalities. Children who grow up in the family with relationships based on mutual respect, love, tolerance and self-sacrifice between parents develop healthy personalities.

Purpose – to study the influence of the family environment on the formation of a child's personality, to obtain scientific and theoretical knowledge on the elimination of family conflicts that affect the development of children, refraining from arguments in the presence of children and creating favorable conditions for communication.

Methodology – approaches and ideas put forward in classical and modern psychology, applicable to family relationships and their influence on the formation of a child's personality, theories based on the study of problems related to the development of a child's personal qualities.

Research results – The study analyzed family upbringing, influencing the formation of the personality of children, the attitude of parents to children and the parents among themselves, and positive and negative results were also identified.

Keywords: *family education, within the family relationships, parent-child relationship, husband and wife relationship, personality formation, child education*

DƏYƏR İNSAN FƏALİYYƏTİNİN REQULYATİV ƏSASI KİMİ

Məqalədə dəyərlərin insan fəaliyyətinə və insanın mahiyyətinə yanaşmada yalnız sistemlilik şəraitində dərk edilməsi, requlyativ əsas kimi mümkünlüyü araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, dəyərlər insanın varlığına və fəaliyyətinə nizam gətirir. Dəyər mədəniyyəti həyatın bütün şərtləri ilə formalaşır, fəaliyyətə daxil olmaqla realılıqla uyğunlaşdırılır, davranışların əsasını təşkil edir və onları tənzimləyir. Fəaliyyət və dəyər arasındakı əlaqə qarşılıqlıdır, fəaliyyət anlayışı dəyər olmadan müəyyən edilə bilməz. İnsan fəaliyyətində isə bölgü yoxdur Subyektiv motivli fəaliyyətlər həmişə obyektiv başa düşülür və həyata keçirilir. Dəyərlərin müxtəlifliyi insan fəaliyyətinin strukturunun müxtəlifliyini tam əks etdirir. Dəyərlər insan fəaliyyətinə yönəlmiş normativ tələblər kimi çıxış edir.

Açar sözlər: dəyər, insan, fəaliyyət, davranış, məqsəd, requlyativ əsas, varlıq, nizam

Müasir dövrdə bəşəriyyət varlığın maddi və humanitar əsaslarını qorumaq kimi ən kəskin problemlərlə üzləşmişdir. Artan texnogen və sosial fəlakət şəraitində keçmişə, dünya müharibələrinin dəhşətlərinə, totalitarizmə nəzər saldıqda insan fəaliyyətinin dəyər əsaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsinə təcili ehtiyac yaranır. Aydın olur ki, şüur özünü tənqidsiz yüksəltmə nəticəsində yaranmış layihələr, ictimai quruculuq məqsədləri əsasında həyatı qurmaq iqtidarında deyil. Tarix bizi etiraf etməyə məcbur edir ki, çox vaxt xeyirxah məqsədlər, onların həyata keçirilməsinin rəşional şəkildə yoxlanılmış vasitələri cinayətlərə gətirib çıxarır, həyata daxil olanda saf ideyalara nail olmaq qeyri-insani, əxlaqsız ictimai-siyasi təcrübə formalaşdırır. 20-ci əsr açıq şəkildə göstərdi ki, təbiətin, cəmiyyətin rəşionalist sxemlərə uyğun olaraq çevrilməsinə, yenidən qurulmasına istiqamətlənmə texnogen mədəniyyətin dominant dəyərinə çevrildi və bunun ardınca (qlobal fəlakətlər təhlükəsi səbəbindən) düzgün seçim məsələsini kəskinləşdirdi. Həyatın təkrar istehsalı üçün sivilizasiyanın əsas texnologiyalarına adekvat dəstək verəcək, sosial nizamın humanitar yüksək standartlarla üzvi birləşməsinə, bilik və dəyərin, həqiqətin və idealın uyğunlaşdırılmasına töhfə verən fəaliyyətin belə əsaslarının inkişafına mühüm ehtiyac vardır. Köklü sosial dəyişikliklərə səbəb olan xeyirxah məqsədlərlə fəlakətli nəticələr arasındakı təhlükəli uçurum aradan qaldırılmalıdır. Bu tədqiqat fəaliyyətin dəyər əsaslarının mücərrəd rəşionalist ideallarla deyil, real həyatın imperativləri ilə qidalanmalı olduğunu əsaslandırmağa həsr edilmişdir.

Fəlsəfədə dəyərin insan fəaliyyətinin tənzimləyici, aksioloji prinsiplərinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Dəyərin insan fəaliyyətinin requlyativ əsası kimi təhlili bütövlükdə bölünməmiş münasibətlərin müəyyən aspekti kimi dərk edilir.

İnsan tarixdə gerçəkliyə və özünə antropon-sosial-mədəni genezis prosesi gedişatında formalaşır. İnsan fəaliyyətin strukturunun, dəyərlər və fəaliyyət arasındakı əlaqənin sabitliyinin təhlili real olaraq dəyər yönümlərinin konkret insan fəaliyyətində tutduğu yeri aydınlaşdırır. İnsan fəaliyyətinin təhlili, fəlsəfi səviyyədə şərh edilməsi, obyektlərin aləminə yönəlmiş subyektin fəaliyyətinin digər subyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsi, fəaliyyət strukturunun mənəvi

tənzimlənməsi səviyyəsində müəyyən edilir.

Heyvan həyatının bioloji təşkilindən insan fəaliyyətinin sosiomədəni təşkilinə keçid baş vermişdir ki, bu da fərdin davranışının genetik olaraq ötürülən proqramlaşdırılmasını ifadə edir. Fəaliyyət prinsipləri işlənib hazırlanması zamanı insan fəaliyyətinin instinktdən kənar nəzarəti təmin edəcək psixikanın inkişafı tələb olunur. Çünki onun təhlili, obyektlərin dünyasına yönəlmiş subyektin fəaliyyəti kimi, digər subyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsi fəaliyyət strukturu kimi fəlsəfi səviyyədə şərh edilməsi və təcrübi, mənəvi tənzimlənmə və praktiki-mənəvi, bədii və yaradıcı səviyyəsində fəal imkanlar və ehtiyaclarla müəyyən edilir. Onun ehtiyacları ilk növbədə təbii mühiti dəyişdirməkdir. Onu maraqlarınıza uyğunlaşdırmaq praktikanın funksiyasıdır. Bu problemləri birgə həll edən subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi - insanlar arasında praktik ünsiyyət. Hər iki hərəkət instinktiv olmadığı üçün, onların idarə edilməsi həyata keçirilməli olan informasiya dəstəyi tələb edir. Bu məqsəd üçün zəruri və kifayət qədər olan aşağıdakı formalar mövcuddur.

“Birincisi, məqsəd qoyma və ya layihələndirmə şəklində, yəni layihələndirmə üzərində yaradılacaq obyektin ideal prototipinin təxəyyül gücü təcrübə və subyektin özünün prototipi, özünü görmək istədiyi kimi olan forma; ikincisi, dünyanın dərk olunması və dünyada özünü anlama forması. Çünki yalnız bilik əsasında insanın dünyanı və özünü məhsuldar dəyişdirmək təcrübəsi mümkündür; üçüncüsü, subyektin fəaliyyətinin dəyər yönümünə istiqamətləndirilməsidir ki, onsuz bilik reallaşdırılmamış qalır və layihələr - "tələb olunan gələcəyin modelləri", meydana gəlmir, bu gələcək "lazım olan", arzu olunan, yəni subyekt üçün dəyər kimi tanınır; nəhayət, dördüncü, subyektlərin mənəvi ünsiyyətində, birgə hərəkətlərdə, dialoqun gedişində yüksək, səmərəli razılıq, qarşılıqlı anlaşma, mənəvi birlik əldə edilməsidir” [4, c.65]. Deməli, insanların dialoq seçimi və məqsədləri onların ünsiyyətinə rəhbərlik edən dəyərlərlə şərtlənir, fərdlərin ünsiyyətlərini praktiki və nəzəri idraka yönəldir. Bu şəkildə seçilən komponentlərin zəruriliyi və kifayətliyi, sistemli, hərtərəfli başa düşülən fəaliyyətlər formal təhlillə təsdiqlənir, mümkün və dəqiq subyekt-obyekt münasibətləri sistemi aşağıdakı elementar formalarda özünü göstərir: subyekt obyektiv münasibətləri və əlaqələri əks etdirə bilər, yəni dünyanı dərk edir; onu dərk etmək dəyərlidir; o, yeni ideal layihə yarada bilər.

Subyekt onun ehtiyaclarını ödəyən, mövcud olmayan, lakin arzu olunan və ya zəruri olan obyektləri dərk edir; subyektlərarası münasibət – dialoq şəklində ünsiyyət ola bilər Sinkretik olaraq qarşılıqlı şəkildə birləşən fəaliyyət forması onun ilkin praktiki forması kimi müəyyən edilir. İnsanın fəaliyyətinin ümumi arxitekonikasında dünyanın dəyər qavrayışının tutduğu yerin qanunauyğunluqları nümayiş etdirilir.

Müasir dövrdə mürəkkəb şəraitdə dəyərlər insan fəaliyyətinin tənzimləyici əsası kimi çıxış edir. Belə ki, indiki zamanda insan fəaliyyətinin dairəsi genişlənməmişdir. İnsan bu halda yaranmış mühitə uyğunlaşmalıdır. Bunun üçün isə o, öz fəaliyyət davranış və rəftar sistemində dəyişikliklər yaratmalıdır. “Təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dəyərlər fərdə gerçəkliyi sınağa çəkmək və öz şəxsiyyətini qorumaq şansı verirlər. Hər bir yaş dövrü başqa dəyərlərdən fərqli olaraq istər hissiyyət, istərsə də davranış tərzini baxımından özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Yaşın müxtəlif dövrlərindəki dəyər sistemi, fərdin cəmiyyətdəki əxlaqi və ictimai meyarlar və qanunauyğunluqlarla uyğunlaşmasına səbəb olur. Hər bir insan davranışında təzahür edən ədəb-ərkan, təmizliyə riayət, ailə və təhlükəsizliyinə qarşıdiqqət, məsuliyyət və s. dəyərləri mənimsəməklə öz şəxsiyyətinin qoruyub möhkəmləndirməyə başlayır. Digər tərəfdən dəyərlər güclü stimullaşdırıcı qüvvəyə malik olduqları üçün, fərdi öz hədəflərini reallaşdırmağa doğru yönləndirirlər.” [8]

Tarix radikal sosial dəyişikliyə səbəb olan ideallar və dəyərlər arasında uçurum olduğunu göstərmişdir. İdeya və idealların qavrayışı ilə insan fəaliyyəti təbii, həyatı ehtiyaclardan uzaq, sosial mexanikləşdirmə praktikasına gətirib çıxarır. İctimai düşüncə, ağıl, iradi prinsiplər oynar,

istiqlamətlənir, ideallara uyğun reallıqlar yaratmaq niyyətləri, hərəkətləri öz əksini tapır. İdeal reallıqdan qopmuş obrazlar sistemini təsbit edən səbəbdır. İdeallar elmin hüdudları daxilində sübut olunmur, çünki dəyərlər kəskin mübarizədə, çox vaxt güc tətbiqi ilə bərqərar olur.

Ədalət və mərhəmət əməli və mənəvi cəhətdən əxlaq, xoş niyyət, məqsədyönlü peşəkar fəaliyyət, ümumbəşəri dəyərlər, hüquq, humanitar dəyərlər, onların real həyata keçirilməsinin mümkün olur. Əxlaq qanunu ilə müəyyən edilən, əxlaqi ideala, peşə borcuna uyğun hərəkət etmək bacarığı insanın daxili böyüklüyünü ifadə edən, xoş niyyət deməkdir. Bununla belə, insan fəaliyyəti yüksək humanitar təməllərə cavab verən şəxslərin varlığının özəyində maraq, pragmatik münasibət, şəxsi meyl üstünlük təşkil edir.

Dəyərlərin şəxsi və sosial müstəvidə daşdığı əhəmiyyəti aşağıdakı bəndlərdə xülasə etmək mümkündür: “1) Dəyərlər sistemi bu və ya digər cəmiyyətin məqsəd və qayəsini müəyyənləşdirir, fərdi davranış tərzı və maraq dairəsini müəyyən edən meyarlar üçün əsas rolunu oynayır; 2) Dəyərlər sisteminin ənənəvi dəyərlər və yeni həyat tərzı arasında gedən “çəkişmə”ni yumşaltmaq, fərdlərdəki psixoloji gərginliyi azaltmaq funksiyası vardır; 3) Dəyərlər sistemi ilə sosial mədəniyyət arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Dəyərlər sistemi bu əlaqəni möhkəmlədir, vicdan, zəka və davranışları şəxsiyyətin balanslaşdırılmış komponentləri halına gətirir; 4) Dəyərlər bu və ya digər kollektivi (ailə...) qoruyub saxlayır, onun özü üçün müəyyən etdiyi məqsədlərə çatmağında daxili bütövlüyü təmin edir, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin, müxtəlif qruplarının dəyişməz prinsiplərə bağlılığına imkan yaradır. Məhz bu prinsiplər sağlam ictimai münasibətlərin meydana çıxmasında dəyərlərə bağlılığı zəruri edir; 5) Dəyərlər fərdlərə onlardan tələb olunanı yerinə yetirmək imkanı verir, onlara müsbət uyğunlaşma bacarığı qazandırır. Bu və ya digər kollektivin prinsip və sağlam ideallarına uyğunlaşmaqla fərd özünü həm təmin, həm də təsdiq etməyi bacarır; 6) Dəyərlərə bağlılıq fərddə əmin-amanlıq duyğusu formalaşdırır, nəticədə o, müəyyən psixoloji vəziyyətlərdə, ətraf mühitin təsirləri qarşısında özünümüdafiə mexanizminə sahib olur; 7) Dəyərlər əxlaqi aşınma ilə mübarizədə əvəzsiz vasitələr hesab olunur. Fərdlər, xüsusən gənc nəsil əxlaq dəyərlərini şəxsi və sosial həyatda əsas meyara çevirdikləri təqdirdə əxlaqsız hərəkətlərdən çəkinir, nəlayiq ifadələrdən istifadə etmir, ehtiras və cinsi istəyin əsirinə çevrilmirlər. Dəyərlər düşüncə, vicdan və istəklərə nəzarət mexanizmi rolunu oynayır; 8) Dəyərlər fərdləri psixoloji və əxlaqi baxımdan tərbiyə edir, xeyrə, yaxşılığa, fədakarlığa, dürüstlüyə çağırır; 9) Dəyərlərin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, insanlara müəyyən vəziyyətlərdə əxlaqi cəhətdən necə hərəkət etməyi öyrədir”.[5]

Dəyər subyektin həm zahirı, həm də daxili mənəvi prinsipinə çevrilir, əxlaqi, intellektual, idraki və s.əhəmiyyət kəsb edir,daha dərin mənə daşıyır. Mənəviyyat fərdin sərbəst seçim etmək qabiliyyətində ifadə olunur, mənəviyyat və əxlaq mənəca bir araya gəlir.Mənəviyyat subyektin özünə münasibətdə sərbəst hərəkət etmək qabiliyyətidir,həyat proqramı və davranışın sosial stereotipləridir. Bununla belə, bununla tükənməsə də, onun dini mənəsi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Təcrübənin fərdiliyi onun mənəvi varlıq kimi fərdiliyinin əsasını təşkil edir. Təcrübənin zahirı təzahürü ümumi qəbul edilmiş norma və vəzifələrə tabe ola bilər. Əgər insan yaşamaq qanununa əməl edərək təbii bir orqanizm kimi hərəkət edirsə və nəticəni artırmaq üçün ağıldan istifadə edirsə, buna baxmayaraq təfəkkür və məqsəd qoyma proseslərinin ideal xarakteri, onun fəaliyyəti hələ mənəviyyatın təcəssümü deyil.Dəyər sosial davranış normalarına və müəyyən edilmiş qaydalara təsir edir.İnsanın fəaliyyəti, davranış vərdisləri dəyər tənziminin əsasını adətlər, ənənələr, ayinlər və s. təşkil edir. Bu dəyər normalar insanı tədricən inkişaf etdirir, davranışını nizama salır. Humanizm, sədaqət, mərhəmət, məhəbbət kimi dəyərlər insan fəaliyyətində əsas yer tutur.

“Dəyərlər insan, cəmiyyət və bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, insan və cəmiyyətin fəaliyyətinin əsahərəkətverici qüvvəsi olan, subyekt-obyekt münasibətlərində fərdi və sosial baxışları müəyyənləşdirən, maddi vəideal varlıqların sintezini təşkil edən (əşyalar,

proseslər, bilik və modellər və s.) rasiona və irrasiona konstruksiyaların mürəkkəb vəhdət formasıdır. Sosial və mənəvi dəyərlər fərdin digər insanlarla, cəmiyyətlə əlaqəsini təmin edir və bu əlaqə vasitəsilə fərd özvarlığını genişləndirir. Fərd öz varlığını həm cəmiyyətdə, həm də mənəvi sferada genişləndirmək üçün müxtəlif dəyərlərin yaradıcısına çevrilir. Çünki bu yaradıcılıq prosesi, ona öz varlığının fəvqünə çıxmağa və əbədiyyətqazanmağa imkan verir. Deməli, insan dəyərləri dəyərləndirmək vasitəsilə individual səviyyədən sosial, sosial səviyyədən ümumbəşəri, ümumbəşəri səviyyədən metafizik səviyyəyə qədər özünü reallaşdırır və təsdiq edə bilər. Bu prosesdə həm də dəyərlərin özü inkişaf edir və şəxsiyyətin bütün mənəvi potensialının təzahürü kimi ortaya çıxır.” [6]

Beləliklə, dəyər münasibəti insan fəaliyyətinin subyekt üçün obyektin əhəmiyyətinin aşkar olunmasının spesifik və zəruri tərəfi kimi dərk olunma sistemi ilə sübut olunur. Obyekt-subyekt münasibətləri sistemində dəyər münasibəti onun zəruri tərəfidir. Bu o deməkdir ki, dəyər ondan irəli gələn kimi hansısa obyekt, hadisə, proses deyil, mənəvi mahiyyət kəsb edir. Dəyər münasibəti obyektə aid deyil, lakin subyektlə, yəni sosial və mədəni keyfiyyətlərin daşıyıcısı ilə, onun mənəvi fəaliyyətinin fərdi məzmununu müəyyən edir; insan fəaliyyəti və onun kimi çıxış etdiyi real münasibətdir. Dəyər varlıq olmadan, obyekt-subyekt münasibətində yaranır. Dəyər münasibətinə bu yanaşma ilə onu qurmaq, onun struktur modelini nəzərdən keçirmək və buna görə də onu bütöv şəkildə nəzərdən keçirmək mümkün olur. Həqiqətən, dəyər münasibəti qarşılıqlı əlaqədə olan və müəyyən həyata keçirən mənəvi fəaliyyətdir. İnsan fəaliyyəti və dəyər mədəniyyətdə və ictimai həyatda bütöv bir fenomen kimi fəaliyyət göstərir. Onun öyrənilməsinin iki aspekti - daxili və xarici aspektləri nəzərdə tutulur. Daxildən baxsaq, dəyər münasibəti iki tərəfin - dəyər daşıyıcısına çevrilən bəzi obyekt və bir şəxs (və ya qrup müəyyən bir obyekti qiymətləndirən (daha doğrusu, dəyərini təyin edən insanların) münasibətləri ilə formalaşır. Çünki qiymətləndirmə, aksioloji xarakter daşımağa bilər və müəyyən məna kəsb edir. Beləliklə, dəyər obyektin dəyəridir, qiymətləndirmə isə emosional-intellektual əhəmiyyət kəsb edir.

Buradan belə çıxır ki, daxildən baxılan dəyər münasibəti bir növ sistemli bütövlüyün öz məzmunu və forması kimi çıxış edir.

Dəyərin həyatın praktik sferasında - insan fəaliyyətində təzahürü barədə aşağıdakılar göstərilir:

- mənəviyyat sferasının meydana gəlməsi;
- mənəvi dəyərlərə və məqsədlərə ehtiyacı ifadə edən sabit xarakter əlamətləri kimi şəxsiyyətin fəzilətlərinin formalaşması;
- insanın həssas, bioloji təbiətinə nəzarətin həyata keçirilməsi, fərdin assosial egoist ehtiyacları ilə mübarizə;
- Başqasına, bütövlükdə dünyaya hörmət və qayğının formalaşdırılması;
- təbiət və cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilən, insanın öz həyatın mənasını və fərdin “proqram”a zidd olaraq sərbəst hərəkət etmək qabiliyyətini üzə çıxaran fəaliyyətin mənasızlığına, avtomatik absurdluğuna qarşı çıxmaq;
- yüksəklik forması kimi dini-mistik və fəlsəfi-elmi dünyagörüşünün inkişafı, məhdud şəxsi varlığın hədudlarını aşmaq üçün şüurun təkmilləşdirilməsi”. [2, c.55]

İnsan fəaliyyətinin dəyər əsaslarının onun simvolik komponentinin ideoloji, mənəvi-əxlaqi komponenti kimi sosial-fəlsəfi təhlilinə ehtiyac, dəyərin mahiyyətini müəyyən edən metodoloji vasitələrin aydınlaşdırılması ehtiyacı yaranmışdır.

İnsan fəaliyyətinin dəyər əsaslarının strukturunun və məzmununun sosial-fəlsəfi əsaslandırılmasına ehtiyac, onların strukturlaşdırılması prinsipləri, bu ümumbəşəri dəyərlərin aydınlaşdırılması diqqəti cəlb edir. Konkret cəmiyyətin davamlı inkişafı və müasir şəraitdə uğurlu qarşılıqlı əlaqə üçün ən əhəmiyyətli olan dəyərlər mövcuddur.

Qloballaşan dünyada öyrənilən dəyər bazalarının çevrilməsinin amillərinin və məzmununun müəyyənləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bu onunla bağlıdır ki, mühüm dəyişikliklərə səbəb olan qlobal proseslər obyektiv olaraq yeni tip insanın formalaşmasına tələbat yaradır və müvafiq insan fəaliyyətinin və onun requlyativ dəyər əsaslarının əhəmiyyətli dərəcədə yenilənməsinə səbəb olur.

İnsan fəaliyyətindəki ziddiyyətləri, habelə müvafiq dəyər bazalarının inkişafı üçün prioritet sahələri əsaslandırmaq yolu ilə onların həlli yollarını müəyyən etmək zərurəti də yaranır.

“Qloballaşan dünyada əxlaq və məənəviyyat nəzəriyyəsi dünya haqqında sistemli elmi bilik, bütövlük, özünütərbiyə və özünüdərk, dönməzlik, insanın təbiətlə dialoqu prosesində cəmiyyətin təkmilləşdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Bu məqsəd milli xüsusiyyətlər və ümumbəşəri dəyərlər zəminində tarixi köklərinə sadıq qalaraq inkişaf edən Azərbaycan təhsilinin qloballaşma şəraitində şəxsiyyətin cəmiyyətlə münasibətlərini tənzimləyən aparıcı komponenti və dominant dəyərlər sistemidir.” [1]

Dəyərlər (normalarla birlikdə) hər hansı bir mədəni icmanın universal birləşməsidir. Keçmişin və indinin mədəniyyətləri arasındakı fərq, görünür, onlar üçün dəyişməz dəyərlərin fərqli iyerarxik mövqeyi kimi təqdim edilə bilər və müxtəlif formalarda ifadə edilə bilər və onların həyata keçirilməsi yolları. Nəticə etibarlı ilə mədəniyyətlər arasındakı fərq onların dəyər sistemlərindəki fərqlə izlənilir.

“Dəyər” anlayışının məzmunu məsələsinə bir neçə yanaşma mövcuddur. Yanaşmaların ayrılması üçün əsas meyar dəyərlər üçün bioloji və ya sosial təbiətin dərk edilməsidir.

Dəyərlərin təbiətinin bioloji (təbii) konsepsiyası psixologiya və biologiyanın eksperimental məlumatlarına əsaslanır ki, bu da onun elmlərarası yanaşmanın tələblərinə uyğunluğu haqqında haqlı olaraq danışmağa imkan verir. İnsan fəaliyyətinin əsas vəzifəsinin müəyyən ehtiyacların ödənilməsinə yönəldilə bilən müəyyən dəyərlərin olması ilə razılaşmamaq çətinidir. Eyni zamanda, ehtiyacın və ya marağın ödənilməsi nə qədər çətin olsa, nəticənin özü də bir o qədər vacib (daha qiymətli) olacaq ki, bu da öz növbəsində sonrakı məqsədlərə çatmaqda müəyyən standartla çevriləcək. Bioloji yanaşma fərdi ehtiyac və maraqlara üstünlük verir ki, bu da müasir elmi biliyin bəzi sahələrinin cari hadisələrə fərdi mərkəzçilik nöqtəyi-nəzərindən baxmaq meylinə uyğundur.

Bununla belə, dəyərlərin fərdin dünyanın emosional qavrayışının xüsusiyyətlərindən asılılığı onların ikinci dərəcəli təbiətini vurğulayır və onların universallığından danışmağa, mədəniyyətin real mövcudluğunu onlarla əlaqələndirməyə imkan vermir.

“Bir mədəniyyət, yaxud cəmiyyətin formalaşmasında dəyərlər əsas element kimi çıxış edir. Dəyərlər fərdi və ictimai müstəvidə ali ideallar hesab edildiyindən ətraf aləmdə baş verənləri, insanların hadisələrə münasibətini qiymətləndirən normalar rolunu oynayır. Məənəviyyata söykənən dəyərləri qarşılıqlı ictimai münasibətlərin əsaslandığı başlıca “bünövrə” hesab etmək mümkündür. Cəmiyyətin bazis tərkibinin dəyişməsi dəyərlərə təsirsiz ötürşür, mövcud vəziyyətlə hakimdəyərlərin mübarizəsi qaçılmaz olur. Dəyərlər həyatın bütün (dini, iqtisadi, siyasi, sosial, ideoloji, fəlsəfi) sahələrində başlıca məfhumlar kimi özünü göstərir. Belə ki, bu və ya digər sosial-mədəni, siyasi və dini, ideoloji qrup dəyərləri özünə meyar seçərək fərdlərin, qrup və cəmiyyətin, hətta xalqların düşüncə və davranışlarındakı məna və məzmun yükünə qiymət verir. Bununla yanaşı, dəyərlər stimulyə və motivasiya rolunu oynayaraq, fərdlərə təsir vasitəsi kimi çıxış edir. Odur ki, davranışlarda dəyərlərin şüurlu və mexaniki “təzahür”ünü açıq şəkildə müşahidə etmək mümkündür.” [5]

Naturalist yanaşmada ikilik gizlənilir, bir tərəfdən... münasibətlərin “biologiləşdirilməsi” adı altında bütün cəhdlər mədəni fəaliyyətin bioloji əsaslarını müəyyən etmək üçün şərh edilir. Digər tərəfdən, biologiləşdirmə ittihamları çox mədəniyyətin bioloji impulsaların formalaşması

rolunun təyin edildiyi hallara aiddir.

Naturalist yanaşmanın çatışmazlıqları dəyərləri həddindən artıq emosional fərdiyyətçilikdən xilas etmək məsələsinə gətirib çıxardı. Ancaq başqa bir ifrat ortaya çıxdı - dəyərləri "reallıqdan, məkandan və zamandan kənarda olan ideal varlıqlar" kimi qəbul edən "obyektivist" cərəyanlar meydana gəldi. "Obyektivistlərin" araşdırmalarına uyğun olaraq, dəyərlər təcrübədən və insanın özündən asılı olmayan və ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən bir növ mütləqlik kimi qəbul edilməlidir. Obyektivist anlayışlar yalnız dəyərləri həddindən artıq biolojiyildən azad etmək cəhdləri kimi qəbul edilməlidir, onlar təbiətsünaslarla ciddi rəqabət aparmağa qadir deyillər. Obyektivist nəzəriyyələrin çoxlu sayda zəif tərəfləri var: ideal dəyərin daşıyıcıdan təcrid olunması, dəyərlərin real həyatda işləmə mexanizmini adekvat şərh edə bilməməsi, nəzəri tədqiqatların həddindən artıq spekuliyası, digərləri ilə əlaqələrin olmaması, normativ dəyər sistemləri haqqında elmi biliklər sahəsinin qüsurlarından xəbər verir.

Dəyərlər insan fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. İnsan fəaliyyətinin strukturu, onun özünü-təşkil məhz dəyərlər sistemlə müəyyən olunur. Bu halda şəxsiyyət dəyər sistemində əsaslanan sosial fərd kimi çıxış edir. Fərdə, insan fəaliyyətinə, onun aksioloji funksiyalar sistemində şəxsi dəyərlər sistemi təsir edir. Deyilənlərdən məlum olur ki, dəyərlər sistemi insan fəaliyyətinin özülü rolunu oynayır.

“Məhz o, subyektin intensional fəaliyyətinin şəxsi (dəyərlərlə mənələşdirilmiş, dəyərlər baxımından rəşional hesab olunan) tiplərini müəyyən edir” [7, s.368].

Naturalist və obyektivist anlayışlar onların biososial mahiyyəti konsepsiyasında təcəssüm olunan dəyər münasibətlərinin dualizminin əlaməti kimi qəbul edilməlidir. Bu yanaşma T.Parsons, R.Merton, E.Şils, Q.Naqqel, Q.Bekker, R.Boskov, H.Blumer və başqalarının əsərləri üçün səciyyəvidir. Bununla bağlı insan iki sistemdə təbii, eyni zamanda mədəni. mövcud olur. Bu başlanğıclardan hər hansı birinin üstünlüyü ilə bağlı müzakirələr çox vaxt bu başlanğıcların bir-birini üzvi şəkildə tamamlamaqla yanaşı, izomorf olması ilə nəticələnir və buna görə də onlar arasında aydın sərhədin yaradılmasından imtina etmək lazımdır.

“Sonra, onlar şəxsiyyətin formalaşması və inkişafının əsas amilidir. Lakin nəzərdə tutulmalıdır ki, bu funksiyalar dəyərlərin bütün növlərində eyni səviyyədə yerinə yetirilmir, bu münasibətdə ciddi fərqlilik özünü göstərir. Başqa sözlə deyilsə, şəxsiyyətin həyatında oynadığı rola görə əsas yeri məqsəd-dəyərlər tutur, vasitə dəyərlər isə ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edirlər” [3, s.17].

İnsanın mənəvi fəaliyyətinin dəyərlərlə əməli bağlılığı vardır. Xristian filosofları və ilahiyatçıları, buddizm, hinduizm, sufizm nəzəriyyəçiləri, müxtəlif istiqamətli mistiklər insanın təbii həyat istəyinin boğulmasını bilavasitə mənəvi təcrübə ilə əlaqələndirirlər. Bunun səbəbi, artıq qeyd edildiyi kimi, təbii həyatın eqoizm, həzz və faydalılıq ifadəsi kimi dərk edilməsidir. Belə münasibət təbiətdə iki qütb və fərdi varlığın başlanğıcının ifadəsi kimi təbii həyat və mənəviyyətə qarşı çıxan tənəkkür dualizmi ilə bağlıdır. Həyatın bütövlükdə qavranılması, buradakı mənəvi zənginləşmə mənəvi fəaliyyətə fərqli qiymət verir. Təbii və mənəvi prinsiplərin vəhdəti onların şüursuz və şüurlu şəkildə can atdıqları ümumi məqsədlərlə əlaqələndirilir. Bunlara ilk növbədə azadlıq daxildir. Dünyadakı qarşılıqlı təsir prosesləri də kainatın bu ən mühüm amilini izləməyə əsaslanır. Fiziki və mənəvi bütövlük unikalılığı ifadə etməyə, onu başqa hadisələr aləminə gətirməyə meyllidir.

“Mifoloji əsaslardan irəli gələn dəyərin həqiqətlə eyniləşdirilməsi dini şüur və dəyərin faydalılıqla eyniləşdirilməsinə, pragmatist-pozitivist düşüncəyə görə isə, insanın və onun yaratdığı xüsusi mənəvi fəaliyyət sahəsinin fəlsəfi dərk edilməsinə gətirib çıxartdı” [4, c.71] Buna görə də aksiologiya üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif qiymətləndirmə növlərini fərqləndirən məntiqin köməyi lazımdır. Müəyyən vəziyyətlərdə dəyər və həqiqət münasibətləri, dəyər və faydalılıq münasibətləri kimi, tam olaraq bir-birini tamamlayır. Eyni hadisənin, obyektin,

hərəkətin həqiqətinin və ya faydalılığının müəyyən edilməsi, faydalılığın praktikada yaranması, həqiqətin praktikada yoxlanılması baş verir.

“Şəxsiyyətin dəyərlilik məzmununun bütövlük səviyyəsi olmaq etibarı ilə mənəviləyin yaranması ilə bılavasitə bağlıdır. Həmin səviyyə şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin səciyyəsinə göstərməklə, özünü dəyərlilik-rasional əxlaqi davranışda ifadə edir. İntensionallığın (davranış üslubu, həyat tərz, şəxsiyyətin dəyərlər seçimi sistemi) əsasında duran ilkin müqəddəm şərt insan ilə reallığın dəyərlilik mənə sferasını ifadə edən mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı təsirdir. Şəxsiyyətin formalaşmasında bu qarşılıqlı təsir başlıca yer tutur. Öz mahiyyətinə görə şəxsiyyət unikal xarakter daşıyır, özü də unikallığın mənası sadəcə onun təkrarolunmazlığında deyil, həm də bir şəxsiyyət varlığının digəri ilə əvəz oluna bilməməsinə yaxınlığında ifadə olunur. Hər bir fərd onun müəyyən sosial statusunu təmin edən bu və ya digər sosial dəyərlərin seçiminə üstünlük verməklə şüurlu surətdə özünü nə dərəcədə müəyyənləşdirə bilirsə, bir o dərəcədə də şəxsiyyətə çevrilir” [7, s.369].

Beləliklə, dəyərlərdən praktiki olaraq insan fəaliyyətində daim istifadə olunur. Dəyərlər insanın fəaliyyətilə sıx bağlı olub, onun davranış və hərəkətlərinin reqlulyativ yönüm rolunu oynayır. Dəyər, fərdin azadlıqdan istifadə etmək imkanı, dəyərlərin seçilməsi və varlığın mənası, bu dəyərlərin və mənaların daha yüksək məzmununu, daxili dəyərlərin praktik fəaliyyətə və davranışa çevrilməsi kimi başa düşülə bilər. Buna görə də dəyər anlayışları və hadisələri seçim, mənəvi məqsəd və mənəvi-praktik davranışa təsir edən amil kimi çıxış edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullazadə, N. Qloballaşma və əxlaqi-mənəvi dəyərlərin qorunması/04.10.2019// <https://www.fact-info.az/news?id=7112>
2. Баева, Л. В. Информационная эпоха: метаморфозы классических ценностей : монография / Л.В. Баева. – Астрахань, 2008. С.55
3. Hacıyev, Z. Keçid dövrü və sosial dəyərlər // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2002, №3-4, s.17
4. Каран, М.С. Философская теория ценности. — Санкт-Петербург, ТОО ТК "Петрополис", - 205 с.
5. Məmmədov, E. Dəyərlər: mahiyyəti, fərdi və sosial həyatda əhəmiyyəti və funksiyaları// <https://scwra.gov.az/az/view/articles/362/deyerler-mahiiyeti-ferdi-ve-sosial-heyatda-ehemiiyeti-ve-funksiyalari>
6. Rəcəbli V. Dəyər anlayışının mahiyyətinə dair /21.07.2019 // <https://www.geotra-tegiya.az/news.php?id=50/>
7. Rzayev, M. Müasir şəxsiyyət (sosial-fəlsəfi təhlil)- Bakı, 2015, -513
8. Rzayeva, N. Dəyərlərin təşəkkülü: tələbələrin dəyərlər sisteminin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri - Psixologiya Elmi-Tədqiqat İns... <https://psixologiya-institutu.az/2020/11/26/deyarlarin-tashakkulu-talebelerin-deyarlər-sisteminin-forma-lasmasinin-psixoloji-xususiyyetleri-2/> 4/10

Нурай Киблалиева

ЦЕННОСТЬ КАК РЕГУЛИРУЮЩАЯ ОСНОВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается возможность осмысления ценностей как регулятивной основы в подходе к человеческой деятельности и сущности человека только в условиях системности. Было отмечено, что ценности вносят порядок в существование и деятельность человека. Ценностная культура формируется всеми условиями жизни, приспосабливается к действительности, включаясь в деятельность, составляет основу поведения и регулирует их. Отношения между деятельностью и ценностью взаимны, понятие деятельности не может быть определено без ценности. Однако в деятельности человека нет деления на субъективно-мотивированные виды деятельности, которые всегда понимаются и реализуются объективно. Многообразие ценностей в полной мере отражает многообразие структуры человеческой деятельности. Ценности выступают в качестве нормативных требований, направленных на деятельность человека.

Ключевые слова: *ценность, человек, действие, поведение, цель, регулятивная основа, существование, порядок*

Nuray Qiblalievə

VALUE AS THE REGULATORY BASIS OF HUMAN ACTIVITY

ABSTRACT

The article examines the possibility of understanding values in the approach to human activity and the essence of man only in the conditions of systematicity, as a regulatory basis. It has been noted that values bring order to human existence and fortune-telling. Value culture is formed by all the circumstances of life, is harmonized with reality, including in activity, forms the basis of behavior and regulates them. The relationship between activity and value is mutual, the concept of activity cannot be defined without value. In human activity, however, there is no division subjectively motivated activities are always objectively understood and carried out. The diversity of values fully reflects the diversity of the structure of human activity. Values Act as normative requirements aimed at human activity.

Keywords: *value, man, activity, behavior, purpose, regulatory basis, being, order*

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

UOT 338.48

Cəfər İsmayilov

Bakı Ali Neft Məktəbi
jafarismailov1@gmail.com

Teymur Kərimov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
magistrant
teymur-kerimov@internet.ru

AZƏRBAYCANDA TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİ FƏALİYYƏTİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASI

Məqalədə turizm müəssisələrinin gələcək dövr üçün strategiyaları, turizm infrastrukturunun mövcud imkanlarından səmərəli istifadə yolları araşdırılmışdır. Azərbaycanda turizm sektorunun davamlı inkişafına mane olan amillər: hava daşımlarında yüksək qiymətlər və adekvat yaşayış yerlərinin olmaması kimi məsələlərin təhlil edilməsi və onların həlli yolları təklif edilmişdir.

Həmçinin, Azərbaycanda mövcud turizm potensialının iqtisadi qiymətləndirilməsi, turizm resurslarından səmərəli istifadənin ümumilikdə regionun sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərməsi istiqamətində müvafiq təkliflər verilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, mövcud şəraitdə Azərbaycanda turizm resursları potensialından səmərəli istifadə edilərsə gələcək dövr üçün mühüm irəliləyişlərə, ölkə iqtisadiyyatında turizm sənayesinin əsas paya sahib olmasına nail olmaq olar.

Məqsəd – Azərbaycanda turizm müəssisələrinin gələcək fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması, gələcək dövr üçün səmərəli istifadə yollarının araşdırılmasından ibarətdir.

Metodologiya – tədqiqat işində iqtisadi, statistik və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – turizm müəssisələrinin fəaliyyətində proqnozların rolu, gələcək inkişafına təsir göstərən müsbət və mənfi cəhətlərin müəyyən olunmasıdır. Bu istiqamətdə aşkar edilmiş problemlərin aradan qaldırılmasına uyğun müvafiq töhfələr qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: turizm, proqnozlar, tendensiyalar, müasir turizm, töhfə, potensial

Giriş

Səyahət və turizm sənayesi dünyanın ən böyük sənayelərindən biridir. 2020-ci ildə təxminən 4,9 trilyon ABŞ dolları itkidən sonra (-50,4% azalma), turizm sənayesinin ÜDM-ə töhfəsi 2021-ci ildə 1 trilyon ABŞ dolları (+21,7% artım) olmuşdur. Bu məbləğlər dünya ÜDM-nin 10,4%-nə və bütün iş yerlərinin təxminən 10-dan 1-nə bərabər idi. 2020-ci ildə 62 milyon işçi iş yeri itirilib ki, bu da 18,6% azalma deməkdir. 2021-ci ildə isə 18,2 milyon iş yeri bərpa edilib ki, bu da illik müqayisədə 6,7% artım deməkdir. 2019-cu ildə Səyahət və Turizm sektoru global ÜDM-ə 10,3% töhfə verib; hərəkətliliyə davam edən məhdudiyyətlər səbəbindən 2020-

ci ildə 5,3%-ə qədər azalan pay 2021-ci ildə payı 6,1%-ə yüksəldib [21].

Turizm sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. Ölkənin böyük potensialını nəzərə alaraq, bir çox yerli və beynəlxalq şirkət və təşkilatlar Azərbaycanın turizm məkanı kimi tanınması üçün yeni layihə və proqramlara diqqət ayırıblar. 2014-cü ilin payızında dünya bazarlarında xam neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir. Bu, Azərbaycan milli valyutası manatın global bazarlarda sonrakı iki devalvasiyasına səbəb olub və onu əvvəlki dəyərinin yarısına qədər ucuzlaşdırıb. Bundan əlavə, 2015-ci ilin yanvar ayında əvvəlki ayla müqayisədə 35%, 2014-cü ilin ümumi göstəricisindən isə 16,6% az olan neft gəlirlərinin azalması Azərbaycanın milli gəlirinə böyük zərbə vurdu [23]. Nəticədə Azərbaycan hökuməti yeni strategiyalar elan etdi, o cümlədən: neft sənayesindən asılılığın azaldılması, tükənməz resurslara əsaslanan müasir sənayelərin inkişafı və yerli məhsulların ixracının artırılması hesabına bazarda xarici valyutanın artırılması. Belə ki, turizm sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın bərpası və Azərbaycan iqtisadiyyatının daha çox dayanıqlı olması üçün cəlbədar və effektiv variant idi və belə də qalır.

Neft sektorundan asılılığın azaldılması istiqamətində ölkəyə daha çox ziyarətçi cəlb etməklə əlavə gəlir əldə etmək zərurəti öz növbəsində dövlətin miqrasiya strategiyasına təsir göstərmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin ilkin məlumatlarına əsasən, son illər turist axını sürətlə artmaqdadır. Pandemiyanı nəzərə alaraq təkcə 2018-ci ildə Azərbaycana 2,605 milyon əcnəbi turist gəlib ki, bu da 2016-cı ilə müqayisədə 23% artım deməkdir. 2021-ci ildə turizm sənayesini ölkə ÜDM-nə töhvəsi 6,1%-ə təşkil etmişdir ki buda 2020-ci ilə müqayisədə 21,7 % artım deməkdir.

Son illər turistlərin sayında nəzərəcərpacaq artım müşahidə olunur ki, turizm sektorunun aparıcı sahələr sırasında mühüm yeri var.

Sektorun birdən-birə genişlənməsi ziyarətçilərin həcmnin lazımi səviyyədə yerləşdirilməsi üçün turizm infrastrukturunun təşkili və idarə olunması baxımından problemləri ön plana çıxarıb.

Azərbaycan dövlətinin miqrasiya strategiyasına diqqəti elit turizmdən sağlamlıq turizmə çevirərək təsir etdi [12]. Buna baxmayaraq ekoturizmin infrastrukturunu çox az dəyişmişdir. Hökumət tərəfindən turizm sektorunun strukturunu və turizmin idarə edilməsi sistemində əsasnamələrin dəyişdirilməsi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin ləğv edilməsi, Turizm Şurasının və Dövlət Turizm Agentliyinin yaradılması Azərbaycanın turizm siyasətinə təsir göstərən mühüm qanunvericilik və icraedici addımlardır. Buna baxmayaraq, çatışmazlıqlar və zəif nöqtələr sənayenin inkişafına mənfi təsir göstərir və hətta sektorda artımı pozur.

Turizm fəaliyyətində proqnozlar

Müəlliflər tərəfindən Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin fəaliyyətində gələcək üçün proqnozlar təhlil etmişdir. Ölkədəki turizm resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı ədəbiyyat mənbələrində tanınmış ayrı-ayrı metodikalardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda məlumat mənbələri kimi Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyinin məlumatları və saytları, Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının, Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO), həmçinin 2025-ci ilə qədər turizm sferasının inkişafı konsepsiyasının layihəsi və digər mövcud informasiya mənbələrindən istifadə edilmişdir.

Azərbaycanın turizm sektoru 2023-cü il üçün çox ümidverici mənzərə yaradır. COVID-19 pandemiyasından sonra turizm sənayesi sürətlə bərpa olunmağa başlayıb və yerli və xarici turistlərin sayı artıb. Mədəni və təbii turizm obyektləri populyarlaşdı və davamlı turizm və ekoloji cəhətdən təmiz turizm variantları tələb olundu.

Azərbaycanda turizm müəssisələri turistlərin ehtiyaclarını ödəmək və rəqabət üstünlüyü

əldə etmək üçün texnoloji həllərin və virtual tur təcrübələrinin artırılmasına sərmayə qoyublar. Təşkilatlar turizm sektorundakı inkişafı izləyir və müştərilərinə ən yaxşı xidməti göstərmək üçün çalışırlar.

Azərbaycanın turizm sektoru mədəni və təbii turizm attraksionlarının zənginliyi, tarixi və mədəni dəyərləri ilə turistlər üçün cəlbedici seçimə çevrilib. Təşkilatlar turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif turizm paketləri təklif edir və turistlərin istəyinə uyğun olaraq xüsusi turlar təşkil edirlər.

Azərbaycanın turizm sektoru davamlı turizm təcrübələrinə üstünlük verir. Müəssisələr təbii əraziləri qorumaq üçün davamlı turizm təcrübələri üçün layihələri dəstəkləyir və turistlərin təbii ərazilərin qorunması haqqında məlumatlılığını artırmağa çalışırlar. Azərbaycan turizm sektoru turistlərin ehtiyaclarına uyğun xidmət göstərmək və rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün texnoloji həllərdən istifadə edir. Onlayn rezervasiya sistemləri, virtual tur təcrübələri və mobil proqramlar turistlər üçün səyahət planlamasını asanlaşdırır.

Turizm sektoru ilə bağlı proqnozlar göstərir ki, ötən illərin tendensiyalarına uyğun olaraq turistlərin sayı artmaqda davam edəcək. Bu artım turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün turizm təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyətindən, qiymət göstəricilərindən və texnoloji həllərdən istifadədən asılıdır. Bundan başqa turizm sektoru öz nöbəsinə turizm və turizm biznesinin birləşməsindən yaranan turizm ekosisteminə öz töhfəsini verir. Bu ekosistem turistlərin səyahət təcrübəsini yaxşılaşdırmaq, turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və turizm sektorunda imkanlardan istifadə etmək üçün nəzərdə tutulub [11.s 36].

Turizm sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün mühüm rol oynayacaq və davamlı investisiyalar və inkişafarla daha da inkişaf edəcəkdir. Turizm müəssisələri turizm sektorundakı imkanları qiymətləndirmək və turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün işlərini davam etdirəcəklər.

Materiallar və metod

Proqnozlara görə, gələcəkdə neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycan manatının dəyərində təzyiq yarada bilər və nəticədə növbəti devalvasiyaya səbəb ola bilər. Gələcək devalvasiya və iqtisadi ləngimə təhlükələrini kompensasiya etmək üçün diqqətin qeyri-neft sənayesinə, xüsusən də turizm sənayesinə yönəldilməsi ölkənin tək əmtədən asılılığının mənfi nəticələrini yumşalda bilər. Turizm sənayesinin mərkəzləşdirilməsi turistlərin yerləşdirilməsi imkanlarının artırılmasını və daha təkmil turizm infrastrukturunun yaradılmasını tələb edəcəkdir.

Turizmlə bağlı dövlət orqanlarının idarəetmə strukturunda dəyişikliklər və Azərbaycanda Turizm Şurasının yaradılması Azərbaycan turizm sektorunda yeni inkişaf mərhələsini qeyd edə bilər. Bundan əlavə, Azərbaycanın imicinin və onun turizm brendinin daha da inkişaf etdirilməsi növbəti illərdə ölkəyə gələn ziyarətçilərin sayını uğurla artırmağa bilər.

Azərbaycanın “Gerçek zamanlı marketing (Real-Time Marketing)” yeni marketing kampaniyasının strateji məqsədlərindən biri də 2023-cü ilə qədər gələn turist axınının ikiqat artırmaqdır. Yeni turizm brendi artan ekspozisiya, o cümlədən Azərbaycanın İngiltərənin ev sahibliyi etdiyi “Excel London” beynəlxalq sərgisində iştirakı ilə üst-üstə düşür. Gələcək üçün Almaniya, Rusiya, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, Hindistan, Çin, Böyük Britaniya, Koreya və Fransa “Real-Time Marketing” kampaniyasını təşviq etmək üçün mərkəzlər kimi göstərilir. Azərbaycanın turizm brendinin beynəlxalq miqyasda nümayiş etdirilməsi həmin ölkələrdən turist axınının artmasına kömək edəcək və Azərbaycanın turizm brendinin daimi yaradılmasına dəstək verəcək.

Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurası 2022-ci ildə Səyahət və Turizmin Azərbaycan İqtisadiyyatına İqtisadi Təsiri adlı nəşr hazırlayıb. [25] Orada son illərin icmalı, eləcə də növbəti 10 il üçün proqnozlar təqdim olunub (Cədvəl 1). Dünya Səyahət və Turizm Şurasının statistikasına əsasən, 2019-cü ildə turizm sənayesinin Azərbaycanın ÜDM-ə birbaşa töhfəsi 7,9

% (ən yüksək nəticə) təşkil edib. Bundan əlavə, 2028-ci il üçün bu göstəricinin 15,6%-ə yüksələcəyi proqnozlaşdırılır. Statistika əsasən, 10 ildən sonra Azərbaycan İspaniya, İtaliya, Şri-Lanka (turizm sənayesinin iqtisadiyyata birbaşa töhfələri yüksək olan ölkələr) kimi ən çox tələb olunan turizm ölkələri siyahısında yer alacaq [25].

Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının proqnozlarına görə, istirahət xərcləri təxminən üç dəfə artacaq. Bundan əlavə, biznes xərclərinin 2028 ci ilə qədər 5 dəfə artması da gözlənilir. Lakin qısa müddətdə turistlərin sayının kəskin artması yüksək turizm sıxlığına səbəb ola bilər və sektorun daşıma qabiliyyətindən çox ola bilər [25].

Turizmin sürətli inkişafı destinasiyalara mənfi təsir göstərə bilər, vətəndaşların həyatına yük yarada bilər və ziyarətçilərin səyahət keyfiyyətini aşağı sala bilər. Ölkədə mövcud turizm strategiyaları və məqsədlərini həyata keçirmək həm yerli, həm də xarici turistlər üçün müsbət artıma nail olmaq məqsədilə turizmə kapital qoyuluşunun artırılması gözlənilir.

Cədvəl 1. Azərbaycan üzrə turizm göstəricilərində proqnoz

Göstəricilər və proqnoz	2019, milyon. dollar	ÜDM-in strukturunda xüsusi çəkisi, %	2021, milyon. dollar	ÜDM-in strukturunda xüsusi çəkisi, %	2028, Proqnoz, %-lə	2021-ci ilə nisbətən 2028-ci ildə artım proqnozu, dəfə
ÜDM-ə birbaşa töhfə	4,111.3	7,9	1,580.4	3.0	15.6	+5,2
ÜDM-ə ümumi töhfə	9,630	10,3	5,812	6,1	19.3	+3,1
Məşğulluğa ümumi töhfə	4,267.4	8.2	5,907	6.2	18.1	+2,9
Turist ixracı	2,193.1	8.3	241.6	1.0	19.6	+19,6
Daxili xərclər	1,443.0	2.7	1,093.1	1.1	3,5	+3,1
İstirahət xərcləri	3,078.1	5.9	1,219.6	1,2	4.5	+3,75
Biznes xərcləri	504.0	0.9	115.1	0.2	1.1	+5,5

Mənbə: Dünya Səyahət və Turizm Şurası, Turizmin Azərbaycan İqtisadiyyatına təsiri 2022-ci il
Qeyd: müəlliflər tərtib etmişdir

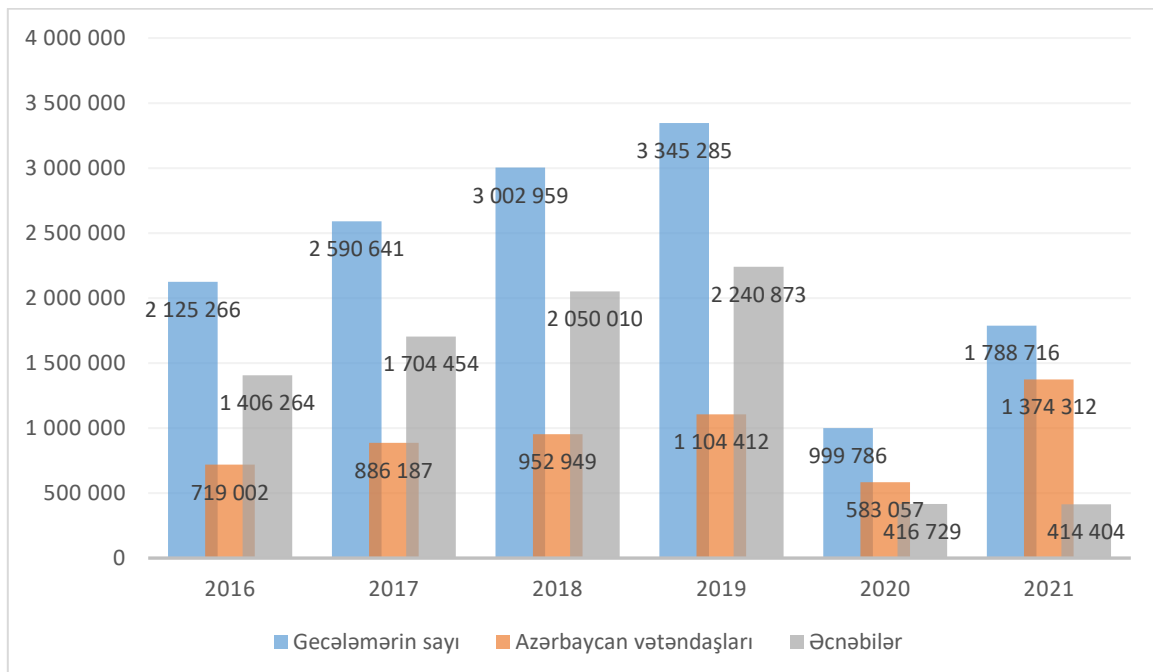
Müzakirə

Bu bölmədə turistlərin yerləşdirilməsi, otaqların və çarpayıların sayı baxımından Azərbaycanın turizm potensialının mövcud vəziyyəti təsvir edilmiş və təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, yuxarıda qeyd olunan məlumatlar Bakını Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisə etmək, eləcə də yaşayış yeri tutan şəxslərin mənşəyini müqayisə etmək, Azərbaycan hökumətinin strategiyasının uğurları barədə nəticə çıxarmaq üçün təqdim olunur.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2021-ci ildə qəbul edilən turistlərin sayı 791 min 751 nəfər olub ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 3,971 min nəfər azdır. Bundan əlavə, rəsmi olaraq ayrılmış turist yerlərində çarpayıların sayı eyni illərdə 2362 ədəd artaraq 2020-ci ildə 50687-dən, 2021-ci ildə 53049-a yüksəlib. 2021-ci ildə qəbul edilən turistlərin sayı son bir ildə təxminən 0,49% azalıb, son iki ildə isə 75% (2019-2021) azalma müşahidə olunur. Qlobal pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına önəmli mənfi təsirini nəzərə alsaq bu göstəricilər normal qəbul edilə bilər. Buna baxmayaraq 2019-2021-ci illər arasında təxminən

6,1 % artım təşkil edən çarpayı sayı müşahidə olunur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ziyarətçilərin əsas turizm təsnifatını istirahət, işgüzar və tibbi turistlər təşkil edir - bütün kateqoriyalar son illərdə getdikcə daha da artmaqdadır və bu, sənayenin turizm potensialının bütün tendensiyalar nəzərə alınmaqla genişləndirilməli olduğunu əyani şəkildə göstərir.

Aşağıda 2016-2021-ci illər arasında turistlərin yaşayış yerlərində qonaqların gecələmələri verilir (diaqram 1). Məlumatlara əsasən, 2016-cı ildə turizm müəssisələri əsasən, xarici turistlər tərəfindən məşğul olub, 2020-ci ilə qədər xarici turistlərin sayı yerli turistləri üstələyib, bundan sonra xarici turistlərin gecələmələrində artım yerli turistlər tərəfindən xeyli üstələyib. Qrafikdən göründüyü kimi pandemiya qədər xarici vətəndaşların ölkədə qalmalarının sayının artmasının mühüm səbəbləri turizm sənayesinin, o cümlədən vizaların inkişafı məqsədilə hökumətin daha liberal turizm qaydalarını qəbul etməsi, ölkədə baş verən iqtisadi siyasi sabitlik, mühüm tədbirlərin, yarışların və s keçirilməsi olub.

Diaqram 1. Yerli və əcnəbi turistlərin ölkədə illər üzrə gecələmələrinin sayı, adam gecə

Mənbə: [8, s. 24] əsasında müəlliflər tərtib etmişdir

Cədvəl 2-də 2011-2021-ci illərdə Bakıda mehmanxanaların, çarpayıların və otaqların sayının növbəti bölgüsü göstərilir. Şəkil son 11 ildə hər üç göstəricinin təxminən iki dəfə artdığını göstərir. Bu cür artım perspektivli sayıla bilər. Otellərdə, otaqlarda və çarpayılarda müşahidə edilən artım, bütün tendensiyalar sabit saxlanılırsa, turistlərin cari artımını qarşılamaq üçün hələ də kifayət etməyəcək. Bundan əlavə, statistik məlumatlara görə, Bakıdan kənar bütün regionlarda turizm müəssisələrinin tutumu 2021-ci il üzrə (53049-21885) 31164 çarpayı təşkil edir ki, bu da ümumi tutumun yarıdan bir qədər çoxunu təşkil edir ki, bu da hökumətin turizm sahəsinə diqqətini nəzərə alsaq, bu sektorda gələcək turist artımını təmin etmək üçün kifayət etməyəcək.

Azərbaycana gələn turistlərin ümumi sayının 33%-ni yaxınları və qohumları təşkil edir ki, onlar əsasən qonşu ölkələrdən, o cümlədən Rusiya, Türkiyə və İrandandırlar. Bu tip turistlər əsasən fərdi yaşayış yerlərində qalmağa üstünlük verirlər. Bundan əlavə, qonşu ölkələrdən gələn turistlər qısamüddətli və ya gündəlik səyahətləri seçirlər ki, bu, ölkənin

turizm imkanlarına ciddi təsir göstərməsin. Hökumətin əsas turizm məqsədlərindən birinin müxtəlif ölkələrdən turist cəlb etmək olduğunu nəzərə alsaq, daha çox turist yerləşdirmə yerlərinə ehtiyac olacaq. Lakin istirahət və digər məqsədlərlə turist axınının durmadan artması Azərbaycanın regionlarında turizm potensialının çatışmazlığına səbəb ola bilər.

Cədvəl 2. Ölkə və Bakı şəhəri üzrə mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin əsas göstəriciləri

İllər	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2011-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə artım, % və ya dəfə
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin sayı, vahid, ölkə üzrə	508	514	530	535	536	548	563	621	670	682	712	40.1%
Bakı şəhəri, mehmanxana tipli obyektlərin sayı, vahid.	-	-	-	-	-	-	-	188	223	229	243	-
Birdəfəlik tutum, yer, ölkə üzrə	31979	32834	33951	35652	37278	40042	41611	46693	49980	50687	53049	65.8%
Bakı şəhəri, birdəfəlik tutum, yer.	10291	10217	10521	11792	12779	14020	14861	18637	20740	21151	21885	2,13 dəfə
Nömrələrin sayı, vahid, ölkə üzrə	14815	15898	16559	17363	17953	20330	20778	22192	23865	24195	25445	1,72 dəfə
Bakı şəhəri, nömrələrin sayı, vahid.	5607	6386	6837	7491	7656	8692	9496	10233	11329	11533	11985	2,14 dəfə

Mənbə: [8, s. 45-49] əsasında müəlliflər tərtib etmişdir

Bakı şəhəri mehmanxanaların sayı və tutumuna görə Azərbaycanın 14 iqtisadi rayonu arasında birinci yerdədir. Ən inkişaf etmiş iqtisadi rayon olması, paytaxt amili və ölkə ərazisindən keçən bütün əsas nəqliyyat marşrutlarında yerləşməsi Bakını Azərbaycanın turizm infrastrukturunu baxımından da ən inkişaf etmiş bölgəsinə çevirir. Bütün turizm obyektlərinin tutumunun 40%-i Bakıdadır. Nəticə etibarilə turistlər daha çox Bakıya səfər edir və orada qalırlar ki, bu da turist sıxlığı kimi problemlərə səbəb ola bilər ki, bu da şəhərin “turizmdən” əziyyət çəkməsinə səbəb ola bilər. 2021-ci ildə Bakı mehmanxanalarında 227714 əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan turistlər yerləşdirilmişdir ki, bu da bütün Azərbaycanda mehmanxanalarda yerləşdirilən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan turistlərin ümumi sayının 84 faizini təşkil edir ki, bu da regional infraqurtdan kifayət qədər istifadə olunmamasını göstərir [13].

Azərbaycanda mehmanxanalara ulduzların verilməsi könüllü olduğu üçün turizm müəssisələrinin strukturlaşdırılmış təsnifatı və müvafiq məlumatları kifayət qədər deyil. Ona görə də mehmanxanaları təsnifat və onların xidmət, qiymət balansına görə təhlil etmək mümkün deyil. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, 2021-ci ildə ümumilikdə 271563 əcnəbi vətəndaş 414404 gecə keçirmiş, otellərə gecələmə və digər xidmətlərə görə ümumilikdə 47 342,1 min manat ödənilmişdir [8]. Ödənilmiş pulla gecələmələrin ümumi sayını müqayisə etdikdə, turistlərin yerləşdirilməsi üçün çox yüksək qiymətlərin olduğu görünür.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın turizm sektorunda müəyyən edilmiş strateji inkişafın zəif tərəflərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- turizm strukturlarının əsasən Bakıda cəmlənməsi – gələcəkdə turistlərin paytaxtdan həddindən artıq istifadə etməsi sıxlıq yarada bilər. Nəqliyyat və yaşayış yerlərindən həddindən artıq istifadə yerli əhaliyə mənfi təsir göstərə bilər;
- ölkənin regionlarında infrastruktur çatışmazlığı – yaxın 10 ildə gözlənilən turist axınının ikiqat artımını nəzərə alaraq, regionlarda turizm müəssisələrinin potensialının olmaması gözlənilir. Xidmətlərin və infrastrukturun keyfiyyətinin aşağı olması ilə bağlı narazılıqlar, xüsusən yaşayış yerləri nəzərə alınmaqla, regionlarda sıxlıq yarana bilər;
- müxtəlif beynəlxalq istiqamətlərə, müxtəlif istiqamətlərdən və regionlardan Azərbaycana uçuşların olmaması və Azərbaycanın hava nəqliyyatı sistemində rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması aviabiletlərin bahalaşması ilə nəticələnir ki, bu da turist axınına təsir göstərə bilər;
- yerləşdirmə və digər turizm infrastrukturunun qeyri-kafi olması, differensasiya və diversifikasiyanın olmaması və mehmanxanaların strukturlaşdırılmış təsnifat sistemə malik olmaması. Bölgələrdəki əksər turist yerləri qiymətləri süni şəkildə bahalaşdırır, isti mövsümdə turistləri uzaqlaşdırır;
- bir çox ölkələrə viza rejimlərinin tətbiqi

Beləliklə, Azərbaycanda turizm sferasının inkişaf edirilməsi istiqamətində aşağıdakı tövsiyələr verilə bilər:

- turizm baxımından Azərbaycanın digər bölgələrinə diqqət yetirilməsi, ölkənin hər bir turizm regionu üçün düzgün marketing strategiyalarının həyata keçirilməsi;
- regionlarda yeni infrastrukturun yaradılması, turizm məhsul və xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- turizmin qurulması üçün Azərbaycanın təhlükəsiz ölkə kimi təbliği, regionda sülhün əldə edilməsi;
- turizm müəssisələrinin dəqiq sertifikatlaşdırılması, onların büdcəsi əsasında yeni turistik yerləşdirmə obyektlərinin yaradılması;
- turistlər üçün səyahət öncəsi prosesi daha rahat etmək üçün ölkə sərhədinə girişdə endirimlərin verilməsi.

Sonda belə bir ümumiləşdirilmiş nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda ən yüksək göstərici üzrə 2019-cu ildə qəbul edilmiş xarici turistlərin sayından 2,5-3 dəfə çox turist qəbul etmə, yerləşdirmə imkanı vardır. Əgər, işğaldan aşad edilmiş ərazilər də turizm potensialının mövcudluğu və ondan səmərəli istifadənin təşkili mexanizmi düzgün qurularsa turizm sektorunun inkişafına maksimum səviyyədə nail ola bilərik.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Turizmin tarixi” (Dərslik) - B.Ə. Bilalov “Mütərcim”, -Bakı, - 2008, -188 s.
2. Soltanova H.B.Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı-2015. Səh.475
3. “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” - Ə.Q. Əlirzayev, -Bakı, - 2011, -122 s.
4. “Müalicə-sağlamlıq turizminin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri”. N.S.Musayev, -Bakı: Əmək və Sosial Münasibətlər Elmi praktiki jurnal, -2019, №1 (11), -s.113-122
5. İsmayılov V.İ. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası.-Bakı, -2021: Kooperasiya Nəşriyyatı,-264 s.
6. “Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri” - E.Q. Məmmədov, -Bakı, -2013, -s.72; -s. 239-251

7. “Turizmin əsasları” - B.Ə. Bilalov, Ç.G.Gülaliyev, Bakı, - 2015, - 150 s.
8. “Azərbaycanda turizm”- Statistik məcmuə, -Bakı, -2022.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri" çərçivəsində Turizm üzrə Alt-işçi qrupunun Hesabatı, -Bakı, -2016, -s. 13-15
10. Шаповал Г.Д. История туризма. Минск, ИП, «Эноперспектива»,-1999, -184 с.
11. Jos van der Sterren, (2008) Financial Markets, Microfinance and Tourism in Developing Countries.
12. Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət proqramı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi toplusu. II cild, Bakı: “Avrasiya press”, 2011.
13. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistik Komitəsi - www.stat.gov.az
14. “Azərbaycanda turizm” - www.azerbaijan.travel
15. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi - www.mct.gov.az
16. Azərbaycan Respublikası - www.azerbaijan.az
17. Azərbaycan Milli Kitabxanası “Azərbaycanın daxili turizm potensialı” - www.anl.az
18. Azərbaycan İnformasiya Agentliyi - www.azerbaycaninfo.az
19. World Tourism Organization - www2.unwto.org
20. www.turizm.az
21. <https://wtcc.org/research/economic-impact> 2022.
22. World Travel & Tourism Council, 2019, “Travel & Tourism, Global Economic Impact and Issues 2019”, <https://www.wtcc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/regions-2019/world2019.pdf>
23. State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR), “Financial Reports Consolidated to the International Financial Reporting Standards”, Baku, 2015.
24. World Tourism Organization, 2022, Tourism Statistics in Azerbaijan.
25. https://wtcc.org/DesktopModules/MVC/FactSheets/pdf/704/65_20220613154359_Azerbaijan2022_.pdf

Джафар Исмаилов
Теймур Керимов

РОЛЬ ТУРИСТСКИХ РЕСУРСОВ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРИСТСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются стратегии туристических предприятий на перспективный период, пути эффективного использования имеющихся возможностей туристической инфраструктуры. Были проанализированы факторы, препятствующие устойчивому развитию туристического сектора в Азербайджане: высокие цены на авиаперевозки и отсутствие адекватного жилья и предложены решения.

Также были сделаны соответствующие предложения в направлении экономической оценки существующего туристического потенциала Азербайджана, эффективного использования туристических ресурсов для оказания положительного влияния на социально-экономическое развитие региона в целом.

В результате исследования было определено, что в нынешних условиях, при эффективном использовании потенциала туристических ресурсов в Азербайджане, в будущем периоде может быть достигнут значительный прогресс, и индустрия туризма будет иметь большую долю в структуре доходов страны экономика.

Цель – Прогнозирование будущей деятельности туристических предприятий в Азербайджане состоит из исследования путей эффективного использования на будущий период.

Методология – В работе использовались методы экономического, статистического и

сравнительного анализа.

Результаты исследования – Роль прогнозов в деятельности учреждений туризма заключается в определении положительных и отрицательных моментов, влияющих на их дальнейшее развитие. В этом направлении отмечены соответствующие вклады в устранение выявленных проблем.

Ключевые слова: туризм, прогнозы, тенденции, современный туризм, вклад, потенциал

Jafar Ismayilov
Teymur Karimov

THE ROLE OF TOURIST RESOURCES IN THE ACTIVITIES OF TOURIST ENTERPRISES

ABSTRACT

In the article, the strategies of tourism enterprises for the future period, the ways of effective use of the existing opportunities of the tourism infrastructure are examined. Factors hindering the sustainable development of the tourism sector in Azerbaijan: high prices in air transportation and lack of adequate accommodation were analyzed and solutions were proposed.

Also, relevant proposals were made in the direction of the economic assessment of the current tourism potential in Azerbaijan, the effective use of tourism resources to have a positive effect on the socio-economic development of the region in general.

As a result of the research, it was determined that in the current conditions, if the potential of tourism resources in Azerbaijan is used effectively, important progress can be made for the future period, and the tourism industry will have a major share in the country's economy.

The purpose – Forecasting the future activity of tourism enterprises in Azerbaijan consists of investigating ways of efficient use for the future period.

Methodology – economic, statistical and comparative analysis methods were used in the research work.

The results of the study – the role of forecasts in the activity of tourism institutions is to determine the positive and negative aspects that affect their future development. Corresponding contributions to the elimination of the identified problems have been noted in this direction.

Keywords: tourism, forecasts, trends, modern tourism, contribution, potential

UOT 33.63

Hicran Mirzəyeva

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
i.f.d., dosent
akademiya_sm@mail.ru

RESURS TƏMİNATI VƏ AQRAR SAHƏDƏ INNOVASİYALI İNKİŞAF İMKANLARI

“Azərbaycanda iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişafı biznesin inkişafından asılıdır, özəl sektorundan asılıdır. Ancaq özəl sektorun Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrini biz istədiyimiz səviyyədə əhatə edə bilsək, səmərəli iş görə bilsək, onda həqiqətən bazar iqtisadiyyatı kimi iqtisadiyyatımız keçmiş mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatından qat-qat üstün olacaqdır”

(25 aprel 2002-ci il. Azərbaycan Prezidenti
Heydər Əliyevin yerli sahibkarlarla görüşü)

Bazar iqtisadiyyatına keçid əsasında aparılan aqrar islahatların ilkin mərhələsində əldə olunan müsbət nəticələr ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasında ciddi irəliləyişlər yaratsada onu tam təmin edə bilmədi. Bunun çoxsaylı obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Aqrar islahatlardan sonra torpaq paylarının əsasən kiçik həcmliyi, su ehtiyatlarının məhdudluğu, maliyyə çətinlikləri, innovasiyalı istehsalın qurula bilməməsi istehsalın səmərəliliyini təmin edə bilmir, kənddə hələ də həyat tərzini çətinləşdirir. Tarixən əhalisinin təqribən yarısına qədərinin kənd yerlərində yaşadığını, torpağa bağlılığını nəzərə aldıqda məsələnin həlli çeşidli yanaşmaları şərtləndirməkdədir. Ona görə də aqrar sahənin, o cümlədən kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək səmərəliliyinin təmin olunması məqsədilə bu sahədə innovasiyalı fəaliyyətin intensivləşdirilməsinə nail olunmalıdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, resurs potensialı, kəndli, pay torpaq, innovasiya, intensiv inkişaf

Giriş

Bir ictimai formasiyadan digərinə keçid çox çətin, mürəkkəb və uzun zaman tələb edən bir prosesdir. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid radikal islahatlarla həyata keçirildiyindən əlahiddə hal kimi çoxda uzun sürməyən bir müddətdə təşəkkül tapdı. Lakin bu keçid zamanın çağırışları ilə daima yeniləşmə, təkmilləşdirmələr tələb edir. Bu baxımdan XXI əsrin çağırışları və o cümlədən 4-cü sənaye inqilabı iqtisadi reallıqların tələblərindən irəli gəlir.

Sosial iqtisadiyyatın şərtləri kənd yerlərində əhalinin rifah halına münasibətdə texnoloji imkanlardan istifadəni zərurətə çevirir. Həmçinin, ölkələrarası ticarət-iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması fonunda daxili ərzaq bazalarının zərərli dempinq təzahürlərinə məruz qalması rəqəbat qabiliyyəti aşağı olan aqrar sahədə riskləri artırır, mövcud durumu daha da mürəkkəbləşdirir. Bu səbəbdən kənddə sosial durumun sabitləşdirilməsi, əhalinin dolanışqı səviyyəsinin dinamikasının təmin edilməsi sayəsində gənclərin kənd həyatına bağlılığının artırılması indiki halda dövlətin və cəmiyyətin qarşısında duran ən təxirə salınmaz

vəzifələrdəndir. Ona görə də “keçid dövrü”ndə əldə olunan nəticələrin qənaətbəxşliyindən asılı olmayaraq milli maraqların yeni çağırışlara adekvatlığının təmin olunması məqsədilə keçilən yolun təhlili və vaxtaşırı təkmilləşdirici tədbirlərin qərarlaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə daima ehtiyac vardır. Nəzərə alsaq ki, milli genefondun qorunmasında kənddə sosial həyatın bərqərar olunmasından və iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasından irəli gəlir, onda problemin ciddiliyi artır.

Kənd əhalisinin dolanışq səviyyəsi və gəlir mənbələri

Ölkəmizdə həyata keçirilməkdə olan aqrar islahat tədbirləri, qanunverici hüquqi bazanın formalaşması torpaq islahatlarının və özəlləşdirənin başa çatdırılması 2003-cü ildən etibarən dərinləşdirici aqrar siyasət kursunun başladılmasına rəvac verildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən məqsədyönlü və uğurlu islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında da biznes imkanları genişləndirildi. Lakin bu əsasda aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi yönümündə çeşidli dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatının maddi texniki bazasının gücləndirilməsi, istər istehsalda, istərsə də iqtisadi səmərəliliyinin artımında nəzərə çarpacaq irəliləyişlərlə nəticələnsə də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin tam təmin olunmasında, ixrac potensialının formalaşmasında dayanıqlı fəaliyyət sisteminə nail olunmasında ciddi və daha uzunmüddətli fəaliyyətə ehtiyac olduğunu şərtləndirməkdədir.

Çeşidli təhlillər əsasında belə bir qənaətə gəlinir ki, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təməl prinsiplərinə daxil olan kəndin sosial və iqtisadi problemlərini əsaslı surətdə həll etmədən, kənd iqtisadi sistemini işlək hala gətirmədən kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək mümkün olmayacaqdır. Kəndin sosial problemləri dedikdə əsasən aşağıdakı üç amil nəzərdə tutulur:

- sahədə çalışan işçilərin həyat səviyyəsinin aşağı olması;
- kənd yerlərində işsizlik səviyyəsinin yüksək olması;
- sosial infraqurucunun inkişaf səviyyəsinin yetərsizliyi.

Son 20 ildə ölkəmizdə aparılan geniş miqyaslı quruculuq – abadlıq işləri iri şəhərlərlə yanaşı regionlarda da müsbət ciddi dəyişikliklər yaratmışdır. Kəndlə - şəhər arasındakı sosial fərqliliklər nəzərə çarpacaq dərəcədə azaldılmaqdadır. Lakin bütün bunlar kəndə sahibkarlıq mühitinin müasir tələblər səviyyəsində gətirilməsini təmin edə bilməmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, mövcud yeni iqtisadi şəraitdə aqrar sahədə sahibkarlıq mühitinin əlverişli olmaması müəyyən qədər aşağıdakı amillərin mövcudluğu ilə şərtlənir:

- ailə-kəndli, kiçik və orta səviyyəli sahibkarların istifadələrində lazımı qədər torpaq və su ehtiyatlarının olmaması;
- maliyyə çətinlikləri;
- sahədə inhisarlığın mövcudluğu;
- ölkədə azad rəqabət mühitinin yetərsizliyi;
- emal və aralıq kontinqentlərin təzyiqləri ilə üzləşmələr;
- sivil aqrar bazarın formalaşdırılmaması.

Nəticədə bu sahədə məhsul istehsalçılarının mənfəəti azalır və bütövlükdə aqrar-əmtəə istehsalçılarının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti zərərlə başa çatır, geniş təkrar istehsal təmin oluna bilmir və onlar imkanları daxilində ailə tələbatlarının ödənilməsi üzrə məşğul fəaliyyətlə kifayətlənməli olurlar.

Ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində son illərdə yaradılan 40-a yaxın aqroparklar istehsalın təmərküzləşməsinə, investisiya cəzbediciliyinin artması hesabına aqrar sahədə investisiya mühitinin yaxşılaşmasına imkanlar yaratsa da çoxsaylı ailə-kəndli və kiçik sahibkarlıq qurumlarının müflisləşməsi davam edir, pay torpaqlarından başqa bir gəlir mənbəyi olmayan

kəndli ailəsi iş tapmaq məqsədilə şəhərlərə üz tutur, ölkədə urbanizasiya prosesi güclənir.

ÇXR-da dövlətin kənd təsərrüfatına birbaşa müdaxiləsi tendensiyası mövcuddur. Bu prosesin daimi xarakterliyi sosial və təsərrüfat sahələrində qəfil tərəddüdlərin qarşısının alınmasına imkan verir. Dövlət eyni zamanda kənd təsərrüfatının stabil inkişafını təmin edən qərarlar qəbul edir. Dövlət öz üzərinə kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və kənd təsərrüfatında çalışanlara maliyyə və informasiya yardımları göstərir, onları material və xammalla təmin edir (1).

Məlumdur ki, bu gün bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar sahədə də ciddi nailiyyətlərə nail olunmuş ÇXR-da sosialist təsərrüfatçılıq sisteminin sosialist – kapitalist formasiyalarının əsas prinsiplərinin simbiozundan müvəffəqiyyətlə istifadə edilməsi nəticəsində əldə olunmuşdur. Bu özlüyündə təbiətinə görə riskli sahə sayılan aqrar sahəyə sistemli və dayanıqlı dövlət qayğısının tətbiqini özündə ehtiva edir. Sahəyə dövlət qayğısı təkcə ünvanlı maliyyə dəstəyi ilə bitməməli idarəetmə, təşkilatlanma, bazarlara çıxışın formalaşdırılması, gəlirlərin ədalətli bölünməsi, sosial qeyri – bərabərliyin minimumlaşdırılması və i.ə. məsələlərinin həllidə bu ölkədə dövlət tənzimlənməsinin əsas postulatlarıdır.

Bütün bu qeyd olunanlar Çin aqrar strategiyasında və reallığında öz əksini tapmaqdadır. Yəni fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq sahibkar seçdiyi istehsal sahəsində sərbəst iş qurmaqla, innovativ fəaliyyət imkanlarına malik olduğu üçün nəticədə fəaliyyətini mənfəətlə yekunlaşdırır. Çin Xalq Respublikasının iqtisadiyyatında sistem dəyişikliyinə bir xarakterik cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, burada “keçid dövrü” radikal prinsiplər əsasında deyil, “qradalizm siyasəti”nə əsaslanan təkamül yolu ilə həyata keçirilmişdir.

Təhlillər əyani olaraq göstərir ki, ölkəmizdə beş nəfərdən ibarət kəndli ailəsinin ərzaq və digər tələbatının ödənilməsi üçün istifadə etdikləri (mülkiyyətlərində olan) əkinəyararlı torpaq sahələrinin həcmi mövcud məhsuldarlıq şəraitində kifayət həcmdə deyildir. Bu bir daha onu göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi kənd yerlərində həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, məşğulluğun yaxşılaşdırılması üçün alternativ məşğulluqdan, xidmətyönümlü müxtəlif çeşidli iş yerlərinin açılması variantından geniş istifadə edilməsi zəruridir.

Statistik məlumatlara nəzərən 2021-ci ildə ölkəmizdə əhali sayı 10119,1 nəfərə çatmışdır. Bu 2017-ci ilə nisbətən 309,1 min nəfər artım deməkdir. 2017-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən əhali artımı 1,07 faiz təşkil etsə də sonrakı illərdə mütənəşib olaraq bu artım 0,89%; 0,84%; 0,86%; 0,52% olmuşdur. Həmin dövrdə adambaşına əkinə yararlı torpaq sahəsi 0,20 ha ondan suvarılan torpaq həcmi isə 0,123 ha təşkil etmişdir. Yəni ölkə əhalisinin ərzaq təminatının mövcud torpaq resurslarından istifadə tərzini tamamilə yenidən daha mütərəqqi prinsiplər əsasında qurulmalı, dövrün çağırışlarına adekvat şəkildə resurs əsaslı aqrar istehsaldan innovasiyalı istehsala keçid obyektiv zərurətə çevrilməlidir. Bu baxımdan, ilk növbədə torpaq və su resurslarının vəziyyəti tədqiq olunmalıdır. Son beş ilin təhlilləri göstərir ki, dünyada baş verməkdə olan ekoloji dəyişikliklər respublikada da kənd təsərrüfatında su qıtlığına səbəb olmaqdadır. Əksər əkinlərin (taxıl, pambıq) vegetasiya tələblərinə uyğun su təminatı ilbəil çətinləşir. 3-5 dəfəlik suvarma tələbləri 1-2 dəfə ilə kifayətlənir və bu da əkin məhsuldarlığına ciddi mənfi təsir göstərir. Hesablamalar göstərir ki, bir orta statistik kəndli ailəsinin (5 nəfərdən ibarət) mövcud real məhsuldarlıq şəraitində tabeliklərində olan pay torpaqları kifayət qədər olmadığından onların əlavə torpaq sahələrinə ehtiyacı vardır. Lakin heç də bütün ailə - kəndli subyektlərinin əlavə torpaq sahəsi almaq və yaxud icarəyə götürmək imkanları yoxdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, real istehlak xərcləri çərçivəsində 1 kəndli ailəsinin (5 nəfər) normal yaşayışı üçün taxıl əkdikdə 15.3 ha, arpa əkinində 20.9 ha pambıq əkinində isə 16.1 torpaq sahəsi olmalıdır. Əks təqdirdə istehlak tələbatını yalnız böyük əksəriyyəti kartof və tərəvəz istehsalı ilə ödəyə bilirlər. Bu isə əksər regionlar üçün məqbul deyildir. Yəni ölkədə hər bir kəndli ailəsinin pay torpaqdan istifadə ilə ənənəvi təsərrüfatçılıq şəraitində öz daxili istehlak

tələbatını ödəməsi mümkün görünür. Belə vəziyyət yuxarıda qeyd edildiyi kimi regionlarda istehsal subyektlərinin digər gəlir mənbələri axtarışı məsələsini aktuallaşdırır.

Aqrar sahənin innovasiyalı inkişaf prioritetləri

Kənd yerlərində alternativ gəlir əldə etmək üçün start kapitalı zəruridir. Bu məqsədlə, kiçik aqrar emal və ya xidmət fəaliyyətinə başlamaq olar. Lakin fermerlərin kreditə çıxış şərtləri, əlverişli deyildir (3). Digər maneə əhalinin biznes təcrübəsinin və vərdislərinin olmamasıdır. Odur ki, yerli özünüidarəetmə orqanlarının köməyi ilə kənd əhalisinin maarifləndirilməsi və pilot layihələr əsasında onlara nümunə göstərilməsi işi nəticəyönümlü əsasda qurulmalıdır.

Belə bir imkan 44 günlük vətən müharibəsində azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında öz əksini tapa bilər. Hazırda bu ərazilərdə yaradılmış aqroparklarda yeni, müasir üsullarla böyük ölçülü əkin sahələrində innovativ əsaslı istehsal texnologiyalarından istifadəyə başlanmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycanda bir kəndli ailəsinin normal yaşaması üçün tələb olunan istehsal istiqamətlərinə uyğun torpaq sahəsi, ha

	2021-ci ildə Respublika üzrə orta məhsuldarlıq, t/ha	1 tonun sahədən satış qiyməti, manat	Satışdan daxil olan vəsait, manat	1 ha-ya verilən subsidiya, manat	Cəmi gəlir, manat	1 ha-ya çəkilən xərc, manat	Əldə edilən subsidiya ilə birlikdə mənfəət, manat	14760 manatı əldə etmək üçün tələb olunan əkin sahəsi, ha	21600 manatı əldə etmək üçün tələb olunan əkin sahəsi	Bir ailəyə düşən orta statistik pay torpağı
Buğda	3,3	600	1980	280	2260	850	1410	10,5	15,3	0.1 – 3.0
Arpa	3,1	500	1550	280	1830	800	1030	14,3	20,9	
Kartof	18,4	600	11040	280	11320	3500	7820	1,9	2,8	
Pomidor*	20,4	500	10200	260	10460	3400	7060	2,1	3,06	
Xiyar*	16,5	450	7425	260	7685	3200	4485	3,3	4,8	
Baş soğan*	25	200	5000	260	5260	3200	2060	7,2	10,5	
Pambıq	2,9	700	2030	260	2290	950	1340	11,0	16,1	
Tütün	2,1	3000	6300	260	6560	3200	3360	4,4	6,4	
Alma	10,3	600	6180	250	6430	1500	4930	3,0	4,4	
Fındıq	1,4	3000	4200	250	4450	1200	3250	4,5	6,6	
Üzüm	9,8	600	5880	250	6130	3500	2630	5,6	8,2	

Qeyd: * Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

* 2023-cü il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 246 manat, əmək qabiliyyətli əhali üçün 261 manat, pensiyaçılar üçün 199 manat, uşaqlar üçün 220 manat müəyyən edilmişdir.

- ailə üzvlərinin sayı 5 nəfər olduqda, ildə yaşayış üçün tələb olunan vəsait müəyyən edilən minimuma uyğun olaraq illik 14760 manat təşkil edir;

- real götürüldükdə isə aşağı səviyyədə 360 manat təşkil edir. Tələb olunan illik vəsait ailə üçün 21600 manat təşkil edir;

- bir nəfər üçün illik ərzaq xərcləri istehlak normalarına (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir) uyğun olaraq mövcud qiymətlərlə aylıq 200 manat təşkil edir.

Real olaraq kəndlərdə mavi yanacaq xərci noyabr-aprel aylarında adambaşına aylıq 30 manat təşkil edir. Digər istehlak xərcləri isə adambaşına minimum olaraq 130 manat həcmindədir.

*Tərəvəz açıq sahədə nəzərdə tutulur.

2022-ci ilin yanvar –noyabr aylarında ölkə iqtisadiyyatında muzzdla çalışan işçilərin orta aylıq

nominal əmək haqqı əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 14,6% artaraq 829,9 manat olub. “2023-cü ildə orta aylıq əmək haqqının 898 manat olması planlaşdırılır ([http://apa.az/az/az/social/azerbaycanda-2023-cü il](http://apa.az/az/az/social/azerbaycanda-2023-cü-il) .

Əldə olunan nəticələr bu regionlarda aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyətlərin intensivləşdirilməsi və onların dayanıqlı inkişaf tələblərinə uyğunlaşdırılması müsbət nəticələr verməkdədir. Aqrar innovasiyalı inkişafın bilavasitə torpaq sahələrinin ölçülərindən asılı olmayan istiqamətləri bu baxımdan, xüsusi diqqət çəkir. Eyni zamanda, dəqiq əkinçilik, proqramlı təsərrüfatçılıq, rəqəmsal texnologiyaların yaratdığı imkanların reallaşdırılması kimi məsələlərin həlli də gündəlikdə olmalıdır. Həmçinin, kənd yerlərində innovasiya fəallığının dəstəklənməsi gəncləri burada, o cümlədən aqrar istehsalda çalışmasının təşviqi ilə müşayiət olunmalıdır (4).

Bir sıra tədqiqatçılar kənd əhalisinin “yaşlanmasını” qlobal və milli miqyasda ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təhdid hesab edirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, gənc fermerlərin innovasiyalara açıqlığın motivləşdirilməsi və dəstəklənməsi əhəmiyyətli nəticələr verə bilər. Gənc fermerlər “təsərrüfatın iarə edilməsi, məcmu səmərəlilik, seleksiya, informasiya texnologiyaları və ya məhsuldarlığın monitorinqinə innovativ yanaşmalara görə əhəmiyyətli dərəcədə və müsbət mənada fərqlənirlər” (6).

Gənc fermerlərin aqrar sahədə fəaliyyətinin təşviqi, innovasiyalı fəaliyyətin dolayı stimullaşdırılması yoludur. İqtisadi motivlərin daha güclü olduğu inkişaf etmiş ölkələrdə belə aqrar sahəyə gənclərin cəlb olunması məsələsi aktual olaraq qalır. Bu baxımdan maraqlı məqamlardan biri gənclərin çalışdığı xırda təsərrüfatlarda belə innovasiyalı inkişaf potensialı formalaşdırma və onu reallaşdırma bilməsi barədə əldə olunan nəticədir (5,7).

Əhalinin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli baxımından kənd ərazilərində qeyri-kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri üçün şərait yaradılması həlledici əhəmiyyətə malik vəzifədir. Həmin fəaliyyətlər müxtəlif istiqamətli və xarakterli ola bilər.

Kənd ərazilərində torpaq resurslarının həcmindən bilavasitə asılı olmayan digər fəaliyyət istiqaməti kənd turizminin müxtəlif növlərinin inkişafının təşviqidir (8).

Yeri gəlmişkən, kəndlinin istehsal fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olan aqroturizmi də bura aid etmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, məhz kənd turizmi, qloballaşma proseslərinin intensivləşdirdiyi indiki şəraitdə rəqabətə dözməyən kiçik ölçülü fermer təsərrüfatlarına əhəmiyyətli inkişaf imkanları verə bilər (8).

Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığından irəli gələn fəaliyyətlər, o cümlədən, yabanı bitki və məhsulların satışı, xalq sənətkarlığının inkişafı və s. kənd əhalisinin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində mühüm rol oynamışdır. Aşağıdakı mənbədə göstəriləni kimi kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı “sahənin yalnız qida məhsulları və xammal istehsalına deyil, həmçinin maddi və bazar qiymətinin müəyyənəşdirilməsi çətin olan, yaxud mümkün olmayan qeyri-maddi nemətlərin yaratmasına da əsaslanır. Yeni iqtisadi münasibətlər sistemində kənd təsərrüfatı istehsalı bir sıra yeni kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini əhatə edir. Bu baxımdan ətraf mühitə və kənd ərazilərində yaradılan mədəni və mənəvi dəyərlərə olan yeni münasibət diqqəti xüsusilə cəlb edir” (2).

Qlobal iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma üzrə milli və qlobal miqyasda həyata keçirilən tədbirlərdə kənd icmalarını səfərbər etməklə yanaşı, onların əlavə gəlir mənbəyi də ola bilər (9). Odur ki, kənd ərazilərinin inkişafı üzrə proqramların icrasında, o cümlədən biomüxtəlifliyin qorunması layihələrində fəal iştirakın təşviqi əhalinin sosial rifahına müsbət təsiri amili də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Aqrobiznes subyektləri ilə əməkdaşlıq perspektivləri aqrar istehsalçıların təşkilatlanması vəziyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Kənd icmalarının bazara və maliyyəyə çıxış baxımından bu əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, aqrar istehsalçıların maliyyə durumu,

onların rəqabətə davamlı olması üçün innovasiya ehtiyaclarını ödəmək baxımından əsasən qənaətbəxş hesab edilmir. Odur ki, həmin icmaların aqrar sahənin və kənd ərazilərinin inkişafı üçün nəzərdə tutulan dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrində iştirakı məqsəduyğundur. İnnovasiyalı aqrar istehsalda dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müvafiq normativ-hüquqi baza təkmilləşdirilməli, standartlar, habelə norma və qaydaların işlənib hazırlanması sürətləndirilməlidir. Təbii ki, bu məsələdə rəqəmsal texnologiyalardan fəal istifadə edilməlidir.

Aqrar sahədə özəl sektor, təşkilatlanmış surətdə təmsil olunmalıdırlar. Onlar üçün dövlət strukturları ilə real dialoq meydançalarının yaradılmasında rəqəmsal platformalardan fəal şəkildə istifadə edilməlidir. Qabaqcıl xarici təcrübədən məlum olduğu kimi, həmin platformalarda dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı seçilmiş modeldən asılı olmayaraq şəffaflığın məqbul tələblərinə cavab verə bilər. Onu da unutmamaq olmur ki, innovasiyalı inkişaf məqsədləri ilə əsas “iştirakçıların qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətləri üçün məqbul şərait yaradan rəqəmsal platformalar əslində çoxsəviyyəli rəqəmsal çərçivələri ifadə edir. Eyni zamanda, müasir rəqəmsal platformalar iqtisadi agentlərin qarşılıqlı münasibətlərini yüngülləşdirir” (10).

Aqrar və digər fəaliyyətlərin şaxələndirilməsi, klaster təşəbbüsələrinin dəstəklənməsi istiqamətində atılan addımlar, hələ ki, davamlı gəlir mənbəyi kimi özünü doğrultmamışdır. Bununla belə, şaxələndirmənin perspektivlərinin tədqiqi davam etdirilməlidir. Qabaqcıl təcrübə bu baxımdan inandırıcı dəlillər verir. Deyək ki, Almaniyada hər iki fermerdən biri şaxələndirmə tədbirləri sayəsində kənd təsərrüfatından başqa ən azı bir gəlir mənbəyinə malikdir (11). Həmin mənbələr qismində təsərrüfatdaxili aqrar emal, icma daxilində xidmətlər üzrə ixtisaslaşma, yeni (ekzotik) məhsul istehsalı, aqroturizm və sair göstərilə bilər.

İtkilərin azaldılması və resursların təkrar emalı alternativ gəlir mənbəyi ola bilər. Bu məqsədlə, son məhsulun bazara çıxışında kənd əhalisinə bütün səviyyələrdə, heç olmasa ilk illərdə himayə göstərilməlidir. Həmin himayə məqsədli proqramlar və innovasiya fondlarından maliyyələşən uzunmüddətli layihələr əsasında rəhbərliyə keçirilə bilər (12).

Dünya praktikasında hər şeydən əvvəl müştərək təsərrüfatçılıq sistemi və azad rəqabət mühitini formalaşdırmaq məqsədilə səmərəli antiinhisar tədbirlərinin qüsursuz həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. Beynəlxalq mühitdə məhsulların (iş və xidmətlərin) informasiyaların bollaşması, azad ticarət və alqı-satqı aktlarının genişləndirilməsi kimi dəyərləndirilir. Lakin bütün bunlarla yanaşı qloballaşma prosesinin müdaxiləsiz və sürətli inkişafı mülki dövlətlərin suverenlik funksiyalarının məhdudlaşdırılmasına xarici bazarlara çıxış imkanlarının azaldılmasına gətirib çıxarır ki, bu da özlüyündə müasir qlobal inkişaf tendensiyasının mənfi təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər (1).

Nəticə

Ona görə də yuxarıda qeyd olunanlar ölkəmizdə mövcud olan münasib qanunvericilik bazası əsasında formalaşdırılmış dövlət dəstəyinin sistemli tətbiq mexanizmi və təkmilləşdirilmiş idarəetmə əsasında aşağıda qeyd edilən məqsədli proqramların həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır:

- kənd təsərrüfatının çox funksiyalıq imkanlarından məharətlə yararlanması üçün dövlət tənzimlənməsinin real tətbiq mexanizmləri həyata keçirilməli;
- kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymətləri arasında paritetliyin qorunması;
- regional tədarük fondlarından istifadəyə nail olunması;
- kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinə investisiya və innovasiya yönümlü sistemli köməkliklərin göstərilməsi;
- xarici bazar təsirlərinin yumşaldılması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. S.V.Salahov (Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri), Nurlar, Bakı 2004-cü il. səh 336-337.
2. Ramil Hüseyn. Kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı: qlobal iqtisadi sistemdə onun yeri və rolu. Bakı, “MBM” Nəşriyyatı, 2008, 336 s., s.14-15.
3. Булгучев Мурат Хамзатович Альтернативная деятельность мелких товаропроизводителей //Вестник РГЭУ РИНХ. 2011. №34. <https://cyberleninka.ru/article/n/alternativnaya-deyatelnost-melkih-tovaroizvoditeley> (дата обращения: 05.04.2023).
4. Zulauf. C. Age of US Farmers: Is the Wrong Issue Being Addressed? Farmdoc daily; Department of Agricultural and Consumer Economics, University of Illinois at Urbana-Champaign: Urbana, IL, 2020; Vol 10, issue 35, February 26, 2020.
5. McKillop, J.; Heanue, K.; Kinsella, J. Are All Young Farmers the Same? An Exploratory Analysis of On-Farm Innovation on Dairy and Drystock Farms in the Republic of Ireland. J. Agric. Educ. Ext. 2018, 24, 137– 151, DOI: 10.1080/1389224X.2018.1432494, s.137.
6. Rovny, P. The Analysis of Farm Population with Respect to Young Farmers in the European Union. Procedia-Soc. Behav. Sci. 2016, 220, 391–398, DOI: 10.1016/j.sbspro. 2016. 05.513.
7. Proctor, F.; Lucchesi, V. Small-Scale Farming and Youth in an Era of Rapid Rural Change; International Institute for Environment and Development/ HIVOS: London, UK/The Hague, Netherlands, 2012.
8. Emerging Markets Queries in Finance and Business Advantages and Limits for Tourism Development in Rural Area. Gavrilă-Paven Ionelaa, Bârsan Mircea Constantinb, Lia-Dorica Dogaruc// Procedia Economics and Finance 32 (2015) 1050 – 1059, s.1051.
9. Lima Phom. Effective Community Participation in Biodiversity Conservation Strategies. Published: 23 May 2022// <https://panorama.solutions/en/ solution/effective-community-participation-biodiversity-conservation-strategies>.
10. Рихтер К.К., Пахомова Н.В. Цифровая экономика как инновация XXI века: вызовы и шансы для устойчивого развития//Проблемы современной экономики. 2018, № 2(66), с.22-31, с. 26.
11. "Deutsch-Russischer Agrarpolitischer Dialog" Kooperationsprojekt des Bundesministeriums für Ernährung und Landwirtschaft der Bundesrepublik Deutschland Büro Moskau: 105064 Moskau, Kasakova 10/2, Tel./Fax: +7 495 632 25 08, www.agrardialog.ru
12. Далисова Н.А., Степанова Э.В. Диверсификация сельскохозяйственного производства на основе ресурсосбережения // Вестник Алтайской академии экономики и права.2018. № 6, с.58-68; URL: <https://vaael.ru/ ru/article/ view?id =127> (дата обращения: 05.04.2023)

Хиджран Мирзоева

**РЕСУРСНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ИННОВАЦИОННОГО
РАЗВИТИЯ В АГРАРНОЙ СФЕРЕ**

РЕЗЮМЕ

Положительные результаты, достигнутые на начальном этапе аграрной реформы на основе перехода к рыночной экономике, не смогли полностью обеспечить ее, хотя и создали серьезные успехи в улучшении продовольственной безопасности страны. На это есть множество объективных и субъективных причин. После аграрной реформы в основном малый объем земельных наделов, ограниченность водных ресурсов, финансовые трудности, невозможность наладить инновационное производство не могут обеспечить эффективность производства, что все еще затрудняет образ жизни на селе. Исторически сложилось так, что в сельской местности проживает около половины населения, решение вопроса обуславливает разнообразие подходов, если учесть их привязанность к земле. Поэтому с целью обеспечения высокой эффективности аграрного сектора, в том числе сельскохозяйственного производства,

должна быть достигнута интенсификация инновационной деятельности в этой сфере.

Ключевые слова: сельское хозяйство, ресурсный потенциал, крестьяне, земельный пай, инновации, интенсивное развитие

Hicran Mirzayeva

**RESOURCE PROVISION AND OPPORTUNITIES FOR INNOVATIVE
DEVELOPMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR**

ABSTRACT

The positive results achieved at the initial stage of agrarian reform based on the transition to a market economy could not fully ensure it, although they created serious successes in improving the country's food security. There are many objective and subjective reasons for this. After the agrarian reform, mainly the small amount of land plots, limited water resources, financial difficulties, the inability to establish innovative production cannot ensure production efficiency, which still complicates the way of life in rural areas. Historically, about half of the population lives in rural areas, the solution of the issue determines a variety of approaches, taking into account their attachment to the land. Therefore, in order to ensure high efficiency of the agricultural sector, including agricultural production, the intensification of innovation activities in this area should be achieved.

Keywords: agriculture, peasant, resource potential, share land, innovation, intensive development

UOT 33.338

Nurəngiz Mikayılova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,

i.f.d., dosent

nurengiz.mikayilova@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA VERDİYİ TÖHFƏLƏR

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi I və II dövrdə ölkənin iqtisadi yüksəlişi və əhalinin sosial rifahının yaxşılaşması məsələləri statistik göstəricilərlə təhlil edilmişdir. Eyni zamanda müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının tam tənəzzülə uğraması, əlaqələrin qırılması, qanunvericilik bazasının yoxluğu kimi problemlər işıqlandırılmış, Heydər Əliyev tərəfindən aparılmış iqtisadi islahatlar və onların nəticələri cədvəl və qrafik şəklində öz əksinin tapmışdır.

Məqsəd – Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi töhfələrin öyrənilməsi

Metodologiya - Tədqiqat işində sistemli yanaşma, iqtisadi-statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri- Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi töhfələr müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan iqtisadiyyatı, islahatlar, dinamik inkişaf

Giriş

Yaşadığımız müstəqil Azərbaycanda elə bir sosial-iqtisadi sahə yoxdur ki, orada Öndər Heydər Əliyevin əl izləri olmasın. Dövlətin iqtisadi inkişafını və hərbi gücünü daim diqqət mərkəzində saxlayan Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrün I mərhələsi (1969-1982-ci illər) respublikamızda nəinki iqtisadi yüksəliş, eyni zamanda quruculuq, abadlaşdırma, əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi dövrü kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsl yüksəlişi 70-80-ci illərin 1-ci yarısında baş verdi. Belə ki, respublikaya rəhbərlik edən Heydər Əliyev Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına böyük həcmdə vəsait və resurslar ayrılmasına nail oldu. 1970-85-ci illərdə Azərbaycan üçün ayrılmış maliyyə vəsaiti sovet dövrünün bütün əvvəlki 50 ilində istifadə olunan vəsaitdən 1,4 dəfə çox idi. 1920-69-cu illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına ildə orta hesabla cəmi 340,5 min rubl vəsait sərf edildiyi halda, 1970-85-ci illərdə onun həcmi orta hesabla 1,5 mird rubla bərabər oldu və bütün sosial-iqtisadi sahələrin inkişafına imkan verdi [3, s.18].

1. Azərbaycana rəhbərliyin I dövrü

Əminliklə demək olar ki, Azərbaycan Sovet İttifaqında müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmışdır, lakin bu müddətdə Azərbaycan qazandığından çox itirdi. Sözügedən dövrdə iqtisadi planlaşdırmanın mərkəzləşdirilməsi ölkənin iqtisadi şəraitinə məhəl qoymamağın fəsadlarını üzə çıxardı. Xam və ya emal olunmuş bir çox məhsul üzv ölkələrə ucuz qiymətə satılır, sonra isə hazır məhsul kimi Azərbaycana gətirilirdi. Digər tərəfdən, ölkənin əsas gəlir mənbəyi olan neft və neft məhsullarının ixracatçısı olan respublika pambıq, tütün və şərabın ixracından əldə

olunan gəlirlərdən çox az bəhrələnirdi, bütün gəlirlər birlik daxilində vahid mərkəzdə toplanırdı. 1969-cu ilin iyul ayında hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev ölkədə emal müəssisələrinin yaradılmasına nail olaraq, respublikanın müəyyən qədər xammal ixracatçısından hazır məhsul ixracatçısına çevirməyə nail oldu.

70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda yeni sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması bütövlükdə SSRİ-də olduğuna nisbətən daha sürətlə həyata keçirildiyindən əsas kapital da burada daha böyük həcmdə artmış və işçilərin fondla silahlanma səviyyəsi daha yüksək olmuşdur. *“Bir işçiyə düşən əsas fondların dəyəri keçmiş SSRİ üzrə 1980-ci ildə 13,3 min rubl, 1985-ci ildə 17,8 və 1990-cı ildə 24,2 min rubl təşkil edirdisə, Azərbaycanda bu göstəricilər xeyli yüksək olub, müvafiq surətdə 1980-ci ildə 19,5 min rubl, sonrakı illərdə 24,5 və 33,4 min rubla bərabər olmuşdu. Azərbaycan SSR-in vəsaiti və ondan göndərilən xammalla işləyən bir çox müəssisələr Ukrayna, Rusiya və digər respublikalarda fəaliyyət göstərirdi. 80-ci illərin ortalarında Azərbaycanda güclü istehsal potensialı yarandığını başqa faktlar da sübut edir. Məsəl üçün, 80-ci illərdə Azərbaycandan ittifaq fonduna ayrılan məhsul Azərbaycana gətiriləndən hər il orta hesabla 2,0 milyard rubl, ayrı-ayrı illərdə isə daha çox olmuşdur[6, 7].”*

1970-1985-ci illərdə, tarixən qısa bir dövr ərzində, bütövlükdə respublika ərazisində yüzlərlə zavod, fabriklər, istehsalat sahələri yaradıldı. 250 iri sənaye müəssisəsi işə salındı. Bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Azərbaycan Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanda istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu.

70-80-cı illər Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında “dönüş” illəri kimi qiymətləndirilərkən milli gəlirin 2 dəfə, sənaye məhsulu istehsalının 3 dəfə artımı ilə müşayiət olunur. Həmin illərdə ölkənin əsas istehsal sahələrində innovativ və mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə başlanılmış, ümumilikdə respublikada 250-dən artıq istehsal sahəsi istifadəyə verilmişdir. *“Bu dövrdə Azərbaycanda 40-dən artıq maşınqayırma və metal emalı müəssisəsi istismara verilmişdir ki, onlar da 12 orta və kiçik şəhər və rayonlarda yerləşdirilmişdir. Qısa bir müddətdə respublika nəhəng tikinti meydanına çevrilmişdir ki, bu da Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Naxçıvanda və digər şəhər, rayon və kəndlərdə geniş quruculuq və abadlıq işləri, həmçinin məktəblər, mədəniyyət evləri, inzibati binalar, yaşayış evləri, səhiyyə ocaqları, suvarma kanallarının tikilib istifadəyə verilməsi ilə öz təsdiqini tapır [5,s.1].”*

1982-ci ildən Moskvada SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini kimi çalışan Heydər Əliyev daim Azərbaycanı düşünmüş, 20 yanvar faciəsinə etirazını mərd şəkildə bəyan edərək Vətənə qayıtmış və Azərbaycanda dövlət quruculuğunun sürətlənməsi, beynəlxalq arenada nüfuzunun artması, sosial-iqtisadi inkişaf, daxili sabitlik kimi məsuliyyətli bir fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamış, qətiyyəti, əzmkarlığı, geniş dünyagörüşü ilə Azərbaycan xalqının ümummilli liderinə çevrilmişdi. Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə müstəqil Azərbaycan dövləti möhkəmlənmiş və güclənərək iqtisadi və siyasi qüdrətini artırmışdır.

2. Azərbaycana rəhbərliyin II dövrü

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanda iqtisadiyyatı ilk illərdə tamamilə tənəzzülə uğradı. Belə ki, iqtisadi əlaqələrin qırılması, qanunvericilik bazasının yoxluğu, müharibə şəraiti, çoxsaylı qaçqın və köçkünlərin olması müstəqillik qazanan illərin ən böyük problemlərinə çevrilmişdir.

SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan bazarlarını itirmiş, xammal, yarımfabrikat, təchizat, maliyyə və müəssisələrin idarə edilməsi barədə köhnə mərkəzi planlaşmaya əsasən bir çox müəssisədə istehsal ya dayanmış, ya tam səmərəsiz fəaliyyət göstərirdi. Köhnə SSRİ-dəki müəssisələrlə iqtisadi əlaqələrin qırılması və ölkənin digər respublikalardakı bazarını itirməsi istehsal səviyyəsində kəskin azalmalara gətirib çıxarmışdı. *“1991-ci ildə ümumi daxili məhsul*

(ÜDM) 2,7 milyard manat olmuş, 1991-1994-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ÜDM hər il orta hesabla 16,5% azalmışdı. Bunun nəticəsi olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricisi olan əhalinin pul gəlirləri real ifadədə 3,3 dəfə, adambaşına pul gəlirləri orta hesabla 3,6 dəfə aşağı düşmüşdür. İstehsal sahələrinin sıradan çıxması nəticəsində işsizlik səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. 1991-93-cü illərdə ölkədə ÜDM-də sənaye istehsalının həcmi 2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 40%, əsaslı vəsait qoyuluşu 3 dəfə, yük dövriyyəsi 4 dəfə azalmışdır [3, s.26].”

Ölkədə vətəndaş həmrəyliyinə nail olunması, sabitlik yaradılması, müstəqil dövlət qurulması, iqtisadi-sosial sahədə, neft strategiyasında tarixi addımlar atılması, bütün sahələrdə mühüm islahatlar həyata keçirilməsi, beynəlxalq aləmdə respublikanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində gördüyü işlərin nəticəsi kimi Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb olunması, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, xalqın rifah halının yüksəldilməsi və s. kimi uğurlar əldə edilmişdir.

Müdrək şəxsiyyət Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılmış məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkənin iqtisadi həyatında qazanılmış ən mühüm uğurlardan biri də dünyanın inkişaf etmiş nüfuzlu şirkətləri ilə bağlanmış neft müqavilələri olmuşdur. Bu müqavilələr Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün geniş perspektivlər açmış, neft strategiyası dövlətimizin müstəqilliyinin qarantına çevrilməklə yanaşı, azad iqtisadi münasibətlər mexanizmlərini də hərəkətə gətirmiş, ölkəmizin dünya iqtisadi məkanına dinamik integrasiyasını təmin etmişdir.

İqtisadiyyatda geriləməni dayandırmaq üçün ilk olaraq iqtisadi islahatlar proqramlarının işləyib hazırlamaq, sərbəst bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, özəlləşdirməni genişləndirmək, gömrük, vergi sistemini qurmaq, təhsil və səhiyyə sisteminin inkişafı üçün yeni infrastruktur formalaşdırmaq, ən ümdəsi, bütün bu kimi fəaliyyətlər üçün hüquqi bazanı formalaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Xalqın iradəsi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına önəmli uğur qazandırmış beynəlxalq neft müqavilələri ilə xarici neft şirkətlərini Azərbaycana cəlb etdi. Uğurla aparılan iqtisadi islahatlar, dünya iqtisadiyyatına sürətli integrasiya, siyasi sahədə sabitliyin təmin olunması sosial-iqtisadi inkişafda bir yeni modelin - Azərbaycan modelinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Rəqabətədavamlı və dinamik inkişafa əsaslanan bu model özündə bütöv bir iqtisadi sistemin formalaşması, ölkədə mövcud olan resursların iqtisadi inkişafa cəlb edilməsi, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində integrasiya edilməsi kimi strateji prioritetləri birləşdirir.

Büdcə prosesləri istənilən dövlətdə büdcə qanunları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının büdcə qanunvericiliyi dedikdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna uyğun olaraq qəbul edilmiş dövlət büdcəsi haqqında qanunlar və digər normativ-hüquqi qanunlar başa düşülür. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında büdcə sisteminin formalaşması məqsədilə çoxsaylı tədbirlər planı hazırlanmış və həyata keçirilmişdir.

Dövlət büdcəsi vasitəsilə hökumət sosial-iqtisadi siyasəti həyata keçirir və proqram prioritetlərini reallaşdırır. Büdcə təsdiq edildikdən sonra ayrı-ayrı fəsillərin vəsaitlərinin istifadəsi dövlət nazirliklərinin və digər qurumların ixtiyarında olur. Dövlət büdcəsinin gəlirləri əsasən vergilər, gömrük rüsumları, ödənişlər və digər gəlirlərdən ibarətdir. Dövlət büdcəsinin xərcləri dövlətin qanun, yaxud konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş fəaliyyətini əhatə edir. Büdcə özlüyündə dövlət proqramları üçün vəsait ayırmır, ona görə də əlavə qanunvericilik tədbirlərinə ehtiyac yaranır. Büdcə sistemi ümumi prinsiplərə və bu büdcə sisteminin üzvlərinin müstəqilliyinə əsaslanan fəaliyyətə əsaslanır. Büdcə sisteminin vəhdəti tənzimləyici gəlir mənbələrindən istifadə, məqsədli büdcə fondlarının yaradılması, maliyyə resurslarının müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsi yolu ilə büdcələr arasında münasibətlərə əsaslanır.

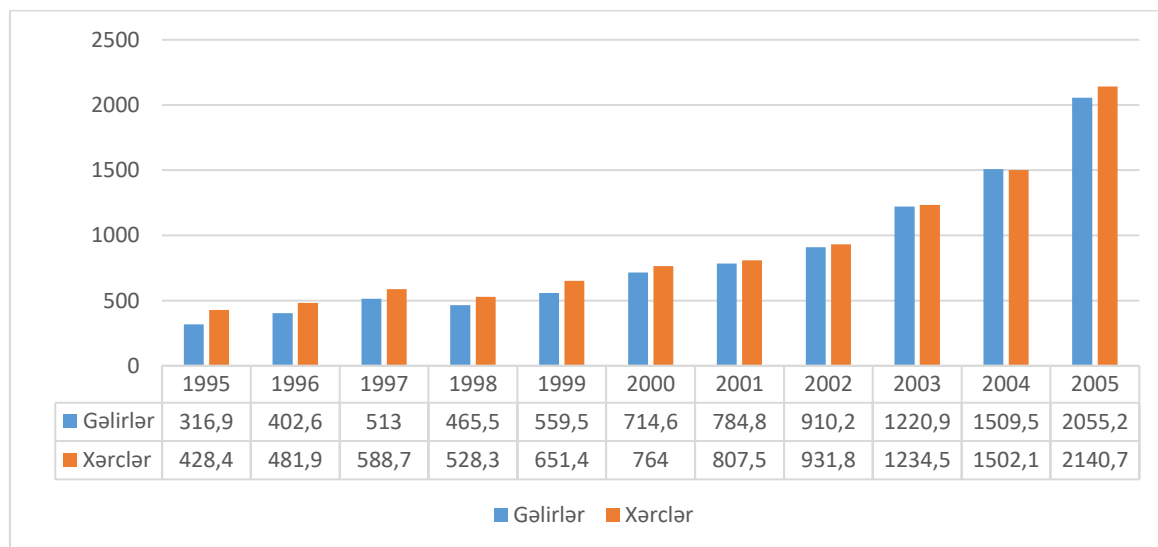
Büdcə sisteminin vəhdəti eyni büdcə təsnifatı, eyni büdcə sənədlərindən və formalarından, büdcənin icrası haqqında dövrü hesabatlardan istifadə etməklə və büdcə hesabatının icmalının tərtib edilməsi və qanunla müəyyən edilmiş qaydada təqdim edilməsi ilə təmin edilir. Büdcələrin müstəqilliyi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, vahid büdcə təsnifatı çərçivəsində gəlir mənbələrini və xərclərin istiqamətlərini müəyyən etmək hüququna uyğun olaraq təmin edilir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə dövlət büdcəsinin inkişafına, onun gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin daha məqsəduyğun xərclənməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1995-ci ildən başlayaraq dövlət büdcəsi daha səmərəli istifadə edilməyə başlandı.

Statistik göstəricilərə nəzər saldıqda aydın olur ki, 2002-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 1993-cü ilə nisbətən 85,1 dəfə artmışdır (910,2 milyon manat). Xərclər isə öz növbəsində 71,7 dəfə artmış və 931,8 milyon manat olmuşdur. Dövlətin keçirdiyi tədbirlər planının nəticəsi olaraq sosial müdafiəyə və sosial təminata olan xərclər daim artırılmış, 1993-cü il ayırmaları olan 1,1 milyon manat 2002-ci ildə 190,3 milyon manata çatmışdır.

Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycana xarici sərmayə axını ilbəl artaraq 2002-ci ildə 2.2 milyard ABŞ dolları olmuşdur. 1993-2002-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici şirkətlər tərəfindən 1,6 milyard ABŞ dolları vəsait qoyulmuşdur.

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanun imzalandıqdan sonra Azərbaycanda investisiyalaşmanın hüquqi əsasları formalaşdı və ölkə iqtisadiyyatı həm daxili, həm də xarici mənbələrdən maliyyələşməyə başladı. Maliyyə institutlarının ölkəyə cəlb edilməsi, neft müqavilələri nəticəsində ölkəyə daxil olan xarici valyuta axını milli iqtisadiyyatın dirçəlməsinə tökan verdi.

Şəkil 1. 1995-2005-ci illərdə dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri (milyon manatla)

Mənbə: “Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006” istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikası dünyanın ən böyük neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” imzaladı. Bu, ölkənin ağır vəziyyətdən yeganə çıxış yolu idi. Müstəqil Azərbaycan digər neft hasil edən ölkələrin yolu ilə getməmiş, öz milli inkişaf modelini seçmişdir.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra ölkədə makrosabitliyin təmin edilməsi, neft strategiyasının həyata keçirilməsi, respublika iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılması, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı istiqamətində həyata

keçirilən tədbirlər nəticəsində sənaye müəssisələrində və xidmət sektorunda mövcud gərginlik nisbətən rahatlaşdı.

Azərbaycan dünyanın ən nüfuzlu maliyyə institutları olan Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Almaniya İnkişaf Bankı KfW, Ərəb fondları (Küveyt Fondu, Abu-Dabi, Səudiyyə Ərəbistanı Fondu, OPEC Fondu), Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı, Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə institutları faydalı əməkdaşlıq etməyə başladı.

1995-ci ildə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına 480,7 milyon manat, o cümlədən, 331,4 milyon manat xarici, 149,3 milyon manatı daxili mənbələr hesabına maliyyələşmişdir. Heydər Əliyev iqtisadi islahatlar, istər ölkə daxili, istərsə də beynəlxalq arenada nüfuzundan istifadə edərək investisiya qoyuluşunun hər il sürətlə artmasına nail olurdu. Belə ki, 2004-cü ildə 1995-ci ilə nisbətən investisiya qoyuluşu 12,1 dəfə, o cümlədən, xarici investisiya qoyuluşu 13,5 dəfə, daxili investisiyalar 8,9 dəfə artmışdır.

“Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi nəticəsində xüsusi mülkiyyət formalı müəssisələrin sayı xeyli artmışdır. 1996-cı ildə Statistik vahidlərin Dövlət reyestrində 29629, 2002-ci ildə isə 40773 xüsusi mülkiyyət formalı müəssisə qeydiyyatdan keçmişdir. 1996-cı ildə ölkədə fəaliyyət göstərən 100 faiz xarici investisiyalı müəssisələrin, onların filial və nümayəndəliklərinin sayı 602, 2002-ci ildə isə 3,5 dəfə artaraq 2104 olmuşdur. Bu dövr ərzində xarici şirkət və ya fiziki şəxslərin iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələrin sayı 2 dəfə artaraq 957-yə çatmışdır” [1,103].

1993-cü ildən etibarən həyata keçirilən islahatlar Azərbaycanın ictimai, siyasi və iqtisadi həyatında sabitliyə nail olmaq imkanı yaratdı. Ölkədə bank sektorunun və maliyyə sisteminin qurulması istiqamətində mühüm addımlar atıldı, azad bazar iqtisadiyyatının yüksəldilməsi istiqamətində görülən tədbirlər Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrini genişləndirdi.

Cədvəl 1

Ölkəyə kapital qoyuluşları

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Xarici və daxili sərmayə										
mlyn.manat	480,7	800,8	1351,2	1495,1	1293,8	1289,8	1454,5	2718,9	4249,3	5820,3
mlyn.dollar	544,1	932,1	1694,5	1932,2	1571,0	1441,4	1561,8	2796,6	4326,3	5922,8
Xarici sərmayə										
mlyn.manat	331,4	533,1	1042,4	1139,0	898,6	829,5	1016,8	2172,8	3311,0	4496,3
mlyn.dollar	375,1	620,5	1307,3	1472,0	1091,1	927,0	1091,8	2234,9	3371,0	4575,5
Daxili sərmayə										
mlyn.manat	149,3	267,7	308,8	356,1	395,2	460,3	437,7	546,1	938,3	1324,0
mlyn.dollar	169,0	311,6	387,2	460,2	479,9	514,4	470,0	561,7	955,3	1347,3

Mənbə: “Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006” istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu illər ərzində bir çox xidmət sahəsi özəl sahibkarlığa verilmiş, orta ölçülü istehsal müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlanılmış, makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, iqtisadiyyatda durğunluq dövrü başa çatmış və yeni inkişaf mərhələsi başlamışdır. Eyni zamanda torpaq islahatına nail olunmuş, kolxozlar və sovxozların əmlakı özəlləşdirilmişdir.

Cədvəl 2

Sənayenin inkişafı (milyon manatla, *min manatla)

	1990*	1993*	1994	1995	1996	1997	2000	2001	2003	2004
Bütün sənaye	244,0	24602,5	227,6	1771,2	2392,8	2742,7	3639,6	3769,0	4982,1	5961,4
dövlət sektoru	-	24135,1	222,8	1673,8	2213,3	2053,2	1879,4	1840,8	2153,0	2492,8
qeyri-dövlət sektoru	-	467,4	4,8	97,4	179,5	689,5	1760,2	1928,2	2829,1	3468,6
Mədənçixarma sənayesi	12,9	1888,6	19,0	346,5	591,4	651,3	1625,8	1844,7	2346,6	2958,3
Xam neft və təbii qaz hasilatı	11,8	17,7	18,4	344,3	496,7	543,4	1420,7	1769,0	2218,1	2729,5
Metal filizlərinin hasilatı	0,4	71,8	0,1	0,7	0,8	0,4	0,2	0,1	0,2	0,6
Emal sənayesi	219,7	19807,4	166,6	1051,7	1434,2	1738,9	1552,6	1542,4	2219,1	2542,4
Qida məhsullarının istehsalı	60,1	3959,5	38,5	179,5	386,6	643,9	657,1	703,1	959,0	986,6
Toxuculuq sənayesi	34,2	2932,4	22,1	148,7	174,2	94,1	24,6	17,8	20,7	19,7
Geyim istehsalı	9,2	438,1	2,5	12,5	10,1	6,1	8,1	11,2	12,3	9,9
Kimya sənayesi	12,8	1651,4	9,6	52,9	88,8	73,7	101,7	107,6	136,7	179,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	10,1	2697,3	38,1	340,6	364,7	349,4	411,7	338,5	377,0	413,2
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	1,3	209,2	3,9	32,4	2,5	3,1	49,5	43,4	39,4	47,5

Mənbə: “Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006” istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

“1997-ci ilin noyabr ayında ”Əsrin müqaviləsi”nin ilkin nəticəsi olan “Çıraq” yatağının ilk quyusundan neft fontan vurmuş və 2002-ci ilin sonunadək həmin yataqdan 24,5 milyon ton xam neft və 3,5 milyard kubmetr qaz hasil edilmişdir. 1997-2002-ci illərdə sənaye məhsulu istehsalı 23,6 faiz və ya orta hesabla hər il 3,6 faiz artmışdır. Hasilat sənayesi ilə yanaşı, qeyri-neft emal sənayesi də inkişaf etmişdir. 1999-2002-ci illər ərzində emal sənayesi sahələrində məhsul istehsalı 13,6 faiz artmışdır [1, s. 145]”.

1993-2003-cü illəri əhatə edən statistikalar göstərir ki, ölkədə bazar münasibətləri sisteminin əsasları ardıcılıqla qurulmuş, onun genişlənməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Özəl sektorun iqtisadiyyatda rolu ildən-ilə artmaqda davam etmiş, artıq 2003-cü ildə ÜDM-in 73%-dən çoxu (sənayedə 62%-i, kənd təsərrüfatında 99,7%, ticarətdə 98,5%, pullu xidmətdə 71%-i, tikintidə 98%-i) onun payına düşmüşdür. 1996-2003-cü illərdə Azərbaycanda ÜDM-in artımı 1,9 dəfə, sənaye məhsulu istehsalının həcmi 25%, kənd təsərrüfatının istehsalı 1,6 dəfə, yük daşınması 2,6 dəfə artdı. İqtisadiyyatın həlledici sahələrində baş verən əsaslı yüksəliş nəticəsində əhalinin otra aylıq əmək haqqı isə 4,5 dəfə artdı.

Sənaye 26,2 dəfə, mədən sənayesi 8,5 dəfə, emal sənayesi 15,5 dəfə, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı 40,8 dəfə, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı 36,5 dəfə artmışdır.

1995-ci ildə “Aqrar islahatın əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi”, 1999-cu ildə “Bələdiyyə mülkiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2001-ci ildə “Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmiş və qanunlardan irəli gələn fəaliyyət

mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir.

Keçirilən çoxsaylı dövlət tədbirləri, torpaq islahatlarının dərinləşməsi, aqrar sahəyə ayrılan investisiyalar bu sahənin də inkişafına təkan verdi. Belə ki, istər kənd təsərrüfatı müəssisələrində, istərsə də ailə-kəndli təsərrüfatlarında bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalında nəzərəcarpacaq dərəcədə artım əldə olundu.

Cədvəl 3

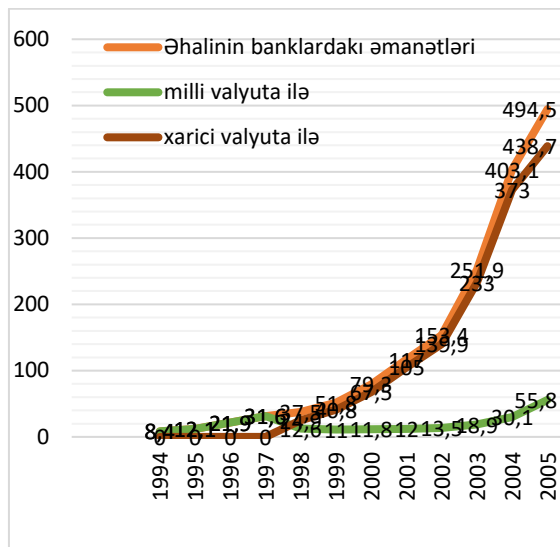
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milyon manatla

İllər	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
Kənd təsərrüfatı müəssisələri				Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları		
1990	0,062	0,046	0,016	0,040	0,019	0,021
1991	0,111	0,084	0,027	0,087	0,041	0,046
1992	0,780	0,673	0,107	0,780	0,383	0,397
1993	4,205	3,115	1,090	6,521	2,500	4,021
1994	48,3	40,7	7,6	95,4	52,4	43,0
1995	233,6	194,7	38,9	493,2	223,4	269,8
1996	295,9	246,6	49,3	629,4	283,1	346,3
1997	213,7	178,1	35,6	639,8	308,4	331,4
1998	59,6	54,7	4,9	862,0	483,9	378,1
1999	37,6	33,4	4,2	951,5	508,3	443,2
2000	23,9	17,8	6,1	1088,5	599,9	488,6
2001	22,9	14,9	8,0	1219,3	703,7	515,6
2002	22,8	11,0	11,8	1320,1	763,1	557,0
2003	41,6	10,3	31,3	1408,9	796,7	612,2
2004	63,2	13,0	50,2	1509,5	861,8	647,7

Mənbə: “Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006” istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi məsələsində daxili imkanları səfərbər etməyə üstünlük verdi. Pay torpaqlarının bölgüsü prosesi uğurla başa çatdı və əhalinin pay torpaqlarının becərilməsi üçün onlara zəruri avadlıqların, toxum, gübrə kimi vacib məhsulların alınması məqsədi ilə yardımların və subsidiyaların verilməsi prosesinə başlanıldı. Çox keçmədi ki, görülməli tədbirlər öz bəhrəsini verdi. Aqrar sahənin statistikasına nəzər saldıqda görürük ki, 1992-2004-cü illər ərzində kənd təsərrüfatı müəssisələrində bitkiçilik məhsulları 19,3 dəfə, heyvandarlıq məhsulları isə 50 dəfə artmışdır. *“2002-ci ildə kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 172,8 min tona, süd istehsalı 1119,8 min tona, yun istehsalı 11,8 min tona çatmaqla 1993-cü ilin səviyyəsini 46,1 faiz, 40,2 faiz və 21,6 faiz üstələmişdir. 2002-ci ilin sonuna ölkədə 2,2 milyon iribuynuzlu mal-qara, 7,0 milyon baş qoyun və keçi mövcud olmuşdur [1, s. 284]”.*

2002-ci ildə hər nəfərə düşən orta aylıq pul gəlirləri 43,9 manat olmuşdur. 1995-2002-ci illər ərzində orta aylıq əmək haqqı 5 dəfədən çox artaraq 63,1 manat təşkil etmişdir. 2002-ci ildə qeyri-dövlət bölməsində işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 122,2 manat təşkil etmiş və ümumi ölkə göstəricisindən 1,9 dəfə çoxdur. Əhalinin pul gəlirlərinin artması onların banklarda əmanətlərinin artmasına gətirib çıxartdı. Belə ki, 1994-cü ildə əhalinin banklarda 8.4 mln. manat əmanəti mövcud olmuşdur. 2000-ci ildə bu rəqəm 79,3 milyon manat, 2004-cü ildə isə 403,1 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 1994-ci ilə nisbətən ildə 47,9 dəfə çox olmuşdur. Bu da əhalinin həyat səviyyəsinin həmin dövrdə artmasını göstərən əsas amillərindən biridir.

Şəkil 2. Əhəlinin banklarda əmanəti (mln. manatla)

Şəkil 3. Əmanətlərin artımı (faizlə)

Mənbə: “Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006” istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Nəticə

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi hər iki dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatına misilsiz töhfələr vermişdir. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi I dövrdə respublikada yüzrlə yeni texnologiyalara əsaslanan istehsal müəssisələri yaradılmış, xüsusilə maşınqayırma sahəsinin bir çox növündə Sovet İttifaqında aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Məhz Heydər Əliyevin ciddi səyi nəticəsində Azərbaycanda istehsal olunan 350 növ məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac edilirdi.

Öndərin ölkəyə rəhbərliyinin ikinci dövründə həyata keçirilən tədbirlər sayəsində kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi başa çatdırılmış, xidmət sahəsi əsasən özəl sahibkarlığa verilmiş, orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsinə başlanılmış, makroiqtisadi sabitlik əldə edilmişdir. “Əsrin müqaviləsi” imzalanmış, ölkəyə iri neft şirkətləri cəlb edilmişdir. Bank sektoru inkişaf etdirilmiş, sığorta, lizinq, birja və faktoring şirkətləri yaradılmışdır ki, bu da öz növbəsində həm iqtisadi inkişafa, həm də investisiya fəaliyyətinə təkan vermişdir. Vergi sahəsindəki inkişafarla yanaşı, vergi dərəcələrinin yaxşılaşdırılması prosesinə də nail olunmuşdur. Neft sektoru ilə yanaşı sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, qida sənayesi də inkişaf etmişdir.

1994-cü ildən etibarın Azərbaycana xarici investisiyaların axını hər il artaraq 2002-ci ildə 2,2 milyard dollara çatmışdır. Bu illər ərzində birgə və tamamilə xarici investisiyalar hesabına Azərbaycan iqtisadiyyatına 1,6 milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait qoyulmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dövlət Statistika Komitəsi “Qurtuluşdan tərəqqiyə”, 2019 9№-li kiçik müəssisə, 767səh.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006”, 9№-li kiçik müəssisə, 576 s.
3. M.Alışanova “Heydər Əliyev iqtisadi müstəqilliyin banisidir”, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2006, 214s.
4. R. Sultanova, "Heydər Əliyev və Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası", AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda "dəyirmi masa" ətrafında söhbət , Xalq qəzeti.- 2010.- 16 may.- S. 1
5. N.Y.Mikayılova, Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2018, 312 s
6. <https://azerbaijan.az/related-information/146>

7. <https://www.azerbaijans.com/content/716iaz.html>

8. <https://azerbaijan.az/related-information/146>

Нурангиз Микаилова

ВКЛАД ГАЙДЕРА АЛИЕВА В ЭКОНОМИКУ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В статье с помощью статистических показателей проанализированы вопросы экономического роста страны и улучшения социального благосостояния населения в I и II периоды правления Гейдара Алиева в Азербайджане. В то же время были освещены такие проблемы, как полный упадок экономики Азербайджана после обретения независимости, развал отношений, отсутствие законодательной базы, а проведенные Гейдаром Алиевым экономические реформы и их результаты нашли отражение в форме таблиц и графиков.

Цель – изучить вклад Гейдара Алиева в экономику Азербайджана в период его руководства Азербайджаном.

Методология – в работе использовались системный подход, методы экономико-статистического анализа.

Результаты исследования – определен вклад Гейдара Алиева в экономику Азербайджана в период его руководства республикой.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, экономика Азербайджана, реформы, динамичное развитие

Nurangiz Mikailova

HAYDER ALIYEV'S CONTRIBUTIONS TO AZERBAIJAN ECONOMY

ABSTRACT

In the article, the issues of the economic growth of the country and the improvement of the social welfare of the population during the I and II periods of Heydar Aliyev's leadership of Azerbaijan were analyzed with statistical indicators. At the same time, problems such as the complete decline of Azerbaijan's economy after gaining independence, the breakdown of relations, the absence of a legislative framework, and the economic reforms carried out by Heydar Aliyev and their results were reflected in the form of tables and graphs.

Purpose – Heydar Aliyev's contributions to the economy of Azerbaijan during his leadership of Azerbaijan

Methodology – Systematic approach, economic-statistical analysis methods were used in the research work.

Findings – Heydar Aliyev's contributions to the economy of Azerbaijan during his leadership of Azerbaijan were determined.

Keywords: Heydar Aliyev, economy of Azerbaijan, reforms, dynamic development

UOT 33.338.1

Rəfail Əsgərov

*Bakı Ali Neft Məktəbi, magistrant
rafael.asgarov6@gmail.com*

Nicat Rzayev

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
magistrant
rzayevnicat00@gmail.com*

GƏLMƏ TURİZMİN SOSIAL İQTİSADI İNKİŞAFDA ROLU

Məqalədə gəlmə turizminin əsas amilləri, gəlmə turizmin sosial iqtisadi inkişafda rolu, Azərbaycanda əsas istiqamətləri və inkişaf etdirilməsinin vacibliyi və s. izah olunur. Bundan başqa Azərbaycanda gəlmə turizminin tədqiqi inkişaf problemlərinin araşdırılması turizmin inkişaf etdirilməsi sahəsində mühüm rol oynayır. Problemlərin araşdırılması və onların aradan qaldırılması yönündə görülən tədbirlər nəticəsində turistlərin sayında artışı, ölkənin digər inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən tanınması Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində eləcə də xalqın rifah səviyyəsinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Metodologiya - tədqiqat işində analiz, sintez, statistik, iqtisadi və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri - Tədqiqat işi aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir:

- ✓ Bəzi dəlillərə əsaslanan tövsiyələr, Azərbaycanda turizm sənayesi infrastrukturunun daha da inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir;
- ✓ Hal-hazırda respublikada turist bazarının formalaşma mərhələləri yerləşir. Daimi turistlərin yeni iş formasını axtarmaq lazımdır.

Fikrimcə, səyahət şirkətlərinin əsas vəzifələri aşağıdakı kimi olmalıdır:

- istirahət və səyahət imkanlarının tam və geniş əhatə dairəsi, bütün mövcud turlar, turizm mərkəzlərinə istirahət və s;

- bu məlumatların reklam vasitəsilə təşviqi;

- turist məhsulunun satışına uyğun olaraq bazar iqtisadiyyatına xas olan müasir ticarət üsulları;

- turizmin yeni növlərinin inkişafı üçün ehtiyatların axtarışı təklifləri.

Gənc azərbaycanlı turist şirkətləri birliyi effektivliyi, tədbirlərin effektivliyini, mənfəəti, peşəkarlığı maksimuma çatdırılmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirməlidir.

Gələcəkdə də turizm infrastrukturunun inkişafı sahəsindəki problemləri həll etmək üçün aşağıdakı sahələrdə iştirak edilməlidir: kurort biznesinə, otel biznesinə, yeni bir turistin yaradılması komplekslərinə.

Açar sözlər: *turizmin inkişafı, gəlmə turizm, beynəlxalq turizm, turizm sektoru, Azərbaycanda turizm*

Giriş

Turizm, çox geniş yayılmış və kütləvi açıq fəaliyyət növüdür. Hər il minlərlə insan səyahət həvəskarları sırasına daxil olur. Kruvaziyer, sanatoriya və istirahət evlərində istirahət etmək, bədəni gücləndirmək və yorğunluqdan xilas olmaq üçün son dərəcə vacibdir.

Azərbaycan turizmin inkişafı üçün çox böyük potensiala malikdir. Təbiət, iqlim, tarixi abidələr, mətbəximiz, xalqımızın zəngin mədəniyyəti və digər amillər turizmin bir çox sahəsinin inkişafı üçün əsas yaradır.

Azərbaycanda mineral sular, isti bulaqlar və çamur banyolarının mövcudluğu yalnız istirahət üçün deyil, həm də müalicə məqsədi üçün də gözəl imkanlar yaradır. Dünyadakı yeganə tibbi Naftalan (ağ) neft dünya şöhrətini qazandı.

Turizmin dərəcəsi müxtəlif məqsədlərlə xarici mühiti səyahət etmək üçün əhalinin ehtiyaclarını, bir turist məhsuluna tələbatın və turist axınının xidmətinin işini təmin etdiyi zaman ölkədə müvafiq şəraitin mövcudluğundan asılıdır. Əlverişli xarici mühitin mövcudluğu cədvəl 1.1-də göstərilən siyasi, iqtisadi, sosial, texniki, mədəni, təbii, ekoloji amillərdən ibarətdir. Onlar müəyyən bir sahədə turizmin inkişafının texniki-iqtisadi əsaslandırılması və həyata keçirilməsinin öyrənilməsində PEST təhlilinin əsasını təşkil edirlər.

Cədvəl 1.1. Daxili və Gəlmə turizmin inkişafına kömək edən amillər

Faktor qrupları	Faktorlar
Siyasi	Demokratik hüquqi dövlətin mövcudluğu. Ölkələr arasında diplomatik münasibətlər. Əməkdaş viza rejimi. Ehtiyacı gömrük rejimi. Xarici vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi
İqtisadi	İctimai gücdə iştirakı inkişaf sistemi, rabitə sistemləri, rabitə infrastrukturunun inkişafı, turist xidməti, infrastruktur qiymətlərinin bütün iqtisadi artımı, inflyasiya nisbəti kimi turizm sənayesinin inkişafı, yerli və gələn turist axını səviyyəsinin əldə edilməsi, yol şəbəkəsinin mövcudluğu və keyfiyyəti.
Sosial	İnkişaf edilmiş nəqliyyat sistemi. Aşağı büdcə sərnixin daşımaqlarının inkişafı(aviasiya və s.). Yaşayış obyektlərinin mövcudluğu və keyfiyyəti (otel daxil olmaqla). Təklif olunan xidmətlərin növləri, çeşidi və keyfiyyəti. Turizm sektorunun obyektlərinin ödənilməsi. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və valyuta məzənnələri. Əhalinin gəlir səviyyəsi.Sosial sərvətin artması.
Mədəniyyət	Ölkənin əlverişli görünüşü. Şəhərləşmə dərəcəsi. Əhalinin rifah səviyyəsinin ölkə həyatında və əmin-amanlığında bir faktor kimi qiymətləndirilməsi. Mədəniyyət səviyyəsi, sağlamlığı, gəlirləri, bilişsel fəaliyyətə qatqı təmin edir. İş vaxtının azaldılması. Boş vaxt məbləğinin artırılması. Əhalinin hərəkətililiyinin artmasında bir amil kimi texniki nailiyyətlərin inkişaf etdirilməsi. Xarici valyutaların ölkənin ərazisində hərəkət azadlığı, yerli əhalinin təhlükəsizliyinə qarşı dözümlülük.
Təbii	Turizmin müxtəlif növlərinin (istirahət, kənd, landşaft, aktiv turizmin müxtəlif növləri) inkişafına kömək edən müxtəlif təbii landşaftlar. Diversified iqlim zonaları. Müxtəlif sağlamlıq faktorları.
Ətraf mühit	Təbii mühit, hava, su və s. Təmizlik və ya çirklənmə dərəcəsi.

Mənbə: Asanova İ.M., Trofimova RV, Semuxina EV Rusiyada daxili və xarici turizmin inkişafına kömək edən amillər "Konsepsiya" elmi-metodik elektron jurnal (2015)[4].

Qeyri-iqtisadi amillər turizmin inkişafı üçün potensial imkanlar yaradır. Bura landşaftların, istirahət zonalarının, mədəni yerlərin, ibadət obyektlərinin, orijinal mədəniyyətin,

memarlıq, təhsil, elm, tibb müəssisələrinin və s. həmçinin viza rejimi, təhlükəsizlik, xidmət keyfiyyəti, millətlərarası münasibətlər, turizm sahəsində dövlət siyasəti, ətraf mühitin vəziyyəti daxildir. Sonradan sənaye dövründə maddi rifah və rahatlıqla yanaşı, duyğu və təəssüratlar da əhəmiyyət qazanır, bu da turizmin inkişafında bir faktordur.

Səyahətin həyata keçirilməsinin amili kimi aşağıdakı səbəblər əsas götürülür: Reklam, ailə statusu, maliyyə, istirahət etmək arzusu, macəra arzusu, tarixi nöqtəyi nəzərdən maraqlı, mədəni tədbirlərə və idman tamaşalarına maraqlı, biznes səfər və s. daxildir.

İqtisadi faktorlar potensial imkanlar fonunda turizmin inkişafının real imkanlarını müəyyənləşdirir. Əlverişli amillər varsa, turizm mövqeləri güclənir. Turizmin inkişafı ilə "turizm intensivliyi", "ölkələrin turist balansı" (müəyyən bir ölkədə əcnəbilərə satılan malların və xidmətlərin dəyərinin və həmin ölkənin vətəndaşlarına satılan malların və xidmətlərin dəyərinin nisbəti) kateqoriyaları əlaqəlidir.

Daxili və gəlmə turizmin inkişafına mane olan əsas amillər aşağıda qeyd edilmişdir:

➤ Zəif inkişaf etmiş və ya etməmiş mühəndislik infrastrukturunu (enerji, su, nəqliyyat, təmizləyici qurğu, taxtalar, bankların qorunması və s.);

- zəif inkişaf etmiş turizm infrastrukturunu (turizm sinif və istirahət obyektlərinin yaşayış obyektlərinin çatışmazlığı, olmaması və ya pis vəziyyətləri, ekran obyektləri, yolkənarı infrastruktur);

- investorlar üçün mövcud kredit alətlərinin olmaması;

- keyfiyyətin aşağı olması;

- peşəkar kadrların olmaması;

➤ Ölkələr arasında artan rəqabət səviyyəsi;

- yerli turist məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin az olması;

Ölkənin iqtisadiyyatı üçün "turist balansı", "aktiv" (İsveçrədə, Tailandda olduğu kimi, turist balansının müsbət tarazlığı ilə) və ya "passiv" (turist balansının mənfi tarazlığı ilə Almaniya və Rusiyada olduğu kimi) balansla bölünür. Ölkə əhalisinin 50% - dən çoxu ildə azı bir səfər edərsə, ölkədə "kütləvi" turizmin təbiəti olur.

Turist axınları bir sıra təbii (coğrafi yerlər, iqlim və s.) və humanitar faktorlara (tarix, sosial davranış, vərdişlər və s.) bağlı olaraq turizm mərkəzləri ilə sıx bağlıdır. Müəyyən coğrafi sahələrdə turist axınının cəlbediciliyi ilə birləşməsi bu axınları iqtisadi və sosial cəhətdən təsir edən turizm mərkəzlərini təşkil edir. Turist axınları - pulsuz vaxt, istirahət, səyahət etmək məqsədilə xüsusi mərkəzlərə göndərilən turist qrupları qrupudur. 1980-ci illərdə aşağıdakı turist axınları mövcud idi:

➤ Meridional (Şimal-Cənub) - Şimali və Mərkəzi Avropadan Aralıq dənizinə və Afrikaya; Şərq - Qərbdən Avropaya Yaxın Şərq və Asiyadan;

➤ Atlantik - Qərbi Avropadan Şimali Amerikaya; Şimali Amerikadan Avropaya; Şimali Amerikadan Mərkəzi və Cənubi Amerikaya;

➤ Asiya - Yaponiyadan Avropaya və Amerikaya; digər Asiya ölkələrindən qonşu ölkələrə;

➤ Pasifik - Avstraliya və Yeni Zelandiyadan Avropaya və Şimali Amerikaya; Yaponiyadan Sakit okean hövzəsinə qədər.

Ən sıx turist axınları onların QKD ərazisindən keçir; bu, bütün SCS üçün tipikdir. Əlverişli amillərin olması ayrı-ayrı bölgələrin və ölkələrin dünya turizmində rəhbərliyinə gətirib çıxarır və arzuolunmaz amillər turist axınını azaldır.

Statik, zaman dəyərində sabitdir. Bu qrup əsasən təbii və mədəni-tarixi resursların miqdarı və keyfiyyəti ilə ifadə olunan ərazinin istirahət və resurs potensialını əks etdirir. Bura dinamik - siyasi, sosial-demoqrafik, maliyyə və iqtisadi, maddi-texniki və s. daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, insanın həyatının stereotipinin statikdən dinamikə dəyişməsi kütləvi xarakter daşıyır

(Azərbaycana turist axını “ Səs” qəzeti).

Statik, zaman dəyərində sabitdir. Bu qrup əsasən təbii və mədəni-tarixi resursların miqdarı və keyfiyyəti ilə ifadə olunan ərazinin istirahət və resurs potensialını əks etdirir. Bura dinamik - siyasi, sosial-demoqrafik, maliyyə və iqtisadi, maddi-texniki və s. daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, insanın həyatının stereotipinin statikdən dinamikə dəyişməsi kütləvi xarakter daşıyır.

Təbii və iqlim amilləri - turistləri zəngin və rəngarəng təbii və istirahət resursları, indented sahil körfəzləri, daxili dənizlərin, dəniz çimərlikləri, sıx çay şəbəkəsinin mozaik landşaftları, sahil və dağ dekorasiyası cəlb edir.

Mədəniyyət və tarixi amillər - tarixi və memarlıq abidələri bir sıra maddi və mənəvi mədəniyyətin yüksək səviyyəsi və əhalinin milli və dini tərkibi, yüksək təhsil səviyyəsi, regionda və dünyanın digər əsas regionları ilə mədəni və uzun ənənəvi əlaqələrin mövcudluğudur.

Tətil istiqamətlərinin cəlbediciliyi əsasən bu amillər tərəfindən müəyyən edilir. Təsadüfi deyildir ki, isti bir iqlimlə birlikdə cənub bölgələri "turizm səfərlər" məqaləsində sadalanır, bütün Skandinaviya ölkələrində, hətta Skandinaviyanın zəngin ölkələrində də tarazlıq mənfi olur. Tarixi və mədəni resursların əhəmiyyəti təhsil səviyyələri və insanların bilik ehtiyacları ilə artır.

Coğrafi mövqe faktorları bütün növlərində fəaliyyət göstərir: fiziki-coğrafi mövqe, təbii və istirahət resurslarından ibarətdir; xüsusilə əsas turizm bazarları ilə bağlı iqtisadi və coğrafi vəziyyət; nəqliyyat və coğrafi mövqeyə sahib olan turistlər və geosiyasi mövqe üçün son dərəcə cəlbedicidir çünki beynəlxalq gərginlik mərkəzlərinə və xüsusilə hərbi münaqişələrə yaxınlıq turistlərin əsas "qorxu" səbəbidir.

Ölkədəki siyasi vəziyyəti bütün digər dinamik amilləri müəyyənləşdirir. Krizlər, siyasi qeyri-sabitlik, iqtisadiyyatın militarizasiyası, turist formalitələrinin sərtləşdirilməsi, valyuta məzənnələri və s. bunlar dövlət siyasətinin nəticələridir.

Mühüm bir siyasi amil turizmə və digər beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində əməkdaşlıq üzrə dövlətlərarası və hökumətlərarası sazişlər sahəsində dövlət siyasətidir.

Turizmlə bağlı dövlətin xüsusi siyasəti turizm fəaliyyətinin normalarını, planlaşdırma, reklam, idarələr vasitəsilə turizmə nəzarət etməkdə özünü göstərir.

Turizm siyasəti ölkənin siyasi rejimi ilə sıx bağlıdır və hökumətin üç səviyyəli müdaxiləsini müəyyənləşdirir:

- Tam müdaxilə - demokratik azadlıqlar olmadığı totalitar bir dövlət qurmaq, burada özəl sektorun təşəbbüsü görünmür. Dövlət turizm fəaliyyətinin bütün funksiyalarını monopolizə edir;
- Qismən müdaxilə - fəal iqtisadi fəaliyyətlə xarakterizə edilən ən demokratik ölkələrdə qeyd olunur; Dövlət təşkilatı strukturlar vasitəsilə turizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsində daha çox və ya az dərəcədə müdaxilə edir və özəl sektoru bazar iqtisadiyyatı əsasında xidmət sahələrində müəssisələrin qurulması azadlığını tərk edir;
- Kiçik müdaxilə - praktik olaraq turizm fəaliyyətinə müdaxilə etməyən siyasi rejimlər üçün bu sahədə təşəbbüs göstərərək, rəqabətli bazarda fəaliyyət göstərən özəl sektorlara müdaxilə;

Sosial-demoqrafik amillərə yaş, məşğulluq, nikah yaşı, pensiya yaşı, turistlərin sosial tərkibinin genişlənməsi, təhsilin səviyyəsi, əhalinin estetik tələbləri, ödənişli məzuniyyət müddətinin artması, cəmiyyətdə maddi və mənəvi ehtiyaclar, şəhərləşmə və s. aiddir.

Maliyyə və iqtisadi amillərə ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti, maliyyə sabitliyi, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi, şirkətin turizm xərcləri üçün ayrılan vəsaitlərin payı, malların qiymətləri və s. aiddir.

Turizm sənayesində xüsusi yer yaşayış və iaşə müəssisələri tərəfindən işğal olunur. Turistlərin cəlbediciliyi otel və restoran xidməti səviyyəsindən böyük ölçüdə asılıdır. Ancaq

turizm sənayesi, xüsusilə yaşayış və qida müəssisələri, il ərzində turist xidmətlərinə tələbatın dəyişməsi ilə (mövsümi) yaşayış və ərzaq xidmətlərinin saxlanması xərclərinin və onların xidmətlərinin artırılmasına gətirib çıxarır.

Bu amillər əsasında və Dünya Turizm Təşkilatının statistikalarını təhlil edərək, turizmin daha da inkişaf etdirilməsi üçün proqnoz vermək mümkündür. Bu proqnozlara görə bölgələr üzrə turizmin inkişafı qeyri-bərabər olacaqdır: Asiya və Sakit okean ölkələrində, Avropada və Şimali Amerikada ən yüksək dərəcələr gözlənilir, onlar qlobal səviyyələrdən daha aşağı olacaq. Beləliklə, yaxın gələcəkdə turizm dünya iqtisadiyyatının ən gəlirli sahələrindən biri olaraq qalacaqdır.

Müasir şəraitdə ərazi problemlərinin həllində və inkişafında turizmin təşkili, inkişafı və integrasiya olunmuş iqtisadi idarə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma və integrasiya proseslərinin möhkəmləndirilməsi baxımından, davamlı inkişafın və fəaliyyət sahəsinin mühüm amilindən biri olan turizmin bir sıra kompleks problemli vəziyyətləri və idarəetmə mexanizmləri ilə əlaqəli dəyişikliklər meydana gəlir.

Azərbaycanda turizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Ölkənin müəyyən bölgələrində turizmin səmərəli təşkili və inkişafı problemlərinin həlli ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin təbii şəraitin, turist resurslarının və iqtisadi vəziyyətin, strukturun və tarixi inkişafın təbiətindən asılı olaraq, hər bir bölgə öz fərdi xüsusiyyətlərinə malikdir. Turizmin iqtisadi əsasları, potensial imkanları və bu sahələrdə iqtisadi potensialın cəlb edilməsi və onların birgə istifadə istiqaməti daxil olmaqla, istifadəsini müəyyən edir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafında turizm əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkələr arasındakı əlaqələrin intensivliyi münaqişələrin riskini azaldır. Turizmdən alınan gəlirlər əhalinin müxtəlif segmentləri arasında paylanılır. Turizm bir çox iş yeri yaradır və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Turizm xidmətlərini lazımi səviyyədə təmin etmək, iş yerlərinin sayının artmasına gətirir (eyni zamanda hər bir xarici turistdən alınan gəlir 1 ton xam neftin satışından əldə edilən gəlirdən daha böyükdür).

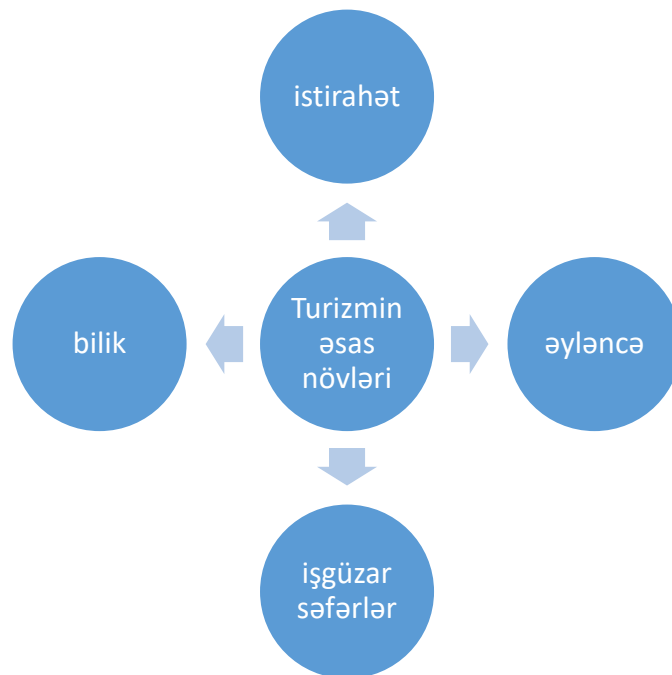
Son vaxtlar yerli və xarici turizmin inkişaf səviyyəsi bir-birinə yaxınlaşdı. Turizm sahəsindəki siyasət, viza, gömrük və başqa formalitenin sadələşdirilməsi turizmin inkişafına kömək edir. Məsələn, Qərbi Avropa ölkələri tərəfindən bağlanmış Şengen müqaviləsi iştirakçı ölkələr arasında gömrük formalaşdırmalarını sadələşdirdi və turistlər bu ölkələrin ərazilərində sərbəst şəkildə hərəkət edə bilirlər [3].

Turizm iqtisadiyyatın digər sahələri ilə bağlı çox xüsusi üstünlüklərə malikdir: turizmə qoyulan vəsait qısa müddətdə ödənilir. Turizm tarixi abidələrin qorunmasını, şəhər və kəndlərin yaxşılaşdırılmasını, yolların tikintisini, infrastrukturun inkişafını tələb edir. Turizmin inkişafı bir çox iş yeri yaradır, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişafını sürətləndirir.

Son illərdə Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən beynəlxalq turizm, 4,3% orta illik artım təmin edir. Hal-hazırda beynəlxalq turizm (göstərilən bütün xidmətlərin 1/3-i bu turizmin payına düşür) qlobal iqtisadiyyatda aparıcı fəaliyyət növlərindən biridir. Bəzi ölkələrdə dövlət büdcəsinin 30-40% turizmə (Meksika, Sinqapur, Tayland Ştatları milli gəlir və digər gəlirlərin 80%-i turizm tərəfindən təmin olunur) görə formalaşır.

Beləliklə, UNWTO proqnozlarına görə, 2020-ci ildə turizm gəlirləri 1,5-2 milyard dollar təşkil edəcək. Bu, planetdəki insanların turizm proseslərində fəaliyyətinin 2-3 dəfə artacağını göstərir [2].

Sosial faktorların ən vaciblərindən biri də turizmin inkişafını sürətləndirir və turizm sənayesinin inkişafı sosial problemlərin həllinə müsbət təsir göstərir (şəkil 1.1).

Sxem 1.1. Turizmin əsas növləri

Mənbə: <http://portal.azertag.az/ru> sayıtının məlumatları əsasında müəlliflər hazırlamışdır

Regionlarda yeni iş yerləri açılır, mədəniyyətlərin mübadiləsi, kommunikasiya və infrastruktur inkişaf etdirilir, turist fəaliyyəti bölgələrdən ölkənin böyük şəhərlərinə qədər miqrasiya axını azalır. Daxili turizmin inkişafı ölkənin iqtisadiyyatının və yerli infrastrukturunun inkişafında mühüm rol oynayır, xarici turist axınının artmasına kömək edir. Turizmin inkişaf tendensiyalarının təhlili göstərir ki, yüksək səviyyədə reklam və informasiya texnologiyalarına malik olan ölkələrdə təbii iqlim, iqtisadi, sosial və siyasi faktorlarla yanaşı turizm sürətlə inkişaf edir.

Dünyada turizmin əsas növləri: istirahət, əyləncə, işgüzar səfərlər və bilik turizmidir. Bu turistlərin istehlakçıları turistlərin ümumi sayının 70% -ni təşkil edir. Beynəlxalq turizm inkişafında tendensiyaların təhlili göstərir ki, turist axınındakı kəskin regional fərqlər var. Son illərdə turistlərin çoxu öz bölgələrinə səyahət etməyi üstün tuturlar. Beləliklə, Avropanın 90%-i, Amerikanın 72%-i, Afrika turistlərinin 45%-i, Asiya və Sakit okean ölkələrindən olan turistlərin 75% -i, Yaxın Şərq turistlərinin 60%-i və Cənubi Asiyadan turistlərin 55%-i istirahət edirlər [9].

İqtisadiyyatın alternativ sektorlarının inkişafı üzrə dövlət proqramları iqtisadi inkişafın tədricən keçidini həyata keçirmək və ölkənin enerji resurslarının ixracına asılılığını azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət proqramının mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi "yol xəritəsi" Azərbaycanın inkişafı üçün on ildir ki, bir strategiyadır. Bu, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, o cümlədən turizmin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Qədim dövrlərdən bəri Azərbaycan Böyük İpək Yolu marşrutunda mühüm dayanma nöqtəsi olan bir ölkə kimi tanınır. Şərq və Qərb xalqları arasında əsrlər boyu əlaqələr xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına yardım, bu yolla dünya sivilizasiyasının inkişaf etdirilməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edərək mədəniyyət mübadiləsini təbliğ etmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycan Şərq və Qərbdə bir sıra ölkələrlə sıx ticarət əlaqələri qurmuşdur. Şirvandan neft, ipək (xammal kimi), sənaye məhsulları, zəfəran, duz və s. nəql edilmişdir. Azərbaycanda ən qədim şəhərlərdən biri olan Bakı orta əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Şərqi məşhur ticarət mərkəzlərindən biri idi. Onun iqtisadiyyatının əsasları neft və duz istehsalı, həmçinin zəfəran,

çılpaq və s. becərilməsi idi. Şəhərin inkişafında karvan və su yolları ilə bu malların Şərqdən uzaq ölkələrə nəql edilməsi mühüm rol oynamışdır.

Turizm sənayesi birbaşa turist müəssisələrinin fəaliyyətindən, sənaye sahələrinin inkişaf səviyyəsindən, turizm sənayesinə dolayı təsir göstərən xidmətlərin və xüsusilə bölgədə mövcud infrastrukturun səviyyəsindən asılıdır. Buna görə turizmin bölgənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsiri, eləcə də əməliyyat müəssisələrinin və infrastrukturun müəyyən edici amilləri kimi öyrənilməsinə ehtiyac var. Azərbaycanın Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi bölgəsində yuxarıda göstərilən məsələlər böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki bu region ölkənin ən vacib turizm zonalarından biridir. Buna baxmayaraq, bu istiqamətdə geniş araşdırmalar aparılmayıb. Bu baxımdan turizmin biznes fəaliyyətində, istehlakında və əhalinin gəlirlərinin yaranmasında rolunun müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Buna görə potensial imkanların müəyyən edilməsi ilə turizm və əlaqəli sənaye vəziyyətini qiymətləndirmək lazımdır. Eyni zamanda regionun sosial-iqtisadi inkişafına kömək edə biləcək yeni növ və fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirmək lazımdır [6].

Turizm, ölkənin və onun bölgələrinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Turizmin ictimai həyatın təsirinə iqtisadi, sosial və humanitar baxımdan baxıla bilər. Turizmin iqtisadiyyata təsiri bu sənayenin növləri və istiqamətlərindən asılı olaraq müxtəlif səviyyələrdə ifadə olunur. Turizmi sahibkarlıq fəaliyyəti hesab edərsək, bu baxımdan turizmin hər bir müəssisəsi öz müştərilərinə məhsul və xidmətlər təqdim edən, öz işçilərinin maaşlarını və digər ödəniş növlərini ödəyən, səhmdarları mənfəətlə təmin edən, dövlətə vergiləri ödəyən öz maraqlarına sahib fəaliyyət kimi təqdim edə bilərik.

Turizm, istehlakçı məzmununun ifadə edildiyi müxtəlif mal və xidmətlərə yeni bir tələb formasının ortaya çıxmasına kömək edir. Yerli sənaye istehsalçıları öz məhsullarını istehlakçıların tələbatı səviyyəsində doğru miqdarda təqdim etməlidirlər. Yerli sənaye məhsullarının satışının artması ilə yerli əhalinin yaşayış səviyyəsi artmaqda davam edir. Turist axını sayəsində, bir çox yerli müəssisəsinin mənfəəti artmaqdadır: muzeylərin, tamaşaların və sərgilərin təşkilatçıları, film sənayesi və s. Bunun sayəsində müvafiq vergilər ödənilir və bununla da əhalinin gəlirləri artmaqdadır. Gəlirlərin artışı əsaslı rollardan biridə nəqliyyat müəssisələridir, çünki kütləvi nəqliyyatda sənişin dövriyyəsi, taksi artımı, avtomobil və avtobusların icarəsi və s. artır.

Turizm ölkəyə və bölgəyə xarici valyuta daxilolmalarına yardım edir. Bu, yalnız tur paketlərinin satışı ilə deyil, həm də turistlər tərəfindən ödənilən gündəlik xərclər və əlavə xidmətləri təmin etməklə təmin edilir, çünki turist valyutaları valyuta birjalarında təmin edilir. Turizmin sosial əhəmiyyəti turistlərin istehsal prosesində və ev təsərrüfatında fəaliyyətini itirmiş enerjinin bərpasında əks olunur. Turizm insanların fiziki və psixoloji stressdən xilas olmasına kömək edir. Turizm, psixofizioloji resursları və işlə məşğul olma qabiliyyətini bərpa edə bilər. Turizm, sərbəst vaxtınızı səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, bu cür fəaliyyət ümumiyyətlə ətraf mühitə təhlükəsiz sayılır. Bunlarla birlikdə turizm, yeni iş yerlərinin yaradılması və işsizliyin azalmasına gətirib çıxarır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm sənayesi başqa regionlardan yeni işçi qüvvələrini cəlb etməyə kömək edir. Eyni zamanda, turizm birbaşa və dolayısi ilə bölgədə yaşayan həyat səviyyəsinə təsir göstərir və bu, yerli əhalinin gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarır. Vətəndaşları boş vaxtlarda müsbət fəaliyyət formalarına cəlb etməkdir. Bu onları mənfi hallardan qaçırr. Turist fəaliyyəti ətraf mühitin fəaliyyətini təşviq edir, çünki bu sahənin inkişafı ətraf mühitin qorunmasında maraqlıdır.

Turizm ölkənin coğrafi-strateji yeri və təbii ehtiyatlarından tamamilə asılı olan dövlətin iqtisadi həyatının tərkib hissəsidir. Hər il 27 sentyabr Dünya Turizm Günü qeyd olunur. [8]. Azərbaycan dünyanın qlobal rəqabət qabiliyyəti baxımından 148 ölkə arasında 39-cu yerdə yerləşən turizm sahəsində inkişaf edən ölkələrdən biridir. Azərbaycanda turizm Azərbaycan

iqtisadiyyatının sektorlarından biridir. Nisbətən kiçik bir ölkədə var olan neft ehtiyatları və neft gəlirləri turizm sənayesinin əhəmiyyətli inkişafı üçün istifadə olunur.

Cədvəl 1.2-dən görüldüyü kimi 2019-cu ildə Azərbaycana gələn turistlərin sayı 3.170.4 nəfər olmuşdur. 2021-ci ildə ölkəyə cəmi 791.8 min nəfər ziyarət edib. Bunlar əsasən Avropadan, Asiyadan, Şimali Amerikadan və s. ölkələrdən gələn turistlərdən ibarət idi.

Cədvəl 1.2. Azərbaycana gələn turistlərin sayı, min nəfər

S/N	İllər	Qəbul edilmiş turist sayı	2016-cı ilə nisbətən artma və ya azalma, % və ya dəfə
1	2016	2 248,8	-
2	2017	2 696,7	+19,9%
3	2018	2 849,6	+26,7%
4	2019	3 170,4	+40,9%
5	2020	795,7	-64,7%
6	2021	791,8	-64,8%

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məcmuəsi (2022) məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir

MDB vətəndaşları üçün (Türkmənistan və Ermənistandan - Erməni vətəndaşları və erməni mənşəli digər dövlətlərin vətəndaşları istisna olmaqla) Azərbaycana daxil olmaq üçün viza tələb olunmur. Digər ölkələrin vətəndaşları üçün viza özəl və ya hüquqi şəxsdən və ya səyahət agentliyindən dövlət əsasında verilir.

2016-cı ildə yeni vergi azad sisteminin tətbiqi ilə turistlər alqı-satqı üçün daha əlverişli şərait əldə ediblər. Pulsuz vergi xidmətlərindən istifadə edənlər üçün 3 aylıq (90 gün) müddət də məcburidir.

2017-ci ilin noyabr ayında Əmək və Sosial Siyasət Komitəsinin iclası keçirilmişdir. Komitə üzvləri "Turizm haqqında" qanunun 7.1-ci maddəsinin dördüncü bəndinə müəyyən dəyişikliklər edilməsini təklif ediblər.

Komitə sədrinin sözlərinə görə, elektron viza üçün müraciət edən hər bir hüquqi şəxs üçün 3 iş günü müddətində həlli planlaşdırılmışdır. Viza işlərinin icrası və müştəriyə e-poçt vasitəsilə göndərilməsi yalnız vizanın boykot edilməsi üçün lazımı əsaslar olmadıqda mümkündür. Müştəri rədd edildikdə, bu barədə məlumat veriləcəkdir.

Xarici valyuta Azərbaycana gəldikdə elan edilməlidir. Fərdi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş əşyaların, həmçinin qara ləzzətin 3-4 litrə qədər, 600-ə qədər siqaret və dərmanın idxalına icazə verilir. Ölkə daxilində girişdə elan edilmiş şəxsi əşyaları, pulları, qiymətli kağızları, zinət əşyaları, əl sənətləri və malların alınması, 125 qrama qədər qara kürünün çıxarılmasına icazə verilir. Antikaların çıxarılması yalnız müvafiq dövlət orqanlarının icazəsi ilə mümkündür. Ölkənin əxlaqını və dövlət sistemini təhqir edən əşyaların, silah və döyüş sursatlarının (müvafiq icazə olduqda bir ov tüfəngi istisna olmaqla), narkotik vasitələrin və həmçinin ədəbiyyat və video materialların tranzitini qadağan edir.

Paytaxt Bakıdan başqa, Azərbaycanda bir çox istirahət zonası var. Turistlərin kütləvi axınına bu bölgələrin müxtəlif iqlim şəraitləri, habelə flora və faunası kömək edir. Azərbaycan istirahət sahələri baxımından ən məşhurları arasında Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Qəbələ şəhərlərinin tarixi dəyərini qorumağa davam edir. Gəncə şəhərini ziyarət edən xarici turistlərə memarlıq (xüsusilə karvansaralar) və ticarət mərkəzləri ilə tanış olmaq üçün ekskursiya turizm xidmətləri təklif olunur.

Şəki şəhəri memarlıq – Şəki Xanı Sarayı (1763) ilə məşhurdur. Bundan başqa şəhər daxilində türbə, qalalar və dini qurumlar yayılır.

Qədim dövrlərdən etibarən xalq təbabətinin müalicə üsulları Naxçıvan şəhərini sağlamlıq turizminin mərkəzinə çevirdi. Şəhər Duzdağ (1173 metr) duz mədənləri ilə məşhurdur. Şəhərin qurulduğu tarix - təxminən 3500 il əvvələ aiddir.

Hal-hazırda Azərbaycanda geniş yayılmış turizm növlərindən biri inkişaf edir - qastronomik turizm.

Tibb turizmi vasitəsi ilə ölkəni xarici qonaqlarla tanış etmək imkanı geniş yayılmışdır. Sağlamlıq proqramı əsasında xarici ölkədə olduğu müddətdə insanların əsas məqsədi müalicə və ya xəstəliyin qarşısını almaqdır, bu müddət ərzində həm də müxtəlif turistik yerləri ziyarət edir, özünəməxsus arxitektura ilə tanış olur.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda tibb turizminin inkişafının iki səbəbi daha məqsəduyğundur: birincisi, Azərbaycan ərazisində dərman naftalan neftinin unikal yataqları var, ikincisi isə, əlbəttə, xarici qonaqlara göstərmək üçün bir çox yerlər mövcuddur.

Beləliklə, artıq bu gün ölkəmizdə gəlmə turizmin inkişafı üçün əsaslar aktiv olaraq qoyulub. Öz növbəsində, Azərbaycana səfər edən xarici turistlərin də istirahətlərini qarşılayacaq turizm məkanları fəaliyyət göstərir. Bu bir daha Azərbaycanda gəlmə turizminin böyük sürətlə inkişaf etdiyini göstərir və ölkəmiz üçün faydalı olduğunu sübut edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2022.
2. Alieva N.R. Azərbaycanın turizm şirkətləri innovativ inkişaf yolunda: II Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın / AMEA Elmi İnnovasiya Mərkəzinin tezləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı
3. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin mühafizəsini gücləndirmək məqsədi ilə əlavə qayda və əsasnamələrin təsdiq edilməsi haqqında qanun
4. Asanova İ.M., Trofimova R.V., Semuxina E.V. Rusiyada daxili və xarici turizmin inkişafına kömək edən amillər "Konsepsiya" elmi-metodik elektron jurnal (2015)
5. Azərbaycanda turizm (azərb.), www.azerbaijans.com. 19 Aprel 2018-də sınaqdan keçirildi.
6. Əliyeva N.R. Azərbaycan regionlarında turizmin inkişafı və əhəlinin məşğulluğunun təmin olunması problemləri: "Xalq təsərrüfatının problemləri" məqaləsinin toplusu. 4 nömrəli məsələ. Bakı: "İENANA" nəşriyyatı; "Elm". 2007
7. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında "Turizm və onun inkişafı".
8. Гянджа, курорт (рус.). www.alean.ru. Проверено 20 апреля 2018.
9. <http://portal.azertag.az/ru/node/2200>
10. <https://president.az/az/articles/view/21993>

**Рафаел Аскаров
Ниджат Рзаев**

РОЛЬ ВЪЕЗДНОГО ТУРИЗМА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

РЕЗЮМЕ

В статье основные факторы въездного туризма, роль въездного туризма в социально-экономическом развитии, основные направления в Азербайджане и важность его развития и др. объясняется. Кроме того, изучение въездного туризма в Азербайджане играет важную роль в развитии туризма. Увеличение числа туристов в результате изучения проблем и мер, принятых для их устранения, признание страны другими развитыми странами имеет важное

значение во всех сферах экономики Азербайджана, а также в повышении уровня благосостояния населения.

Методология – в работе использовались методы анализа, синтеза, статистического, экономического и сравнительного анализа.

Результаты исследования – Исследовательская работа позволяет получить следующие результаты:

- ✓ Некоторые научно обоснованные рекомендации направлены на дальнейшее развитие инфраструктуры индустрии туризма в Азербайджане;
- ✓ В настоящее время существуют этапы формирования туристского рынка республики. Нужно искать новую форму бизнеса постоянных туристов.
- ✓ На мой взгляд, основными задачами туристических компаний должны быть следующие:
 - полный и широкий спектр возможностей для отдыха и путешествий, все доступные туры, отдых на турбазах и т.д.;
 - продвижение этой информации посредством рекламы;
 - современные методы торговли, характерные для рыночной экономики, в соответствии с реализацией туристского продукта;
 - поиск предложений по ресурсам для развития новых видов туризма.
- ✓ Ассоциация молодых азербайджанских туристических компаний должна реализовать меры, направленные на максимальную эффективность, результативность мероприятий, прибыль и профессионализм.
- ✓ В дальнейшем для решения задач в сфере развития инфраструктуры туризма необходимо задействовать следующие направления: курортное дело, гостиничный бизнес, новые туристские комплексы.

Ключевые слова: развитие туризма, въездной туризм, международный туризм, сектор туризма, туризм в Азербайджане

Rafail Asgarov
Nijat Rzayev

THE ROLE OF INCOMING TOURISM IN SOCIAL ECONOMIC DEVELOPMENT

ABSTRACT

In the article, the main factors of inbound tourism, the role of inbound tourism in social economic development, the main directions in Azerbaijan and the importance of its development, etc. is explained. In addition, the study of inbound tourism in Azerbaijan plays an important role in the development of tourism. The increase in the number of tourists as a result of the investigation of the problems and the measures taken to eliminate them, the recognition of the country by other developed countries is important in all spheres of the economy in Azerbaijan, as well as in increasing the level of the people's well-being.

Methodology – analysis, synthesis, statistical, economic and comparative analysis methods were used in the research work.

Results of the research – The research work allows to obtain the following results:

- ✓ Some evidence-based recommendations are aimed at further developing tourism industry infrastructure in Azerbaijan;
- ✓ Currently, there are stages of formation of the tourist market in the republic. It is necessary to look for a new form of business of regular tourists.
- ✓ In my opinion, the main tasks of travel companies should be as follows:
 - full and wide range of leisure and travel opportunities, all available tours, vacations to tourist centers, etc.;

- promotion of this information through advertising;
- modern trade methods typical of the market economy in accordance with the sale of tourist products;
- search proposals for resources for the development of new types of tourism.
- ✓ Association of young Azerbaijani tourist companies should implement measures aimed at maximizing efficiency, effectiveness of events, profit, and professionalism.
- ✓ In the future, in order to solve problems in the field of tourism infrastructure development, the following areas should be involved: resort business, hotel business, new tourist complexes.

Keywords: *tourism development, incoming tourism, international tourism, tourism sector, tourism in Azerbaijan*

UOT 3.33

Pərviz Məmmədov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,

magistrant

albedo90@mail.ru

Elmi rəhbər: Zakir Əlizadə

İŞSİZLİYƏ ÜMUMİ KONSEPTUAL YANAŞMA

Müasir dövrün global problemləri arasında işsizlik də yer almaqdadır. İşsizlik sağlam iqtisadiyyatların da qarşılaşdığı problemdir və bu təbii hadisədir. Məqalədə işsizlik və onunla bağlı nəzəriyyələr, o cümlədən işsizliyin növləri, işsizliyin dərəcəsinin ölçülməsi metodikası, Fillips əyrisi haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə respublikamızda işsizliyin dövlət tənzimlənməsi və iqtisadi, psixoloji təsirləri təhlil edilmişdir.

Məqsəd – işsizliyə konseptual yanaşılaraq ayrı-ayrı nəzəriyyəçilərin fikirləri təhlil edilərək müqayisələr aparmaqdır.

Metodologiya – tədqiqat zamanı iqtisadi-statistik və tarixi yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycanda əmək bazarının tənzimlənməsi sahəsində dünya təcrübəsində istifadə olunmuş və özünü doğrultmuş effektiv üsullardan istifadə olunur. Dünyada mövcud olan əmək bazarının tənzimlənməsi modellərinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də mövcuddur və bu sahədə dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: işsizlik, məşğulluq, əmək bazarı, iş yerləri, iş götürənlər

Giriş

İşsizlik termini bir insanın fəal şəkildə iş axtardığı, lakin iş tapa bilmədiyi bir vəziyyətə aiddir. ABŞ Əmək Statistikası Bürosunun (BLS) daha konkret tərfi var: işi olmayan, son dörd həftə ərzində fəal şəkildə iş axtaran və işə hazır olan insanların sayı. BLS, həmçinin işsizlik statistikasına müvəqqəti olaraq işdən çıxarılan və işlərinə geri çağırılmağı gözləyən insanları da əhatə edir. İşsizliyə bu formada yanaşılma bu məhfumun insanların bütün həyatı fəaliyyətlərinə təsir göstərən başlıca amil olduğunu deməyə dalalat verir.

Ümumiyyətlə, belə hesab edilir ki, işsizlik, xüsusən də təkrar və ya uzun müddətli işsizlik insanların sosial-iqtisadi həyatına zərərli: bu, təkcə gəliri azaltmır, həm də karyera inkişafına zərər vurur, çünki insanlar getdikcə iş üzrə xüsusi bacarıqlarını itirə bilər [6, s.860].

İşsizlik həm də iqtisadi sağlamlığın əsas ölçüsü hesab oluna bilər. İşsizlik əsas iqtisadi göstəricidir, çünki bu, işçilərin qazancılı iş əldə etmək və iqtisadiyyatın məhsuldarlığına töhfə vermək qabiliyyətini göstərir. Ölkənin iqtisadi uğuru işsizlik səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Aşağı işsizlik səviyyəsi o deməkdir ki, iqtisadiyyat gücünü artırmaq, hasilatı maksimuma çatdırmaq, əmək haqqı artımını sürətləndirmək zamanla həyat standartlarını yüksəldir.

Məşğulluq – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (bundan sonra - şəxslər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və qazanc (gəlir) gətirən hər hansı fəaliyyətidir [1, s.1].

İşsizlik nəzəriyyələri haqqında

İşsizliyin tərfi aydın olsa da, iqtisadçılar işsizliyi müxtəlif kateqoriyalara bölürlər. Ən geniş iki kateqoriya könüllü və məcburi işsizlikdir. Əgər işsizlik könüllüdürsə, bu o deməkdir ki, insan öz istəyi ilə başqa iş axtarmaq üçün işini tərk edib. Qeyri-ixtiyari olanda, o deməkdir ki, bir şəxs işdən çıxarılıb və indi başqa iş axtarmalıdır.

İşsizlər sırasına daxil olmaq üçün işsizlər fəal şəkildə iş axtarışında olmalıdırlar. İşsizlik geriləmə göstəricisidir. Bunun səbəbi, tənəzzüldən sonra işgötürənlərin etdiyi son şey yeni tam ştatlı işçiləri işə götürməkdir. Buna görə də, iqtisadiyyat bərpa olunmağa başlayana qədər işsizlik səviyyəsi aşağı düşməyə bilər [7].

İşsizlik haqqında bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur. Ən geniş yayılmış nəzəriyyələr aşağıdakılardır

1. Maltusçuluq
2. Texnoloji nəzəriyyə
3. Marksiz məktəb
4. Keyns nəzəriyyəsi
5. «Azad sahibkarlıq» məktəbi

Bu nəzəriyyələr əhalinin həddindən artıq artması, texnoloji tərəqqi, kapital yığılması, qeyri-adekvat bazar tələbi və yüksək əmək haqqı dərəcələri kimi məsələləri həll edir. Gəlir nəzəriyyələri daha ətraflı izah edək. Maltusçuluq ingilis iqtisadçısı T.F.Maltusun adından götürülmüşdür. Maltus nəzəriyyəsi qıtlıq, müharibə və ya xəstəlik əhalini azaldana qədər insan əhalisinin qida ehtiyatından daha sürətli böyüdüynü izah etdi. O hesab edirdi ki, son üç əsrdə insan əhalisi artıb.

Maltus gəlirin əsas siniflər arasında bölüşdürülməsini təhlil etmək üçün iki əsas fikirdən istifadə edir:

1. diferensial rentanın klassik nəzəriyyəsi, ev sahiblərinin real gəlirlərini müəyyən etmək üçün;
2. prinsipi real əmək haqqını və mənfəət dərəcəsini müəyyən etmək üçün istifadə etdiyi effektiv tələb.

Maltusun nəzəriyyəsi çox sadədir. Öz sözləri ilə desək: “Təbiətinə görə insan qidası yavaş arifmetik nisbətdə artır. İnsanın özü istək və pislik ona mane olmadıqca sürətlə həndəsi nisbətdə artır. Sayların artımı mütləq yaşayış vasitələri ilə məhdudlaşır, güclü və aşkar yoxlamalarla qarşısı alınmasa, yaşayış vasitələri artdıqca əhali daim artır” [8].

Demoqrafik nəzəriyyə göstərir ki, yüksək məhsuldarlığa üstünlük verən əhali yüksək əhali sayı və aşağı rifah vəziyyətinə doğru hərəkət edəcək. Nəticə etibarlı ilə əhalinin tarazlıq ölçüsü daha yüksəkdir və orta (həmçinin ümumi) rifah, rifahın dəyərinin orta (və ya ümumi) görünüşündən irəli gələn optimal əhalinin sayından aşağıdır. Beləliklə, qeyri-məhdud reproduktiv hüquqlar nəzərə alınmaqla, yüksək məhsuldarlığa üstünlük verən populyasiyalar üçün resurs mövcudluğu əhalinin son sayını tənzimləyəcək.

Texnoloji işsizlik insanların innovativ istehsal prosesləri və əməyə qənaət edən təşkilatlar sayəsində işsiz iş axtarması vəziyyətidir

Texniki tərəqqinin səbəb oduğu kütləvi işsizlik ilə əlaqədar olan nəzəriyyələrdən biridə texnoloji işsizlikdir. Bu nəzəriyyə 1954-cü ildə Vyanada keçirilmiş tam məşğulluğun təmin edilməsinin vasitə və yolları haqqında diskussiyalarda müdafiə olunmuşdur. Texnoloji işsizlik termini elmə ilk dəfə C.M.Keyns tərəfindən 1930 cu ildə gətirilmişdir.

Texniki tərəqqi, müxtəlif peşə sahələrində avtomatlaşdırma və istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi ehtiyacını azaldır. Yenilik bir şirkətin və ya sənayenin mövcud biznes modelini pozan texnologiyadır. Misal üçün, elektrik dəzgahları sənətkarların işini azaltdı, İnternet ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrini əvəz etdi və mikroçiplər mobil telefonların

istehsalına imkan verdi. Şumpeter innovasiyaları dağıdıcı yenilik adlandırırdı.

David Rikardo klassik iqtisadçılar arasında bu məsələnin müzakirəsinə özünün “Siyasi iqtisadın prinsipləri”nin üçüncü nəşrinə “Maşınlar haqqında” yeni fəslə daxil etməklə başladı. Rikardonun maşınların tətbiqinin uzunmüddətli perspektivdə işçi qüvvəsinə tələbin azalması ilə nəticələncəyi qənaətində idi. Marks “Kapital” əsərində bu anti-Rikardiyan arqumentləri ironik şəkildə “kompensasiya nəzəriyyəsi” adlandırdı və bu adla iqtisadi fikir tarixinə daxil oldular. o, birincisi, ən əsası, kompensasiya mexanizmi onunla bağlıdır ki, mükəmməl rəqabət şəraitində əmək məhsuldarlığının artması malların qiymətlərinin proporsional azalmasına gətirib çıxaracaq və bu da öz növbəsində onlara əlavə tələbi stimullaşdıracaqdır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif texnologiyalar müxtəlif adi peşə qruplarına eyni dərəcədə təsir göstərə bilməz. Məsələn, əksər hallarda adi intellektual iş formalarının (məsələn, ofis işçiləri) yox olmasına töhfə verən kompüterləşdirmədən fərqli olaraq, robotlaşdırma adi fiziki iş formalarının (mexanizm operatorları kimi) yox olmasına kömək edir. Müvafiq olaraq, onların iş strukturunda yaratdığı dəyişikliklər mütləq üst-üstə düşməyəcəkdir. Beləliklə, bir sıra tədqiqatlarda robotlaşdırmanın, kompüterləşdirmədən fərqli olaraq, aşağı ixtisaslı işçilərə tələbatın azalmasına və yüksək ixtisaslı işçilərə tələbin artmasına gətirib çıxardığı, lakin orta səviyyəli işçilərə tələbatın azalmadığı iddia edilir [5, s.93].

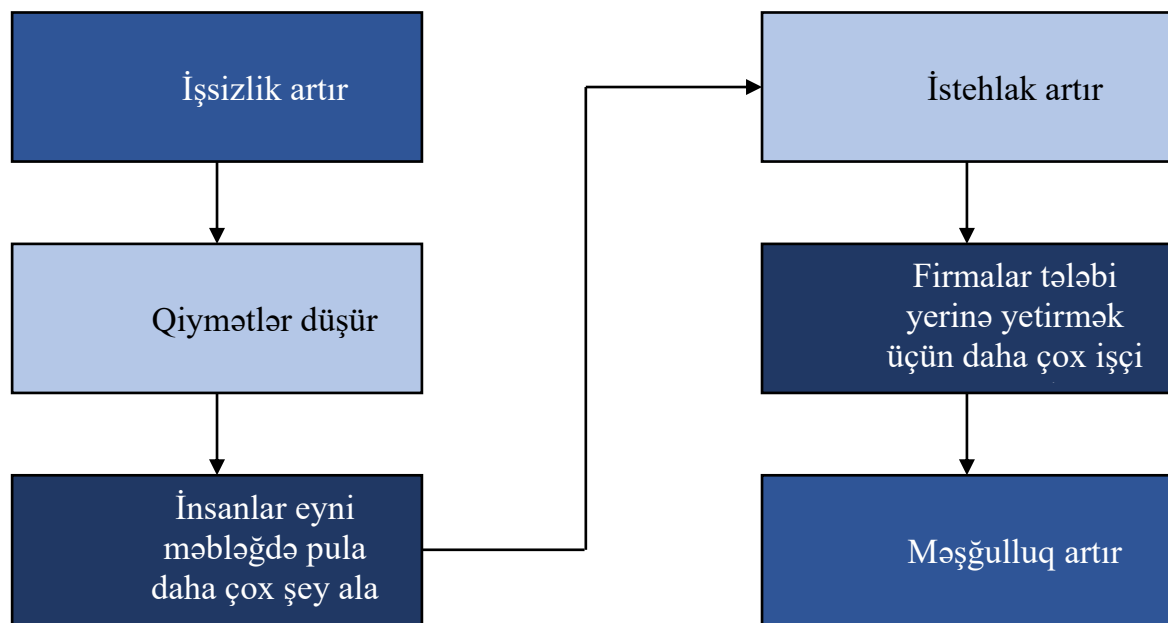
Karl Marksa görə, işsizlik qeyri-sabit kapitalist sisteminə xasdır və dövrü olaraq kütləvi işsizlik böhranları gözlənilməlidir. İlk baxışdan işsizlik səmərəsiz görünür, çünki işsiz işçilər mənfəəti artırmır. Bununla belə, işsizlik qlobal kapitalist sistemində sərfəlidir, çünki işsizlik sahiblərin nöqtəyi-nəzərindən xərclər olan maaşları aşağı salır. Bu nöqtəyi-nəzərdən aşağı əmək haqqı iqtisadi rentaları azaltmaqla sistemə fayda verir. Bununla belə, işçilərə fayda vermir. Kapitalist sistemlər işçilərin ədalətli əmək haqqı tələblərini aşağı salan işsizliyi davam etdirməklə əmək bazarını ədalətsiz şəkildə manipulyasiya edir. İşçilər bir-birinə qarşı dururlar ki, sahiblər üçün qazancın artmasına xidmət edirlər.

Marksın fikrincə, işsizliyi daimi olaraq aradan qaldırmağın yeganə yolu kapitalizmi və əmək haqqı uğrunda məcburi rəqabət sistemini ləğv edib sosialist və ya kommunist iqtisadi sistemə keçmək olardı.

İşsizliyə Keynsçi yanaşmanın əsasını makroiqtisadi siyasət təşkil edirdi. Keyns bunu təklif etdi ağıllı şəkildə hazırlanmış siyasətlərin tətbiqləri tam məşğulluğu yaradır və qoruyur [6, s. 11]. Keynsə görə, işsizlik məcmu tələbin qeyri-kafi olması nəticəsində yaranır. Keynsçi işsizliyin mahiyyəti odur ki, firmalar daha az əmək tələb edir, çünki fərdlər az mal tələb edirlər. Keynsə görə hökumətlər işsizlik problemini həll etmək üçün bazarlara siyasətlə müdaxilə etməlidirlər. İşsizliyin aradan qaldırılmasına görə hər cür əmək haqqının azaldılması metodlarının əleyhinə çıxmışdır. Müəyyən işsizlik səviyyəsini saxlamaqla, tam məşğuliyyətin həyata keçirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmişdir. İstehsal miqyası ilə istehlakın miqyası arasındakı birbaşa əlaqəni izah etməklə, gəlirlərin artım səviyyəsini göstərmişdir.

A.Piqu, məcmu tələbin azalması səbəbindən deflyasiya dövrlərinin öz-özünə düzələcəyini iddia edərək Keynsçi iqtisadi nəzəriyyəyə qarşı çıxan ingilis iqtisadçısı idi. Deflyasiya sərvətin artmasına səbəb olacaq, xərclərin artmasına səbəb olacaq və beləliklə, tələbin azalmasına düzəliş edəcək. Əksinə, inflyasiya zamanı qiymətlər yüksəlir, sərvət və istehlak azalır, istehsal və məşğulluq azalır, məcmu tələb də aşağı düşür.

Azad sahibkarlıq məktəbinin nümayəndələrinin işsizlik haqqında fikirləri bir qədər fərqli idi. Bu məktəbin nümayəndələrindən olan A.Piqu bazar mexanizmini tərifləyir və işsizliyin səbəbini əmək haqqının yüksək olması ilə izah edirlər. Onların fikrincə əmək haqqının artırılması məşğulluğun və işçilərin sayının azalmasına və deməli, işsizliyə gətirib çıxarır (şəkil 1).

Şəkil 1. A.Piqunun işsizlik sxemi

Mənbə: [9] əsasında müəlliflər tərtib etmişdir

Həm könüllü, həm də qeyri-iradi işsizlik dörd növə bölünə bilər: friksion işsizlik, dövrü işsizlik, struktur işsizlik, institusional işsizlik.

Friksion işsizlik- bu işsizliyin ən az problemli və qısamüddətli formasıdır. Bu tipdə insanlar könüllü şəkildə iş yerlərindən ayrılır və başqa iş yerinə gedirlər. Yeni iş axtarmaq, yeni işçiləri işə götürmək və düzgün işçiləri düzgün işə uyğunlaşdırmaq vaxt və səy tələb edir. Friksion işsizlik dərəcəsi fəal iş axtaran işçilərin ümumi işçi qüvvəsinə bölünməsi yolu ilə hesablanır.

Dövrü işsizlik qiymətlərdə baş verən dəyişikliklə əlaqədar olaraq işsiz işçilərin sayında olan müxtəlifliklərdir. Başqa sözlə ifadə etsək bu işsizlik formasında işsizliyin səviyyəsi tənəzzül dövründə artır iqtisadi artım dövründə isə azalır.

Struktur işsizlik isə iqtisadi strukturlarda baş verən texnoloji dəyişikliklə əlaqədardır. Texnoloji dəyişikliklər birbaşa olaraq işçiləri iş yerlərindən uzaqlaşdırır və onlara olan ehtiyacı minimuma endirir. Bu da əmək bazarında böyük işsizlər ordusunun yaranmasında təkanverici amil hesab oluna bilər. Buna misal olaraq, avtomobillərin atlıları əvəz etməsini və istehsalatın avtomatlaşdırılmasını aid edə bilərik. İnstitusional işsizlik iqtisadiyyatda uzunmüddətli və ya daimi institusional amillər və stimulların nəticəsidir. Buna dövlətin əmək haqqı siyasəti, sosial müavinət proqramları və s. aid etmək olar.

İşsizlik səviyyəsinin ölçülməsi

İşsizlər işsiz və aktiv şəkildə iş axtaranlardır. İşsizliyin səviyyəsinin hesablamaq üçün işsizlərin sayını işçi qüvvəsindəki ümumi sayına bölüb, sonra 100-ə vurmaq lazımdır. Yəni

$$\text{İşsizlik səviyyəsi} = (\text{İşsiz əhəlinin sayı} / \text{Ümumi işçi qüvvəsinin sayı}) \times 100$$

Məsələn: İşsizlərin sayının 500, məşğul olanların isə 3000 olduğunu fərz etsək:

$$\text{İşsizlik səviyyəsi} = (500/3500) \times 100 = 14,29\%.$$

İşsizlik inflyasiyaya təsir edir. Təbii işsizlik səviyyəsini hesablamaq üçün 2 addımdan istifadə olunur. Birincisi, təbii məşğulluq müəyyən edilir. İlk addımda təbii məşğulluğu

hesablamalıyıq. Bunun üçün

Friksion işsizlik + struktur işsizlik = təbii məşğulluq

İkinci addımda işsizliyin təbii dərəcəsini tapmaq üçün təbii işsizliyi (1-ci addım) məşğul olan işçi qüvvəsinin ümumi sayına bölmək lazımdır ki, bu da ümumi məşğulluq adlanır. Sonra isə 100-ə vurmaq lazımdır.

$\text{İşsizliyin təbii səviyyəsi} = (\text{Təbii məşğulluq} / \text{Ümumi məşğulluq}) \times 100$

Misal üçün friksion işsizlərin sayı 1000, struktur işsizlərin sayı 750, ümumi məşğulluğun isə 60 000 nəfərdir. Təbii işsizliyin səviyyəsinin hesablamaq tələb olunur. Birincisi, təbii işsizliyi tapmaq üçün friksion və struktur işsizliyi əlavə edirik: $1000+750 = 1750$

Təbii işsizliyin səviyyəsini müəyyən etmək üçün təbii işsizliyi ümumi məşğulluq sayına bölüb 100-ə vururuq. Yəni

$\text{İşsizliyin təbii səviyyəsi} = (1750/60000) \times 100 = 2,9\%$

Bu halda işsizliyin təbii səviyyəsi 2,9% təşkil edir.

Təcrübə ilə ölçülmüş məşğulluq indeksi, hər bir işə götürülən şəxsə onun iş intensivliyinə mütənasib bir çəki təyin etməklə bu müxtəlif dəyər mühakimələrini aydınlaşdırma bilər – bu, iş vaxtı ilə bağlı işlənmiş vaxtın ölçüsüdür. 2016-cı il tədqiqatı bütün əmək qabiliyyətli fərdlər üzrə orta iş intensivliyini hesablayan ümumiləşdirilmiş məşğulluq nisbətini əldə edir, burada iş intensivliyi bir ildə işlənmiş ümumi saatların tam iş günü, tam illik işdə işlənmiş ümumi saatlara bölünməsidir [8, s. 6].

ABŞ-da işsizliyin ölçülməsi

Hökumət minimum əmək haqqını əhəmiyyətli dərəcədə artırarsa, bu, işsizliyin təbii səviyyəsinə təsir edə bilər. Yüksək əmək məsrəflərinə görə, müəssisələr işçiləri ixtisar edəcək və onları əvəz edə biləcək texnologiya axtaracaqlar. Minimum əmək haqqının artırılması istehsal xərclərini artıracaq, bu isə o deməkdir ki, müəssisələr malların qiymətlərini artırmalıdırlar. Bu, çox güman ki, onların tələbatını azaldacaq. Məhsullara tələb azaldıqca, müəssisələr o qədər çox işçi qüvvəsi işə götürməyə ehtiyac duymayacaqlar ki, bu da daha yüksək təbii işsizlik səviyyəsinə səbəb olacaq.

ABŞ ƏSB işsizliyin U1-U6 altı növünü də qiymətləndirir. Bunlar aşağıdakılardır.

U-1, 15 həftə və ya daha çox işsiz olan şəxslər, mülki işçi qüvvəsinin faizi kimi;

U-2, işini itirənlər və müvəqqəti işləri başa vurmuş şəxslər, mülki işçi qüvvəsinin faizi kimi;

U-3, ümumi işsizlər, mülki işçi qüvvəsinin faizi kimi (bu, rəsmi işsizlik səviyyəsi üçün istifadə edilən tərifdir);

U-4, ümumi işsizlər üstəgəl ruhdan düşmüş işçilər, mülki işçi qüvvəsinin faizi və həvəsdən düşmüş işçilər;

U-5, ümumi işsizlər, üstəlik, həvəsdən düşmüş işçilər, üstəlik, bütün digər marjinal bağlı işçilər, mülki işçi qüvvəsinin faizi kimi, üstəlik, bütün az bağlı işçilər;

U-6, ümumi işsizlər, üstəgəl bütün az bağlı işçilər, üstəgəl iqtisadi səbəblərə görə ümumi part-time işləyənlər, mülki işçi qüvvəsinin faizi və bütün marjinal bağlı işçilər[11].

Bu təsnifat işsizliyin sosial və effektiv təsirlərinin cəmiyyətin bütün sahələrində mənfi və müsbət təsirlərə səbəb olduğunu əks etdirir..

Azərbaycanda işsizliyin dövlət tənzimlənməsi alətləri

Azərbaycan Respublikasında əmək bazarında aktiv və passiv siyasət həyata keçirir. Aktiv - yeni iş yerlərinin açılması, məşğulluq səviyyəsinin artırılması və işçilərin hazırlanması və yenidən hazırlanması yolu ilə işsizliyin aradan qaldırılması; passiv – müavinətlərin ödənilməsi yolu ilə işsizlərə dəstək.

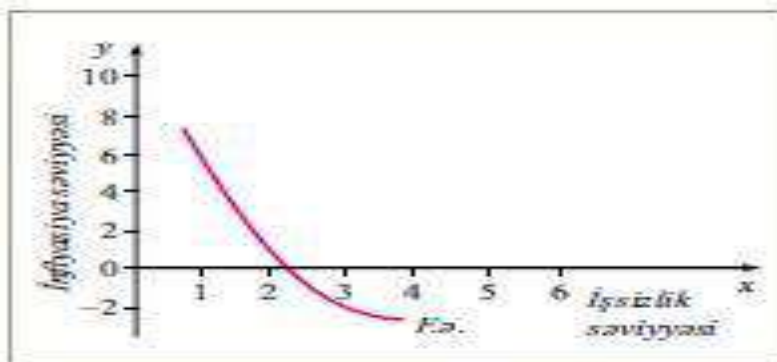
Aktiv siyasətin tədbirləri aşağıdakılardır:

- yeni iş yerlərinin açılmasının əsas şərti olan iqtisadiyyata investisiyaların dövlət tərəfindən stimullaşdırılması;
- struktur işsizlərin yenidən hazırlanması və yenidən hazırlanmasının təşkili;
- məşğulluq xidmətlərinin inkişafı, əmək bazarında vasitəçilik edən əmək birjaları, struktur işsizliyin azaldılması üçün boş iş yerləri haqqında məlumatların verilməsi;
- bir çox ölkədə əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsinin ən vacib üsulu hesab edilən kiçik və ailə sahibkarlığının təşviqi;
- işəgötürənlərin əhəlinin müəyyən qruplarını - əlilləri işlə təmin etmələri üçün dövlət təşviqləri (vergi və qanunvericilik tədbirləri);
- bir işə düzəlmək üçün ehtiyac olduqda yaşayış yerini dəyişdirmək;
- məşğulluq problemlərinin həllində beynəlxalq əməkdaşlıq; beynəlxalq əmək miqrasiyası ilə bağlı məsələlərin həlli;
- dövlət sektorunda iş yerlərinin yaradılması - təhsildə, tibbi xidmətlər, kommunal xidmətlər, ictimai bina və tikililərin inşası;
- ictimai işlərin təşkili [11].

İşsizliyin aktiv tənzimləmə aləti bir sıra sektorları əhatə etməklə fəal təsir göstərir. İşsizlik insanların öz əməyini istədikləri halda bazarda təklif edə bilməmələri nəticəsində yaranır.

Əməyini təklif edə bilməyən bu insanlar təbii ki, istehsalə heç vaxt başlamadılar. Nəticədə həm milli gəlir, həm də fərdigəlirlər azalır. İşsizlik gəlir itkisinə səbəb olsa da, işsizlik iqtisadiyyatda bir çox amillərə təsir edir, çox vaxt ekoloji problemlərin arxasında iqtisadi səbəbləri axtarır. İşsizliyin yaratdığı iqtisadi təzyiqlər də struktura təsir edir. Yalnız işsizliyin yaratdığı problemlər üzərində iqtisadi motivlər axtarmaq düzgün deyil. Ailə disfunksiyasının fərdin qəbul etdiyi tənzimlənməsi ilə yanaşı, onun sosial təsiri də vacibdir. İşsizliyin digər sosial nəticəsi miqrasiyadır, işsiz olmayan insanlar ölkəni tərk etmək barədə düşünə bilər. Həmçinin, işsizlik səbəbindən ölkədə cinayət nisbətləri arta bilər, təhsilin olmaması kimi problemlər ölkələrin və fərdlərin gələcəyinə təsir göstərəcək.

Fillips əyrisi inflyasiya və iqtisadiyyatda işsizlik səviyyəsi arasında tarixi tərs əlaqəni əks etdirən tək tənlikli empirik əyridir. 1958-ci ildə İngilis statistik və iqtisadçı William Fillips tərəfindən kəşf edilmişdir. Fillips əyrisinə görə, işsizlik səviyyəsi aşağı olan iqtisadiyyatlarda inflyasiya artır. Inflyasiya təsirləri qısa müddətdə baş verir, çünki məşğulluğun artması və ya yüksək əmək haqqı bazarda bol likvidliyə səbəb olacaq. İqtisadçılar qısamüddətli dövr üçün işsizlik və inflyasiya arasında seçim etməlidirlər. Orta və uzunmüddətli perspektivdə konyuktura və həyata keçiriləcək monetar və fiskal siyasətlərə görə inflyasiya normal səviyyəyə düşə və ya nəzarətdən çıxa bilər. Fillips əyrisi etibarlı uzunmüddətli analiz təmin etmir (şəkil 2).

Şəkil 2. Inflyasiya və işsizlik arasında dəyişmə (qısa müddətli Fillips əyrisi)

Mənbə: [13] əsasında tərtib edilmişdir

Regionda işçi qüvvəsinin keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli olması üçün, bu ərazidə

fəaliyyət göstərən əmək etiyatlarının demoqrafik, peşə-ixtisas, psixoloji xüsusiyyətlərinin iqtisadiyyatın müvafiq sahələrinin tələbatlarına uyğunlaşması vacibdir, bu uyğunlaşma öz növbəsində region üzrə peşəkar, ixtisaslı, texniki, texnoloji üstünlüklər əldə etməyə imkan verir, və nəticədə region müəyyən əmtəə və xidmət məqsədli bazarları qazana bilir [3, s.6].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə və 94-cü maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq hüquqi, iqtisadi və təşkilati sistemlər, işsizliyə görə müavinətlərin verilməsi sahəsində dövlət siyasəti, işaxtaranların və işsizlərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət təminatlarını müəyyən edir. Məşğulluğun tənzimlənməsi istiqamətində məşğulluq səviyyəsinin artırılması və işsizliyin azaldılması 2019-2030-cu illər üçün Fəaliyyət Planı üçün prioritet istiqamət kimi seçilib strategiyanın icra mərhələləri müəyyələşdirilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı nəzərdə tutulan hədəflər

Sıra №-si	Hədəf	Baza göstəricisi və baza ili
1	2	3
3.3.1.	İqtisadiyyatda rəsmi işləyənlərin qeyri-kənd təsərrüfatı sahəsində ümumi məşğul əhaliyə nisbətini 2030-cu ilədək 80 faizə çatdırmaq	qeyri-kənd təsərrüfatı sahəsində muzzdla işləyənlərin nisbəti – 48,1 faiz; 2017-ci il
3.3.2.	işsizlik səviyyəsini 2030-cu ilədək 4 faizə, o cümlədən qadınlar və gənclər arasında işsizliyi minimum səviyyəyə endirmək	işsizlik səviyyəsi–5 faiz; qadınlar arasında – 5,9 faiz; gənclər (15–24 yaş) arasında –12,9 faiz; gənclər (15–29 yaş) arasında – 9,2 faiz; 2017-ci il
3.3.3.	əmək bazarında və ya təhsildə olmayan gənclərin (15-24 yaş) xüsusi çəkisini 2030-cu ilədək 15 faizə endirmək	əmək bazarında və ya təhsildə olmayan gənclərin (15–24 yaş) xüsusi çəkisi – 23 faiz; 2017-ci il
3.3.4.	yüksək əlavə dəyər yaradan və çox əmək sərf olunan sahələrə diqqət yetirməklə, iqtisadi məhsuldarlığın daha yüksək səviyyəyə qalxmasına nail olmaq və 2030-cu ilədək əmək məhsuldarlığını 2 dəfəyə qədər artırmaq	1 adam/saat üçün cari qiymətlərlə – 4,4 ABŞ dolları; 2017-ci il
3.3.5.	2025-ci ilədək bütün əhali qrupları (xüsusilə gənclər, qadınlar və əlilliyi olan şəxslər) üçün səmərəli məşğulluğa və layiqli əməyə nail olmaq	minimum əməkhaqqının muzzdla çalışan işçilərin orta aylıq əməkhaqqına nisbəti – 22 faiz; 2017-ci il minimum əməkhaqqının yaşayış minimumuna nisbəti - 75 faiz; 2017-ci il
3.3.6.	2020-ci ilədək aktiv əmək bazarı proqramlarına ayrılan vəsaitin ÜDM-ə nisbətini 0,1 faizə çatdırmaq	0,01 faiz; 2017-ci il
3.3.7.	dövlət məşğulluq xidməti orqanlarına müraciət etmiş vətəndaşların işədüzəlmə səviyyəsini 2030-cu ilədək 70 faizə çatdırmaq	40 faiz; 2017-ci il
3.3.8.	işlə təmin olunmaq üçün dövlət məşğulluq xidməti orqanlarına müraciət etmiş vətəndaşların ən azı 20 faizini 2030-cu ilədək peşə hazırlığına cəlb etmək	3 faiz; 2017-ci il
3.3.9.	2025-ci ilədək bütün məşğulluq orqanlarının yeni xidmət modeli əsasında fəaliyyət göstərməsini təmin etmək	3 məşğulluq orqanı; 2017-ci il

1	2	3
3.3.10.	regional peşə <i>təhsil</i> mərkəzlərinin sayını 2030-cu ilədək 10-a çatdırmaq	3 regional peşə <i>təhsil</i> mərkəzi; 2017-ci il ^{III}
3.3.11.	özünüməşğulluq proqramının əhatə dairəsini 2020-ci ilədək 6 dəfəyə qədər artırmaq	1400 ev təsərrüfatı; 2017-ci il
3.3.12.	2030-cu ilədək əmək bazarında mövcud olan bütün prioritet peşələr üzrə peşə standartlarını hazırlamaq, onların müntəzəm yenilənməsi mexanizmini yaratmaq və peşə təhsilində bütün kurikulumların peşə standartları əsasında hazırlanmasına nail olmaq	300 peşə standartı; 2017-ci il
3.3.13.	2025-ci ilədək qeyri-formal və informal təhsil vasitəsilə əldə edilən sərişələrin tanınması sistemini formalaşdırmaq	sistemin yaradılması üzrə işlərə başlanılmışdır; 2017-ci il

Mənbə: [12] əsasında müəlliflər tərtib etmişdir

Məşğulluq strategiyasının planına nəzər yetirdikdə qarşıya qoyulmuş hədəflər ölkədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və işsizlərin sayının azaldılmasında effektiv proqramlardır. 2030-cu ilə kimi qoyulan hədəflərə çatılması bir başa olaraq Azərbaycanın əmək bazarında vəziyyəti müsbət istiqamətdə dəyişəcək və xüsusilə gənclərin, qadınların əmək bazarında böyük yüksəlişlər olacağı proqramın prioritetləri sırasındadır.

Əhalinin məşğulluğu və əmək bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi üçün konkret olaraq aşağıdakı metodlardan istifadə olunur: 1) proqram-məqsədli metod; 2) normativ metod; 3) balans metodu.

Direktiv xarakterli dövlət planı olmadığı mühtdə proqram-məqsədli metodun funksiyaları dəyişir və o daha geniş yayılmağa başlayır. Proqram-məqsədli metoda aid olan məşğulluq proqramı (siyasəti) müxtəlif səviyyələrdə tərtib olunur və həyata keçirilir. Eyni zamanda, regional proqramların, eləcə də müxtəlif əhali qrupları (gənclər, qocalar, qadınlar və s.) üçün proqramların hazırlanması həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Normativ üsul əmək bazarında işçilərin iş cəlb edilməsinə diqqət yetirmək üçün istifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial normativlərin əsaslandırılması xüsusilə vacibdir. Bu normativlərə işsizliyin yol verilən səviyyəsi, əhalinin sosial müdafiəsini təmin edən minimum sosial normativlər, həyat səviyyəsi və sosial inkişafın minimum standartları kimi göstəricilər aiddir. Əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi prosesində balans metodundan da geniş istifadə olunur. Məsələn, ümumi əmək ehtiyatları balansı əmək ehtiyatları ilə onların bölüşdürülməsi arasındakı ən ümumi proporsiyaları səciyyələndirir. Balans metodundan istifadənin əsas məqsədi təsərrüfatların ərazi səviyyəsində təşkili zamanı bütün mülkiyyət növlərinə mənsub olan müəssisələrin investisiya proqramlarını regionların əmək ehtiyatları ilə uzlaşdırmaqdan ibarətdir. O, iş yerləri ilə işləyənlər, vakant iş yerlərinin tutulması üçün tələb olunan işçilərin sayı ilə normativ növbəlik əmsalı arasındakı tarazlığı göstərir. Sərmayə qoyuluşu olmadan əmək məhsuldarlığı ilə fondla təchiz olunma arasında zəruri nisbəti təmin etmək mümkün deyildir.

Beləliklə, əmək məhsuldarlığı artımının proqnozlaşdırılan sürətinə çatmaq üçün sərmayə qoyuluşunun mümkün olan artımının obyektiv şəkildə ölçülməsi önəmlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sahəsində tətbiq edilən mexanizmlərə aşağıdakı metodlar aiddir: 1. İqtisadi metodlar – dövlət tərəfindən sahibkarlığın stimullaşdırılması və bununla da mövcud iş yerlərinin qorunub-saxlanılması və yeni iş yerlərinin yaradılması məqsədilə güzəştli kreditləşmə, vergitutma və büdcə siyasətinin yeridilməsi, peşəkar kadr hazırlığının həyata keçirilməsi; 2. Təşkilati metodlar – iş və peşə hazırlığı, müasir texnologiya və digər işçilərin təlimi, habelə peşəkar kadrların yaradılması inkişaf platforması 3. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulan inzibati metodlar - əmək müqavilələrinin bağlanması, iş

saatlarının həcmi, işçilərin iş vaxtından artıq çalışdığı hallarda əlavə əməyin dəyərinin ödənilməsi, bir iş saatına görə ödənilməli olan minimum əmək haqqı dəyərinin müəyyənləşdirilməsi, işsizliyin aradan qaldırılması məqsədilə sahibkarlar tərəfindən milli fondlara ödəmələrin tətbiq olunması, işədüzəltmə kvotalarının müəyyən edilməsi qaydalarının nizamlanması və s.

Qanunvericiliklə nəzərdə tutulan tədbirlər cəmiyyətdə sosial təbəqələşmənin aradan qaldırılmasına xidmət etməlidir. Dövlət tərəfindən tənzimləmə mexanizminin dolayı və birbaşa təsiretmə vasitələri arasında nisbət qorunub saxlanılmalıdır. Azərbaycan Respublikasında məşğulluğun nisbətinin artırılması və işsizliyin azaldılması üçün bir sıra qanun və proqramlar qəbul olunmuşdur. Bunun bariz nümunəsi: 2006-2015-ci illər üçün “Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası”, 2007-2010-cu illər üçün “Azərbaycan Respublikasının məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” və Fərdi məşğulluq proqramı qəbul edilmişdir.

Nəticə

İşsizlik səviyyəsinin yüksək olması istəlinən iqtisadiyyatda ciddi problemlərdəndir. Bu problem ölkədə həm iqtisadi həmdə sosial faktorlara öz mənfi təsinin göstərir. Hazırda Azərbaycanda əmək bazarının tənzimlənməsi sahəsində dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş effektiv üsullardan istifadə olunur. Əlbətdə ki, dünyada mövcud olan əmək bazarının tənzimlənməsi modellərinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də vardır. Odur ki, eyni təcrübənin müsbət tərəflərindən yararlanmaq, zaman keçdikcə baş verən yeniliklərdən istifadə etməklə tam məşğulluğun əldə olunması və işsizliyin azaldılması sahəsində məqsədyönlü işlər görmək, tədbirlər həyata keçirməklə ölkəmizin iqtisadi potensialının artırılması və xalqımızın həyat səviyyəsinin qaldırılmasında və firavan həyatının təmin olunmasında çox böyük uğurların qazanılması mümkündür.

İşsizliyin dövlət tərəfindən tənzimləmə mexanizmi üçün hazırlanan dövlət proqramları hökumətin bu problemi azaltmaq üçün təşəbbüslər göstərməsinin bariz nümunəsi olsa da, görülən tədbirlər kifayət qədər effekt vermir. Bu problemə səbəb olan müxtəlif amillər yaxşı öyrənilməlidir ki, bunun üçün effektiv və integrasiya olunmuş həll yolları axtarılmalıdır. Hökumətin məsələnin həssaslığını dərk etməli və onu azaltmaq üçün daha ciddi addımlar atmalıdır. Əks halda ölkənin işsiz gəncləri böyük bir uçurum sərhədindədirlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı şəhəri, 29 iyun 2018-ci il
2. Andrea B, Eliana V. Measuring employment and unemployment İZA. World of labor, 2018, pp 1-12)
3. Ə.Qasımov, İ.M.Nəbiyeva. Əmək bazarının liberallaşması şəraitində işçi qüvvəsi keyfiyyətinin yüksəldilməsinin sosial-iqtisadi problemləri. Scientific and practical journal of the State Committee of the Azerbaijan Republic "Statistics news", 2019, s, 1-15
4. Kanayo O, Megan C. Macroeconomic Theory and Unemployment: A Comparison between the Keynesian and New Classical Model. Acta Universitatis Danubius. Œconomica, Vol 16, No 2 (2020). pp 1-18
5. Rostislav K. The phantom of technological unemployment. Russian Journal of Economics, 2019, 5(1), pp. 88-116)
6. Yaojun L.A. Heath Persisting disadvantages: a study of labour market dynamics of ethnic unemployment and earnings in the UK (2009–2015). Journal of Ethnic and Migration Studies, 2020,46(5), pp. 857-878)
7. [https://www.thebalancemoney.com/bureau-of-labor-statistics-3305992\)](https://www.thebalancemoney.com/bureau-of-labor-statistics-3305992)

8. <https://www.economicdiscussion.net/articles/malthusian-theory-of-population-explained-with-its-criticism/1521>
9. <https://www.investopedia.com/terms/p/pigou-effect.asp> hikmeeet
10. (<https://www.bls.gov/lau/stalt.htm>).
11. <https://1ppa.ru/az/uplata-nalogov/gosudarstvennoe-regulirovanie-rynka-truda-gosudarstvennoe-regulirovanie/>)
12. <https://e-qanun.az/framework/40416>
13. <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20983/cild/21>

Парвиз Мамедов

Научный руководитель: Закир Ализаде

ОБЩИЙ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К БЕЗРАБОТИЦЕ

РЕЗЮМЕ

Безработица входит в число глобальных проблем современности. Безработица — это проблема, с которой сталкиваются даже здоровые экономики, и это медицинский феномен. В статье содержится информация о безработице и связанных с ней теориях, в том числе виды безработицы, методология измерения уровня безработицы, кривая Филлипса. Кроме того, были проанализированы государственное регулирование и экономические и психологические последствия безработицы в нашей республике.

Цель: проанализировать и сравнить мнения отдельных теоретиков с концептуальным подходом к безработице.

Методология – в ходе исследования использовались методы экономико-статистического и исторического подходов.

Результаты исследования – в Азербайджане применяются эффективные методы, применяемые в мировом опыте в области регулирования рынка труда. Помимо положительных сторон существующих в мире моделей регулирования рынка труда, есть и отрицательные стороны, и существует необходимость государственного регулирования в этой сфере.

Ключевые слова: безработица, занятость, рынок труда, рабочие места, работодатели

Parviz Mammadov

Scientific supervisor: Zakir Alizada

GENERAL CONCEPTUAL APPROACH TO UNEMPLOYMENT

ABSTRACT

Unemployment is among the global problems of the modern era. Unemployment is a problem that even healthy economies face, and it is a medical phenomenon. The article contains information about unemployment and theories related to it, including types of unemployment, unemployment rate measurement methodology, Phillips curve. In addition, the state regulation and economic and psychological effects of unemployment in our republic were analyzed.

Purpose: The goal is to analyze and compare the opinions of individual theorists with a conceptual approach to unemployment.

Methodology – Economic-statistical and historical approach methods were used during the

research.

Findings: The results of the research - the effective methods used in the world experience in the field of labor market regulation are used in Azerbaijan. In addition to the positive aspects of the labor market regulation models that exist in the world, there are also negative aspects, and there is a need for state regulation in this area.

Keywords: *unemployment, employment, labor market, jobs, employers*

UOT 3.33

Səbinə Sadıqova

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, i.ü.f.d.
sabina-w@mail.ru*

İlahə Əliyeva

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, magistr
cimbomcu@mail.ru*

MÜƏSSISƏNİN BİZNES STRATEGİYASININ TƏHLİLİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN METODLAR

İkinci dünya müharibəsindən sonra strateji planlaşdırma idarəetmə elmində daha çox yer tapmağa başlamış və 1980-ci ildən sonra qloballaşmanın sürətlənməsi ilə rəqabətin yaşandığı bütün sahələrdə əhəmiyyətini artırmışdır. Strateji planlaşdırma, gələcəkdə uğurlu olmaq üçün üst menecer tərəfindən hazırlanmış əməliyyatlar toplusudur. Strateji planlaşdırma ilə müəssisələr gələcəkdə mənfi təsirləri minimuma endirərək və müxtəlif idarəetmə alternativləri irəli sürərək müəyyən edilmiş hədəflərinə çatmağa çalışırlar.

Məqsəd – strateji planlaşdırma və strateji planlaşdırma prosesləri araşdırmaq, müəssisələrin strateji planlaşdırma və strateji planlaşdırma proseslərinə yanaşmaları qiymətləndirməkdir.

Metodologiya – tədqiqat işində dialektik, məntiqi yanaşma üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri: Strateji planlaşdırma bizneslərə davamlı rəqabət üstünlüyü təmin etsə də, uğur əldə etməyin yeganə yolu kimi qəbul edilməməlidir. Müəssisələrin strateji planlaşdırmadan faydalana bilməsi müəssisə daxilində ümumi anlaşılanın əks olunmasından və bu prosesdə müəssisə daxilində və xaricində olan bütün maraqlı tərəflərin iştirakından asılıdır.

Açar sözlər: *strategiya, biznes, paradigma, planlaşdırma, təşkilat*

Giriş

20-ci əsrin ikinci yarısında bizneslər qloballaşma ilə daha rəqabətli və dinamik bir iş mühitində fəaliyyət göstərməyə başladılar. Müəssisələrin daim dəyişən, inkişaf edən və sabit tarazlıq vəziyyətini saxlaya bilməyən bir mühitdə yaşaması müəssisələrin bu dəyişmə və inkişafa uyğunlaşmasını zəruri edib və uyğunlaşma prosesləri onların yaşamaq və inkişaf gücünə yaxından təsir göstərir.

Baş verən dəyişikliklər və onlara uyğunlaşma zərurəti strateji idarəetmə çərçivəsində planlaşdırmanın əhəmiyyətini artırmışdır. Müəssisələr üçün planlaşdırmanın əhəmiyyəti ondan irəli gəlir ki, dəyişikliklər və inkişaflar çox sürətlidir və onları qiymətləndirmək imkanları məhduddur.

Xarici mühitin davamlı təhlili, biznes üçün imkan və təhdidlərin qiymətləndirilməsi menecmentin ən mühüm vəzifələrindəndir. Gələcək günlərə əmin ola bilməyəcəyini bir prinsip olaraq qəbul edən menecerlər, gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrlə bağlı müəssisə daxilində qəbul edilən bütün qərarları sistemli şəkildə yoxlamaq ehtiyacını hiss edərək planlaşdırmadan faydalanırlar.

Strateji planlaşdırma, təşkilatın gələcəkdə uğurlu olması üçün gələcəyin dizaynı və təşkilatın üst rəhbərliyi tərəfindən lazımi prosedur və əməliyyatların hazırlanması prosesi kimi

müəyyən edilə bilər. Bu çərçivədə strateji planlaşdırma biznes planlarının başında durur və biznes sahiblərinin və menecerlərin biznesdən gözləntilərinə və biznes məqsədlərinin müəyyən edilməsinə rəhbərlik edir.

Materiallar və metodlar

Strategiya anlayışı əsrlər boyu hərbi anlayış kimi istifadə olunur. Vebsterin Yeni Beynəlxalq Lüğətinə görə, strategiya müharibədə nəticəyə gəlmək üçün öz hərbi qüvvələrini lazımi və uyğun şəkildə yerləşdirməsi tərəflərin elmi və sənətidir. Strategiya sözü dilimizdə müharibə idarə etmə sənəti kimi mənə tapmış və fransızcadan dilimizə keçmişdir.

Strategiya anlayışı idarəetmə elmləri baxımından müxtəlif şəkildə müəyyən edilmişdir. Strategiya müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün müəssisənin məhdud resurslarını zamanla bölüşdürmək üçün plan və ya fəaliyyət üsuludur. Başqa bir tərifə görə, strategiya müəssisənin uzunmüddətli əsas məqsədlərini müəyyənləşdirməsi və bu məqsədlərə çatmaq üçün lazımi resursları ayırması və onlardan istifadə üsullarıdır[5].

Strategiya anlayışının döyüş meydanlarından qurtularaq biznesin idarə edilməsi sahəsində istifadə olunmağa başlamasının səbəbi, ölkələrin və müəssisələrin öz rifahlarını təmin etmək və qazanclarını maksimuma çatdırmaq üçün müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirmələridir ki, bu da əsas məqsəddir. Yəni ölkələr və bizneslər ordular kimi strategiyalar hazırlayır və beləliklə də əsas məqsədlərinə çatmağa çalışırlar.

Strateji menecment konsepsiyası strategiya anlayışından yaranıb və idarəetmə sahəsində bəzi çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün işlənib hazırlanmışdır. Bu konsepsiya ilə tək-cə planlaşdırma müəyyən edilmir, həm də planların icrası və nəzarəti idarəetmə prosesinə daxil edilir.

Qloballaşmanın rəqabəti artırdığı günümüzdə idarəetmə elmi baxımından çox əhəmiyyətli olan strateji menecment aşağıdakı kimi müəyyən edilir. Strateji idarəetmə, təşkilatın nə etdiyini, yaranma səbəbini və gələcəkdə nail olmaq istədiyi məqsədləri ortaya qoyan idarəetmə üsuludur. Strateji idarəetmə müəssisənin gələcək mövqeyinin müəyyən edilməsi prosesini əhatə edir. Strateji idarəetmə davamlı təkmilləşdirmə və keyfiyyət, büdcələşdirmə, resursların planlaşdırılması, proqramların qiymətləndirilməsi, fəaliyyətin monitorinqi və hesabatlılıq üçün səyləri birləşdirən bir anlayış zənciridir.

Strateji idarəetmə planlaşdırma, təşkil etmə, icra və nəzarət kimi əsas idarəetmə funksiyalarını ləğv etmir. Strateji menecment yüksək rəhbərliyin məşğul olduğu xüsusi bir idarəetmə tərzidir, təşkilatın xarici mühitinin diaqnostikasını və təhlilini əhatə edir və biznesin gələcəkdə harada olacağına dair suallara cavab verir. Bu kontekstdə strateji menecment müəssisənin xarici mühiti ilə əlaqələrini təşkil edərək, onun təşkilati istiqamətini müəyyən edərək hədəf nöqtəyə çatmaq üçün görülməli işlərin planlaşdırılması, təşkili, əlaqələndirilməsi və nəzarət edilməsi prosesi kimi müəyyən edilə bilər.

Strateji idarəetmə strateji planlaşdırma və audit proseslərini əhatə edir və müəssisənin yerləşdiyi nöqtə ilə hədəf aldığı nöqtə arasındakı yolu ifadə edir. O, biznesin məqsəd və vəzifələrinin və onlara nail olmağa imkan verəcək metodların müəyyən edilməsini tələb edir və uzunmüddətli, gələcəyə yönəlmiş perspektiv daşıyır. Buraya uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrin və müəssisələrin biznes prioritetlərinin hazırlanması, resursların bu prioritetlərə uyğun bölüşdürülməsi və nəhayət, hesabatlılıq məsuliyyəti daxildir.

Biznesin idarə edilməsində planlaşdırma və planlaşdırma üçün bir çox təriflər verilmişdir. Plan, ümumiyyətlə əvvəlcədən müəyyən edilmiş və qərara alınmış hərəkətlərin ümumi adıdır. Planlar müəssisələrin məqsədlərini və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan vasitələrin müəyyən edilməsi və seçilməsindən ibarətdir. Buna görə də qərar vermək və plan qurmaq eyni mənə daşıyır. Yəqinə fərq ondan ibarətdir ki, planlar birdən çox qərarı ehtiva edən

qərarlar toplusudur[4].

Planlaşdırma nail olmaq üçün nəzərdə tutulan məqsədlərin müəyyən edilməsi və bu məqsədlərə aparan yolların, üsulların və vasitələrin əvvəlcədən seçilməsi kimi müəyyən edilə bilər. Ən qısa terminlə desək, planlaşdırma məqsədə çatmaq üçün gedəcək yolun əvvəlcədən müəyyən edilməsidir.

Planlaşdırma, müəssisənin bütün və ya hər hansı bölməsinə aid olan gələcək üçün alternativ fəaliyyət formaları arasında seçim prosesini ifadə edir və nə və necə, kim tərəfindən nə vaxt və nədən istifadə edilərək ediləcəyi ilə bağlı suallara cavab axtarır. imkanlar. Bu suallara cavab axtararkən planlaşdırmanın olması lazım olan bir sıra xüsusiyyətlər var. Bu xüsusiyyətlər;

- Planlaşdırma hərtərəfli fəaliyyətdir,
- Planlaşdırma çevik və dinamik xüsusiyyətə malikdir,
- Planlaşdırma seçim və üstünlük prosesidir,
- Planlaşdırmanın prioriteti,
- Məqsəd və məqsədlərə çatmaq üçün planlaşdırma, kimi qeyd etmək olar.

Effektiv planlaşdırma biznesə rəqabət gücünü təmin edir, motivasiyanı, səlahiyyətlərin verilməsini, koordinasiya və nəzarəti asanlaşdırır. Strateji planlaşdırma üçün bir çox təriflər olsa da, təriflər ümumiyyətlə strateji planlaşdırmanı qurumun yerləşdiyi yerdən hədəf nöqtəsinə çatmasına imkan verən əməliyyatlar toplusu kimi təsvir edir. Ümumi tərif vermək üçün strateji planlaşdırma biznesin məqsədlərini müəyyən etmək, məqsədə çatmaq üçün müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün yaradılmış strateji proqramlar və bu proqram və siyasətlərin həyata keçirilməsini təmin edən zəruri metodların seçilməsidir [1].

Strateji planlaşdırma, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra artan rəqabət nəticəsində müəssisələr üçün mühüm üstünlük vasitəsi kimi qiymətləndirilmişdir. İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl müəssisələrin əsas diqqəti istehsal idi, sonra yeni bazarlar tapmaq və istehsal olunan məhsulların bu yeni bazarlara çatdırılması diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu vəziyyət müəssisələrin yeni strategiyalar hazırlaması zərurətini ortaya qoymuş və beləliklə də strateji planlaşdırma əhəmiyyət qazanmışdır. Strateji planlaşdırma strateji idarəetmədən ayrı hesab edilir və strateji idarəetmə funksiyası kimi nəzərə alınmır. Strateji planlaşdırma biznesi fərqləndirəcək resursların bölüşdürülməsinə və rəqabət qabiliyyətinə diqqət yetirməklə yanaşı, daha sabit mühitdə gələcəyin proqnozlaşdırılmasını da əhatə edir. Strateji idarəetmə isə, daimi dəyişikliyin yaşandığı bir mühitdə biznesin əhəngdar hərəkət etməsi üçün dinamik yanaşmanı ehtiva edir.

Strateji planlaşdırma bütün biznesi əhatə edən bir çərçivə yaratsa da, strateji planların həyata keçirilməsinə biznesin yuxarı rəhbərliyi cavabdehdir. Strateji planlaşdırma idarəetmə vasitəsi kimi müəkkəb və dinamik əmək bazarında yol xəritəsi xüsusiyyətinə malikdir. O, biznesin hədəflədiyi nəticələrə nail olmaq üçün strategiyaların əsasını təşkil edir. Strateji planlarla müəssisələr uzunmüddətli perspektivlərə malikdir və məqsədlərinə çatmaq üçün çevik və ani vəziyyətlərə uyğunlaşa bilən bir struktur qəbul edirlər. Strateji planlar ünsiyyəti təşviq edir və həm də maraqlı tərəflər üçün biznesi dəstəkləmək üçün mühüm vasitədir.

Unudulmamalıdır ki, strateji planlaşdırma, bütün idarəçiliyin təkmilləşdirmə sözləri kimi, uzunmüddətli perspektivdə fayda təmin edən bir strukturdur. Strateji planların biznes üçün bütün neqativləri bir anda aradan qaldırması mümkün deyil. Nəticə əldə etmək üçün bütün yüksək səviyyəli rəhbərlik və işçilər planlarda göstərilən vəzifə və öhdəlikləri bilməli, onlara uyğunlaşmalı və strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətini dərk etməlidir.

Xarici təhlillər müəssisənin özü ilə əlaqəli, lakin xarici olmayan xarici mühit amillərindən ibarətdir. Müvafiq olaraq, xarici mühit bir sistemlə əlaqəli və bu sistemdən kənar hər şey kimi müəyyən edilə bilər. Müəssisələrin fəaliyyətinin davam etdirilməsi və onların fəaliyyətinin uğuru birbaşa xarici mühit amillərindən asılıdır. Bu kontekstdə strateji planlaşdırmanın mühüm

mərhələlərindən birincisi xarici təhlildən ibarətdir. Yuxarıdakı şəkildə göründüyü kimi, xarici təhlil; O, müştəri təhlili, bazar təhlili, rəqabət təhlili, sənaye təhlili, maliyyə institutlarının təhlili və xarici mühitin təhlilindən ibarətdir [2].

Müştəri təhlili: David A. Aker tərəfindən qeyd edildiyi kimi, bu, strateji planlaşdırma tədqiqatlarının birinci mərhələsini təşkil edir. Müəssisələr hazırkı və gələcək potensial müştərilərinin təhlilində müştərilərinin xüsusiyyətlərinə və motivasiyalarına uyğun olaraq bazar segmentasiyası aparırlar. Bazarın segmentləşdirilməsinin məqsədi bazara çıxarılacaq alıcıları seçmək, alıcılar arasında fərqləri müəyyən etmək və oxşar xüsusiyyətlərə malik olanları qruplaşdırmaqdır.

Bazarın təhlili: İstehlakçıların ehtiyac duyduğu mal və xidmətlərin formalaşdığı sahə bazar adlanır. Biznes strategiyaları baxımından bazar təhlili, müəssisələrin fəaliyyət göstərdikləri sahələrdə istehsal etməli olduqları əsas məhsulların, məhsulların satılacağı bazar segmentlərinin və bunlardakı inkişafların qiymətləndirilməsi, həmçinin marketinqin həssaslıq təhlilidir. komponentlər[3].

Rəqabət təhlili: Müəssisələrin davamlılığı və onların gəlirli şəkildə fəaliyyətini davam etdirməsi də rəqiblərin vəziyyətindən asılıdır. Rəqiblər və rəqabət mühitindəki dəyişikliklər daim izlənilməli və təhlil edilməlidir. Bu istiqamətdə şirkət bazar rəqabətində geri qalmamaq və üstünlük əldə etmək üçün mövcud və potensial rəqiblərin vəziyyətlərini, məhsullarını, güclü və zəif tərəflərini strateji planlarının bir hissəsi kimi dəyərləndirməlidir. Rəqabət təhlilində biznesin rəqiblərinin təhlili, istehsal imkanları və səmərəli illik istehsal miqdarları, meyllər, artım templəri məqsəd və fərziyyələr, xərclər, rəqiblərin təşkilatları və mədəni şəraiti, istehsal strukturları, zəif və güclü tərəfləri vurğulanması lazım olan məsələlərdir.

Sənaye təhlili: Sənayenin rentabelliğini müəyyən etmək və sənaye strukturunu aşkar etmək üçün sənaye təhlili aparılır. Porterə görə sənaye təhlilində beş əsas dəyişən var və sənayeye daxil olmaq qərarı bu təhlillərdən sonra verilir.

Maliyyə institutlarının təhlili: Müəssisələr həmişə öz kapitallarından qısa və uzunmüddətli investisiyalarını və ya pul vəsaitlərinə olan ehtiyaclarını ödəmirlər. Xüsusilə maliyyələşdirmə texnikası baxımından əsas kapitalla investisiyaların uzunmüddətli xarici resurslarla əhatə olunması vacibdir. Bu kontekstdə müəssisələr investisiyaları və kapital tələbləri üçün sərfəli outsorsinqə axtarırlar. Lazımı xarici resursları banklardan və ya bank olmayan maliyyə qurumlarından əldə etmək olar. Bu məqamda mühüm olan odur ki, müəssisə öz maliyyə strukturuna uyğun, ödəmə müddəti və dəyəri baxımından sərfəli olan maliyyə resurslarına çıxış əldə etsin. Biznes strateji planlaşdırma çərçivəsində qısa və uzunmüddətli maliyyə ehtiyaclarını ödəyə biləcək maliyyə qurumlarını müəyyənləşdirir və təhlil edir [8].

Nəticə

Strateji planlaşdırma biznes üçün vacib məsələlərdən biridir. Bununla belə, yaradılmış strateji planlar biznesdən biznesə fərqlidir. Strateji planlaşdırma və strateji planlar müəssisələrin yol xəritəsi olduğu üçün menecerlər bu mövzuda çox həssasdırlar. İstifadə olunan strateji planlaşdırma alətləri müəssisələrə öz mühitlərini təhlil etmək imkanı verir. İstifadə etdikləri strateji planlaşdırma vasitələri ilə müəssisələr həm ətraflarını, həm də özlərini təhlil etmək imkanı əldə edir və bu yolla dəyişən xarici şərtlərə tez və adekvat reaksiya vermək imkanı əldə edirlər. Müəssisələr müxtəlif intensivliklərdə strateji planlaşdırma prosesinə daxili və xarici ekoloji təhlilləri daxil edirlər. Missiya/vizion bəyanatı biznesin istiqamətini müəyyən etdiyi halda, biznes xüsusilə SWOT təhlili ilə xarici mühitə uyğunlaşmağa və integrasiya etməyə çalışır. Görünür ki, missiya və vizyon bəyanatları olan bizneslər konkret məqsədləri həyata keçirməkdə daha uğurlu olurlar [7].

SWOT təhlili aparan müəssisələr, SWOT təhlili aparmayan müəssisələrə nisbətən təhlilin

performansa təsirini daha güclü qavrayır və bu, müəssisələrin konkret məqsədlərinin reallaşmasında rol oynayır. Müəssisələrin strateji planlaşdırma prosesində diqqət yetirdiyi başqa bir məsələ öz maliyyə təhlilini aparmaqdır. Planlaşdırma prosesi kimi onların öz maliyyə vəziyyətinin və maliyyə strukturunun təhlili hədəflərin reallaşmasında mühüm rol oynayır. Bunlara əlavə olaraq, təşkilat mədəniyyətinin təhlili ahəngdar biznes mühitinin təmin edilməsində, portfel təhlili müəssisənin mövcud və potensial bazarlarının təhlilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisələrin satış həcmnin artırılması nöqtəsində xüsusi diqqət yetirilməli olan təhlillərdən biri də portfel təhlilidir. Bundan əlavə, biznesi gələcəyə daşıyacaq və onların davamlı inkişafını təmin edəcək əsas resursun insan resursları olduğu hamılıqla qəbul edilir. Strateji planlaşdırma biznes üçün yaxşı təchiz olunmuş işçiləri işə götürmək və öyrətmək üçün vacib vasitədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ceritli, İ. (1996), "KOBİ'ler ve Temel Sorunları", Beklenen Mahalli İdareler Dergisi, S.27. Dinçer, Ö. (1988), Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası, Beta Yayınları, İstanbul.
2. Doğan, M. (2016), İşletme Ekonomisi ve Yönetimi, Nobel Yayıncılık, Ankara, 10. Baskı. Eren, E. (1990),
3. İşletmelerde Stratejik Planlama ve Yönetim, Beta Yayınları, İstanbul. Eren, E. (2002), Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası, Beta Yayınları, İstanbul.
4. Ergenekon, I. D. (1990), "Orta Ölçekli İşletmelerde Stratejik Planlama ve Bir Örnek Üzerinde Uyarlanması",
5. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
6. Glueck, W. F. (1980), Business Policy and Strategic Management, McGraw Hill, New York
7. Goodstein, L., Nolan, T. ve Pfeiffer, J. W. (1992), Applied Strategic Planning: A Comprehensive Guide, Pfeiffer & Co., San Diego - CA.
8. Hamel, G. (1996), "Strategy as Revolution", Harvard Business Review, Reprint. 96405, ss. 69-82. Henderson, B. (1998), Corporate Strategy, Abt. Books, Boston.
9. Hinterhuber, H. H. (1984), Stratejik İşletme Yönetimi (Çev. Lale Uraz), Erler Matbaası, İstanbul.
10. Hitt, A. M., Ireland, R. D. ve Hoskisson, R. E. (1999), Strategic Management, South Western College Publishing.
11. Kevser, M. (2007), "Stratejik Planlama ve KOBİ'lerdeki Uygulamalar Üzerine Bir Araştırma", Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

**Сабина Садыхова
Илаха Алиева**

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ АНАЛИЗЕ БИЗНЕС-СТРАТЕГИИ КОМПАНИИ

РЕЗЮМЕ

После Второй мировой войны в области стратегического планирования и управления стало занимать больше мест, а после 1980 года, с ускорением глобализации, увеличилась вся область, в которой имел место трафик. Стратегическое планирование - это набор мероприятий, подготовленных высшим руководством для достижения благоприятных результатов в будущем. При стратегическом планировании предприятия пытаются достичь поставленных целей, сводя к минимуму негативные последствия в будущем и применяя комплексные альтернативы управления.

Цель – изучить стратегическое планирование и процессы стратегического планирования, оценить подходы к стратегическому планированию и процессам стратегического

планирования предприятий.

Методология – в исследовательской работе использовались диалектический и логический подходы.

Результаты исследования – Хотя стратегическое планирование обеспечивает компаниям устойчивое конкурентное преимущество, его не следует рассматривать как единственный способ добиться успеха. Способность предприятий извлекать выгоду из стратегического планирования зависит от отражения общего понимания внутри предприятия и участия в этом процессе всех заинтересованных сторон внутри и вне предприятия.

Ключевые слова: Стратегия, бизнес, парадигма, планирование, организация

Sabina Sadigova
Ilaha Alieva

METHODS USED IN THE ANALYSIS OF THE COMPANY'S BUSINESS STRATEGY

ABSTRACT

After the second world war, more places started to take place in the field of strategy planning and administration, and after 1980, with the acceleration of globalization, the whole area where traffic was experienced increased. Strategy planning is a collection of activities prepared by top managers to be auspicious in the future. With strategic planning, enterprises try to meet their set goals by minimizing the negative effects in the future and by pursuing comprehensive management alternatives.

The purpose: study strategic planning and processes of strategic planning, evaluate approaches to strategic planning and processes of strategic planning of enterprises.

Methodology: Dialectical and logical approaches were used in the research work.

The results of the study - Although strategic planning provides companies with a sustainable competitive advantage, it should not be considered as the only way to achieve success. The ability of enterprises to benefit from strategic planning depends on the reflection of a common understanding within the enterprise and the participation in this process of all interested parties inside and outside .

Keywords: strategy, business, paradigm, planning, organization

UOT 33.336

Rövşən Məmmədov

“Investaz investisiya şirkəti” QSC, i.ü.f.d.

Asif Məmmədov

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant
asifmammadov.m@gmail.com*

QLOBAL İQTİSADİYYAT QARŞISINDA MÖVCUD MÜASİR RİSKLƏR

Məqalədə beynəlxalq maliyyə bazarlarında baş verən böhranlar onların səbəbi olduğu maliyyə durğunluqları, xaotik vəziyyəti araşdırıb onları göz önünə gətirib bu nəticələrin göz önünə çıxarılaraq gələcəkdə maliyyə böhranların baş verməsi faizinin maksimum azaldılmasının vacib olduğu bildirilmişdir. Maliyyə bazarlarında baş verən böhranlar dünya əhalisinin həyatının hər bir saniyəsi nə təsir göstərməklə həyatın bir parçası olur və burada dünya əhalisi işsizlikdənəziyyət çəkir, istehsal prosesi zəifləyir, əhalinin tələbatının ödənilməsi çətinləşir və bu da dünyanı get gedə xaotik duruma sürükləyir. Dünya maliyyə böhranların qarşısının alınması üçün keçmişdə baş verən maliyyə böhranlarının öyrənilməsi, tədqiq olunması maksimum dərəcədə həmin səhvləri təkrarlamamaq məcburiyyətindədir. Buna görə də bu, bu məqalədə bunlar araşdırılır, öyrənilir səhvlərin görülməsində yardımçılardan biri olmaq rolunu öz üzərinə götürür.

Məqsəd: Maliyyə bazarlarında baş verən maliyyə böhranlarını tədqiq etmək gələcək illər də ola biləcək böhranlar zamanı həmin səhvlərin bilinərək təkrarlanmasının qarşısını almaqdır.

Metodologiya: Tədqiqat işində induksiya, deduksiya və təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi: Müəyyən edilmişdir ki, Maliyyə bazarlarında baş verən böhranların. Baş vermə səbəbi kimi onların başlanğıcını yaratmağa səbəb olmuş fəaliyyətlərin düşünülməmiş, ətraflı araşdırılmamış həyata keçirilməsi ucbatından baş vermişdir. Böhranlar əsasən bir sıra şəxslərin instinktiv olaraq etdiklərinin bəzən düz olmadığından qaynaqlanır. Bunun da qarşısını alması üçün insanların maliyyə biliklərinin artırılması keçmişdə baş tutan səhv fəaliyyətlərin günümüzdə onlara bildirilməsi, və bu böhranlardan çıxış yolunun göstərilməsidir.

Açar sözlər: maliyyə böhranları, səhm, valyuta böhranları, devalvasiya

Giriş

Maliyyə pul vəsaitlərinin idarə edilməsi və onların bölüşdürülməsi kimi başa düşülür. Maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi hazırkı dövrdə maliyyə dövryyəsi ilə məşğul olanların ən əsas prioritetidir. Maliyyə idarə edilməsinə də meydana çıxan ən böyük maneələrdən biri də, global iqtisadiyyatda, baş verən risklərin təcəssümü maliyyə böhranlarıdır. Müasir şəraitdə hər bir şəxs maliyyə fəaliyyətində iştirak edir, və maliyyə fəaliyyətlərinə də baş verən böhranlarda hər bir şəxsə mənfi və ya müsbət formada təsir edir. Bu səbəbdən də maliyyə dünyasında baş verən bu çalxalanmaların, böhranların öyrənilməsi, araşdırılması məcburi xarakter daşıyır. Bu səbəbdən də maliyyə böhranlarının xronoloji ardıcılığı ilə, baş vermə mühiti, zamanı, hansı faktorların böhranın baş verməsinə gətirilib çıxarılması

araşdırılmalı, əks böhran fəaliyyətləri həyata keçirilməlidir. İlk maliyyə böhranlarından biri 1636-cı ild olan “hollandiya sindirom” u adı verilmiş böhrandır. Maliyyə böhranlarının daima baş vermə təhlükəsi olduğundan, daima təcübəli maliyyəçilər bazarda baş verən istənilən xırda fəaliyyətə reaksiya verərək, özləri üçün mümkün olan yollarla böhran önləyici prokolları icra edirlər. Bütün maliyyə iştirakçılarının maliyyə savadlılığı artırılaraq onların maliyyə gedislərinin məntiqiləşdirilməsi lazımdır.

Maliyyə böhranları və səbəbləri

Araşdırmalar əsasında məlum olub ki, hazırda qlobal maliyyə bazarında sürətli inkişaf müşahidə olunur. Dövrüyyəyə buraxılmış beynəlxalq istiqrazların ümumi məbləği təxminən 2,3 trilyon dollar, bütün xarici borc öhdəlikləri 3,2 trilyon dollar təşkil edir. 1970-ci illərin sonlarında yaranmış törəmə maliyyə alətləri bazarı da sürətlə inkişaf etmişdir.

Beynəlxalq maliyyə axınlarının artması ilə kapital bazarının da rolu artmışdır. Mövcud vəziyyət maliyyə bazarı sisteminə təsir edib. Aşağıdakı dəyişikliklər baş verdi:

- yeni bazar seqmentləri formalaşdı;
- prosesə yeni bazar iştirakçıları daxil oldu;
- dünya maliyyə bazarının təsir miqyası artıb. Qlobal maliyyə bazarının inkişafı bir çox faydalar gətirir.

Qlobal iqtisadiyyat qarşısında mövcud müasir risklər dedikdə əsas risk kimi qlobal maliyyə böhranları nəzərdə tutulur. Qlobal maliyyə böhranları təcrübəsində müxtəlif təsnifatlar mövcuddur. Bu üsullardan biri maliyyə böhranlarının qlobal maliyyə bazarının hər hansı seqmentində baş verməsindən asılı olaraq bölünməsidir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qloballaşması bütün dünya bazarının və onun ayrı-ayrı hissələrinin qeyri-sabitliyinin artmasına şərait yaradır. Əmtəə dünya bazarları bir-birinə bağlıdır: birinin düşməsibazar başqa bir bazarın böhran vəziyyətinə gətirib çıxarır. Əmtəə bazarlarının qeyri-sabitliyi ümumən beynəlxalq ticarətdə və ayrı-ayrı əmtəə bazarlarında həcmələrin və qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi ilə ifadə olunur. Əmtəə kütləsinin həcmələri və qiymət səviyyəsi ilə birlikdə ölkələr arasında mallara doğru hərəkət edən pulun həcmi dəyişir.

Əmtəə axınlarının qeyri-sabitliyi pul kütlələrinin hərəkətinin qeyri-sabitliyini müəyyən edir və pul vəsaitlərinin hərəkətinin pozulması mal və xidmətlərin hərəkətinə mənfi təsir göstərə bilər. Pulun ölkələr arasında hərəkəti təkcə əmtəə axını ilə müəyyən edilmir. Ölkələr arasında pul vəsaitlərinin hərəkətinin miqyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən digər komponent investisiyaların hərəkətidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin investisiya komponentinin qeyri-sabitliyi əmtəə komponentinin qeyri-sabitliyindən daha çox təzahür edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, maliyyə böhranından əvvəl bazarın likvid kütləsinin böyük hissəsini tutan innovativ məhsulun yaradılması baş verir ki, bu da spekulyasiya ilə nəticələnir. Likvidliyə tələbin artması pul kütləsinin həcmi genişləndirir. Maliyyə aktivlərinin qiymətlərinin artması və onların kütləvi satışı maliyyə böhranının başlanğıcı deməkdir [4].

Maliyyə böhranlarının ən çox yayılmış təsnifatına səhm, valyuta, bank və borc böhranları daxildir. 2008-ci ildə baş verən ən dərin qlobal böhran sadalanan maliyyə böhranlarının bütün növlərini birləşdirdi.

Valyuta böhranları kreditin, bankların, maliyyə resurslarının - qiymətli kağızların və veksellərin, habelə səhmdar cəmiyyətlərinin inkişafı ilə bağlı böhranlar kimi təsnif edilir. İlk mübadilələr 14-cü əsrdə Venesiya, Florensiya, Piza, Genuya, Valensiya, Barselonada meydana çıxdı. Bu birjalarda dövlət istiqrazları və ödəniş öhdəlikləri üzrə sürətli ticarət

aparılmışdır. İlk səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması ilə Lion, Antverpen, London, Amsterdam və digər Avropa şəhərlərində qiymətli kağızlar bazarları yarandı.

Maliyyə böhranlarının 3 səbəbi var.

1. Mübadilə böhranları informasiya asimetriyası ilə bağlıdır. Şəxsi izafi mənfəəti öyrənmək üçün maliyyə aktivlərinin menecerləri real iqtisadiyyatın cari ehtiyaclarına xidmət etməkdən yayınmaqla yanaşı, bütün bazar iştirakçıları üçün mövcud olmayan strateji əhəmiyyətli məlumatlardan istifadə edirlər.
2. Valyuta böhranları kapitalın global miqrasiyasında heç bir məhdudiyyətin olmaması ilə bağlıdır. Məhdudiyyətlərin olmaması, kapitalın ölkələrarası hərəkət azadlığı maliyyə böhranının yaranmasına səbəb olur. Qeyri-peşəkar investorlardan fərqli olaraq, dünyanın aparıcı beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində təmsil olunan global maliyyə bazarlarının daha peşəkar iştirakçıları böhrandan xeyli əvvəl öz maliyyə aktivlərinin əvvəlcədən təşkil olunmuş satışı üçün əhəmiyyətli imkanlara malikdirlər.
3. Pul təklifinin həcmində əhəmiyyətli artım olmadan maliyyə böhranı yaranmayacaq.

Valyuta böhranı dedikdə, valyutanın 25%-dən çox dəyər itirməsi başa düşülməlidir. “Qızıl standart” dövrünün sonu valyuta böhranlarına səbəb oldu və o vaxtdan bəri onlar global iqtisadiyyatda kifayət qədər tez-tez baş verən hadisəyə çevrildi. Ödəniş balansını bərabərləşdirmək üçün ölkələr çox vaxt öz valyutalarını devalvasiya edirlər. 1980-ci illərdə 7-lik qrupuna daxil olan ölkələrin valyuta müdaxiləsi razılaşdırıldı ki, bu da dolların yen qarşısında devalvasiyasına səbəb oldu. Beləliklə, yapon rəqiblərinin yerdəyişməsi üçün Amerika ixracatçılarının mövqeyi xeyli yaxşılaşdı [5].

Maliyyə böhranları iqtisadiyyatı liberal xarakter daşıyan ölkələrdə, maliyyə bazarı zəif inkişaf etmiş ölkələrdə də baş verə bilər. Buna misal olaraq 1994-cü ildə Meksikada, 1999-cu ildə Braziliyada, 2002-ci ildə Argentinada baş vermiş valyuta böhranlarını göstərmək olar. Sərbəst üzən rejim 2008-2014-cü illərdə Ukrayna qriunasını 5 dəfədən çox devalvasiya edib. Rusiya rublu 2014-cü ildə iki dəfə dəyər itirib. Təkcə 2015-ci ildə Azərbaycan manatı 2 dəfə devalvasiyaya uğrayıb.

Bank böhranı iki şərt olduqda baş verə bilər:

1. Banklar öz əmanətçilərinə və kreditörlərinə bu öhdəlikləri təmin edə bilmədikdə və onların işini dayandırdıqda.
2. Əmanətçilərin bank aktivlərinin keyfiyyətinə dair kifayət qədər məlumat və məlumatlara malik olmadığı hallarda, bu, bütün iqtisadi sistemdə bank panikası kimi müəyyən edilir.

Əgər bank sistemi müştərilər arasında inamsızlıq yaradırsa, o zaman onlar həm etibarsız, həm də tam etibarlı, ödəmə qabiliyyəti olan banklardan öz əmanətlərini eyni vaxtda geri götürürlər. Banklar yoluxucu təsirə qarşı həssasdır və bir bankın uğursuzluğu digər bankın uğursuzluğuna səbəb olur [1].

19-cu əsrin və 20-ci əsrin əvvəllərinin Amerika iqtisadiyyatı hər biri orta hesabla 20 illik fasilələrlə - 1819, 1837, 1857, 1873, 1884, 1893, 1907, 1930-1933-cü illərdə kütləvi böhranlarla xarakterizə olunurdu. Yalnız 1934-cü ildə Federal Əmanətlərin Sığortalanması Korporasiyasının yaradılması ilə maliyyə vəziyyəti sabitləşməyə başladı.

Tarixən global maliyyə böhranları hökumətin xarici borc üzrə defoltları ilə əlaqələndirilir. Avropada fiskal federallaşma məsələləri həll olunmasa və həll olunmasa, avrozona ölkələri defolt riski ilə üzləşəcək.

Borcalan kreditör qarşısında maliyyə öhdəliklərini vaxtında təmin etmədikdə, borc böhranı yaranır. Hökumətin defoltu hökumətlərin müəyyən edilmiş tarixdə əsas borc/faiz

ödənişlərini həyata keçirmədiyi bir vəziyyətdir. Xarici borc defoltu, başqa ölkənin qanunlarına əsasən götürülmüş kreditin kreditörünə ödənilməməsi kimi müəyyən edilir. Daxili defolt borcun ödənilməsinin tam dayandırılmasıdır.

1800-2009-cu illər arasında dünyada 250 hökumət xarici borc üzrə defolt olub.

Müasir şəraitdə 2012-ci ildə Yunanıstanda 200 milyard avro, 2001-ci ildə Argentinada 95 milyard dollar, 1998-ci ildə Rusiyada 39 milyard dollar məbləğində böyük defoltlar baş verib.

Qlobal maliyyə böhranlarının xronologiyası

Hollandiyada 1636-cı ildə lalə soğancıqlarının qabarcıq qiymətləri. Andrianopoldan Hollandiyaya gətirilən lalələr dəbdəbəli əşyalar sayılırdı. Alıcılar gül ampulleriniyənədən satmaqla özlərini zənginləşdirdilər. Lalələrin orta hesabla 6 aydan 8 aya qədər yetişdiyini nəzərə alaraq, alıcılar onları əvvəlcədən alırdılar, yəni bu məbləğ “görünməz” mallar üçün ödənilirdi. Lalələrə böyük tələbat ona gətirib çıxardı ki, birjalarda bir növ gülün alqı-satqısı zamanı alıcılar torpaq, qızıl və gümüşdən hazırlanmış qablar, evlər, rəsmlər, damazlıq atlar üçün pul ödəyirdilər. Mütəxəssislər çiçək sərmayələrinin şübhəli olduğunu qiymətləndirdikdə, lalələrə olan bütün maraq itdi və gül ampulləri artıq satıla bilmədi.

1720-ci ildə Mississipi səhmlərinin qiyməti köpüyü. Şotlandiyalı memar John Law böyük bir səhm satışı həyata keçirdi və onun əməliyyatları Fransa maliyyə bazarını böyük şoka saldı. O hesab edirdi ki, iqtisadi bolluq böyük kağız və kredit pul ehtiyatı hesabına əldə edilir. Onun inancları 2 prinsipə əsaslanırdı [9, s. 90]:

1. Kreditin genişləndirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi, yəni. kredit məbləğləri qızıl və gümüş sikkələrin ehtiyatlarını üstələyib;
2. Bankın dövlət statusu və onun kredit siyasəti.

Qanun pul ekspansiyasını ekspansiya ilə eyniləşdirməklə səhv etdi. Real şəraitdə genişlənmiş təkrar istehsal kreditin əvəz edə bilməyəcəyi maddi və əmək ehtiyatlarının olmasını tələb edir. Missisipi şirkəti belə uğursuz oldu. Səhmlərin və istiqrazların pul olduğu və böyük miqdarda pul buraxmağın inflyasiyaya səbəb olmayacağına dair yanlış təsəvvürü onu iflasa uğratdı.

1720-ci ildə SouthSeaCompany səhmlərinin qiymət dalğası. 1719-cu ildə İngilis Cənubi Dəniz Şirkəti Mississipi şirkətinin səhmlərini almağa başladı. Şirkətin səhmlərinin dəyəri 10 dəfə artdı. 1720-ci ildə “Şişirilmiş şirkətlər haqqında qanun” qəbul edildi, ona görə parlamentin razılığı olmadan yeni səhmdar cəmiyyətləri yaratmaq qadağan edildi. Bu qanun Cənubi Dəniz Şirkətini rəqabət aparan şirkətlərdən müdafiə etdi və bununla da Amerika bazarlarında onun üçün inhisarçı mövqe yaratdı.

1927-29-cu illərdə ABŞ fond bazarında qiymət dalğası. Bu dövr ABŞ fond bazarının böyüməsinə aiddir. Lakin 1928-ci ildə investorlar spekulyasiyaya sahibdirlər. FED yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsini 5% təyin edib, kommersiya kreditlərinin qiyməti isə illik 12%-ə çatıb. Belə gəlirlilik dünyanın hər yerindən sərmayələri cəlb etməyə başladı [7, s. 67].

1929-cu ildə ABŞ-da həddindən artıq istehsal böhranı başladı və birja iştirakçıları qiymətli kağızları heç bir qiymətə satdılar. Səhmlərin bu düşməsi Böyük Depressiyanın başlanğıcı kimi tanınır. 1929-1934-cü illər arasında 17.000-ə qədər Amerika bankı iflasa uğradı.

Meksika və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrə bank kreditləri

1970-ci ildə XX əsrin 70-ci illərində Nyu-York, Çikaqo, Los-Anceles, London, Tokioda iri beynəlxalq banklar Meksika, Braziliya, Argentina şirkətlərinə verilən kreditlərin həcmi artırmağa başladılar. Bu ölkələrin ümumi xarici borcu 10 ildə (1972-1982) 125 milyard dollardan 800 milyard dollara yüksəldi. Kreditörlər bu ölkələrin hökumətlərini müflis olmayacaqlarına əmin etdilər. Kreditlərin faizlərini vaxtında ödəməklə hökumətlər və

şirkətlər yeni kreditlərdən pul alırdılar. 1979-cu ildə Fed pul siyasətini sərtləşdirəndə faiz dərəcələri kəskin yüksəldi və xarici kredit şərtləri pisləşdi. 1982-ci ildə yuxarıda göstərilən ölkələrdə səhmlərin qiymətləri çökdü. Meksika, Braziliya, Argentina və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin pul vahidləri dəyərsizləşdi, əksər banklar müflis olduqlarını etiraf etdilər.

XX əsrin 1980-ci illərində Yaponiyada daşınmaz əmlak bazarında və səhmlərdə köpük (bubble)

1980-ci illərin əvvəlləri dolların Yapon yeni, alman markası, fransız frankı və ingilis funt sterlinqi qarşısında 50% möhkəmlənməsi ilə yadda qaldı. 1985-ci ildə ABŞ, Fransa, İngiltərə, Almaniya və Yaponiya dolları yen və marka qarşısında ucuzlaşdırmaq üçün valyuta intervensiyasına razılıq verdilər.

İxrac yönümlü Yaponiya sənayesini, daşınmaz əmlak bazarını və fond bazarını canlandırmaq üçün Yaponiya bankı faiz dərəcəsini aşağı salıb. Lakin yapon bankı faiz dərəcələrini yüksəltmək qərarına gəldikdə, daxili tələbdə gözlənilən canlanma əvəzinə pul siyasəti dərin böhrana səbəb oldu. Səhmlər və daşınmaz əmlak dəyər itirdi.

1985-1989-cu illərdə Norveç, İsveç və Finlandiyada səhm və daşınmaz əmlak bazarlarında balon effekti

Bu ölkələr 85-89-cu illərdə Yaponiyanın daşınmaz əmlak bazarındakı acınacaqlı təcrübəsini təkrarladılar. Köpük Yaponiya banklarının ofşorzonalarından alınan kreditlər hesabına formalaşmış. Yaponiya Mərkəzi Bankı Yaponiya banklarına məhdudiyyətləri endirdikdə xaricdə fəaliyyət göstərən Norveç, İsveç və Finlandiya da yerli banklara qoyulan məhdudiyyətləri yüngülləşdirib. Nəticədə 1980-ci illərdə bu ölkələrdə səhmlərin və daşınmaz əmlakın qiymətləri təxminən 5 dəfə artdı, bundan sonra qiymətlərin düşməsi və iri bankların müflisləşməsi baş verdi [2].

Tayland, İndoneziya, Malayziyada daşınmaz əmlak və fond bazarlarında köpük effekti Yapon yeninin yenidən qiymətləndirilməsindən və Amerikada iqtisadi artımın ləngiməsindən sonra böyük gəlirlər əldə etmək üçün (bu ölkələrdə əmək haqqının aşağı olması səbəbindən) Yaponiya və Amerika TMK-ları 2012-ci ilin yanvar-fevralın 19-da 2009-cu ilin yanvar-fevral aylarında böyük investisiya layihələri həyata keçirməyə başladılar. Cənub-Şərqi Asiya. Nəticədə bu ölkələrin səhm və ipoteka bazarlarında bum başladı. 1990-cı illərdə səhmlərin qiymətləri 300%-dən 500%-ə yüksəldi. Ticarət kəsirini ödəmək üçün xarici kreditlərə tələbat artdı. Asiya ölkələrinin milli valyutaları belə vəziyyətə hazır deyildi. Valyuta ehtiyatları hesabına sabit məzənnəni saxlamaq mümkün deyildi. Amerika və Yaponiya TMK-ları Asiya ölkələrini tərk etməyə başladılar. 1998-2000-ci illərdə Asiya ölkələrində dünya məhsulunun istehsalı 2 trilyon azalıb. dollar və ya dünya ÜDM-in 6%-ni təşkil edir. Təxminən 10 milyon insan işini itirdi, 50 milyona yaxın insan yoxsulluq həddindən aşağı düşdü [8, s. 89].

Meksika iqtisadiyyatına xarici investisiyaların artımı (1990-1993)

Amerikalı iqtisadçı Con Uilyamsın tövsiyələrinə əsasən, 1985-ci ildə Meksika “Vaşinqton Konsensusu” kimi tanınan liberal islahatlara başladığını elan etdi və bu islahatların məqsədlərinə Latın Amerikasının xarici borclarının konvertasiya yolu ilə restrukturizasiyası daxildir. Bu istiqrazlar uzunmüddətli ABŞ Xəzinədarlıqları tərəfindən dəstəklənirdi. Təbii ki, bu addım xarici borcu azaltmış, büdcə kəsirini bağlamış, ölkədə investisiya mühitini yaxşılaşdırmış. Bundan sonra Meksika prezidenti K. Salinas ABŞ, Kanada, Meksikanın iştirakı ilə azad ticarət zonasının yaradılmasını təklif etdi [6, s. 99].

Meksikada maliyyə böhranı 1994-cü ildə başlayıb. Meksikanın ən kasıb əyalətlərindən birində - Çiapasda kəndlilərin üsyanı başladı. Sonra xalqın dəstəyini qazanan Meksikada prezidentliyə iddialı D. Kolosio öldürüldü. Ölkə xarici sərmayədarların diqqət mərkəzindən

çıxıb, etibarını itirib. Pesonun devalvasiyası, bankların uğursuzluğu Meksikanın ÜDM-nin 7%, dünya istehsalının isə 15% azalmasına səbəb olub.

ABŞ birjadankənar fond bazarında bubble (1995-2000). İnternet şirkətlərinin səhmlərinin dəyərində kəskin sıçrayış bu köpüyün yaranmasına səbəb olub. Microsoft, Intel, Cisco, Dell kimi dünya əhəmiyyətli aparıcı şirkətlər ABŞ fond bazarlarında cari listinqəməliyyatlarındansa, öz qiymətli kağızlarının ABŞ birjadankənar ticarət bazarında - NASDAG-da elektron ticarətinə üstünlük verdilər. NASDAG-da satılan Nyu-York Fond Birjasında səhmlərin qiyməti 1990-cı ildə 11% idi, 1995-ci ildə 19%-ə, 2000-ci ildə isə 42%-ə yüksəldi. 1996-cı ilin sonlarında ABŞ fond bazarında mövcud vəziyyət ABŞ Federal Ehtiyat Bankının sədri tərəfindən “məntiqsiz coşğunluq” kimi səciyyələndirildi. Amerika fond bazarındakı vəziyyəti 1929-cu ildə Böyük Depressiya ərəfəsindəki vəziyyətlə müqayisə etmək olardı. Amerika TMK-larının səhmlərinin dəyəri 2000-ci ildən aşağı düşməyə başladı [6, s. 88].

Dünya maliyyə-iqtisadi böhranı (2008 - bu günə qədər). Hər bir sistemdə olduğu kimi, indiki mərhələdə də global maliyyə bazarının strukturunda bir sıra problemlər mövcuddur. Əsas problemlərdən biri bazarın tənzimlənməsinə yanaşmadır. Tənzimləmənin olmaması 2008-ci ildə global iqtisadi böhranın səbəblərindən biri olmuşdur. Qlobal kapital bazarının fəaliyyətinin idarə edilməsi və nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün metodların işlənilib hazırlanması zəruridir. Bu problemin səbəbləri:

- tənzimləyicilərin fəaliyyətinin milli xarakteri arasında ziddiyyətlər;
- bazar liderləri olan ölkələrin maraqları arasında uyğunsuzluq;
- onların tənzimlənməsi mexanizmlərinin yaradılmasında müəyyən ləngimə ilə müqayisədə yeni maliyyə alətləri və institutlarının inkişafının sürətləndirilməsi.

FED-in uzunmüddətli ucuz pul siyasəti ABŞ-da ipoteka kreditlərini əhalinin bütün təbəqələri üçün, hətta ən təminatlılar üçün də əlverişli edib. 1998-ci il Gramm-Leach-Bliley Aktı 1933-cü il Qlass-Steagall Aktının əsas bəndlərini ləğv etdi. Bu o demək idi ki, kommersiya banklarına bütün mümkün növ investisiya əməliyyatlarını aparmaq hüququ verildi.

Oxşar risklər 1929-1933-cü illərdə Böyük böhranlara səbəb oldu.

İnvestisiyadan banklar kommersiyaya çevrilərək kredit pulları istehsal etməyə başladılar ki, bu da ABŞ bank sisteminin aktiv və öhdəlikləri baxımından tam balanssızlığa səbəb oldu.

Maliyyə aktivləri pul bazası və əsas amillərlə əlaqəsini kəskin şəkildə itirməyə başladı. Beləliklə, 2006-cı ilin yayında ABŞ fond bazarının ümumi kapitallaşması 11,5 trilyon dollara çatıb. dollar təşkil edib. Bir ildən sonra bu məbləğ artaraq 15 trilyon-a çatıb. dollar təşkil edib. Eyni zamanda ABŞ ÜDM-i cəmi 5% artıb, ümumi ifadədə isə 650 milyard dollar artıb. Bu müddət ərzində ABŞ-da əmək məhsuldarlığının dinamika praktik olaraq dəyişməz qalıb. Amerika korporasiyalarının səhmlərinin dəyərinin 3,5 trilyon artmasının yeganə izah edilə bilən səbəbi, dolların həddindən artıq yüksək və Amerika iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı nikbin ümidlər idi. Tezliklə nikbin proqnozlar pessimist proqnozlarla əvəz olundu, ardınca Amerika iqtisadiyyatına bir-bir zərbə vurdu. Bir il ərzində, 2007-ci ildən 2008-ci ilə qədər ABŞ səhm bazarlarının kapitallaşması 30% azalaraq 3,5 trilyon dollarlıq dəyəri aradan qaldırdı. Oxşar böhran ABŞ-ın daşınmaz əmlak bazarını da vurdu. 2000-ci ildən 2007-ci ilə qədər daşınmaz əmlakın qiymətləri iki dəfə artıb. 2006-cı illə müqayisədə 2009-cu ilin əvvəlində mənzil bazarında qiymətlər 30%-ə qədər ucuzlaşıb. Bunun ardınca ABŞ-da evlərin qiymətində azalma oldu və böhran başladı [3, s. 145].

Dünya bazarlarının qeyri-sabitliyi dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarına mənfi təsir göstərib. 2015-ci ilin son rübündə ABŞ-da iqtisadi artımda azalma müşahidə olunub.

Ucuz enerjiyə, işsizliyin azalmasına və əmək haqqının rəsmi artımına baxmayaraq, ABŞ-da istehlak dinamikası (və istehlakçı tələbi ABŞ ÜDM-nin təxminən 70%-ni təşkil edir) aşağıya doğru - 2,2%-dən 2%-ə qədər yenidən nəzərdən keçirilib.

Müasir dünya uzunmüddətli iqtisadi dəyişkənlik dünyasıdır. Bu, harmoniya dünyasıdır. Üzən valyuta məzənnələri, kapitalın sərbəst hərəkəti və neftin qiymətinin qeyri-sabitliyi böhranların tez-tez və dərinləşməsinə səbəb olub: 1970-2011-ci illərdə dünyada 147 bank, 218 valyuta və 66 borc böhranı olub. Bu böhranların əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verdi, nəticədə iki qrup ölkələr meydana gəldi: kreditörlər (sənaye ölkələri) və borclular (inkişaf etməkdə olan ölkələr). Çoxistiqamətli maraqlar və hərəkətlər iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin gözlənilməzliyinə və qeyri-müəyyənliyinə gətirib çıxarır. Bütün bunlar o deməkdir ki, müasir dünya dəyişir: ABŞ ən böyük iqtisadi güc olaraq qalır, lakin onlara iqtisadi çoxqütblülük təmin edən regional və makro-regional koalisiyalar qarşı çıxır.

Nəticə

Maliyyə böhranlarının davamlı olaraq müxtəlif vaxtlarda baş verməsinə baxmayaraq, hər birinin formalaşmasında müəyyən bir nüanslar rol oynamışdır. Bu nüanslardan ən əsası insanların hissə qapı olaraq müəyyən bir maliyyə məntiqinə, maliyyə təsdiqi tapmayan bir fikirin ardınca getmələri olmuşdur. Bu hal baş verdikdə maliyyə qaniunları cari fəaliyyəti idarə altına ala bilmir və maliyyə dünyası uçuruma yönələrək, böhrana sürüklənir və böhran baş verir. Və bu böhrandan demək olar ki, hər kəs əziyyət çəkir. Maliyyə böhranlarının gələcəkdə baş verməməsi və ya baş verərsə bu böhrandan mümkün qədər az zərərə çıxmaq üçün insanların maliyyə savadlılığı artırılmalı, böhran dövründə məntiqi həmlələr edə biləcək qədər, inkişaf etdirilməsi labüddür. Maliyyə elminin indiki inkişafına uyğun olaraq maliyyə sahəsi də inkişaf etməkdədir. Maliyyə dünyasının daxili çalxalanmalarının ani vəziyyətdə olması maliyyə iştirakçılarının daimi yaddaşında olmalıdır. Və maliyyə böhranlarından çıxış yollarından əsas maliyyə iştirakçılarının panikaya düşməsinin qarşısını almaqdır bu yola böhran səmərəli şəkildə idarə oluna və iqtisadi sabitlik təmin oluna bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Z.Məmmədov. “Pul, kredit, banklar”, 2010
2. N.R.Quliyev, M.M.Ahmudov. Beynəlxalq maliyyə münasibətləri .Bakı, 2011
3. Z.Məmmədov. “Bank fəaliyyətinin əsasları”, 2013
4. З.Мамедов. “Алгоритм перехода к сильной экономике: мировой опыт и азербайджанская практика“, 2016
5. Бем-Баверк О. Избранные труды о ценности, проценте и капитале (Антология экономической мысли) - М.: Эксмо, 2009. - 912 с.
6. Кейнс Дж.М. Предмет и метод политической экономии. М., Директ-Медиа, 2009 - 276 с.
7. G. L. Kaminsky and C. M. Reinhart, "The Center and the Periphery: The Globalization of Financial Turmoil," NBER Working Paper No. 9479 February 2003.
8. A.F.W.Plumptre. “Reform of The International Monetary System. Some Points of Special Interest to Developing Countries of The Commonwealth.” 2022 <http://www.thecommonwealth-library.org/commonwealth/imprints/r>
9. P. Desmond Brunton, S. Valerie Kelsick. “International finance and Caribbean development” 2015, pp/87

Ровшан Маммадов
Асиф Мамедов

**СОВРЕМЕННЫЕ РИСКИ, С КОТОРЫМИ СТОЛКИВАЕТСЯ
ГЛОБАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА**

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что важно исследовать финансовую стагнацию и хаотичную ситуацию, которые привели к кризисам на международных финансовых рынках, и выделить эти последствия и уменьшить их процент. Он становится частью жизни, гарантируя, что будущие финансовые кризисы затронуты как можно сильнее, и население мира страдает там от безработицы, производственный процесс ослабевает, становится трудно удовлетворять потребности населения, и эта ситуация становится все более лихаотичной. Чтобы избежать глобальных финансовых кризисов, изучение и исследование прошлых финансовых кризисов не следует повторять как можно чаще. Поэтому эта статья играет роль одного из помощников, видящих эти ошибки.

Цель: Изучение финансовых кризисов, происходивших на финансовых рынках, состоит в том, чтобы не допустить повторения тех ошибок во время кризисов, которые могут произойти в последующие годы.

Методология: В работе использовались методы индукции, дедукции и анализа.

Результат исследования: Определено, что кризисы на финансовых рынках. Произошло это из-за бездумного, непродуманного осуществления деятельности, вызвавшей их начало как причину возникновения. Кризисы в основном вызваны тем, что то, что некоторые люди делают инстинктивно, иногда оказывается неправильным. Чтобы предотвратить это, повышение финансовых знаний людей информирует их о неправильных действиях, которые происходили в прошлом, и показывает им выход из этих кризисов.

Ключевые слова: *финансовый кризис, акции, валютные кризисы, девальвация*

Rovshan Mammadov
Asif Mammadov

CONTEMPORARY RISKS FACING THE GLOBAL ECONOMY

ABSTRACT

The articles dispute, that it is important to investigate the financial stagnation and chaotic situation that led to the crises in the international financial markets, and to highlight these consequences and reduce their percentage. It becomes a part of life by ensuring that future financial crises are affected as much as possible, and the world's population suffers from unemployment there, the production process weakens, it becomes difficult to find the needs of the population, and this situation is increasing to chaotic. To avoid global financial crises, the study and research of past financial crises should not be repeated as much as possible. Consequently, this article plays the role of being one of the helper seeing these errors.

Purpose: To study the financial crises that occurred in the financial markets is to prevent the repetition of those mistakes during the crises that may occur in the future.

Methodology: Induction, deduction and analysis methods were used in the research work.

The result of the study: It was determined that the crises in the financial markets. It happened due to the thoughtless, unexamined implementation of the activities that caused their beginning as the cause of occurrence. Crises are mainly caused by the fact that what some people do instinctively is sometimes wrong. In order to prevent this, increasing people's financial knowledge is informing them of the wrong activities that happened in the past, and showing them the way out of these crises.

Key words: *financial crisis, stock, currency crises, devaluation*

UOT 33.332

Esmira Həsənzadə
Bakı Dövlət Universiteti, dissertant
esmira.hesenazade@mail.ru

ƏRZAQ TƏMİNATI VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ SİYASƏTİNİN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

Bəşər cəmiyyəti var olduğu gündən bəri, həyat fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə ərzaq məhsullarının istehlakına ehtiyac duymuşdur. Bu məqsədlə ilkin dövrlərdə müxtəlif əkinçilik və bu əsasda heyvandarlıq məhsullarının hazırlanmasına, yetişdirilməsinə istiqamətlənmiş əməliyi fəaliyyətlər reallaşdırmışdır. Ancaq zamanla cəmiyyətin dövrün tələblərinə uyğun dəyişməsi, inkişaf etməsi onların günlük istehlak tələblərində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Odur ki, ərzaq təminatını əlverişli şərtlər daxilində təmin edilməsi hər bir ölkənin milli ərzaq siyasətinin vacib istiqaməti kimi çıxış edir. Bu məqsədlə məqalədə yerli məhsul istehsalçıların ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə dəstəklənməsi sınaq olmuş, səmərəli dünya təcrübəsi olduğundan, müasir ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə dövlətin yerli istehsalçıların maliyyə alətləri vasitəsilə dəstəklənməsi praktikasına xüsusi diqqət artırılması vurğulanmışdır. Bu sahədə maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ayırd edilərək, ən səmərəlilərindən istifadəyə yer verilir.

Məqsəd: ərzaq təhlükəsizliyini milli iqtisadi təhlükəsizliyin vacib həlqəsi kimi ayırd etməklə, onun təmin edilməsinin milli iqtisadiyyatda əsaslı sosial-iqtisadi dəyişikliyə gətirib çıxardığını əsaslandırmaq.

Metodologiya: məqalənin işlənməsi metodologiyasını riyazi-statistik təhlillər, məntiqi ardıcılıq, məntiqi mühakimə və analiz-sintez metodları təşkil edir.

Tədqiqatın nəticəsi: müasir dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi üzrə çoxsaylı elmi-nəzəri yanaşmalar mövcud olsada, problemin kompleks həllinə nail olunmamışdır. Bir tərəfdən dünyada artan insan sayı, digər tərəfdən ətraf mühitdə baş verən müxtəlif mənfi meyllərin təsirinin kəskinləşməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qarşısında çoxsaylı müxtəlif maneələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bucür maneələrin vaxtında müəyyən edilib aradan qaldırılması heçdə qısa zaman kəsiyində baş vermədiyindən həyata keçirilən tədbirlərində səmərəsinin əldə edilməsi müəyyən zaman tələb edir.

Açar sözlər: global ərzaq təhlükəsizliyi, milli ərzaq təhlükəsizliyi, özünütəmin etmə, dövlət dəstəyi, maliyyə alətləri

Giriş

Cəmiyyətin istehlak strukturunun əsasının təşkil edən ərzaq məhsulları, istər cəmiyyətin mövcudluğunun davamlılığı baxımından, istərsə də əmək məhsuldarlığının artırılmasının vacib şərti kimi ayırd edilə bilinər. İqtisadi ədəbiyyatlardan bilindiyi üzrə, ərzaq təhlükəsizliyinə, cəmiyyətin ərzaq təminatının lazımı səviyyədə ödənilməsinə zəruri edən iki aspektən yanaşmaq olar. Bunlardan biri, iqtisadi digəri isə tibbi nöqteyi nəzərdən fərqləndirilir. İqtisadi zərurət baxımından məsələyə yanaşmazdan əvvəl qısaca qeyd etmək istərdik ki, ərzaq təminatının, bu əsasda gündəlik istehlakın lazımı səviyyədə ödənilməməsi zaman etibarı ilə həmin ayrı-ayrı arealarda yaşayan xalqların, müxtəlif qalıcı təsirlərə malik xəstəliklərə düşər olmasının gətirib çıxara bilər. Məlumat üçün qeyd edək ki, hazırda dünyada açıqdan əziyyət çəkən insanların sayı 870 mln-dan bir qədər çoxdur. BMT-nin Ərzaq və

Kənd Təsərrüfatı təşkilatının məlumatlarına görə 2015-ci il üzrə yer kürəsindən normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən olan iqtisadi fəal əhali qrupuna daxil olan insanların ərzaq tələbinin dəyəri 2940 kkal təşkil etmişdir. Bu rəqəmin 2030-cu ilə qədər bir qədər artıraraq, 3050 kkal təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır. Hazır ki, vaxtda gündəlik qida rasionu qlobal dəyişikliklər fonunda kəskin dəyişikliyə məruz qalmışdır. Buna təsir edən amillər sırasında coğrafi, ekoloji, iqtisadi-sosial, gəlirlik səviyyəsi, ərzaq məhsullarının qiymətlərində ki dəyişikliklər başlıca yer tutur [9, s.182, 191]. Bucür dəyişikliklərin neytrallaşdırılması sarıdan hazırda müxtəlif dünya ölkələri öz fəaliyyətlərini birgə qurur və sonrakı istiqamətlərini müəyyən edir. Digər tərəfdən dünyaya təcrübəsi göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyi iki formada özünü büruzə verir. Bunlardan biri qlobal digəri, isə milli ərzaq təhlükəsizliyidir.

Qlobal və milli səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyi

Qlobal miqyasda ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə, dünyanın sahib olduğu iqtisadi resurslar hesabına ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olsa da, digəri ölkənin milli iqtisadi potensialı hesabına ərzaq təminatını ödənilməsinə əhatə edir. Milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini şərtləndirən çoxsaylı amillər mövcuddur. Həmin amillərdən bir neçə vacib olanını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- ✓ ərzaq məhsulları üzrə təminatda fiziki amil, yəni məhsulun istehlak üzrə tələb olunan səviyyədə mövcudluğu;
- ✓ ərzaq məhsulları üzrə təminatda keyfiyyət amili, burada istehlak olunan məhsulun lazım olan, tələb olunan səviyyədə qidalılıq dəyrinin malik olması nəzərdə tutulur;
- ✓ ərzaq məhsulları üzrə təminatda iqtisadi amil, istehlak olunan məhsulun qiymət baxımından hamı üçün əlverişli olması;
- ✓ ərzaq məhsulları istehsalı ilə bazarda tələb olunan həcm arasında iqtisadi asılılığın qorunub saxlanılması. Bu amilə daha çox davamlılıq prinsipi kimi yanaşılır;
- ✓ əhəlinin gəlirləri ilə istehlak qiymətləri arasında əlaqənin diqqət mərkəzindən saxlanılması.

Qeyd edilən amillər bu və ya digər dərəcədə qarşılıqlı əlaqədə və asılıqda olub, birinin mövcudluğu digərinin varlığını zəruri edir. Belə ki, qidanın fiziki cəhətdən mövcudluğu onun keyfiyyət göstəriciləri və qiymət əlverişliliyinin hansı səviyyədə olması barədə suallar ortaya çıxarır. Odur ki, qidanın mövcudluğu hələdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi demək deyil, ərzaq təhlükəsizliyi ölkədə həm keyfiyyət, həm qiymət, həm də cəmiyyət baxımından ərzaqın varlığı mənası gəlir. Digər tərəfdən bilindi ki, ərzaq təminatının ödənilməsi məqsədilə yerli istehsalın müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşdırılması bəzi hallarda çətin olur. Belə olduğu halda, bəzi yerli məhsulların istehsalı daha baha başa gəlir ki, bu da ölkə üçün iqtisadi cəhətdən səmərəsiz hesab edilir. Əslində məhsul istehsalı zamanı müqayisəli üstünlüyə diqqət edilməsi olduqca vacibdir. Çünki bəzi hallarda hansı məhsulun yetişdirilməsi baha baş gəlirsə, digər ölkələrdən həmin məhsulun idxal edilməsi daha səmərəli olur. Ancaq burada çalışılır ki? strateji məhsullar yerli istehsal hesabına istehsal edilsin [8, s 21-23].

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zamanı mövcud vəziyyətin hansı yerdə olduğunu daha aydın müşahidə etmək məqsədilə, ölkənin əsas növ bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları üzrə özünütəminatı imkanına diqqət etmək olduqca vacibdir. Belə olduğu halda, ölkənin nə qədər yerli istehsal nə qədər idxal hesabına tələbatının ödənilməsinə aydın görmək olur. Günlük istehlak tələbinin mütləq əksəriyyətinin aqrar sahə məhsulları təşkil

etdiyini nəzərə alaraq düşünürük ki, bu sahədə özünü təminat səviyyəsinin təhlil edilməsi vacibdir. Odur ki, cədvəl 1-də bitkiçilik məhsulları üzrə özünü təminat səviyyəsinin mövcud vəziyyətinə yer verilmişdir. Qısa bir vaxtda qeyd edək ki, ərzaq məhsulları istehsalçıları üzrə əsas maliyyə dəstəyi forması olan əkin subsidiyasının artırılması hesabına aqrar sahədə dənlilik və dənlilik paxlalı bitkiçilik məhsulları üzrə özünü təminat səviyyəsi 66.3 faizdən 73.7 faizə yüksəlmişdir. Bu hal xüsusilə buğda, arpa və qarğıdalı istehsalında özünün kəskin biruzə vermişdir.

Cədvəl 1

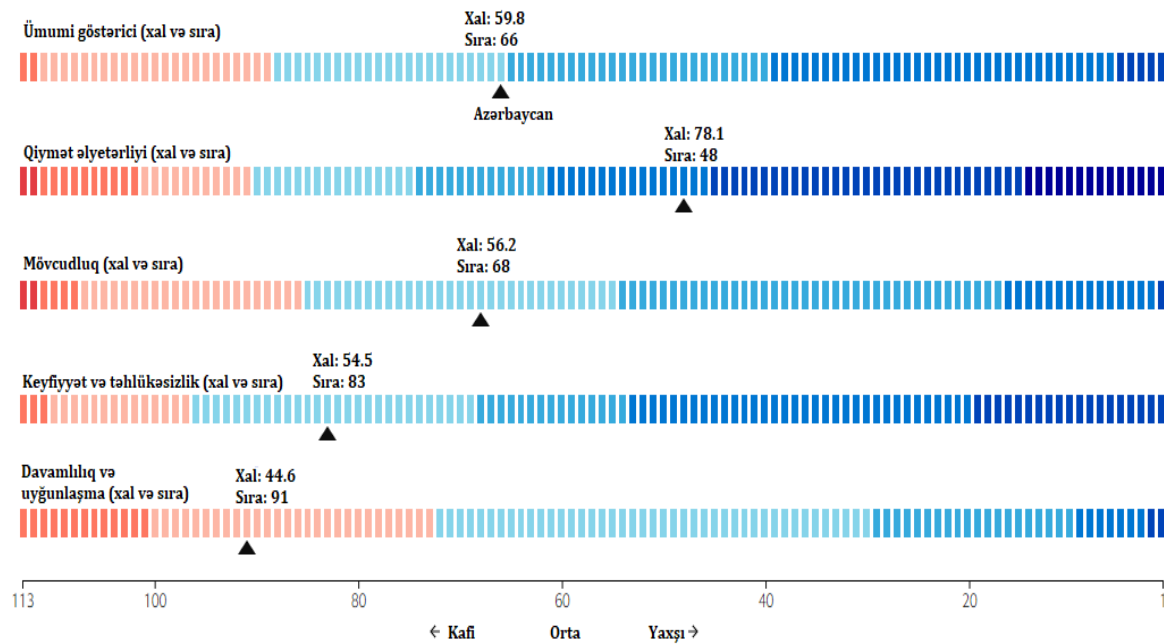
Əsas növ bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları ilə özünü təminat səviyyəsi, faiz

Əsas növ bitkiçilik məhsulları ilə özünü təminat səviyyəsi, faiz					
	2017	2018	2019	2020	2021
Dənlilərin (çəltik istisna olmaqla) cəmi	66.3	74.1	67.3	68.1	73.7
buğda	58.1	64.8	57.2	57.1	61.5
arpa	94.4	103.1	100.2	94.6	101.9
qarğıdalı	70.7	82.7	80.0	86.6	93.6
Paxlalılar	73.7	72.0	76.1	60.3	56.4
Kartof	89.2	90.8	87.8	90.6	88.8
Bütün növ tərəvəz	115.2	115.0	112.0	110.4	106.6
Pomidor	130.9	138.0	132.5	131.0	121.1
Bostan məhsulları	100.2	99.7	100.8	100.8	102.6
Meyvə və giləmeyvə	122.4	123.2	123.1	116.3	122.9
Heyvandarlıq məhsulları ilə özünü təminat səviyyəsi, faiz					
	2017	2018	2019	2020	2021
Bütün növ ət və ət məhsulları	84.7	82.7	82.5	84.5	86.4
mal əti və ət məhsulları	86.3	85.1	86.1	87.4	91.9
qoyun və keçi əti və ət məhsulları	98.0	98.1	97.6	97.3	98.2
quş əti və ət məhsulları	79.7	75.9	74.6	79.0	79.6
Süd və süd məhsulları	86.1	86.7	86.3	83.5	84.8
Yumurta	100.5	101.5	101.8	100.0	99.1
Balıq və balıq məhsulları	81.2	83.1	82.2	81.7	78.2

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanılmışdır

Dənlilik paxlalı bitkilər üzrə son beş ilin məlumatlarının təhlili bu sahədə azalmanın olduğunu göstərmişdir. Analoji hal karof və bütün növ tərəvəz məhsulları üzrə də, müşahidə edilmişdir. Kartof məhsulları üzrə özünü təminat səviyyəsi 0.4 faiz azaldığı halda, bütün növ tərəvəz məhsulları üzrə özünü təminat səviyyəsində ki, azalma 8.6 faiz təşkil etmişdir. Cədvəl 1-in məlumatlarının təhlili bizə bostan və meyvə məhsulları üzrə ötən beş ildə qismən artımın olduğunu göstərir. Belə ki, baza ili ilə müqayisədə bostan məhsullarındakı nisbi artım 2.4 faiz, meyvə və giləmeyvə məhsulları üzrə isə 0.5 faiz təşkil etmişdir. Cədvəl 1-də yer alan heyvandarlıq məhsulları üzrə son beş ildəki artıma diqqət edildiyi zaman aydın olur ki, bu sahədə də kəskin artımlar müşahidə edilməmişdir [10]. Ayrı-ayrılıqda qeyd etsək onda, mal əti və ət məhsulları üzrə son beş ildə artımın cəmi 1.7 faiz olduğunu görmüş olarıq. Qoyun və keçi əti məhsulları üzrə bu göstərici nisbətən cüzi kəmiyyətdə (0.2 faiz səviyyəsində) olmuşdur. Həmin dövrdə süd və süd məhsulları üzrə azalma qeydə alınmışdır. Azalmanın nisbi ifadəsi süd məhsulları üzrə 1.3 faiz, yumurta məhsulları üzrə 1.4 faiz

səviyyəsində olmuşdur. Görüldüyü üzrə ötən beş ilin müqayisəli təhlili bizə, müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal səviyyəsindəki dəyişikliklərin özünütəminatmə səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir etdiyini göstərir [3]. Artan istehlak tələbi qarşılığında istehsal amillərində, təbiət amillərində mənfi istiqamətdə dəyişikliklər məhsulların istehsal səviyyəsinə təsir etdiyindən, bu təsirlərin neytrallaşdırılması məqsədilə dövlətin dəstəkləyici maliyyə siyasətinə ehtiyac yaranır. Məsələnə zəruri edən digər faktor ölkəmizin 2022-ci il üzrə ərzaq təhlükəsizliyi indeksindəki yeri ilə bağlıdır.

Şəkil 1. 2022-ci il qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksinə görə müxtəlif göstəricilər üzrə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin mövcud vəziyyəti (113 ölkə üzrə)

Mənbə: <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/explore-countries/azerbaijan>

2022-ci il qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksinə görə ölkəmiz 113 ölkə sırasında 59.8 ballıq bir göstərici ilə 66-cı sırada yer almışdır. Bu hal digər müxtəlif göstəricilər, parametrlər əsasında müəyyənləşdirilir ki, həmin göstəricilər sırasında qiymət əlyetərliyi, məhsulların mövcudluğu, keyfiyyət və təhlükəsizliyi kimi məsələlər ayrı-ayrılıqda müəyyən edilir. Məhsulların qiymət əlyetərliyi üzrə ölkəmiz eyni sayda ölkə içərisində 48-ci yerdə, mövcudluq baxımında 68-ci sırada yer almışdır. Burada keyfiyyət və təhlükəsizlik baxımında ölkəmizdə mövcud olan ərzaq məhsulları 83-cü yerdə, davamlılıq və uyğunlaşma sarıdan isə 91-ci sırada qərarlaşmışdır [11,12]. Görüldüyü üzrə qlobal ərzaq təhlükəsizliyi indeksində yer alan iki göstərici üzrə ölkədəki ərzaq məhsulları qanətbəxş hesab edilsə də, digər iki göstərici üzrə bu halın yaxşılaşdırılmasına ehtiyac duyulur [1]. Bu hal məhsulların keyfiyyət təminatının yaxşılaşdırılması və davamlılığı məsələləri ilə bağlıdır. Beləliklə aydın olur ki, hazırda qlobal dəyişikliklər fonunda diqqət ediləsi digər məsələ, qida təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ərzaqın mövcudluğunu özündə ehtiva etsə də, onun istehlak üçün yararlılığı məsələləri məhz qida təhlükəsizliyi kimi ayırd edilir. Qeyd edilənlər əslində son zamanlar baş verən dəyişikliklərin qidaya olan tələbi artırsa da, buna zidd olan iqtisadi fəaliyyətlərində təsirlərinin kəskinləşdiyini göstərir. Bunu nəzərə alaraq yaxşı olar ki, qısa zamanda ən az iqtisadi resurs sərf etməklə, ən səmərəli həlli variantının tapılmasına nail olunsun. Bu məqsədlə qeyd edə

bilərik ki, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından istehsalçıların, xüsusilə aqrar məhsul istehsalçılarının maliyyə əlyetərliliyinin, təminatının ödənilməsi olduqca vacibdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə yerli istehsalçılara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi

Ölkələr üzrə hazırlanan ərzaq strategiyalarına baxıldığı zaman aydın olur ki, diqqət edilən məsələlər içərisində ön sırada məhz aqrar məhsul istehsalçıların maliyyə təminatının yüksəldilməsi məsələlərinə yer verilir. Odur ki, yerli istehsalçıların maliyyə əlyetərliliyinin təmin edilməsi sarıdan müxtəlif ölkələrdə, ayrı-ayrı sosial-iqtisadi parametrlər nəzərə alınmaq şərti ilə müxtəlif tənzimləyici maliyyə siyasəti həyata keçirir. Hazırda ölkəmizdə ərzaq təminatının yüksəldilməsi istiqamətində yerli məhsul istehsalçıların dəstəklənməsinə xüsusi önəm verilir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən birbaşa və dolayı dəstəkləyici tədbirləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

- ✓ yerli kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarına hər növbəti beş il üzrə vergi güzəştləri, azadolmaların tətbiq edilməsi;
- ✓ məhsul istehsalını reallaşdıran fermerlərə məhsul, əkin və toxum subsidiyalarının verilməsi;
- ✓ texniki təminat imkanlarının yaxşılaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən texnikalar üzrə 40% dövlət güzəştinin edilməsi. Geridə qalan hissənin kredit faizlərinin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsinə təmin etmək;
- ✓ cins, damazlı heyvanların satışının təşkil edilməsində qanuverciliklə müəyyən edilmiş qayda da hüquqi, texniki və maliyyə güzəştlərinin tətbiq edilməsi (Damazlıq cins üzrə dövlət büdcəsi hesabına maliyyə dəstəyinin həcmi 60 %-dir) [14].
- ✓ yerli istehsalçıların aşağı faizli kreditlərlə maliyyə təminatının dəstəklənməsi. Hazırda bu iqtisadi fəaliyyət Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən yerinə yetirilir.

Yuxarıda göstərilən dəstəkləyici iqtisadi fəaliyyətlərlə yanaşı, ölkəmizdə istər yeni texnologiyanın istehsalatda tətbiqi sarıdan istərsə də, yeni növ iqtisadi yanaşmanın tətbiq edilməsi sarıdan yerli istehsalçılara sərbəstlik verilmişdir. Dövlət burada yerli istehsalçıların fəaliyyətlərinin səmərəli reallaşdırılması istiqamətində maliyyə dəstəyi göstərməkdədir. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2019-cu ildə təkcə Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən aqrar sektorun inkişafı məqsədilə 58 rayonda 723 sahibkara 21167.1 min manat dəyərində aşağı faizli və uzun müddətli şərtlərlə kredit verilmişdir. Həmin kreditlər hesabına 705 daimi və müvəqqəti iş yeri yaradılmışdır. Eyni ildə 383.7 min sahibkara, istifadəsində olan 1214.3 min hektar ərazidə yetişdirilən məhsullar müqabilində dövlət büdcəsindən birdəfəlik 83240.6 min manat dəyərində maliyyə dəstəyi göstərilmişdir. Ayrı-ayrılıqda qeyd etsək, 2019-cu ildə pambıqçılıq sahəsində fəaliyyətini reallaşdıran 18714 fermerə 295.5 min ton pambıq istehsalı qarşılığında 29.6 mln. manat vəsait ödənilmişdir. Bundan başqa tütünçülük sahəsində fəaliyyət göstərən 442 fermerə həmin ildə, 2237.0 ton quru tütün istehsalı müqabilində 185.3 min manat maliyyə ödənişi edilmişdir. 2019-cu ildə 966 fermerə 219 min ton şəkər çuğunduru məhsulu istehsal etdiyi üçün ödənilən maliyyə ödənişini həcmi isə 874 min manat təşkil etmişdir [7]. Bundan başqa ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsi məqsədilə yaradılan Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən güzəştli maliyyə kreditləri hesabına 2021-ci ildə ümumi dəyəri 288 mln manat təşkil edən 1902 investisiya layihə maliyyələşdirilmişdir. Sözügedən layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə fond tərəfindən ayrılan güzəştli kreditin həcmi 131 mln manat təşkil etmişdir. Maliyyələşdirilən

layihələrin təqribən 59 faizi aqrar məhsul istehsalının reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən layihələr olsa da, geridə qalanı sənayenin müxtəlif sahələrini əhatə etmişdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, son 18 ildə fond tərəfindən maliyyələşdirilən layihələr üzrə 3 mlrd manatdan çox ödənişlər edilmişdir. Görüldüyü üzrə reallaşdırılan layihələrin mütləq əksəriyyəti aqrar sahəni əhatə edir ki, bu da bilavasitə ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı təmin edilməsindən irəli gəlir [13].

Maliyyə təminatının hüquqi tənzimlənməsi məqsədilə ölkəmizdə çoxsaylı qanun-vercilik aktı qəbul edilmişdir. Bunlardan son vaxtlar qəbul edilənlərinin bir neçəsini ayırd etmək düşünürük ki, faydalı olardı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 iyul 2018-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi” haqqında, 4 iyun 2020-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaiti hesabına güzəştli kreditlərin verilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında, 26 iyun 2018-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi” haqqında müvafiq fərmanları xüsusi diqqət çəkir [2]. Fərmanların adları fərqli olsa da, əsas məğzini yerli sahibkarların maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasının təşkili və təkmilləşdirilməsi məsələləri təşkil edir.

Nəticə

Mövzu üzrə apardığımız tədqiqatın nəticəsi kimi qeyd edə bilərik ki, ərzaq təhlükəsizliyi təkcə ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin vacib tərkib hissəsi kimi deyil, həm də əhalinin həyat fəaliyyətinin təminatçısı kimi çıxış edir. Odur ki, bu iqtisadi fenomenə müxtəlif aspektlərdən yanaşılması vacibdir. Belə ki, istər tibbi, istər iqtisadi istərsə də milli səviyyədə onun təmin edilməsi ölkənin iqtisadi gücünü xarakterizə edir. Digər tərəfdən qeyd etdiyimiz kimi ərzaqın fiziki mövcudluğu heç də onun əlyetərliyinin, keyfiyyət təminatının yüksəkliyi mənasına gəlmir. Burada ərzaqın fizioloji normalara uyğunluğu olduqca əhəmiyyətli iqtisadi faktordur. Əks halda bu insanların günlük həyat fəaliyyətinə bu və ya digər dərəcədə mənfi təsir etmək gücünə malikdir. Qeyd edilənlərin vacibliyini nəzərə alaraq, ərzaq məhsulları istehsalçıların maliyyə təminatının yüksəldilməsi istiqamətindən dövlət müxtəlif iqtisadi siyasətlər seçir, alətlərdən istifadə edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yerli istehsalçıların maliyyə təminatının yüksəldilməsi istiqamətində dövlət siyasətinin reallaşdırılması bu sahədə istehsalın kəskin artıman səbəb olur. Bu məqsədlə yerli istehsalçıların istər birbaşa, istərsədə dolları yollarla maliyyə təminatının artırılması dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti kimi fərqləndirilir. Məqalənin yerinə yetirilməsi zamanı aydın oldu ki, ölkəmizdə bu sahədə çoxsaylı dəstəkləyici iqtisadi siyasət tədbirləri reallaşdırılmaqdadır. Tədbirlər iqtisadi səmərəlilik baxımından bir-birindən fərqlənsə də, onların sahənin strukturundan asılı olaraq kompleks şəkildə reallaşdırılması olduqca məhsuldar nəticələrin əldə edilməsinə imkan verə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əhalinin ərzaq əlyetərliliyi üzrə statistik müayinənin yekunları. Statistik məcmuə. 2022
2. Azərbaycan Respublikasının 2022—2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, 22 iyul 2022
3. “Ərzaqlıq buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyul 2022-ci il tarixli Fərmanı
4. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Ehtiyatları Agentliyinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 oktyabr 2021-ci il tarixli Fərmanı
5. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, 6 dekabr 2016-cı il
7. “Azərbaycanın ərzaq balansları” (2021), Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşri, Bakı, 243 s
8. Abbasov A.F. (2008) Milli ərzaq təhlükəsizliyi, Bakı, 379 s.
9. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (2021).Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşri, Bakı, 453 s.
10. <http://sdg.azstat.org:8484/az/summary-goals>
11. <https://www.postharvest.com/blog/top-food-waste-statistics-of-2021/>
12. www.globalhungerindex.org
13. <https://www.azerbaijan-news.az>
14. <https://www.akia.gov.az>

Эсмира Гасанзаде

**ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ**

РЕЗЮМЕ

Со дня своего существования человеческое общество нуждалось в потреблении продуктов питания, чтобы обеспечить непрерывность жизнедеятельности. С этой целью в начальные периоды он проводил практическую деятельность, направленную на заготовку и выращивание на этой основе различных сельскохозяйственных и животноводческих продуктов. Однако с течением времени изменение и развитие общества в соответствии с требованиями времени привело к коренным изменениям их повседневных потребностей в потреблении. Поэтому обеспечение продовольственного снабжения на благоприятных условиях выступает важным направлением национальной продовольственной политики каждой страны. С этой целью в статье подчеркивается, что, поскольку поддержка местных товаропроизводителей в разных сферах является проверенным и эффективным мировым опытом, особое внимание уделяется практике государственной поддержки местных товаропроизводителей через финансовые инструменты в целях обеспечения современной продовольственной безопасности. В этой сфере выделяют направления совершенствования финансового механизма и используют наиболее эффективные из них.

Цель: выделение продовольственной безопасности как важного звена национальной экономической безопасности, обоснование того, что ее обеспечение приводит к коренным социально-экономическим изменениям в национальной экономике.

Методология: методологию статьи составляют методы математико-статистического анализа, логической последовательности, логического суждения и анализа-синтеза.

Результат исследования: несмотря на наличие множества научно-теоретических подходов к безопасности пищевых продуктов в современное время, комплексное решение проблемы не достигнуто. С одной стороны, увеличение количества людей в мире, с другой стороны, усугубление воздействия различных негативных тенденций, происходящих в окружающей среде, привели к возникновению множества различных препятствий на пути обеспечения продовольственной безопасности. Поскольку такие препятствия выявляются и устраняются в короткие сроки, для достижения результатов реализованных мероприятий требуется определенное время.

Ключевые слова: глобальная продовольственная безопасность, национальная продовольственная безопасность, само обеспечение, государственная поддержка, финансовые инструменты

Esmira Hasanazade

THE ECONOMIC IMPORTANCE OF FISCAL POLICY IN ENSURING FOOD SECURITY AND FOOD SECURITY

ABSTRACT

Since the day of its existence, human society has needed the consumption of food products in order to ensure the continuity of life activities. For this purpose, in the initial periods, he carried out practical activities aimed at the preparation and breeding of various agricultural and livestock products on this basis. However, over time, the change and development of the society according to the requirements of the time led to fundamental changes in their daily consumption requirements. Therefore, provision of food supply under favorable conditions acts as an important direction of the national food policy of each country. For this purpose, since the support of local product producers in different areas is a tested and efficient world experience, special attention is being paid to the practice of the state supporting local producers through financial instruments in order to ensure modern food security. In this area, directions for improving the financial mechanism are distinguished and the most efficient ones are used.

Purpose: distinguishing food security as an important link of national economic security, justifying that its provision leads to fundamental socio-economic change in the national economy.

Methodology: the methodology of the article is made up of mathematical-statistical analysis, logical sequence, logical judgment and analysis-synthesis methods.

The result of the research: although there are many scientific-theoretical approaches to food safety in modern times, a comprehensive solution to the problem has not been achieved. On the one hand, the increasing number of people in the world, on the other hand, the aggravation of the impact of various negative trends occurring in the environment have led to the emergence of many different obstacles to ensuring food security. Since such obstacles are identified and eliminated in a short period of time, it takes a certain amount of time to achieve the results of the implemented measures.

Keywords: global food security, national food security, self-sufficiency, state support, financial instruments

UOT 336

Sevil Balayeva

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
magistrant
balayevasevil@gmail.com*

Zöhrab İbrahimov

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
i.ü.f.d
e-mail: z.brahimov@unec.edu.az*

MALİYYƏ DAYANIQLILIĞINA DAİR KONSEPTUAL YANAŞMALAR VƏ BANKLARIN MALİYYƏ DAYANIQLILIĞININ ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİ

Qlobal iqtisadiyyatda artan sənayelərarası və transmilli integrasiya nəticəsində maliyyə sistemləri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə daha çox integrasiyaya məruz qalır və getdikcə daha çox mürəkkəb xarakter daşımağa başlayır. Ona görə də maliyyə sistemi maliyyə alətlərinin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar daha kompleks xarakter daşımağa başlayır. Məqalədə fəaliyyətin müxtəlifliyi və risklərin yüksək səviyyədə mövcudluğu şəraitində makro və mikro səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə təhdidlər yaradan amillər və maliyyə sabitliyinin qorunmasının başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma göstərir ki, 2008-ci ildə baş verən maliyyə böhranı və 2019-cu ildən başlayaraq dünyanı cənginə alan COVID-19 pandemiyasının maliyyə sistemlərinə sarsıdıcı təsirləri maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə diqqətin artırılmasını zərurətə çevirmişdir.

Məqsəd – mövcud tendensiyalar nəzərə alınaraq, maliyyə sabitliyi anlayışı, firmaların və xüsusilə də bankların maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını və problemin həlli yollarını tədqiq etməklə bu sahədə səmərəliliyin artırılmasından ibarətdir.

Metodologiya – tədqiqat işi zamanı ədəbiyyat icmalı, məzmun təhlili, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – 2008-ci ildə başlamış maliyyə böhranı və 2019-cu ildən genişlənən COVID-19 pandemiyasından sonra müvafiq istiqamətdə araşdırmaların çoxalmasına baxmayaraq vahid yanaşma qəbul edilməsə də, Avropa və Amerikada problemin həlli ilə bağlı qəbul olunmuş dəstək proqramları və normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi tədbirləri mövzu ilə bağlı araşdırmalarda ən yaxşı nümunələr kimi qəbul edilir.

Açar sözlər: *maliyyə dayanıqlılığı, banklar, maliyyə böhranı, risklər*

Giriş

Bazar iqtisadiyyatından öncə hökm sürən inzibati amirlik sistemində mövcud olan bütün resurslar, o cümlədən istehsal vasitələri bütövlükdə dövlətin mülkiyyətində idi və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi birbaşa metodlar vasitəsilə sərt şəkildə həyata keçirilirdi. Ona görə ki, dövlət institutları inzibati metodlarla iqtisadi sistemin, eləcə də maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsini mərkəzləşdirilmiş mexanizmlə həyata keçirirdi. Bununla, həm də ayrı-ayrı müəssisələrin öz fəaliyyətləri üzərində sərbəstliyi, o cümlədən maliyyə sistemi

üzərində hüquqları nisbi xarakterə malik idi. Lakin yeni iqtisadi sistemə integrasiya çox şeyləri dəyişdi. Belə ki, planlı təsərrüfat formasından bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid maliyyə münasibətlərinin həyata keçirilməsinə yeni yanaşma və meyarlar gətirmiş, daha öncə mövcud olan maliyyə münasibətlərinin forma və məzmunca əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə, yeni keyfiyyət istiqamətlərinin qazanılmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün bu dəyişikliklər maliyyə sisteminin idarə edilməsinə də sirayət etmiş və yeni alətlərdən istifadə olunmasını zərurətə çevirmişdir [4].

Araşdırma göstərir ki, XIX yüzillikdən etibarən maliyyə anlayışı dövlətin gəlir və xərclər miqyasını aşaraq, həm də müəssisə və təşkilatların pul şəklində əməliyyatlarına da aid edilməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq əksər hallarda *“maliyyə kapitalı”* və *“bank kapitalı”* anlayışlarından geniş şəkildə istifadə olunduğunu görə bilərik. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, C.M.Keyns də maliyyə kapitalından bəhs edərkən onu pul forması kimi təsvir etmişdir. Vurğulamaq lazımdır ki, maliyyənin məhz bu şəkildə izahı ilə bir çox hallarda maliyyə bazarlarında mövcud olan problemlərin həlli ilə məşğul olan yeni tədqiqatçıların yanaşmalarında da qarşılaşmaq mümkündür [1]. Maliyyənin mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarında öz əksini tapmışdır. Vurğulamaq vacibdir ki, onun kəmiyyəti və məzmunu barəsində iqtisadçı alimlər arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi sahəsində aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bəhs olunan obyektin aktuallığını müxtəlif ölkələrin mərkəzi banklarının və beynəlxalq maliyyə institutlarının çoxsaylı hesabatlarından da görmək olar. Maliyyə sabitliyi məsələsinin araşdırılmasına diqqətin artması, həm elmi, həm də siyasi aspektlərdən qaynaqlanır və baş verən maliyyə böhranlarından sonra bu mövzu daha böyük aktuallıq kəsb etməklə elmi cəmiyyətdə böyük müzakirələrin aparılmasına səbəb olur.

Maliyyə sistemi maliyyə alətlərinin mürəkkəb olması ilə əlaqədar olaraq daha kompleks xarakter daşımağa başlamışdır. Burada xüsusilə fəaliyyətin müxtəlifliyi və risklərin hərəkətliyi daha çox rol oynayır. Məsələn geniş prizmadan baxdıqda isə deregulyasiya və liberallaşma maliyyə innovasiyalarının tətbiqi üçün geniş imkan yaratmış və risklərin mobilliyini artırmışdır. Beləliklə də, yeni maliyyə sistemi şəraitində və mövcud realiaqlar fonunda maliyyə sabitliyinin qorunmasına təhdidlər yaradan risklər bəzən gözlənilməz halda dəyişə, bəzən arta və bəzən də azala bilər [8]. Ümumilikdə götürdükdə isə bu vəziyyət daha mürəkkəb situasiyanın yaranmasına gətirib çıxarır, xüsusilə də risklərlə mübarizənin əhəmiyyətinin artdığı bir vaxtda bütövlükdə bazar iştirakçılarının, nəzarətçilərin və siyasətçilərin sistem daxilində və davamlı şəkildə risklərinin inkişafını qiymətləndirməsini və onların idarə edilməsini çətinləşdirir. Baş verən bu tendensiyalar və inkişaf meyilləri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə iqtisadi səmərəliliyə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verən maliyyə sabitliyi sahəsində mühüm dəyişikliklərin reallaşdığını sübut edir. Aydın olur ki, real iqtisadiyyatlar üçün maliyyə riskləri və onların zəif cəhətlərinin aşkar edilməsi, eləcə də maliyyə sabitliyinin təşviq edilməsində mühüm rol oynayan siyasətçilərin bu dəyişikliklər və tendensiyalar çərçivəsində istiqamətlərin təyin edilməsi prosesində böyük rolu vardır.

“Maliyyə dayanıqlılığı” anlayışının daha geniş mənalara kəsb etməsi və bu istiqamətdə araşdırmaların çoxalmasının sonuncu mərhələsi COVID-19 pandemiyası və bu dövəmdə maliyyə sabitliyinə təhdidlərin iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsirləri ilə bağlı olmuşdur. Araşdırma göstərir ki, maliyyə sistemi və maliyyə dayanıqlılığının dünya iqtisadiyyatında müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, maliyyə dayanıqlılığı anlayışının nəzəri-metodoloji aspektlərinin, müasir mərhələdə onun təmin edilməsinə təsir edən faktorların, bu sahədə həyata keçirilən monetar tənzimlənmə fəaliyyətinin öyrənilməsi, həmçinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayan bankların maliyyə dayanıqlılığına təsir edən amil və elementlərin müəyyənəşdirilməsi böyük elmi aktuallıq kəsb edir. Məlum olur ki, maliyyə

fəaliyyətinin kifayət qədər tarixi olmasına baxmayaraq, yalnız maliyyə dayanıqlılığı konsepsiyalarının son onilliklərdə məşhurlaşması və xüsusilə də 2008-ci ildəki maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyasından sonra bu sahəyə daha çox diqqətin artması baş vermişdir.

Firmanın maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsinə dair yanaşmalar

Maliyyə sistemi real iqtisadi proseslərlə bağlıdır və onun dayanıqlılığının təmin edilməsi özəl sektorun inkişaf etdirilməsi, sosial-iqtisadi tərəqqinin davamlılığı və ictimai istehsalın gücləndirilməsi istiqamətində iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bizneslərin inkişafı və sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi də öz növbəsində maliyyə dayanıqlılığının gücləndirilməsini tələb edir. Şübhəsiz ki, bu tələbin ortaya çıxması tarixi-iqtisadi gerçəklikdən qaynaqlanır və müasir iqtisadi transformasiya şəraitində daha çox aktuallıq kəsb edir.

Qlobal maliyyə böhranından sonra bütün dünya miqyasında siyasətçilər maliyyə sisteminin dayanıqlılığını artırmaq məqsədi ilə ardıcıl islahatlara başladılar. Nəticə etibarilə bir çox mərkəzi banklara maliyyə sabitliyinə nəzarət etmək, bəzilərində isə maliyyə sabitliyini tənzimləmək mandatı verildi. Eləcə də bəzi mərkəzi banklar monetar siyasətin həyata keçirilməsi zamanı qərarlarının qəbulu prosesinə maliyyə sabitliyinin qorunmasını da hədəf olaraq əlavə etdilər və maliyyə sabitliyi ilə bağlı kommunikasiyalar maliyyə dayanıqlılığı sahəsində boşluqları aradan qaldırmaq üçün əlavə alətlər kimi istifadə edilməyə başlandı [2]. Firmanın maliyyə dayanıqlılığı onun maliyyə vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklərin olmaması, böhranların təsirinə məruz qalmaması, eləcə də fiskal siyasətlə sıx əlaqəli olan geniş maliyyə sabitliyi konsepsiyasından istifadə edilməklə müəyyənləşdirilə bilər [9]. Maliyyə, fiskal, siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə mövcud olduğuna görə bir sahədə qeyri-sabitliyin mövcud olması və ya ortaya çıxması digərində də qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər.

Dünya Bankının açıq təqdim etdiyi informasiyalarda maliyyə sabitliyinin bir çox təriflərinin olduğu qeyd olunur və vurğulanır ki, onların əksəriyyətində maliyyə sabitliyinin ümumi cəhəti kimi maliyyə böhranları zamanında maliyyə sisteminin fəaliyyət göstərə bilməməsi ilə əlaqədar mövcud sistemlər çərçivəsində problemlərin baş verməsi göstərilir. Beləliklə, başlıca problemin maliyyə sistemlərinin stressə davamlılığının aşağı olması qəbul edilir. Dünya Bankının rəsmi saytında yer alan informasiyada maliyyə sabitliyinin mahiyyəti haqqında aşağıda qeyd olunan məlumatlar əksini tapır: Stabil maliyyə sistemi resurslarını səmərəli şəkildə bölüşdürmək, maliyyə risklərini qiymətləndirməklə idarə etmək, əhəlinin məşğulluq səviyyəsini qəbul edilmiş təbii normalara uyğun saxlamaq və pul sisteminin sabitliyinə və ya məşğulluq səviyyəsinə təsir edəcək real kapitalın və maliyyə aktivlərinin nisbi qiymət hərəkətlərini aradan qaldırmağa qadirdir. Maliyyə sistemi endogen proseslər və ya əhəmiyyətli dərəcədə rola malik digər mənfi təsirlər, eləcə də gözlənilməz hadisələr nəticəsində yaranan maliyyə balanssızlıqlarını aradan qaldırdığı halda sabitlik vəziyyətində olur. Stabilitet vəziyyətində maliyyə sistemi mənfi hadisələrin real iqtisadiyyata və ya digər maliyyə sistemlərinə dağıdıcı təsir göstərməsinin qarşısını alır və bu zaman, ilk növbədə, özünü korrektə edən mexanizmlər vasitəsilə qarşıya çıxan şokları aradan qaldırır. Real iqtisadiyyatda əməliyyatların əksəriyyəti maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirildiyinə görə maliyyə sabitliyi iqtisadi artım üçün əsas şərtidir. Maliyyə sabitliyinin həqiqi dəyəri ən yaxşı şəkildə onun olmadığı, yəni maliyyə qeyri-sabitliyi dövründə bəlli olur. Bu dövrlərdə banklar gəlirli layihələri maliyyələşdirməkdən çəkinir, aktivlərin qiymətləri öz daxili dəyərlərindən hədsiz dərəcədə kənara çıxır və ödənişlər vaxtında həyata keçirilir. Böyük qeyri-sabitlik bankların sıradan çıxmasına, hiperinflasiyaya və ya birjanın çökməsinə səbəb ola bilər. Bu isə maliyyə sisteminə və iqtisadi sistemə inamı ciddi şəkildə sarsıdaraq bilər [10].

Dünya Bankı qeyd olunan yanaşmadan çıxış edərək vurğulayır ki, sabit maliyyə sistemi gözlənilməz maliyyə balanssızlıqları ilə qarşılaşa biləcəyi hallarda onların hər hansı firmaya və

ya iqtisadiyyata göstərə biləcəyi istənilən mənfi təsirlərin qarşısını almaq iqtidarında olur. Ən vacib məqamlardan biri kimi o göstərilir ki, firmaların maliyyə dayanıqlılığına qarşı baş verə biləcək təhdidlərin qarşısını almaq qabiliyyəti “ilk növbədə özünü korreksiya edən mexanizmlər vasitəsilə” reallaşır. Ona görə də, təhlil zamanı belə qənaətə gəlinir ki, firmanın maliyyə dayanıqlılığını təmin etmək üçün hər bir subyekt (firma, müəssisə, təşkilat və s.) hər hansı bir gözlənilməz iqtisadi şokların qarşısını almaq imkanına malik olmaqla, ilk növbədə, ehtimal olunan risklərin idarə edilməsi üçün sağlam daxili mexanizmə malik olmalıdır. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, risklərin idarə edilməsinə dair ədəbiyyatların təhlili zamanı firmaların maliyyə dayanıqlılığını təmin etmək üçün uyğun hesab edilən, bəzi təcrübədən keçirilmiş və məşhur olan risk idarəetmə alətləri müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətdə yazılmış ədəbiyyatların tədqiq olunması zamanı firmaların maliyyə dayanıqlılığı probleminin həlli ilə bağlı irəli sürülmüş maraqlı yanaşmalar ortaya çıxır. Dünya Bankı ortaya çıxardığı yanaşma ilə Merton modelinin tərəfdarı kimi çıxış edir ki, burada firma səviyyəsində maliyyə dayanıqlılığı üzərinə götürdüyü bütün maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək və defolt ehtimalını qiymətləndirmək qabiliyyəti kimi ölçülür. “*Maliyyə sabitliyi*” anlayışı üçün vahid yanaşma formalaşmadığından, o cümlədən, maliyyə sabitliyini aydın başa düşmək və onu təhlil etmək üçün optimal modellər, hətta açıq şəkildə ifadə etsək, maliyyə sisteminin tarazılığı və sabitliyi konsepsiyası olmadığından, adətən iqtisadçıların tələb etdiyi kimi, maliyyə sabitliyinin qorunması üçün əsas çərçivə alətlərini təsəvvür etmək və onlardan istifadəni həyata keçirtmək olduqca çətindir. Bu kontekstdə əsas çətinliklərdən biri də tədqiq olunan anlayışın praktiki və ya hamı tərəfindən qəbul edilən işlək tərifinin mövcud olmamasıdır.

Materiallar və metod

Araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, siyasətçilər və müvafiq sahənin tənzimlənməsi ilə məşğul olan şəxslər 2008-ci il maliyyə böhranından sonra ciddi nəticələr çıxartmışlar və əsas nəticələrdən biri maliyyə xidmətləri bazarının tənzimlənməsində boşluqların aşkar olunması, onların aradan qaldırılması üçün yeni tənzimləyici normaların tətbiqinə başlanılmışdır. Buna nümunə olaraq, 21 iyul 2010-cu il tarixində ABŞ-da qəbul edilən (“Wall Street) Maliyyə İslahatı Aktı”nı, eləcə də “İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi haqqında Akt”ı göstərmək olar. Bəhs olunan aktların reallaşdırılmasının nəticəsi olaraq, qısa zaman müddətində maliyyə bazarları və bank sektorunda risklərin ölçülməsi və bank aktivlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə məşğul olan yeni institutlar yaradıldı. Beləliklə, bu qanunun əsas məqsədi maliyyə bazarında həyata keçirilən əməliyyatlar zamanı maliyyə sektoru üçün yarana bilən risk səviyyəsinin azaldılması, törəmə alətlərin icrasından əvvəl və sonrakı mərhələdə düzgün qiymətləndirilmənin aparılması üçün qaydaların işlənilib hazırlanması, eləcə də əsas bazar iştirakçılarına nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir [3].

2008-ci ildə baş verən maliyyə böhranı və onun bank sektoruna sarsıdıcı təsiri banklarda maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məsələsini daha çox gündəmə gətirdi. Buna qlobal maliyyə xidmətləri sektorunda Amerikanın nəhəng firmalarından biri olan “Lehman Brothers” bankının müflis olmasını nümunə göstərmək olar. Adı çəkilən bankın 2008-ci ilin sentyabr ayında bankrot olması maliyyə bazarlarının minlərlə iştirakçısına mənfi təsir etməklə, bank sektorunda çökmələrin yaranmasına, ardınca isə maliyyə dayanıqlılığının gücləndirilməsinin daha böyük miqyasda aktuallaşmasına gətirib çıxartdı. Bununla bağlı dünyanı gələcəkdə baş verməsi ehtimal olunan belə böhranlardan qorumağı hədəfləyən yeni hüquq normaları və qabaqlayıcı sistemlər yaradıldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Lehman Brothers”-in çökməsi və daha sonra ABŞ banklarının və Avropada yerləşən bankların iflas riski bank sektoruna inamsızlıq şəklində təzahür etməyə başladı. Bunun nəticəsi hər şeydən əvvəl bankların borc götürməyi dayandırması şəklində özünü göstərdi [5]. Böhrandan sonra maliyyə bazarları və bank sektorunun

tənzimlənməsinə, xüsusilə maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsinə xidmət edən yeni qanunvericilik aktları Avropada da qəbul edilməyə başladı. ABŞ-da qəbul edilən normativ-hüquqi aktdan təxminən iki il sonra, yəni 16 avqust 2012-ci il tarixində qüvvəyə minən Avropa Parlamenti və Avropa Şurasının müəllifi olduğu kapital bazarı infrastrukturuna haqqında Əsasnamə bu kontekstdə əsas töhfələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, “Avropa Bazar İnfrastrukturunun Tənzimlənməsi” Aktı ABŞ-da qəbul edilmiş müvafiq qanunun xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edirdi. Bundan başqa, Avropa İttifaqında kredit təşkilatları və investisiya şirkətləri üçün prudensial tələblər haqqında Əsasnamənin və Kredit təşkilatlarında əməliyyatlar və onlara nəzarəti planlaşdırılan qanunun müddəaları 1 yanvar 2014-cü il tarixindən etibarən qüvvəyə mindi. Paket şəklində həyata keçirilən bu qanunvericilik aktları, ilk növbədə, bank təşkilatları üçün yeni kapital tələbləri və maliyyə likvidliyi standartlarını meydana gətirdi [7].

Avropa Birliyi və onun tərkibində olan ayrı-ayrı dövlətlərin maliyyə institutları səviyyəsində COVID - 19-un maliyyə sabitliyinə neqativ təsirlərinin azaldılması və dayanıqlı iqtisadi artımın dəstəklənməsi istiqamətində kifayət qədər ciddi qərarlar qəbul edilmişdir. Bu baxımdan, AMB qitənin maliyyə sistemində aparıcı rola malikdir. Bu ona görədir ki, təşkilatın həyata keçirdiyi monetar siyasət çərçivəsində qəbul etdiyi qərarların güclü təsirləri təkcə maliyyə institutları ilə məhdudlaşmır, onun tətbiq etdiyi siyasət, eyni zamanda iqtisadi artım tendensiyalarına da böyük təsir göstərir. AMB tərəfindən pandemiyanın yaratdığı maliyyə risklərinin idarə olunması ilə bağlı ilk addım 12 mart 2020-ci ildə atılmışdır. Bunun ardınca daha böyük və davamlı addımlar atıldı və əsas məqsəd Avropanın maliyyə sistemi üzərində daha çox təsirə malik olmaqdan ibarət idi. Beləliklə, 18 mart 2020-ci il tarixində Pandemiya Fövqəladə Satış Proqramı (PFSP) qəbul edildi ki, bu qərar sahibkarlara və ev təsərrüfatlarına kreditlərin verilməsini təmin etmək baxımından faydalı alət idi, istehsalı dəstəkləməyi və işsizliyin qarşısını almağı hədəfləyirdi. Makroiqtisadi inkişafda məşğul olan qurumlar, o cümlədən mərkəzi banklar və bank nəzarətçiləri yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə maliyyə institutlarını dəstəkləmək üçün kapital tələblərini azaltmaq istiqamətində də qərar verdilər. Belə böhranlı vəziyyətlərdə iqtisadi artımı dəstəkləmək anlamında kredit verən təşkilatların fəaliyyəti, xüsusilə önə çıxdı. Bu, həm də ona görə həyati əhəmiyyət kəsb etməyə başladı ki, COVID - 19 pandemiyası kiçik biznes segmentinə və ev təsərrüfatlarına da sarsıdıcı dərəcədə mənfi təsir göstərdi və onların maliyyə resurslarına tələbatını xeyli artırdı. Bütün bunlar isə kredit vermək və iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün real alətlərə malik olduğuna görə kommersiya banklarının rolunu daha da vacib və qaçılmaz etdi [9].

Hər bir firmanın, o cümlədən bankların maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün maliyyə hesabatlarında bir sıra əsas performans göstəriciləri diqqətə alınır. Bankların maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi baxımından daha çox önəm kəsb edən əsas göstəricilərə aşağıdakıları aid etmək olar:

Likvidlik. Kapitalın likvidliyi bankın maliyyə öhdəliklərini vaxtı-vaxtında ödəyə bilməsi qabiliyyətinin başlıca meyarlarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Biznesin likvidliyini təyin etmək üçün standart olaraq 2 formuldan istifadə edilir. Bunlar **sürətli nisbət (quick ratio) və cari nisbət (current ratio)** hesab olunur. Sürətli nisbət firmanın qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün ən likvid aktivlərini özündə ehtiva edir. Daha dəqiq desək, bu formul firmanın inventarını satışa çıxarmadan və əlavə maliyyə qaynaqları axtarmadan öz cari öhdəliklərini yerinə yetirməsi imkanlarını xarakterizə edir. Sürətli nisbət formulunun hesablanması üçün fərqli metodlardan istifadə olunmasına baxmayaraq, ümumi yanaşmada ən çox istifadə olunan modul aşağıdakı kimidir:

$$\text{Çevik nisbət} = \frac{\text{çevik aktivlər}}{\text{cari öhdəliklər}}$$

Çevik aktivlər asanlıqla nağdlaşdırıla bilən ən likvid bank aktivlərini özündə ehtiva edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əksər banklar üçün çevik aktivlərin cəmi bir neçə növü mövcuddur. Bunlara *nağd vəsaitlər, pul ekvivalentləri, satıla bilən qiymətli kağızlar və xalis debitor borcları* daxildir. Çevik nisbət mövcud olan bütün cari öhdəlikləri şirkətin balans hesabatından çıxarır. Bəhs olunan formul yanaşması ödənişlərin nə vaxt reallaşdırıla biləcəyini fərqləndirməyə cəhd göstərmir. Dəqiqləşdirmə aparsaq, çevik nisbət formulu bütün cari öhdəliklərin qısamüddətli ödəmə tarixinə malik olmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, ümumi cari öhdəliklər hesablanarkən əsas olaraq kreditor borclar, ödəniləsi əməkhaqları, uzunmüddətli borcların cari dövrə düşən hissələri və ödəniləcək vergilər nəzərə alınmaqla onların cəmi müəyyənləşdirilir və bütün bunlar müvafiq hesabatlarda öz əksini tapır.

Maliyyə təhlükəsizliyi. Maliyyə təhlükəsizliyi deyərkən, firmanın mövcud borc və öhdəliklərinin artıb-artmadığı və bununla bağlı risklərin miqyası başlıca meyar olaraq götürülür. Bu amili müəyyənləşdirmək üçün firmanın maliyyə təhlükəsizliyi göstəricisi kimi qəbul edilən **üç** əsas əmsaldən istifadə edilir. Bunlara *faizlər və vergilər çıxılmadan öncə əldə edilmiş ümumi mənfəətin faiz xərclərinə nisbəti, borcun aktivlərə nisbəti* və nəhayət, *uzunmüddətli borcların onların cari dövrə düşən miqdarının ödənilməsinə sərf edilən maliyyə vəsaitlərinə nisbəti* daxildir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli borcların onların cari dövrə düşən miqdarının ödənilməsinə sərf edilən maliyyə vəsaitlərinə nisbəti firmanın növbəti on iki ay ərzində əsas borcunun ödəmə qabiliyyətinin olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə imkan verən göstərici kimi tətbiq olunur.

Mənfəətlilik. Mənfəətliliklə bağlı əmsallar firmanın malik olduğu resurs və aktivlərin gəlirlilik dərəcəsini ölçür. Pozitiv yanaşmalar firmanın mövcud resurslardan effektiv istifadə etdikdə daha çox gəlir götürdüyünü və uğur qazandığını deməyə əsas verir. Firmanın fəaliyyətində mənfəətliliyin təmin edilməsi onun maliyyə dayanıqlılığı üzrə digər meyarlarına da təsir edir.

Səmərəlilik. Səmərəlilik firmanın öz aktivlərindən nə dərəcədə səmərəli istifadə etdiyini ölçür. Firmanın təmsil olunduğu industriyanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, əməliyyatların effektiv idarə edilməsinə əhəmiyyətli təsir edən müxtəlif açar elementlər müəyyən oluna bilər.

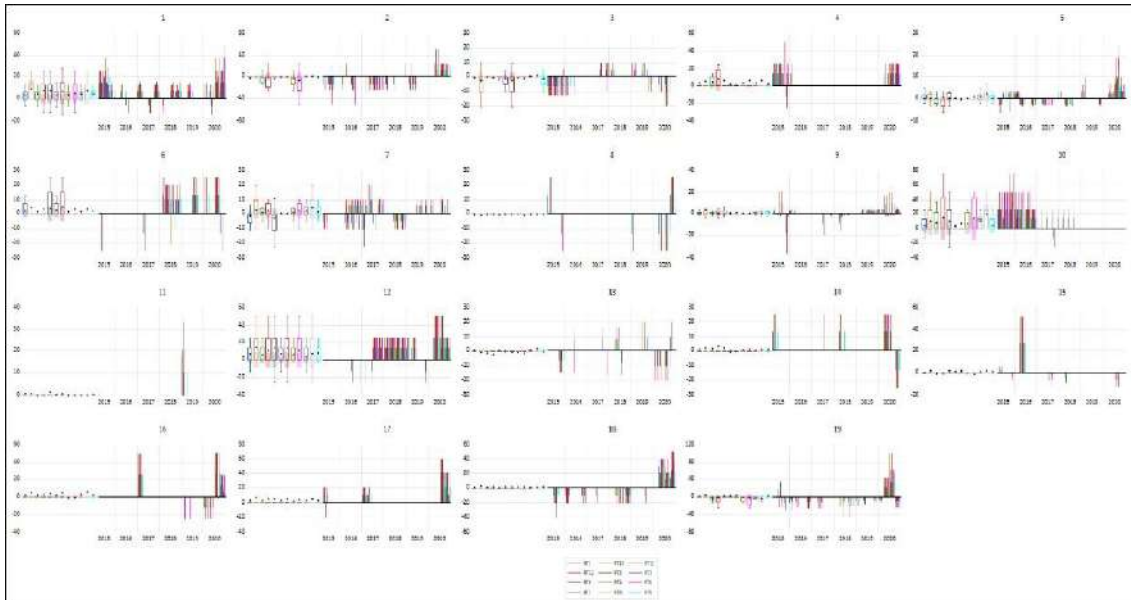
Araşdırmalar göstərmişdir ki, bankların risklərə qarşı tolerantlıq səviyyəsi uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə təsir edən ən mühüm amildir. Bu, onu söyləməyə əsas verir ki, monetar siyasətin pul ötürülməsi üçün əsas alətlərindən biri kimi bankların kredit verməsi mexanizmindən istifadə etməklə, mərkəzi bankların iqtisadiyyatın davamlı artımını dəstəkləməsi mexanizmi çətinləşir. Bundan əlavə, COVID-19 pandemiyasının yayılması bank sektorunun qarşılaşdığı kredit riskinin artmasına, maliyyə çətinliyinin yaranmasına, eləcə də kreditləşmənin çoxalmasına gətirib çıxarmış, bank sektorunun gəlirlərinə və ödəmə qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir etmişdir. Buna baxmayaraq, Avropada bank sektorunun araşdırılması zamanı bəlli olmuşdur ki, pandemiya dönməndə komməriya banklarının likvidliyi artmışdır. Bu nəticə onu deməyə əsas verir ki, bankların davamlı iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti olsa da, müəyyən səbəbdən onlar bunu etmək istəmir. Araşdırma nəticələri bu səbəbi də tam şəkildə aydınlaşdıraraq ortaya qoymuşdur ki, komməriya banklarının, məhz risklərə dözümlüliyi aşağı olduğuna görə onlar böyük kredit risklərini öz üzərilərinə götürmək istəmirlər. Kreditlərə əlçatırlığı azaldan amil kimi bankların risklərə qarşı tolerantlığının aşağı olmasının posesə mənfi təsiri qrafik 1-də təsvir edildiyi kimi, Avropa ölkələrində pandemiya dövründə xeyli artmışdır. Deimante Teresiene və başqalarının həyata keçirdiyi tədqiqatda bu faktor firmaların iki seqmentindən istifadə edilməklə təhlil edilmişdir [9]. Bu seqmentlər iri müəssisələr, kiçik və orta biznes (KOB) subyektlərindən təşkil olunmuşdur.

Araşdırmanın nəticələrinə görə, Finlandiya və İtaliyadan başqa bütün AB ölkələrində iri müəssisələr üçün bankların risk tolerantlığının təsiri artıb, əksinə, pozitiv yanaşmalara əsasən,

Slovakiya, Estoniya və Latviyada risk tolerantlığının rolunun azaldığı müşahidə edilib. Bununla belə, KOB-lar haqqında perspektivli sayılan yanaşmalar göstərir ki, kredit əlçatarlığına təsir faktoru kimi risk tolerantlığının rolu yalnız Slovakiya və Latviyada azalmış, Estoniyada isə dəyişməz qalmışdır. Həmçinin KOB-ların maliyyə mənbələrinə əlçatarlığına əhəmiyyətli təsir edən amil kimi bankların risk tolerantlığı səviyyəsi Sloveniya və Portuqaliyada çox vacib faktor olaraq qalmaqdadır.

Müzakirə

Firmaların pandemiya dövründə vəziyyəti və risklərin idarə edilməsi istiqamətində fəaliyyətlərini qiymətləndirmək məqsədi ilə müəlliflər Nguyen və Dinh tərəfindən empirik tədqiqat həyata keçirilmişdir. Onlar qarşıya qoyulan tədqiqat suallarına empirik cavab tapmaq məqsədi ilə “Ho Chi Minh Stock Exchange” (HOSE) və “Hanoi Stock Exchange” (HNX) birjalarında siyahıya alınmış 279 firmanın nümunələrindən istifadə etmişlər və firmaların seçilməsi zamanı onların illik hesabatlarının və maliyyə məlumatlarının mövcudluğu amilini əsas götürmüşlər. Tədqiqat prosesində ilk olaraq firmaların 2019-cu il üçün audit edilmiş illik hesabatlarından risklərin idarə edilməsi məlumatları toplanılmış və firmaların öz risklərini təhlil edən bölməsinin olub-olmaması, eləcə də həmin firmaların risklərin idarə edilməsi alətlərini açıqlayıb-açıqlamamasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müəlliflər firma səviyyəsində maliyyə dayanıqlılığını ölçmək üçün effektivlik, likvidlik və mənfəətililik əmsallarına əsaslanmaqla təsnifləşdirilən maliyyə əmsallarından istifadə etmişlər. Müəlliflər pandemiyadan əvvəlki dövr, yəni 2019-cu ilin I və II rübləri ilə pandemiya dövrü, yəni 2020-ci ilin I və II rübləri arasında firmanın maliyyə nisbətlərindəki dəyişikliyi öyrənmiş və risk məlumatlılığı olan firmalarla risk məlumatlılığı olmayan firmalar arasında dəyişikliyi müqayisə etmişlər. Beləliklə, təsvir edilən iki firma qrupu arasında müəyyən edilmiş hər hansı fərqlər firmanın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində əvvəlcədən risk məlumatlılığının mövcudluğunun nə dərəcədə effektiv olduğunu göstərir. Empirik tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki,

Qrafik 1. Bankların risklərə qarşı tolerantlığının təsiri

Mənbə: [9]. <https://www.mdpi.com/2071-1050/13/5/2692>

firmaların maliyyə vəziyyəti COVID-19 pandemiyasından ümumi olaraq ciddi şəkildə təsirlənmiş və bu təsir 2020-ci ilin II rübündə özünü daha çox büruzə vermişdir. Xüsusilə, 2019-cu ilin II rübü ilə müqayisədə 2020-ci ilin II rübündə aktivlərin dövrüyyəsi üzrə

əhəmiyyətli dərəcədə azalma qeydə alınmış və daha dəqiq ifadə etsək müvafiq göstəricidə 11,6% enmə baş vermişdir. Həmçinin debitor borclarının dövrüyyəsində də 26,4% azalma müşahidə olunmuşdur. Bundan əlavə, digər əhəmiyyətli dəyişiklik firmaların saxlanılan nağd pul vəsaitlərinin həcmində özünü göstərmişdir və bu aktivlərin həcmi 11,8% azalmışdır [6]. Ümumilikdə qeydə alınan əhəmiyyətli dəyişikliklərin təhlili pandemiya dövründə firmalar arasında ciddi likvidlik probleminin mövcud olmasından xəbər verir ki, bu da başa düşüləndir. Çünki ümumi olaraq alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi və makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin böhran keçirməsi firmalar səviyyəsində də aktivlərin likvidliyinin aşağı düşməsinə qətiliklə gətirib çıxarmışdır.

Müraciət edilən empirik tədqiqatın digər nəticəsinə görə, risklərin idarə edilməsi ilə firma səviyyəsində maliyyə sabitliyi arasındakı əlaqəyə dair, eləcə də əvvəlcədən maliyyə və xüsusi risk barədə məlumatlılığın olmasının pandemiya dövründə firmaların maliyyə sabitliyini təmin etməsinə kömək olması haqqında hər hansı dəqiq fakt aşkar olunmamışdır. Ancaq tədqiq edilən dövrdə risklərin idarə edilməsi alətlərini açıqlayan firmalar öz nağd pul vəsaitlərində əhəmiyyətli dəyişikliklə qarşılaşmamış, müvafiq informasiyaları paylaşmayan firmalar isə malik olduqları nağd pul vəsaitlərinin 2020-ci ilin I rübündə 15,7%, II rübündə isə 14,4% olmaqla əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına məruz qalmışlar. Bütün bunlara baxmayaraq, risklərin idarə edilməsi mexanizmləri olan firmaların xalis mənfəət marjı 2020-ci ilin II rübündə 2019-cu ilin II rübü ilə müqayisədə 52% azalma göstərmişdir. Nəticələr ümumi olaraq onu deməyə imkan verir ki, risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinə malik olan firmaların maliyyə sabitliyi COVID-19 pandemiyası fonunda güclənmiş, digər firmalar isə likvidlik problemi ilə üzləşmişlər [6].

Nəticə

Araşdırma zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur.

- ✓ global dünya iqtisadiyyatında maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi bir sıra makroiqtisadi amillərdən, məsələn, maliyyə böhranları və pandemiya təsirinə böyük miqyasda asılı olmaqla yanaşı, həm də mikro səviyyədə firmanın idarə edilməsi prosesindən və banklar kimi maliyyə təşkilatlarında risk məlumatlılığının və risklərin idarə edilməsi strategiyasının mövcudluğundan asılıdır.
- ✓ Bankların risklərə qarşı tolerantlıq səviyyəsi uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə təsir edən ən mühüm amil olması onu deməyə əsas verir ki, monetar siyasətin pul ötürülməsi üçün əsas alətlərindən biri kimi bankların kredit verməsi mexanizmindən istifadə etməklə mərkəzi bankların iqtisadiyyatın davamlı artımını dəstəkləməsi mexanizmi çətinləşir.
- ✓ COVID-19 pandemiyasının yayılması bank sektorunun qarşılaşdığı kredit riskinin artmasına, maliyyə çətinliyinin yaranmasına və kreditləşmənin çoxalmasına gətirib çıxarmış, bank sektorunun gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfəət təsir etmişdir.

Əldə olunan tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq, Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı təkliflərin reallaşdırılması tövsiyə olunur.

1. Müəssisənin maliyyə dayanıqlılığına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə geniş empirik tədqiqatın aparılması;
2. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə müəssisələrin idarə edilməsində istifadə üçün özündə maliyyə dayanıqlılığının makroiqtisadi təhlilini əks etdirən illik məlumat kitablarının hazırlanması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ataşov B., Novruzov N. və İbrahimov E. Maliyyə nəzəriyyəsi (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Kooperasiya (2014), 468 səh.

2. Correa R., Garud K., Londono J. M., Mislant N. Sentiment in central banks' financial stability reports. *Review of Finance*, (2021). 25(1), pp. 85-120.
3. Grossule, E. Risks and benefits of the increasing role of ESMA: a perspective from the OTC derivatives regulation in the Brexit period. *European Business Organization Law Review*, (2020). 21(2), pp. 393-414.
4. Kərimov A.M. və başqaları. *Maliyyə*. Bakı, Qanun (2001), 351 səh.
5. Mieszala R. (2019). Impact of the collapse of the Lehman Brothers bank and the 2008 financial crisis on global economic security. *Scientific Journal of the MULF*, (2019)51.
6. Nguyen, L. T. M., & Dinh, P. H. (2021). Ex-ante risk management and financial stability during the COVID-19 pandemic: a study of Vietnamese firms. *China Finance Review International*, 11(3), 349-371.
7. Rolski M. Implementation of the CRD IV/CRR package - consequences for the cooperative banking sector in Poland (selected issues). *Economic Studies. Scientific Journals of the University of Economics in Katowice*. 2018;347:145-54.
8. Schinasi, G. J. Defining financial stability and a framework for safeguarding it. *Documentos de Trabajo (Banco Central de Chile)*, (2009). (550), 1.
9. Teresienė, D., Keliuotytė-Staniulienė, G., & Kanapickienė, R. Sustainable economic growth support through credit transmission channel and financial stability: in the context of the COVID-19 pandemic. *Sustainability*, (2021). 13 (5), 2692.
10. World Bank World Bank publication. (2020),

**Севиля Балаева
Зохраб Ибрагимов**

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВ

РЕЗЮМЕ

В результате растущей межотраслевой и транснациональной интеграции в мировую экономику финансовые системы становятся все более интегрированными и все более сложными как на национальном, так и на международном уровне. Поэтому финансовая система усложняется из-за сложности финансовых инструментов. В статье определены факторы, угрожающие обеспечению финансовой устойчивости на макро- и микроуровне, и основные направления защиты финансовой устойчивости в условиях разнообразия деятельности и высокого уровня рисков. Исследование показывает, что финансовый кризис, произошедший в 2008 году, и разрушительные последствия пандемии COVID-19, начавшейся в 2019 году, для финансовых систем заставили уделять больше внимания обеспечению финансовой стабильности.

Цель – с учетом современных тенденций понятие финансовой устойчивости, теоретико-методологические основы обеспечения финансовой устойчивости фирм и особенно банков и пути решения проблемы повышения эффективности в этой области является основной целью исследования.

Методология – в ходе исследования использовались обзор литературы, контент-анализ, методы сравнения и обобщения.

Результаты исследования – После финансового кризиса, начавшегося в 2008 г., и распространения пандемии COVID-19 2019 г., хотя единого подхода и не было принято, несмотря на увеличение исследований в соответствующем направлении, программы поддержки и меры по укреплению нормативно-правовой базы, принятые в Европа и Америка для решения проблемы относятся к теме, рассматриваемой как лучшие образцы в исследованиях.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, банки, финансовый кризис, риски

Sevil Balayeva
Zohrab Ibrahimov

**CONCEPTUAL APPROACHES TO FINANCIAL STABILITY AND THE MAIN
INDICATORS OF FINANCIAL STABILITY OF BANKS**

ABSTRACT

As a result of increased inter-industry and transnational integration in the global economy, financial systems are becoming more integrated and increasingly complex, both nationally and internationally. Therefore, the financial system is becoming more complex due to the complexity of financial instruments. In the article, the factors that threaten the provision of financial stability at the macro and micro level and the main directions of financial stability protection are defined in the conditions of the diversity of activities and high level of risks. The research shows that the financial crisis that occurred in 2008 and the devastating effects of the COVID-19 pandemic, which began in 2019, on the financial systems made it necessary to pay more attention to ensuring financial stability.

Purpose – taking into account current trends, the concept of financial stability, theoretical and methodological foundations for ensuring the financial stability of firms and especially banks, and ways to solve the problem of improving efficiency in this area is the main goal of the study.

Methodology – In the course of the study, a literature review, content analysis, methods of comparison and generalization were used.

Study Findings – Since the financial crisis that began in 2008 and the spread of the 2019 COVID-19 pandemic, although no single approach has been taken, despite increased research in this area, support programs and measures to strengthen the regulatory framework, accepted in Europe and America to solve the problem belong to the topic considered as the best examples in research.

Key words: *financial stability, banks, financial crisis, risks*

UOT 33.63

Rüzgar Məhyəddinli

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,

magistrant

ruzgar_rustemova@mail.ru

Elmi rəhbər: Hicran Mirzəyeva

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ BAZAR VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ANALİZİ

Məqalədə kənd təsərrüfatının, yəni kənd təsərrüfatı sahələrinin, bitki məhsullarının və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı istiqamətində təhlil aparılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanın kənd təsərrüfatı bazarlarında ticarət mövqeyi və kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına cari və gələcək tələbata təsir edən amillər barəsində ətraflı şəkildə analiz olunmuşdur.

Məqsəd – Bazar şəraitində kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin və ərzaq istehsalçılarının iqtisadi mahiyyətinin müəyyən edilməsidir.

Metodologiya – məqalənin işlənməsi metodologiyasını riyazi-statistik təhlillər, eyni zamanda məntiqi mühakimə metodları və məntiqi ardıcılıq təşkil edir.

Tədqiqatın nəticələri – Hazırkı dövrdə ərzaq kənd təsərrüfatı üzrə çoxsaylı elmi-nəzəri yanaşmalar mövcud olsada, problemin həllində bəzi yeniliklərə ehtiyac vardır. Kənd təsərrüfatında ərzaq məhsullarının istər yerli, istərsə də, xarici azarlara ixracı istiqamətində Azərbaycanda yeyinti və emal sənayesinin gələcək inkişafının obyektiv formalaşan prosesinin müəyyən edilməsində böyük rol oynayır.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsulları, ərzaq sektoru, bazar, bitki məhsulları, heyvandarlıq, rəqabət*

Giriş

Azərbaycan kənd təsərrüfatı, eyni zamanda ərzaq məhsullarının xalis idxal ölkəsi olaraq tanınır. Son illərdə ölkənin vacib xarici valyuta mənbəyi qalıtıq neft və təbii qazdır ki, onların qiymətləri nəzərə cəpacaq dərəcədə aşağı düşmüşdür. Məhz buna görə də dövlət rəqabətdə davamlı kənd təsərrüfatı, ərzaq sektorunun inkişafına görə biznes mühitini gücləndirməyə çalışır ki, bu da digərləri ilə müqayisədə, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin güclü şəkildə təmin edilməsinə və kənd yerlərinin rifahının yüksəldilməsinə töhfə versin [6]. Əlavə strateji məqsəd ixracı genişləndirmək və idxalı əvəz etmək üçün yerli istehsalın potensialını qaldırmaqdır. Hazırkı hesabat Azərbaycanın hal-hazırda olan kənd təsərrüfatı və bazar perspektivlərini, müəyyən olunmuş bazar imkanlarına cavab olaraq istehsalçının istehsal potensialını qiymətləndirməsidir.

FAO-nun araşdırmalarına görə kənd təsərrüfatına investisiyalar 50 faiz artırılmalıdır. 9,1 milyard nəfəri 2050-ci ildə doyurmaq üçün hər il inkişaf edən ölkələrin kənd təsərrüfatı istehsalına və xidmətlərinə təmiz investisiya qoyuluşu şəklində 83 milyard ABŞ dolları tələb olunacaq. Tələb olunan investisiyalar kənd təsərrüfatı istehsalına və heyvandarlığa, o cümlədən soyuducu kameralara, anbar və marketinq xidmətlərinə, ilkin emala yönəldilməlidir [Abasov, 2013:s. 7].

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru çox dağınıqdır, yəni orta hesabla götürsək, kiçik torpaq sahələri olan çoxlu sayda kiçik təsərrüfatlar mövcuddur. 2021-ci ildə 2,2 milyon hektardan az olaraq torpaqdan istifadə edən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qeydə alınmışdır, onların sayı təxminən 1,2 milyon nəfərdir (Cədvəl 1.1).

Cədvəl 1.1. 2021-ci ildə istifadə olunan kənd təsərrüfatı sahələrinin ölçü siniflərinə görə kənd təsərrüfatı təsərrüfatları

Ölçü, ha	Say		Sahə	
	Mütləq dəyər (1,000)	Faiz	Mütləq dəyər (1,000 ha)	Faiz
<0,5	510	44	72	3
0,5<2	406	34	446	21
2<5	199	17	598	28
5<20	44	4	345	16
20<	8	1	686	32
Ümumi	1167	100	2147	100

Qeyd: Ərazi yalnız əkin sahəsi və daimi əkinlər üçün istifadə olunan əraziyə aid edilir. Otlar və çəmənliklərə aid deyil

Mənbə: [8]

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üç qrupa bölünürlər: ev təsərrüfatları və ailə təsərrüfatları, fərdi sahibkarlar və sahibkarlar, kənd təsərrüfatı müəssisələri. Ən böyük qrup (ümumi sayların 99%-ni təşkil edən) bazar yönümlü fərdi fermerlərdən və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan və ev istehlakı üçün məhsul istehsal edən “ev təsərrüfatlarından” ibarət ailə təsərrüfatlarıdır. Ailə təsərrüfatlarında orta hesabla cəmi 2 mövcuddur. Ev təsərrüfatları 0,5 ha və ya daha az torpaq sahələrinə sahibdir. 2 ha-dan çox torpaq sahəsi olan daha böyük təsərrüfatların sayı təxminən 250.000-ə yaxındır. Bu qrupa 2000-ə yaxın özəl və dövlət kənd təsərrüfatı müəssisəsi və özəl sektor aiddir.

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, 5 ha-dan çox kənd təsərrüfatı sahəsinə malik təsərrüfatlar bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının yalnız 5%-ni təşkil edir, ancaq bu təsərrüfatlar bütün istifadə olunan kənd təsərrüfatı torpaqlarının 48%-ni istifadə edir. 2 ha və ya daha az sahəsi olan kiçik təsərrüfatların ümumi sayı 900.000-dir. Bu ailələrin istifadə etdiyi sahələr o qədər kiçikdir ki, istehsal əsasən şəxsi istifadə üçündür, yalnız kiçik miqdarda bazara çıxarılır.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında olan tendensiyalar

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda çoxlu çeşiddə məhsullar istehsal olunur. Ən mühüm bitkilər (həcm baxımından) kartof və (digər) tərəvəzlər, dənli bitkilər (buğda, arpa, qarğıdalı), meyvələr (bostan, üzüm və giləmeyvə daxil olmaqla), heyvandarlıqda isə süd, qoyun, mal və keçi istehsalıdır. Ət, quş əti və yumurta üstünlük təşkil edir. Bölgələrdə təbii iqlim şəraitindən asılı olaraq bağçılıq və əkinçilik məhsulları əsasən suvarma, yağış üsulu ilə istehsal olunur. 2021-ci ildən Azərbaycanda əkin sahələrinin inkişafı və əsas heyvandarlıq növlərinin sayı göstərilir. Son ildə əkin sahələri 50%-dən bir qədər çox artmışdır. Südlü inəklərin və qoyun-keçilərin sayında eyni artım müşahidə olunmuşdur. Quşların sayı hətta 90% artmışdır. Bu rəqəmlər göstərir ki, həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq sektorunda inkişaf göz önündədir.

Bitki məhsullarında tendensiya

Dənli bitkilər əkin sahələrinin əsas hissəsini tutur (60%). Taxıl istehsalı əsasən buğdadan (ümumi taxıl istehsalının 55%-i), arpadan (35%) və qarğıdalıdan (7%) ibarətdir. Buğda və qarğıdalı istehsalı öncəki illərə nisbətən təxminən 40% yüksəlmişdir və arpa istehsalı hətta iki dəfə artaraq 1 milyon tondan bir qədər azdır. Taxıllar əsasən əkmək üçün istifadə olunur. Qeyri-ərzaq/qeyri-yem (məsələn, bioplastik) məhsulların istehsalı hələ də çox aşağı səviyyədədir (və burada təqdim olunmur). Buğda və qarğıdalı istehsalı Azərbaycan daxili istifadədən daha azdır, bu isə ölkənin bu iki taxıl növünün xalis idxalçısı olduğunu göstərir. Azərbaycan kiçik xalis arpa ixracatçısıdır.

Tərəvəz istehsalının səviyyəsi kifayət qədər kiçik artımlar və azalmalar göstərir, meyvə (və giləmeyvə) istehsalındakı tendensiya isə 2019-cu ildən bəri aydın müsbət inkişafı göstərir. Tərəvəz istehsalı bir çox müxtəlif məhsullardan, o cümlədən pomidor, xiyar, soğan, yerkökü, kələm və s. Emal edilməmiş tərəvəzlərin istehlakı azalır, lakin adambaşına istehlak baxımından nisbətən yüksək səviyyədə qalır (təxmini 275 qr/gün/ adambaşı). Daha sonra, həcmələr hələ də kifayət qədər aşağı olsa da (ümumi istehsal həcminin təxminən 5%-i) tərəvəz konservlərinin istehsalı artır. Bütövlükdə, Azərbaycan xeyli miqdarda tərəvəz, əsas olaraq pomidor və xiyar ixrac edir. Bostan, qarpız istehsalı və istifadəsi getdikcə artır, balans ixrac üçün kiçik profisit göstərir. Meyvə, giləmeyvə istehsalına dair statistik göstəricilər nəzərə cəpacaq dərəcədə artımdan xəbər verir, eyi zamanda məhsul getdikcə daha çox emal olunur: Son illərdə ümumi istehsalın təxminən 15%-ni təşkil edir. Üzüm istehsal, həmçinin ondan istifadə sahəsində də müsbət irəliləyişlər var.

Şəkər çuğunduru, pambıq yağlı bitkilər, və tütün kimi sənaye bitkiləri hazırda Azərbaycanın kənd təsərrüfatı fəaliyyətində yalnız məhdud ərazilərini əhatə edir. Pambıq 2007-ci illərdə 80-100.000 ha olmaqla 2015-ci ilə qədər, 2017-2020-ci illərdə sahələr təxminən 20.000 ha azalmağa başlayana qədər, təxminən 100.000 ha ilə uzun illər mühüm məhsul olmuşdur. 2017-2020-ci illər ərzində orta hesabla şəkər çuğunduru üçün təxminən 5000 ha, ölkədə günəbaxan tumu 10000 ha və tütün 1200 ha olmuşdur. Nəticə etibarilə, bu bitkilərin istehsal səviyyələri kifayət qədər mülayimdir, şəkər, yağlı bitkilər, bitki yağları və tütün üçün yerli istehsal daxili istifadədən daha azdır. Pambıq istehsalı müəyyən növ pambıq məhsullarının cüzi ixracı ilə (son illərdə təqribən 15 milyona yaxın) daxili ehtiyacları az və ya çox ödəyir.

Heyvandarlıq məhsullarının istehsalında olan tendensiya

Azərbaycanda istehsal və istehlak edilən əsas ət növü mal ətidir. Son on ildə istehsal nisbətən artmışdır. Bununla belə, istehlak daha da artıb və ənənəvi olaraq yerli istehsalı üstələyir. Bu, 2019-cu ildə təxminən 10 min ton olan idxala gətirib çıxarır ki, bu da 2020-2021-ci illərdə ölkəyə daxil olan idxalın yalnız yarısıdır. Qoyun və keçi ətinin istehsalı və istehlakı az-çox balanslaşdırılmışdır, hər ikisi son illər ərzində tədricən artmaqdadır. Donuz əti çox kiçik bir sektordur, daxili istehlakı da çox məhduddur (Azərbaycan kimi İslam ölkəsində təəccüblü hal deyil). Daxili quş əti istehlakının güclü artımı sayəsində quş əti sektorunda güclü istehsal artımı əldə edilmişdir. Nəticədə quş əti idxalı son illərdə güclü şəkildə azalmışdır.

Azərbaycanda süd istehsalı 2020-ci ildəki 1,3 milyon tondan 2021-ci ildə 2,0 milyon tona yüksəlmişdir ki, bu da nisbətən qısa müddət ərzində əhəmiyyətli artımdır. Süd məhsullarının istehlakı 2019-cu ildən sonrakı ildə kifayət qədər sürətlə artdı, lakin artım azalaraq istehsalın demək olar ki, daxili istehlakı (süd ekvivalenti baxımından) balanslaşdırdığı səviyyələrə çatdı. Süd məhsullarının idxalı daxili istehlakın təxminən dördə birini (süd ekvivalentində) təşkil etsə də, son ildə idxal səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Süd

məhsulları ixracı sifirə yaxındır. Süd getdikcə daha çox pendir və yağa çevrilir, baxmayaraq ki, maye süd Azərbaycanda hələ də emal edilmiş südün əsas kateqoriyasıdır.

Balıq istehsalı 2019-cı ildən bəri canlanma göstərmişdir lakin 1990-cı illərlə və 2000-ci illərin birinci hissəsi ilə müqayisədə çox aşağı səviyyədədir. FAO (2013) hesabatında balıqçılığın ümumi həcmi 1990-2005-ci illər arasında onların ölçüsünün onda birindən azına qədər kiçildi və eyni dövrdə akvakultura istehsalı üçün də oxşar azalma qeydə alınıb. Balıq istehlakı da artır. Son illər Azərbaycan xalis balıq idxal edən ölkə olub.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı bazarlarında ticarət mövqeyi

Azərbaycan taxıl (buğda, düyü, qarğıdalı), kartof (2011-ci ilə qədər Azərbaycan xalis ixracatçı olub), ət (quş əti istisna olmaqla), süd məhsulları, balıq və bitki yağlarının xalis idxalçısıdır. Ölkə meyvə və giləmeyvə və bütün növ tərəvəzlərin xalis ixracatçısıdır. Ölkənin kənd təsərrüfatının ümumi xalis ticarət mövqeyi (ixrac minus idxal) mənfidir.

Azərbaycanın əsas idxal məhsulları taxıl (2019-cu ildə ümumi idxalın 23%-i), tütün (20%) və şəkərdir (10%). Taxılların əsas mənşə ölkələri Rusiya Federasiyasıdır (90%) və Qazaxıstan (2019-cu ildə cəmi 5%). Şəkər xam formada Braziliyadan idxal olunur və (istehsal olunan) tütün mənşəyi əsasən Rusiya Federasiyasından (65%) və Ukraynadan (ümumi məhsulun 30%-i) gəlir. Ümumi idxalda xüsusi çəkisi kimi artan məhsul kateqoriyası 2019-cu ildə ümumi idxalın demək olar ki, 4%-ni təşkil edən diri heyvanlardır (əsasən iribuynuzlu heyvanlar). Bütün dövr ərzində ixracın artımı əsasən (emal edilməmiş) tərəvəz (bunun 90%-i kartof və pomidordur), heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar, şəkər və qənnadı məmulatlarının ixracının artması ilə əlaqədardır.

2012-ci ildə FAO tərəfindən hazırlanmış taxıl üzrə dünya istehsalının ilk proqnozu 2011-ci illə müqayisədə 1 faiz artım (və ya 27 milyon ton artıq) - 2371 milyon ton nəzərdə tutulur. Yem taxılının və düyünün istehsalının həmçinin artımı gözlənilirdi halda buğdanın yığımı azala bilər. Dənli bitkilərin ümumi istehlakı gözlənilirdi kimi 2012-2013-cü illərdə 1,4 faiz 2357 milyon tonadək, bununla yanaşı yem taxılının istehlakı, ərzaq taxılının istehlakı isə əhalinin artımına uyğun artacaq. Digər tərəfdən, bioyanacağın istehsalı üçün taxılın sənaye istehlakı güman ki, bir neçə il sürətli artım illərindən sonra bir qədər yavaşlayacaqdır [Abasov, 2013:s. 28].

Kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsullarının rəqabət qabiliyyəti əsas etibarilə istehsal və nəqliyyat xərclərinin həcmindən asılıdır. Bu məhsulların keyfiyyət parametrlərini təbiət özü müəyyən etmişdir və həmin parametrlər hər yerdə təxminən eynidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar məhsulların və mineral resursların xarici analoqla idxal edilməsi, bir qayda olaraq, yerli istehsalçılar üçün o qədərdə təhlükəli deyil [Mirzəyeva, Bakı, 2008-ci il, № 1].

Tərəvəz ixracı demək olar ki, yalnız Rusiya Federasiyasına aparılır. Bu ölkə həm də Azərbaycanın meyvə ixracının əsas istiqamətidir (bütün meyvə ixracının 75%-i), Almaniya və İtaliya həm də Azərbaycan meyvələri üçün əsas ixrac bazarıdır. Piylərin və yağların əsas ixrac istiqamətləri (günəbaxan və pambıq toxumları) Gürcüstan və İraqdır.

Azərbaycanın şəkər ixracı diqqətəlayiqdir, çünki ölkədə becərilən şəkər çuğundurandan yalnız kiçik həcmdə xam şəkər istehsal olunur. Son illərdə becərilən ümumi sahə təxminən 5000 ha olub, buğda əkin sahəsinin yalnız 1%-ni təşkil edir. Şəkər çuğunduru istehsalı (2019-cu ildə 184 000 ton) təxminən 17 000 ton xam şəkər gətirir, buna baxmayaraq ölkə Azərbaycanda ağ şəkər və şəkər (tərkibində olan) məhsulların sonrakı emal edilməsi üçün 300 000-400 000 ton xam şəkər - əsasən Braziliyadan şəkər idxal edir.

Emal olunmuş şəkər məhsullarının həcmnin yarısı ixrac olunur ki, bu da şəkər məhsullarının Azərbaycanın kənd təsərrüfatının əsas ixrac məhsulu olmasına səbəb olur. Şəkərin əsas ixrac istiqamətləri Əfqanıstan (ümumi məhsulun təxminən 85%-i) və İraqdır.

(ümuminin 10%-i). Ölkənin idxal etdiyi 10 əsas məhsula olan tələbatının 7 faizini isə, əsasən, regionun digər ölkələri ödəyir və bu, o deməkdir ki, Azərbaycan regionun digər ölkələri ilə oxşar iqlim şəraitinə və biznes mühitinə malik olduğu üçün həmin məhsulları istehsal edib onların idxalını əvəzləyə bilər [1, s.67].

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına cari və gələcək tələbatə təsir edən amillər

Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrinə gəlincə, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun əsas çıxışı onun daxili bazarıdır. Xarici bazarlar yalnız kiçik çeşiddə meyvə-tərəvəz məhsulları üçün vacibdir, baxmayaraq ki, Azərbaycan da nisbətən az miqdarda şəkər və bəzi digər məhsulları ixrac edir. Ümumiyyətlə, əhalinin sayı və makroiqtisadi artım tendensiyaları kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatın mühüm amilləridir. Demografiyada əsas hərəkətverici amillər əhalinin təbii artımı (yəni, doğum və ölüm nisbəti) və miqrasiyadır (yəni, gələn və gedənlərin fərqi). Gələcək dünya əhalisinin artımı əsasən doğum və ölüm nisbətlərinin inkişafı ilə müəyyən edilir. Regional və ya milli səviyyədə xalis miqrasiya əlavə amildir.

Kənd təsərrüfatının inkişafı və ərzaq bolluğunun yaradılması yolunun, müəyyən zaman tələb etməsinə baxmayaraq, kiçik təsərrüfatların kooperasiyalarda birləşməsində öncədən görən ölkə başçısının tapşırığı ilə dövlət torpaq fondu hesabına Ağcabədi və Beyləqan rayonlarının inzibati ərazisində müvafiq olaraq 330 hektar və 1500 hektar qış otlaq sahəsində və eyni zamanda Şəki rayonunun inzibati ərazisində 5560,1 qış otlaq sahəsinin təyinatının dəyişdirilərək iri özəl taxılçılıq təsərrüfatının yaradılması qərara alınmışdır [Abasov, 2013:s. 11-12]

Artan gəlirlər, ev təsərrüfatlarının ölçüsünün azalması, işçi qüvvəsində qadınların sayının artması, həyat tərzinin dəyişməsi (vaxt təzyiqi), qida qorxuları, sağlamlıq və rifah və etika üçün artan narahatlıqlar kimi müxtəlif amillər kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına cari və gələcək tələbatə təsir edən əsas amillərdir. Azərbaycanda və potensial ixrac bazarları olan digər ölkələrdə ərzaq istehlakı modellərinin proqnozları son onillikdə hərəkətverici qüvvələrin təkamülü və nəticədə ərzaq istehlakında baş verən dəyişikliklərə əsaslanmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq ərzaq tələbatına təsir edən daha iki aspekti qeyd etmək lazımdır. Bunlardan biri odur ki, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdən kənar regionlarda davam edən urbanizasiyanın ərzaq tələbatının tərkibini əsas götürülməsidir. Daha varlı, şəhər əhalisi daha çox sənayeləşmiş və uzun qida tədarük zəncirlərini tələb edən daha çox heyvan əsaslı və emal olunmuş məhsullar istehlak edir. İkinci cəhət ondan ibarətdir ki, ərzaq istehlakına gəlirdən daha çox amillər təsir edir. Qidaya çıxış fiziki və sosial mühitdən ibarət olan qida mühiti ilə yüksək səviyyədə müəyyən edilir.

Qida şirkətləri, restoranlar, qida satıcıları və pərakəndə satıcılar (məsələn, supermarket şəbəkələri) bu qida mühitinə fəal şəkildə təsir göstərirlər. Bu təsir müxtəlif yollarla ola bilər: reklamdən, qablaşdırmadan, məkandan tutmuş, dükanlarda və ya restoranlarda aromaların yaradılmasına və ya təqdimata qədər. Qida ətraf mühitə etikətləmə, qida təhlükəsizliyi və keyfiyyət tələbləri ilə bağlı rəsmi qaydalar da daxildir. İstehlakçıların qida təhlükəsizliyi, sağlamlıq və ətraf mühitə təsirləri ilə bağlı narahatlıqları inkişaf etmiş ölkələrdə daha çox şeyə səbəb olub, digərləri ilə yanaşı, gigiyena, keyfiyyət və pestisidlərin istifadəsi ilə bağlı ciddi standartlar. Qida standartlarının və qaydalarının sürətlə artan və sərtləşdirilməsi prosesi qida sistemlərinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə standartlara uyğunluq istehsal və marketinq metodlarına investisiyaları, habelə bazar subyektləri arasında öhdəlik müqavilələrini nəzərdə tutur. Beynəlxalq ticarət vasitəsilə Azərbaycan qida təhlükəsizliyinin idarə olunması axtarışlarına getdikcə daha çox cəlb olunub. Yaxşı işləyən milli qida təhlükəsizliyinə nəzarət sistemi və beynəlxalq standartlara uyğun istehsal üsulları

aqrar sektorun beynəlxalq bazar mövqeyini genişləndirmək üçün əsas şərtidir.

Nəticə

Hazırda Ermənistan silahlı qüvvələri üzərində böyük zəfərlə bitmiş 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsi olaraq işğaldan azad olunan torpaqlarımızda kənd təsərrüfatının gələcəkdə olan inkişafının planlaşdırılmasına başlanılmışdır. Torpaqlarımızın azad olunması kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Ölkəmizin əkin dövrüyyəsi artacaq, strateji əhəmiyyətli su anbarlarının yerləşdiyi ərazilərin işğaldan azad olunması nəticəsində yüz minlərlə hektar sahənin suvarılması təmin olunacaqdır. Azad edilmiş torpaqlarda taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq və pambıqçılığın inkişafı üçün böyük potensial vardır. Bu potensialdan düzgün istifadə olunmaqla, eyni zamanda, aqrar emal sənayesini genişləndirməklə kənd təsərrüfatının davamlı olaraq inkişafı təmin olunacaqdır. Dövlət fermerlərin səmərəli istehsal üsullarına, keyfiyyət standartlarına, məhsul yığımından sonrakı proseslərə və onların məhsullarının marketinqinə sərmayə qoymaq, dolanışıqlarını yaxşılaşdırmaq və dəyər zəncirində rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün dəstəkləməlidir. Ən perspektivli regionlarda müxtəlif kənd təsərrüfatı sənayeləri üçün pilotların seçilməsinə dəstək verməklə sürətli qələbələr əldə etmək olar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinə dair Strateji Yol Xəritəsi”
2. İ.D.Abasov Azərbaycanın və Dünya Ölkələrinin Kənd Təsərrüfatı. –Bakı, - 2013
3. H.Ə.Mirzəyeva. Milli istehsalın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri. Az.ETKTİ və Tİ-nin-elmi əsərləri. Bakı, -2008. № 1
4. FAO, 2013. Azərbaycan Respublikasında balıqçılıq və akvakultura: icmal. FAO-nun Balıqçılıq və Akvakultura Tərtibatı No. 1030/4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı.
5. Təranə, B. Azərbaycanda kənd torpaq bazarlarının vəziyyəti. Bakı, -2005
6. AR Kənd Təsərrüfatı üzrə Strateji Yol Xəritəsi, -2016
7. Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi: <http://afsa.gov.az/az/home>
8. 8.Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Kənd təsərrüfatı. 2022, –s.777

Рузгар Махьяддинли

Научный руководитель: Хиджран Мирзоева

АНАЛИЗ РЫНКА И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье был проведен анализ по направлению производства сельскохозяйственной продукции, то есть сельскохозяйственных угодий, продукции растениеводства и животноводства. В то же время был проведен подробный анализ торговой позиции Азербайджана на сельскохозяйственных рынках и факторов, влияющих на текущий и будущий спрос на сельскохозяйственную и продовольственную продукцию.

Цель – определить экономический потенциал товарного сельского хозяйства и потребления продуктов питания.

Методология – методология статьи состоит из математико-статистического анализа, а также методов логического суждения и логических навыков.

Результаты исследования - несмотря на то, что современные научно-теоретические подходы к продовольственному сельскому хозяйству существуют, для решения проблемы необходимы некоторые инновации. Производство продуктов питания в сельском хозяйстве играет большую роль в установлении процесса объективного формирования развития пищевой и перерабатывающей промышленности Азербайджана в результате ее экспорта на местные и внешние рынки.

Ключевые слова: сельское хозяйство, продовольствие, пищевой сектор, рынок, продукция растениеводства, животноводство, конкуренция

Ruzgar Mahyaddinli

Scientific supervisor: **Hicran Mirzayeva**

ANALYSIS OF MARKET AND COMPETITIVENESS OF AGRICULTURE IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

In the article, an analysis was made in the direction of agriculture, that is, agricultural fields, production of plant products and livestock products. At the same time, the trade position in the agricultural markets of Azerbaijan and the factors influencing the current and future demand for agricultural and food products were analyzed in detail.

Purpose – the market is to determine the economic potential of agriculture and the consumption of food products.

Methodology – the methodology of the article is made up of mathematical-statistical analyses, as well as logical judgment methods and logical skills.

The results of the research – although there are scientific-theoretical approaches on current food agriculture, some innovations are needed in solving the problem. The production of food products in agriculture plays a major role in establishing the process of objective formation of the development of the food and processing industry in Azerbaijan as a result of its export to local and foreign markets.

Keywords: agriculture, food products, food sector, market, plant products, livestock, competition

UOT:33.336.2

Soltan Hüseynov

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant
sultanhuseynovjob@gmail.com*

Elmi rəhbər: Nurəngiz Mikayılova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, dosent

VERGİTUTMANIN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Məqalədə əsasən vergitutmanın nəzəri əsaslarından bəhs olunmuşdur. Bunlara əsasən vergilərin tarixi inkişaf mərhələsi, vergilərin mahiyyəti, vergilərin funksiyaları və s. aiddir. Vergilərin tarixi hissəsində vergilərin tarixən formalaşma mərhələlərindən, o mərhələlərdəki vergi sistemlərindən və növlərindən söz açılmışdır.

Məqsəd: Vergitutmanın tarixi inkişaf mərhələlərinin araşdırılması və bu mərhələlər arasında müayisələrin aparılması, vergilərin mahiyyətinin müəyyən edilməsi və vergitutmanın funksiyalarının müqayisə edilməsi bu məqalənin əsas məqsədidir.

Metodologiya: Tədqiqat işində induksiya metodundan istifadə olunaraq ayrı-ayrı faktların köməyi ilə ümumi nəticə əldə olunmuş, deduksiya metodundan istifadə olunaraq ümumi müşahidə vasitəsilə konkret biliklər əldə olunmuş və təhlil metodunun vasitəsilə müəyyən analizlər edilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi: Vergi sistemində baş verən dəyişikliklərin ayrı-ayrı mərhələlər üzrə daha fəqli olduğu, vergilərin əvvəlki mərhələlərdə systemsiz şəkildə formalaşdırıldığına görə vergi yükünün artıq olduğu müəyyən edilmişdir. Vergi sistemində formalaşan nizamsızlıqlar əsasən bir sıra şəxslərin instinktiv olaraq etdiklərinin bəzən düz olmadığından qaynaqlanır. Bunun da qarşısını alması üçün insanların vergi hüquqlarını bilməsi keçmişdə baş tutan səhv fəaliyyətlərin günümüzdə onlara bildirilməsi və bu nizamsızlıqdan çıxış yolunun göstərilməsidir.

Açar sözlər: vergi, vergi nəzəriyyəsi, vergi tarixi, verginin mahiyyəti, verginin funksiyası

Giriş

A.Smit vergini dövlət vasitəsi ilə ödənilmə qaydası və həcmi qanuni çərçivədə müəyyən edilən bir yük kimi təyin edirdi. C.Sismondi qeyd edirdi ki, vergi bir yandan qurbandır, bir yandan isə bu qurbanın yardımı ilə dövlətin göstərdiyi xidmətlər bizə kömək edirsə, o zaman vergi bir növ faydadır. Vergitutmanın praktikasında verginin hüquqi tərəfdən təyin olunması probleminin həll olunmasına iki önəmli yanaşma bizə məlumdur: geniş tərzdə yanaşma və dar tərzdə yanaşma.

Geniş tərzdə yanaşmada ictimai xərclərin maliyyələşdirilməsinə görə vəsaitlərin hər formada yığılması vergi anlayışına daxil olunur. Bu formada yanaşmada vergi anlayışı hər tip ayırmaları və yığımları özündə müəyyən edir.

Dar tərzdə yanaşmada isə vergilərə bəzi tələblərə cavabdeh olan fiskal ödənişlərin forması kimi nəzər yetirmək lazımdır.

“Vergi”- dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təchizatının məqsədinə görə vergi verənlərin sahibliyində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi formasında dövlətin

büdcəsinə və bələdiyyənin büdcəsinə toplanan əvəzsiz, məcburi və fərdi ödənişdir. Vergilərin dövlət gəlirlərinin səfərbər olunması tipindən asılı olaraq məcburi ödənişlər vergi və qeyri-vergi ödənişlərinə bölünür. Qeyri-vergi ödənişləri ölkənin vergi sisteminə aid edilməyən, vergi qanunvericiliyi ilə deyil, bir başqa qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilən məcburi ödənişlərdir. Rüsurlar, yığımlar və başqa ödənişlər qeyri-vergi ödənişlərinə aiddir. [6]

Vergiləri, rüsurları, yığımları və başqa ödənişləri bir-birindən ayırmaq vacibdir. İqtisadi tərəfdən vergiləri, rüsurlar, yığımlar və başqa ödənişlərdən ayırmaq çox çətindir.

Doğrudan da vergi və qeyri-vergi ödənişlərinə görə ümumi tərəf bu ödənişlərin təyin olunmuş tərzdə toplanılması, məcburi xarakterli olması, dövlət büdcəsi və büdcədənəkar fondlarla əlaqə təşkil etməsidir. Amma ki, bunu da vurğulamaq gərəkdir ki, vergilərə tək cə iqtisadi deyil, həmçinin hüquqi mənə doğuran kateqoriya kimi nəzər salmaq vacibdir.

Vergi əlaqələri, həmçinin vergilərin yığılması, vergilərin qanunvericiliyi meyarları ilə tənzimlənir. Qeyri-vergi ödənişləri isə vergi qanunvericiliyinin başqa seqmentlərinin, misal üçün pensiya hüququ, sosial təminat və s. meyarları ilə tənzimlənir.

Belə demək olar ki, məcburi xarakter daşıyan ödənişlər o zaman vergi ödənişi kimi tanınır ki, bu ödənişlər birbaşa olaraq vergi sisteminə aid edilsin və vergi sisteminə uyğun olaraq vergi qanunu vasitəsi ilə xüsusi tərzdə vergi statusu qazanmış olsun.

Vurğulamaq vacibdir ki, vergilər, yığımlar, rüsurlar və başqa ödənişlərin mahiyyətləri arasında teorik xarakterli fərqlər vardır. Vergilər əvəzində ödənişlər olmadan reallaşdırılan ödənişlərdir. Yığımlar və rüsurlar isə yerli orqanlar və dövlət vasitəsi ilə qanunla təyin olunmuş xidmətlərin verilməsi və yaxud təyin olunmuş hüquqların təqdim edilməsi üçün yığılır. Bunların yığılmasında başlıca məqsəd dövlət orqanlarının bu tip və yaxud başqa funksiyaları reallaşdırmaq zaman çəkilən xərclərin əvəz olunmasıdır. Yığımlar hər hansı bir prosesin reallaşdırılması qarşılığında alınan vəsaitdir.

Yığıma nümunə olaraq yarmarkalarda, bazarlarda satışı reallaşdırmağa görə fiziki şəxslərdən toplanılan vəsaitləri vurğulamaq mümkündür. Fiziki şəxslər təyin olunmuş məbləği verməklə satışı reallaşdırmaq hüququ qazanırlar [7].

Maliyyə elminin önəmli ünsürlərindən biri kimi vergiləri göstərmək olar. Vergilərə vahid bir vaxtda həm siyasi, həm təsərrüfat və həm də iqtisadi kateqoriya kimi nəzər salmaq vacibdir. Vergilərin məğzini anlatmaq üçün yeni imkanları siyasi və iqtisadi elmlərin inkişafı yaradır.

Qeyd olunduğu kimi vergilər pul vəsaitlərinin dövlət büdcəsinə yığılmasının ilkin vasitəsi olmamışdır. Tarixi məlumatlarda göstəriləndiyi kimi dövlət büdcəsinə yığılan vəsaitlər müxtəlif zamanlarda müxtəlif formada olmuşdur. Misal üçün, qədim zamanlarda məğlubluyyətə uğrayan xalqdan toplanan vəsaitə bac-xərac deyilirdi. Dövlət başçısının göstərişi ilə vergilərin yığılması ilə bağlı olaraq Almaniyada vergilər beden(beten-xahiş mənasını daşıyır) adlandırılırdı. Vergitutma nəzəriyyəsi inkişafa meyl edib yüksəldikcə “vergi” termininin mahiyyətinə nəzərlərində inkişafı baş tutdu. Buna görə də elm xadimləri və ictimai xadimlər vergiləri tək cə iqtisadi tərəfdən deyil, həmçinin hüquqi tərəfdəndə şərh etməyə can atırlar [2, s. 21].

Hər hansı bir dövlətin maliyyə sisteminin yaradılmasının əsas ünsürü kimi çıxış edən vergilər barədə bizlər çox qədim zamanlardan məlumatlıyıq. Tarixi inkişafına görə vergitutmanı 3 önəmli mərhələyə ayırmaq lazım gəlir. Yəni, vergilərin yarandığı dövründən başlayaraq bugünkü inkişaf dövrünədək vergilərin toplanılması mexanizmi və vergilərin tarixi inkişafı üç önəmli mərhələyə bölünür.

Vergilərin toplanılması və aşkar edilməsi üçün maliyyə bölmələrinin mövcud olmaması ilə tanınan ilkin mərhələ yarandığı tarixdən başlayaraq orta əsrlərə qədər davam edən dövrü özündə xarakterizə edir. Vergilər bu dövrdə systemsiz ödənişlər formasında olub, yalnızca natural formada yığılırdı.

Birbaşa və dolaylı vergiləri özündə əlaqələndirən sistemlərin yaranması ilə başlayan

vergitutmanın inkişafının ikinci mərhələsi XVI-XIX əsrlərə aid olunur. Vergitutmanın ikinci mərhələsində J.Lokk (1632-1704), T.Qobbs (1588-1679) və L.fon Sekendorf (1626-1692) kimi alman və ingilis elm xadimləri maliyyə elminin yüksəlişinə və inkişafına öz dəyərli yardımlarını əsirgəmədilər.

Avropada XVIII əsrin axırlarından başlayaraq vergitutmanın nəzəri və praktiki problemləri mövzusu haqqında işlər həyata keçirilməyə başladı. Vergiqoyma və xalq təsərrüfatı arasında üzvi əlaqənin mövcudluğunu əsaslandırmağa başlayan ilk elm xadimi Fransız alimi F.Kene (1694-1774) olmuşdur. 1776-cı ildə vergiqoyma nəzəriyyəsinin banisi olan şotland əsilli iqtisadçı və maliyyəçi A.Smit (1723-1790) nəşrə buraxdığı “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” elmi işində yerləşən onun fikirləri bəzi ölkələrin maliyyə və təsərrüfat strukturuna effektiv olaraq öz təsirini göstərdi [1, s. 1-2].

Vergilərin təbiətinə elmi-nəzəri fikirlərin yaranması ilə əlaqəli olan mərhələ isə vergitutma sisteminin inkişafının üçüncü mərhələsidir. Dövlətin vergilərin müəyyənləşdirilməsi və toplanılması ilə əlaqədar olan bütün funksiyaları tam olaraq öz əlində mərkəzləşdirməsi vergitutmanın üçüncü mərhələsi ilə müəyyən edilir. Elmi cəhətdən təsdiq olunmuş vergi islahatları Birinci Dünya müharibəsindən sonra reallaşdırıldı və bununla da müasir vergi sistemi yaradılmış oldu. 1929-1933-cü illərə aid olan depressiya dövrləri vergilərə makroiqtisadi sabitliyin bir aləti kimi baxmağa məcbur etdi. Vergilərdən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bir aləti kimi istifadə olunmağa İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdən başlandı.

“Vergi” termininin məğzinə nəzərlərin təkamülü vergitutma nəzəriyyəsi təkmilləşdikcə yaranırdı. Vergi sahəsində tədqiqat aparənlər vergiləri təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də hüquqi baxımdan şərh etməyə səy göstərirlər.

A.Smit vergini dövlət tərəfindən ödənilmə metodu və həcmi qanunvericilik əsasında müəyyən edilən bir yük kimi aşkar edirdi. Cimond de Sismondi (1773-1842) bildirirdi ki, vergi bir yandan qurbandırsa, digər yandan bu qurban vasitəsilə dövlətin xidmətləri bizə yardım edirsə, demək vergi bizim üçün bir xeyirdir.

Vergitutma seqmentində onun digər mövzularına həsr olunmuş araşdırmalar bizə məlumdur. Vergitutmanın xüsusi və ümumi nəzəriyyələri araşdırmalarda bir-birindən ayrı izah olunur. Vergitutmanın təyinatını vergilərin ümumi nəzəriyyəsi özündə ehtiva edir.

Vergitutmanın müştərək, qarşılıqlı xarakterinə arxalanan mübadilə nəzəriyyəsi ilk ümumi vergi nəzəriyyələrindən biridir. Vergilərin qarşılığında vətəndaşların dövlətdən xarici müdaxilədən müdafiə olunmaq, ictimai asayişin qorunulması və s. kimi xidmətlərin əldə edilməsi bu nəzəriyyənin mahiyyətini özündə təccəssüm etdirir.

Bazar iqtisadiyatına sahib olan hər dövlətdə büdcə münasibətlərinə və iş, mal və xidmət istehsalçılara bilavasitə təzyiq üsulu kimi vergilərdən faydalanırlar. İctimai tələbatla onun ödənilməsinə görə vacib sayılan resurslar arasında yaranan nisbi tarazlığı vergilərin köməkliyi ilə ədlə etmək mümkün olur və təbii resurslardan faydalı şəkildə istifadə olunması təmin olunur.

Ölkələr vergilərin köməkliyi ilə sosial, iqtisadi və başqa ictimai çətinlikləri aradan qaldırır [3, s. 6, 64, 83].

Vergitutmanın funksiyaları

Buna görə də vergilərin 5 əsas funksiyaları mövcuddur:

- tənzimləyici funksiya;
- bölüşdürücü funksiya;
- nəzarət edici funksiya;
- fiskal funksiya;
- integrasiya edici funksiya.

İndi isə fiskal funksiya haqqında danışaq. Fiskal funksiya nədir?

“Fisk” latın dilində zənbil mənasını daşıyır. İlk zamanlarda pulların qorunduğu yerlər,

sonrakı zamanlarda hökumdarların şəxsi sərvətlərinin və gəlir, vergi və başqa yığımların toplandığı yer fisk adlandırılmış. Ölkənin xərclərinin maliyyələşdirilməsinin təmin olunmasına görə ayrı-ayrı hüquqi və fiziki fərdlərin mənfəətinin təyin edilmiş hissəsinin ölkənin xəzinəsinə toplanılması fiskal funksiyanın əsas mahiyyətidir. Vergiləri başlıca təyinatı, bir sözlə ümumidövlət proqramlarının reallaşdırılmasına görə hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinin bir hissəsinin ölkə büdcəsinə yığılması fiskal funksiya vasitəsilə reallaşdırılır.

Digər funksiyalar isə demək olarki fiskal funksiya yaranan funksiyalardır.

Bölüşdürücü funksiya nədir? İctimai mənfəətin əhalinin ayrı-ayrı seqmentləri arasında təkrarən bölüşdürülməsi vergilərin bölüşdürücü funksiyasının əsas məğzidir.

Yəni, əhalinin güclü kateqoriyasının vergi payının artırılması ilə yığılan vergilər bu kateqoriya əhalinin daha zəif kateqoriyalarına yönləndirilir. Aksizləri və mütərəqqi vergitutmanı bölüşdürücü funksiya nümunə olaraq gətirmək mümkündür. İqtisadi tərəfdən inkişafa nail olmuş dövlətlərin demək olar ki, tamamında vətəndaşları özlərinin müşahidələri xaricində baş verən amillərin yaratdığı iqtisadi problemlərdən mühafizə etmək üçün geniş sosial müdafiə xətti mövcuddur.

Xalqın aşağı gəlirli təbəqəsinə maliyyə yardımını reallaşdıran dövlət proqramları sosial müdafiə əsas mahiyyətidir. İşsizlik üçün müavinətlərin təyin olunması, əlillik və qocalıq üçün pensiyaların təyin olunması, pulsuz tibbi xidmətin təmin olunması, pulsuz yaşayış yerlərinin təmin edilməsi və s. bu tip proqramlara daxildir. Sosial mühafizə proqramları xəttinin mahiyyəti cəmiyyətdə gəlirlərin təkrarən bölüşdürülməsidir. Cəmiyyətin bəzi təbəqəsinə yardımların verilməsinə görə bir başqa təbəqələrdən vergilərin yığılması bunun əsasını təşkil edir. Müasir cəmiyyətdə sosial sabitliyin başlıca vergi vasitələri aşağıda göstərilmişdir:

- maaşdan sosial sığorta fonduna ayırmalar formasında toplanan vergilər;
- fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə vergi güzəştləri.

Tənzimləyici funksiya nədir? Vergi mexanizmlərinin köməkliyi ilə dövlətin hədəflədiyi bəzi məqsədlərə çatmağa yardım edən funksiya tənzimləyici funksiya. Bu funksiyanın köməkliyi ilə vergilər təkrar istehsal mərhələsinə onun sürətini artırmaq yaxud azaltmaqla mühüm təsir edir, kapital yığımını qüvvətləndirir yaxud zəiflədir, ödəniş bacarıqlı tələbi yüksəldir yaxud zəiflədir.

Məşhur ingilis iqtisadi xadimi C.Keynsin düşüncəsinə görə vergilər cəmiyyətdə təkcə iqtisadi əlaqələri nizamlamağa görə vacibdir.

Tənzimləyici funksiyanı analiz etdiyimiz zaman tənzimləyici funksiyanın 3 əsas alt funksiyasını vurğulamaq lazımdır:

- stimullaşdırıcı alt funksiya;
- ləngidici alt funksiya;
- təkrar istehsal alt funksiya.

Stimullaşdırıcı alt funksiya nədir? Müəyyən tərzdə iqtisadi məsələlərin inkişafına istiqamətlənən alt funksiya stimullaşdırıcı funksiya adlanır. Stimullaşdırıcı funksiya azadolmalar və güzəştlər sisteminin köməkliyi ilə reallaşdırılır. Müasir vergitutma sistemi kiçik təşkilatlara, kənd təsərrüfatı mallarının istehsalçılarına, istehsalat investisiya qoyuluşlarını reallaşdıran şəxslərə, xeyriyyəçilik işi ilə məşğul olan müəssisələrə cürbəcür vergi güzəştlərini həyata keçirir.

Ləngidici alt funksiya nədir? Stimullaşdırıcı funksiyanın əksinə olaraq ləngidici funksiya vergi yükünün köməkliyi ilə müəyyən bir iqtisadi prosesin inkişafının önünün kəsilməsinə istiqamətlənir. Bunun üçün dövlət bəzi fəaliyyət sahələri üçün yüksək vergi meyarları formalaşdırır və kapital ixracına vergi müəyyənləşdirir.

Təkrar istehsal alt funksiyası nədir? Təkrar istehsal alt funksiya istifadə edilmiş resursların yenidən bərpa edilməsini özündə ehtiva edir.

İnteqraedici funksiya nədir? XX əsrin axırlarında vergilər bazar iqtisadiyyatının

nizamlanması mexanizmlərində keyfiyyətlə müasir bir funksiyanı reallaşdırmağa başladılar. Bu məsələ özünü iqtisadi əlaqələrin nizamlanmasında vergilərin integrasiyaedici funksiyanı reallaşdırmasında ehtiva edir. Onun yaranmasının əsas şərti dünya təsərrüfat sisteminin inkişafının xarakterik xüsusiyyəti vasitəsi ilə, başqa sözlə milli iqtisadiyyatın müştərək tabelilik mərhələlərinin yüksəlməsi və təsərrüfat həyatının müfəssəl beynəlmilləşməsi ilə əlaqədardır. Vergilər siyasi və ərazi mənafehləri ilə bir-biri ilə əlaqəli olan ölkələr üçün tək iqtisadi məkanın yaradılması vasitələrindən biri kimi formalaşmışdır [4, s. 10].

Avropa İttifaqı ətrafında iqtisadi integrasiya ölkələrin təsərrüfat həyatının müştərək asılılığın artması və beynəlmilləşməsi mərhələsinin ən mükəmməl təzahürüdür. Avropa İttifaqı ətrafında integrasiya proseslərinin təmin olunmasının ən qüvvətli vasitəsi Avropa İttifaqı olan dövlətlərin vergi sistemlərinin vahid formada yaradılması və bir-birinə uyğunlaşdırması prosesi idi. Dövlətlər arasında gömrük əngəllərinin, iqlat vergitutmanın ləğv olunması haqqında çoxtərəfli və ikitərəfli razılaşmaların həyata keçirilməsi, milli vergi sistemlərinin vahid formada yaradılması və bir-birinə uyğunlaşdırması prosesi praktikada vergilərin integrasiyaedici funksiyasının həyata keçirilməsi vasitəsi ilə reallaşdırılır.

Nəzarətedici funksiyanın mahiyyəti nədir? Vergilərin köməkliyi ilə ölkələr vətəndaşların və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət edir. Ölkənin vergi sisteminə və büdcəsinə bu tipdə tənzimləmələrin edilməsi zərurəti bu nəzarətin köməkliyi ilə yaranır [5, s. 12,17].

Nəticə

Ölkələrin konkret olaraq həyata keçirilən vergi siyasətinin analiz olunması, bu vergi siyasətinin iqtisadiyyata və təklildə şirkətlərin fəaliyyətinə neqativ və pozitiv effektinin araşdırılması və dərinlən çoxtərəfli analiz olunması nəticəsində iqtisad elmində bizə məlum olan müasir vergi nəzəriyyələri formalaşdırılır. Dövlətin vergi sistemlərinin və iqtisadi siyasətinin idarə olunmasında vergi nəzəriyyələrinin vacibliyinin yekun sərhədlərini müəyyən etməyin mümkün olmamasını bu nəzəriyyələr təsdiqləyir. Buna görə ki bu nəzəriyyələrin köməkliyi ilə o qədər geniş əhatəli və çoxözlü mövzular nəzarət altında qorunur və nizamlanır ki, bu başqa bir nizamla uyğun ola bilməz. Vergi nəzəriyyələrinin köməkliyi ilə iqtisadiyyatın makro və mikro pillələri arasındakı qarşılıqlı asılılıq və əlaqə, vergilərin daxil olma sürəti, strukturu, mexanizmi və sair çoxsaylı mövzular öyrənilir, analiz olunur və nizamlanır. Vergi nəzəriyyələrinin yardımı ilə dövlət tənzimləmə mexanizmini reallaşdırır ki, bu tənzimləmə mexanizmidə iqtisadi inkişafda siyasətin başlıca yönərdən uzaqlaşmalara icazə vermir. Vergi sisteminin yaranması, inkişafı və müasirləşdirilməsi kəmiyyətlərini analiz edərkən ölkədə konkret sosial-iqtisadi vəziyyəti, vergi sisteminin həll etməsi vacib olduğu mövzuları və bu günə kimi iqtisadiyyatın bu sahəsində formalaşmış yaranmış ənənələri göz önünə gətirməmək düşünürük ki, doğru ola bilməz. Vurğulanmalı digər məsələdə odur ki, modern vergi sistemləri bütün ölkələr görə uyğun olan ümumi cəhətləri özündə birləşdirməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsi, BAKI, 2010.
2. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri, P.Q.Rzayev, Bakı 2013
3. Vergilər və vergitutma. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.H.Rzayev, Bakı 2010.
4. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi, Vergiyə giriş, Şamaxı 2014.
5. Vergi sistemi, M.K.Məcidov, Bakı 2013
6. Taxation Principles and Theory, Oxford University

7. Fundamental principles of taxation, “Addressing The Tax Challenges Of The Digital Economy ©”
Oecd 2014

Soltan Huseynov

Научный руководитель: **Нурангиз Микаилова**

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье в основном рассматриваются теоретические основы налогообложения. Исходя из них, относится историческое развитие налогов, сущность налогов, функции налогов и т. д. Рассмотрены история налогов, этап исторического становления налогов, налоговые системы и виды первого этапа.

Цель: Основная цель данной статьи - рассмотреть этапы исторического развития налогообложения и провести сопоставление между этими этапами, определить сущность налогов и сравнить функции налогообложения.

Методология: В работе использовались методы индукции, дедукции и анализа.

Результат исследования: Определено, что изменения в налоговой системе более разрознены на разных этапах, а налоговая нагрузка выше из-за бессистемного формирования налогов на предыдущих этапах. Неполадки в налоговой системе в основном вызваны тем, что то, что некоторые люди делают инстинктивно, иногда оказывается неправильным. Чтобы предотвратить это, необходимо, чтобы люди знали свои налоговые права, информировали их о неправильных действиях, имевших место в прошлом, и указывали им выход из этого нарушения.

Ключевые слова: налог, история налога, сущность налога, история налога, функции налога

Soltan Huseynov

Scientific supervisor: **Nurangiz Mikayilova**

THEORETICAL BASIS OF TAXATION FORMATION

ABSTRACT

The article mainly deals with the theoretical foundations of taxation. Based on these, the historical development of taxes, the essence of taxes, the functions of taxes, etc. belongs to. History of taxes the stage of the historical formation of taxes, the tax systems and types of the first stage have been discussed.

Purpose: The main purpose of this article is to examine the stages of the historical development of taxation and make comparisons between these stages, determine the essence of taxes and compare the functions of taxation.

Methodology: Induction, deduction and analysis methods were used in the research work.

The result of the research: It was determined that the changes in the tax system are more separate in different stages, and the tax burden is higher due to the unsystematic formation of taxes in the previous stages. Irregularities in the tax system are mainly caused by the fact that what some people do instinctively is sometimes wrong. In order to prevent this, it is necessary for people to know their tax rights, to inform them of the wrong activities that took place in the past, and to show them the way out of this irregularity.

Key words: tax, history of tax, nature of the tax, history of the tax, functions of the tax

UOT 33.338.48

Əsgər Əliyev

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, dosent
aliyevasgar1949@gmail.com*

İlşar Qasimovi

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant
qasimovyasar06@gmail.com*

AZƏRBAYCANIN MODERN DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA TURİZMİN YERİ

Məqalədə Azərbaycanın modern dövlət quruculuğunda turizmin yeri və əhəmiyyəti araşdırılır. Azərbaycanın zəngin və çoxşaxəli turizm imkanları, dövlət proqramları və beynəlxalq əməkdaşlığı ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına necə töhfə verdiyi təhlil edilir. Məqalədə həmçinin ölkənin turizm sahəsində üzləşdiyi problemlər və onların aradan qaldırılması üçün görüləcək tədbirlərdən bəhs edilir.

Azərbaycan turizm sektorunun inkişafı üçün dövlət proqramları və beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirir. Bununla da ölkə turizmin sosial-iqtisadi inkişafa töhfəsini artırır və müasir dövlət strukturunda turizmi strateji sahə kimi yerləşdirir. Məqalədə həmçinin ölkənin turizm sahəsində üzləşdiyi problemlər və onların aradan qaldırılması üçün görüləcək tədbirlərdən bəhs edilir. Məqalədə Azərbaycanın turizm potensialını və müasir dövlət quruculuğunda turizmin rolunu təhlil etmək və bu sahədə təkliflər verilmişdir.

Məqsəd: Azərbaycanın turizm potensialını və turizmin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına verdiyi töhfələri tanımaq, turizm növlərini və onların xüsusiyyətlərini, üstünlüklərini və çətinliklərini təhlil etmək, turizm sektorunda əldə olunan nailiyyətləri və çatışmazlıqları ümumiləşdirmək və turizmin müasir dövlət strukturuna necə daha yaxşı inteqrasiya və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı təkliflər vermək.

Metodologiya: Bu məqalədə keyfiyyət tədqiqat metodlarından biri olan təsviri təhlil metodundan istifadə olunur. Təsviri təhlil metodu bir mövzu və ya hadisəni olduğu kimi təsvir etmək və şərh etmək məqsədi daşıyan bir üsuldur. Bundan əlavə, Azərbaycanın müasir dövlət strukturunda turizmin yeri və əhəmiyyətini araşdırmaq üçün təsviri təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi: Məqalədə Azərbaycanın turizm potensialı, turizmin növləri, turizm sektorundakı nailiyyətlər və çatışmazlıqlar, müasir dövlət strukturunda turizmin rolu və turizmin inkişafı ilə bağlı təkliflər təqdim olunur.

Məqalədə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Azərbaycanın toxunulmamış təbiəti, mineral su ehtiyatları, naftalan, nadir qədim memarlıq abidələri, unikal mədəniyyəti və milli mətbəxi kimi bir çox amillərlə turizm sektorunda böyük potensialı var.
- Azərbaycanda turizmin bütün növlərinin – biznes, idman, müalicə, tanışlıq, ovçuluq, ekzotik, çimərlik və qastronomik turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait təklif olunur.
- Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı üçün dövlət proqramları və beynəlxalq əməkdaşlıq da həyata keçirilir. Bununla da ölkə turizmin sosial-iqtisadi inkişafa töhfəsini

artırır və müasir dövlət strukturunda turizmi strateji sahə kimi yerləşdirir.

- Azərbaycan turizm sektorunda uğur qazansa da, müəyyən çətinliklərlə də üzləşir. Bunlara infrastrukturun olmaması, ixtisaslı insan resurslarının çatışmazlığı, tanıtım tədbirlərinin qeyri-adekvatlığı, aşağı rəqabət qabiliyyəti və ekoloji problemlər daxildir.
- Azərbaycanın turizm sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər: İnfrastruktur investisiyalarının artırılması, turizm təhsilinin təkmilləşdirilməsi, tanıtım tədbirlərinin şaxələndirilməsi və aktivləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovativ və keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi, ekoloji davamlılıq prinsipinə uyğun fəaliyyət göstərmək.

Açar sözlər: *Azərbaycan, turizm, modern dövlət quruculuğu, təsviri təhlil, təkliflər*

Giriş

Qloballaşan dünyada turizmin strateji əhəmiyyətli sahə kimi nəzərdən keçirilməsi onun təkcə mənfəətli iqtisadi fəaliyyət növü olması ilə şərtlənmir. Müasir dövrdə turizmin inkişafı həm də təbliğatı-siyasi mahiyyət daşımaqla hər bir dövlətin beynəlxalq arenaya çıxışını sürətləndirmək, coğrafi resurslarını, mövcud imkanlarını, mədəniyyətini təbliğ etmək, tanıtmak vasitəsinə çevrilmişdir.

Müasir zamanda iqtisadiyyatın ən gəlirli sahəsinə çevrilmiş turizm qədim tarixi köklərə malikdir. Çünki insan övladı bütün zamanlarda səyahətlər etmişdir. Ona görə hər bir tarixi mərhələdə turizm kateqoriyasına aid edilə bilən insan fəaliyyəti elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Orta əsrlərdə mövcud olmuş karvan yolları, karvansaralar hər biri özündə səyahət elementlərini birləşdirirdi. Böyük coğrafi kəşflər dövründə macəra həvəskarları, demək olar ki, dünyanın bütün limanlarından yelkənlərlə dənizə çıxırdılar. Bu gün dünyada elə bir xalq və mədəniyyət tapmaq mümkün deyil ki, onun tarixində səyahətlər əks olunmasın. Hər bir xalqın folklorunda bu və ya digər səyahətçilər barədə əfsanə və rəvayətlərə rast gəlmək mümkündür. Buna əsaslanaraq söyləmək olar ki, turizm həm qədim lokal sivilizasiyaları, eləcə də bütövlükdə dünya sivilizasiyasının təşəkkülü və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Bu mənada turizm və səyahətlərin tarixi mədəniyyət tarixinin bir hissəsidir.

Yerindən, məqsədindən, müddətindən asılı olaraq turizmin bir çox növləri var. Məsələn, rekreasiya turizmi istirahətlə həyata keçirilən səyahətdir. Turizmin bu növü bütün dünyada geniş yayılmışdır. Belə səfərlərin xarakterik xüsusiyyəti onun müddətinin böyük olmasıdır. Müalicə turizmi fərdi səyahət növüdür. Belə turların davamiyyət müddəti adətən digər turizm növlərindən çox olur (Sanatoriyalara gəliş turizmə şamil edilmir. Çünki sanatoriya xəstəxanaların bir növüdür). İstirahət etmək, əylənmək, idmanla məşğul olmaq məqsədilə istirahət günlərində hər hansı bir yerə hərəkət etmək "həftəsonu turizm" adlanır. Elmi və konqres turizmi müxtəlif simpoziumlarda, yığıncaqlarda iştirak etmək məqsədi daşıyan səyahətləri özündə birləşdirir. Turizmin bu növü müasir beynəlxalq turizmdə böyük yer tutur. Belə ki, beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edənlər xarici turistlərin ümumi sayının 6-7 faizini təşkil edir. Burada adambaşına düşən gəlir göstəriciləri daha yüksəkdir. İşgüzar turizm isə işgüzar məqsədlə edilən səfərdir və müasir turist mübadiləsinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu cür səyahətlər ən perspektivli turizm növlərindən biri hesab edilir [1, s.34].

- Etnik və ya nostalji turizmi beynəlxalq turizmdə əhəmiyyətli yer tutan, qohumlarla görüşmək və ya valideynlərin anadan olduqları ata-baba yurduna səyahət etməklə bağlı olan turizm növüdür.
- Macəra turizmi fiziki cəhətdən ağır, çox vaxt isə həyat üçün təhlükəli olan turizm

növüdür. Belə turların təşkili zamanı "macəralar komplekti" çox vaxt öncədən xüsusi olaraq hazırlanmaqla yanaşı, eyni zamanda turistlərin təhlükəsizliyi üçün bütün mümkün vasitə və imkanlardan istifadə olunur.

- Kənd turizmi turistlərin kənd yerlərinə müvəqqəti səfəridir.
- Ekoturizm təbiət turizminin xüsusi forması kimi ətraf mühitə qayğı ilə bağlı turizmdir.
- Dini turizm hər hansı bir dini mərasimin, missiyanın, ibadətin yerinə yetirilməsi məqsədilə həyata keçirilən səyahətdir.
- Su turizmi çaylarda, kanallarda, dənizlərdə teploxod, yaxta və gəmilərlə edilən səyahətdir.

Bütün bunlarla yanaşı, turizmin safari (ovçuluq və ya heyvanları müşahidə etmək), trofi (avtomobillə çətin keçilən ərazilərdə təşkil olunan tur), şop (bazarlıq), piyada velo və ya at (nəqliyyatdan istifadə etmədən) kimi növləri də var. Ümumiyyətlə, turizmin bütün növləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və onların birini digərindən təcrid olunmuş halda təsəvvür etmək mümkün deyil.

Azərbaycanın tarixi və mədəniyyəti qədər onun turizm və səyahətlər tarixi də qədim və zəngindir. Tədqiqatçılar bu tarixi bir neçə mərhələyə bölürlər [5, s.142].

I mərhələ. Qədim dövrlərdən XIX əsrin əvvəlinə qədər olan dövr. Azərbaycan hələ qədim dövrlərdə Böyük İpək yolunun üzərində mühüm dayanacaq kimi tanınan bir ölkədir. İpək yolu üzərində yerləşən şəhərlər qədim zamanların beynəlxalq statusuna malik idilər. Əcnəbi tacirləri və karvanları qəbul edən və xidmət göstərən belə şəhərlər müvafiq infrastrukturaya malik olmalı idilər. Bu mənada Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Şəki Azərbaycanın əsas iqtisadi və həm də mədəni mərkəzləri idi.

II mərhələ. Azərbaycanın çar Rusiyasının tərkibində olduğu dövr. Rusiya imperiyası tərkibinə daxil olduqdan sonra Azərbaycanda turizm-ekskursiya işinin inkişafı Rusiya ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisindən turizmin inkişafına elmi və həvəskarlar cəmiyyətləri (coğrafiya cəmiyyəti, təbiəti sevnələr cəmiyyəti, xalq universitetləri cəmiyyəti) diqqət yetirməyə başladılar. Azərbaycanda mütəşəkkil turizmin tarixini 1908-ci ilə aid etmək olar. Belə ki, həmin il Krım - Qafqaz dağ klubunun filiallarından biri Bakıda açılmışdı. Bakı bölməsi həm uzaq, həm yaxın ekskursiya səfərlərinin təşkili ilə məşğul olurdu.

III mərhələ. Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu dövr. 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra mövcud olan bütün turizm klublarının fəaliyyəti dayandırıldı. 1922-ci ildən başlayaraq Rusiya Turizm Cəmiyyəti ölkədə turizm idarəçiliyinin mərkəzinə çevrildiyindən Bakıda da onun şöbəsi yaradıldı. 1922-ci ildə Bakıda ilk ekskursiya dərnləri yaradıldı. Yay aylarında Mərdəkan, Şüvəlan, Buzovna, Türkan, Zığ, Artyom adası və Şıx zolağına istirahət məqsədli ekskursiyalar təşkil olunurdu.

İkinci dünya müharibəsi illərində bütün SSRİ-də olduğu kimi, respublikamızda da turizm-ekskursiya fəaliyyəti dayandırıldı. 1950-ci ilin sentyabr ayında Bakı turist bazası yaradıldı. Mingəçevirdə, Hacıkənddə, Zaqatalada, Şuşada və Göygöldə turist bazaları fəaliyyətə başladı. Bakı zəhmətkeşlərinin yay istirahətinin təşkili üçün 1962-ci ildən Nabrandə Bakı turist bazasının filialı kimi 150 nəfərlik "Sputnik" turist çadır düşərgəsi yaradıldı. 1963-cü ildə Bakıda turist klubu, Nabrandə "Xəzər" turist bazası, 1965-ci ildə Bakıda, iki ildən sonra Gəncədə, Sumqayıtda ekskursiya büroları yaradıldı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ölkəmizin rəhbəri seçildəndən sonra bu sahədə görülən işlərin miqyası daha da genişləndi. 1969-cu ildə Naftalanda və Bakının Mərdəkan qəsəbəsində ekskursiya büroları yaradıldı. 1970-ci ildə Zaqatalada və 1972-ci ildə Şuşada turist bazalarının yeni əsaslı binaları, 1975-ci ildə Qəbələdə "Qafqaz" və Xaçmaz rayonunun

Nabran bölgəsində "Dostluq" turist bazası, elə həmin il Bakıda "Qarabağ" turist mehmanxanası istifadəyə verildi. Xankəndidə və Mingəçevirdə ekskursiya büroları açıldı. Naxçıvanda 1978-ci ildə ilk turizm təşkilatı yaradıldı. 1973-cü ildə Bakıda Azərbaycan Respublikasında ən böyük mehmanxana kompleksi olan 1942 yerli "Azərbaycan" mehmanxanası istifadəyə verildi. 1978-ci ildə "İnturist" Səhmdar Cəmiyyətinin tabeliyinə 200 yerlik komfortlu "Moskva" mehmanxanası da əlavə edildi. O illərdə komsomolun mərkəzi komitəsi xətti ilə uşaq, yeniyetmə və gənclər geniş ekskursiya-turizm hərəkətinə cəlb edildi.

1983-cü il Azərbaycanda turizmlə bağlı ən yaddaqalan dövr olmuşdur. Həmin il SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini işləyən Heydər Əliyevin birbaşa təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Xəzərin Azərbaycan sahillərində Ümumittifaq əhəmiyyətli kurort zonasının yaradılması barədə müvafiq qərar qəbul edildi. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 1984-cü il 2 oktyabr tarixli qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasında 2000-ci ilə qədər turizmin inkişaf sxemi təsdiq olundu.

1987-ci ildə isə Azərbaycan turizmi ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Həmin il respublikamıza xarici ölkələrdən 50 min, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən isə 250 minə yaxın turist gəlmişdi. O zaman respublikamıza turist axını gücləndiyindən Lənkəran və Mingəçevir şəhərlərində hərəsi 300, Şuşa şəhərində 200 yerlik yeni turist mehmanxanalarının tikintisinə, Bakı şəhərindəki Qarabağ turist mehmanxanasında isə yenidənqurma işlərinə başlanılmışdı.

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün başlanması nəticəsində Azərbaycana turist axını xeyli azaldı. 1988-ci ildə Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların bir hissəsi respublikanın turist bazalarında yerləşdirildi. 1990-cı ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Ümumittifaq və beynəlxalq turist marşrutları ləğv olundu. Müharibə və qeyri-sabit vəziyyət turizm sistemində başqa problemlərin yaranmasına da səbəb oldu. Məsələn, həmkarlar ittifaqları sistemində mövcud olan 10 turist bazasının ikisi işğal olunmuş ərazilərdə qalmış, qalan yerlərə isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qaçqın və məcburi köçkünlər yerləşdirilmişdi.

IV mərhələ. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi dövrü. Mənfur qonşularımızın yürütdüyü siyasət nəticəsində respublikamızın turizminə böyük ziyan dəyməsinə baxmayaraq, müstəqilliyimizin ilk illərindən başlayaraq Yevlaxda, Cəlilabadda, Ağcabədidə, Qaxda, Beyləqanda yeni səyahətlər və ekskursiyalar büroları açıldı.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu potensialı düzgün qiymətləndirərək kifayət qədər investisiya tələb edən turizmin tənəzzüldən çıxarılması və inkişafı üçün kompleks tədbirlər həyata keçirdi. Ulu öndərimizin möhkəm təməl üzərində əsasını qoyduğu sosial-iqtisadi siyasət strategiyası nəticəsində Azərbaycanın maliyyə imkanlarının ildən-ilə yaxşılaşması turizm sahəsində uğurlu islahatların aparılmasına imkan yaratdı. 1999-cu ildə "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi [10].

Müstəqilliyimizin 20 ili: turizm və iqtisadiyyat bölməsi

Müstəqilliyimizin ilk 10 ilində respublikamızda əsasən getmə turizmi vüsət almışdı. Xaricə gedənlərin sayı ölkəyə gələn turistlərin sayından qat-qat çox idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin 18 aprel 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradıldıqdan sonra bu istiqamətdə geniş işlərin görülməsinə başlandı. Nazirlik turizm sahəsində yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa, respublikada turizmi beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəltmək üçün ciddi səylə çalışmağa başladı. Qısa müddətdə beynəlxalq turizm təşkilatları ilə əlaqələr yaradıldı, respublikamız bir sıra mötəbər

görüşlərdə, eləcə də dünyanın ən böyük turizm sərgilərində təmsil olundu, turizmin maddi bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə müvafiq addımlar atıldı. 2001-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Ümumdünya Turizm Təşkilatına üzv qəbul olundu. "Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair 2002-2005-ci illər üçün" Dövlət Proqramının uğurlu icrası ölkəmizdə turizmin inkişafına mühüm təkan verdi.

Ölkəmizdə turizmin inkişafı ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu strateji siyasi kursu yeni dövrün tələblərinə uyğun davam etdirən və yeni çalarlarla zənginləşdirən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin xüsusi diqqət mərkəzindədir. Dövlətimizin başçısı Azərbaycanda bu sahənin inkişafını regionların tarazlı və davamlı sosial-iqtisadi tərəqqisi, yeni iş yerlərinin açılması, infrastrukturun yenilənməsi, bölgələrin investisiya cəlbediciliyinin artırılması baxımından son dərəcə vacib sayır. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarında turizmin inkişafına xidmət edən kompleks tədbirlərin nəzərdə tutulması da məhz bu zərurətdən irəli gəlir. Proqramlarda respublikamızın bölgələrinin turizm potensialı düzgün qiymətləndirilmiş, bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlər konkret şəkildə əksini tapmış, yeni turizm obyektlərinin inşası üçün hökumətin maliyyə imkanlarından geniş istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, proqramlarda infrastruktur məsələlərinə, yolların bərpasına və çəkilişinə xüsusi diqqət ayrılması respublikamızda turizmin inkişafına ciddi təkan verir [10].

Prezident İlham Əliyev turizmi milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirərək bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətini təkmilləşdirmək məqsədilə 30 yanvar 2006-cı il tarixdə yeni dövlət qurumunun - Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin yaradılması barədə fərman imzalamışdır. Eyni zamanda, dövlət başçısının fərmanı ilə mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərə lisenziya verilməsi yeni yaradılmış bu nazirliyə həvalə olunmuşdur.

Ölkəmizdə turizmin daha sürətli inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu istiqamətdə həyata keçirilən məqsədyönlü dövlət siyasəti, atılan addımlar dünyanın dörd bir yanından Azərbaycana ötən illərlə müqayisədə daha böyük turist axınına şərtləndirir. Bu mənada Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2011-ci ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında söylədiyi proqram xarakterli çıxışında Prezident İlham Əliyevin 2011-ci ili ölkəmizdə "Turizm ili" elan etməsi də tamamilə təbii xarakter daşıyır.

2011-ci ilin "Turizm ili" elan olunması bu sahənin inkişafına, ölkənin turizm sənayesinin potensialının gücləndirilməsinə yeni perspektivlər açır. Prezident İlham Əliyev bu barədə deyib: "Elə etməliyik ki, 2011-ci ildə turizmin inkişafına böyük təkan verilsin. Hesab edirəm ki, bu məqsədlə 2011-ci ilin "Turizm ili" elan olunması ədalətlidir. Elə etməliyik ki, bu sahədə böyük və gözəl nəticələr görək. 2011-ci il başlayıb, mən gələcəyə çox böyük nikbinliklə baxıram. Tam əminəm ki, 2011-ci il də ölkəmizin hərtərəfli inkişafı üçün uğurlu il olacaq"[11].

Prezident İlham Əliyevin 20 iyul 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə 2011-ci ilin "Turizm ili" elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı təsdiq edilib. Tədbirlər Planında ölkəmizdə turizmin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər konkretləşdirilib. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizdə turizmin inkişafında mühüm nəticələrin əldə olunmasına böyük töhfələr verəcək.

Potensiallar və perspektivlər

Dəyərli mədəni-tarixi irsə və əlverişli təbii şəraitə malik olan Azərbaycan turizm sənayesinin inkişafı üçün zəngin ehtiyatlara və inkişaf perspektivlərinə malikdir. Bu, hər

şeydən əvvəl, çox əlverişli coğrafi mövqedir. Belə ki, Azərbaycan iki dünya sivilizasiyasının qovuşuğunda, Transqafqaz nəqliyyat dəhlizinin ortasında yerləşir ki, bütün infrastruktur - Avropanı Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə birləşdirən hava və dəniz daşımaları, magistral avtomobil və dəmir yolları burada cəmlənmişdir. Odur ki, turizmin inkişafı ölkəmizdə dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməklə iqtisadi tərəqqi və yüksəlişin mühüm amili kimi nəzərdən keçirilir. Azərbaycanın Şərqlə Qərbi birləşdirən əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsi, fərqli mədəniyyətləri və dünyagörüşlərini bir araya gətirən tolerant dövlət kimi tanınması, 800 kilometrdən artıq məsafədə dənizsahili zonaya, 11 iqlim qurşağından 9-na malik olması, habelə füsunkar təbiəti, qədim tarixi mədəniyyət abidələri, zəngin folklor nümunələri respublikamızın böyük turizm potensialından xəbər verir [6, s.15].

Dünyada mövcud olan iqlim qurşaqlarının böyük əksəriyyəti Azərbaycanda var. Azərbaycanın bir tərəfində subtropikdir, o biri tərəfində tamam başqa bir iqlim şəraitidir. Yəni, Lənkəranın iqlimi ilə Şəkinin, Zaqatalanın iqlimi ilə Naxçıvanın, Azərbaycanın Mərkəzi Aran hissəsi ilə dağlıq hissəsinin iqlimi və təbiəti bir-birindən fərqlənir. Azərbaycanın bir tərəfində meşə zolaqlarıdırsa, o birisi tərəfində düzənliklərdirsə, onun öz gözəlliyi var, bunun öz gözəlliyi. Ölkəmizin landşaftı, təbii zənginliyi turizm üçün geniş meydan açır. O cümlədən, Azərbaycanın Bakıdan, Abşerondan başlamış Xaçmaza, Nabran ətraflarına qədər uzun bir ərazidə dəniz sahili var ki, bu da böyük bir potensialdır. Bu, həmçinin dənizsahili turizmin qurulması üçün çox böyük meydandır, perspektivlər vəd edir [6, s.26].

Eyni zamanda, bu ərazi, bu coğrafi məkan da çox böyük deyil. Bu əraziyə gələn bir turist qısa bir zaman - bir həftənin, on günün içərisində Azərbaycanın ən müxtəlif bölgələrini gəzmək, görmək imkanına malikdir. Digər tərəfdən, turizm üçün ən önəmli cəhətlərdən biri yalnız təbiətin gözəlliyi, havası, suyu deyil, onun baxmalı, görməli, tarixi-mədəni abidələridir. Bu nöqteyi-nəzərdən də Azərbaycanın hansı tərəfinə üz tutursansa, orada zəngin tarixi-mədəni irs mövcuddur. Naxçıvana gedəcəksən, orada orta əsrlərin yadigarı olan abidələri var, Qəbələyə gedəcəksən, erkən orta əsrlərdən, eradan əvvəl tutmuş XIX yüz ilə qədər ən müxtəlif dövrün tarixi-mədəni abidələrini görəcəksən. Şəkisi, Şirvanı, digər bölgələri də elə. Bu cəhətdən Azərbaycanın ərazisi mədəni-ədəbi-tarixi sərvətlər nöqteyi-nəzərindən də turizm üçün geniş meydan açır. Başqa bir amil də ondan ibarətdir ki, turizmlə əlaqədar infrastruktur yaranmalıdır ki, Azərbaycanda da bu istiqamətdə çox böyük işlər görülür. İndi Azərbaycanın ən müxtəlif guşələrində, bölgələrində beynəlxalq aeroportlar fəaliyyət göstərir, gözəl yollar, magistralar salınır, mehmanxanalar, istirahət mərkəzləri yaradılır. Ötən il Azərbaycanın daxili turizm bazarında 15 faiz artım olub. Bunun səbəbi sözügedən istiqamətdə yol infrastrukturunun yenilənməsi, məsafənin az olması, həmin bölgələrdə əvvəlki illərə nisbətən turizm xidməti infrastrukturunun yaxşılaşması və genişlənməsi, eyni zamanda turizm obyektlərində göstərilən xidmətin müxtəlifliyi və çeşidliyidir. Odur ki, ölkəmizdə turizmin əksər növlərinin (kənd, müalicə-sağlamlıq, ekoloji, mədəni, sosial, kommersiya, idman və s.) inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Turizmin inkişafından və perspektivlərindən danışarkən bu sahədə yüksək səviyyəli xidmətin təşkili məsələsinə də toxunmalıyıq. Müasir turist rahatlıq və komfort, yüksək xidmət barədə daha çox düşünür. Ona görə turizm obyektinin sahibkarı daima öz üzərində çalışmalı, işçilərin peşə hazırlığı səviyyəsinin artırılmasına, savadlı, qonaqpərvər, xidmətin yüksək səviyyədə göstərilməsinə müvəffəq olmalıdır. Bu baxımdan Turizm İnstitutunun yaradılması son dərəcə təqdirəlayiqdir.

Məlumdur ki, son illər Azərbaycanın sürətli iqtisadi inkişafı miqrasiya proseslərinə də öz təsirini göstərmişdir. Miqrasiya axınlarının böyük bir hissəsi əmək miqrasiyası ilə, yəni biznes mühitinin inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, son illər turizm miqrasiyası da

artmağa başlamışdır. Bununla, eyni zamanda 2011-ci ilin "Turizm ili" elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq Milli Məclisin bu il aprelin 8-də keçirilən iclasında ölkəmizə gələn turistlərə viza rəsmiləşdirilməsi qaydalarının sadələşdirilməsi məqsədi ilə "Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilib. Dəyişikliklərdən biri turist vizasının qanunvericiliyimizə daxil edilməsidir. Məlum olduğu kimi, bir çox ölkələrin qanunvericiliyində müxtəlif - turist, qonaq və əməkçi viza formaları var. Hələlik bizim qanunvericilikdə yenilik xüsusi bir növ kimi turist vizasının qəbul edilməsidir. Bu dəyişikliyə görə, turistlərə birdəfəlik giriş-çıxış üçün vizalar verilir. Digər dəyişikliyə görə, turizm şirkətləri turistlərə viza almaq üçün elektron qaydada müraciət edə bilərlər. Yəni vizalar həm poçt vasitəsilə, həm də elektron qaydada alın bilər. Bu, həm şəffaflıq, həm də vizanın sürətlə əldə olunması baxımından yenilikdir. Bütövlükdə turistlərə vizaların verilməsinin sadələşdirilməsi, eyni zamanda, turizm ilinin elan olunması ilə bağlı turist vizaları rejiminin yaradılması çox müntəzəqi haldır. Bütün bunlar Azərbaycanın turizm sahəsində əldə etdiyi növbəti uğurların siyahısına yazıla bilər. Əlbəttə, biz dünyaya inteqrasiya edirik. Bu addım Azərbaycan iqtisadiyyatında da özünün xüsusi yerini göstərəcək [2].

Azərbaycan Respublikasının turizm sənayesi üçün müasir beynəlxalq tələblərə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması; müxtəlif təhsil formalarını tətbiq etməklə yüksək mədəni və vətəndaş fəallığı ilə dərin peşə biliyini özündə birləşdirən yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 13 fevral 2006-cı il tarixli 45 sayılı Qərarına əsasən Azərbaycan Turizm İnstitutu yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında turizm, menecment və digər xidmət sahələrində müşahidə olunan sürətli inkişafı, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasını, Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasını nəzərə alaraq 22 dekabr 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti yaradılmışdır.

Azərbaycanda turizmin inkişafında vacib amillərdən sayılan qida sektoru formalaşmış, Milli Kulinariya Mərkəzi yaradılmışdır (1991). "Amburan", "Karvansara", "Bəh-bəh klub", "Mc Donald's", "Pizza-nat", "Patio-pizza", "Oyster Fish House", "Dolce Vita", "Dəniz" restoranları və b. həm yerli əhalinin, həm də turistlərin ixtiyarındadır. Respublikada fəaliyyət göstərən milli, Avropa, türk, hind və Çin mətbəxli restoranların əksəriyyəti Bakıda yerləşir. Bakıda dünyanın ən böyük mehmanxana şəbəkələrinə daxil olan beşulduzlu "Hyatt Regency" (1995), "Grand Hotel Europe" (1997), "Radisson SAS Plaza Hotel" (1998), "Park Hyatt Hotel" (1999), "Excelsior Hotel Baku" (2005) və b. fəaliyyət göstərir. 2011-ci il iyulun 2-də Bakıda beşulduzlu “Kempinski Badamdar” hotel kompleksinin açılışı olub. Yalnız dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrində rast gəlinən bu cür obyektlər iş adamları, turistlər və qonaqlar üçün maksimum xidmətlər təklif edir [4].

Azərbaycanın regionlarında da mehmanxanalar, istirahət zonaları, əyləncə və idman mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bunlara misal olaraq, Qafqaz mehmanxanalar şəbəkəsini, Qəbələ şəhərindəki Gabaland attraksionlar parkını, «Tufandağ» qış turizm kompleksini, Qusar rayonundakı möhtəşəm «Şahdağ» turizm mərkəzini göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın tələbləri çərçivəsində hesabat dövrü ərzində Quba, Şamaxı, Şəki, Lənkəran, Gəncə, Zaqatala, Xaçmaz və Naxçıvan turizm informasiya mərkəzləri fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 iyul 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Turist-ekskursiya xidmətlərinin sertifikatlaşdırılması Qaydası”na uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında dövlət təsnifatından keçmiş mehmanxana və

mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 655-ə çatmışdır. Daxili turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində Yanardağ və Nardaran qalası turist marşrutuna salınıb. «Qala» Dövlət Tarixi Etnoqrafik Muzeyi yaradılıb. “Xınalıq” Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun mədəni, tarixi və etnoqrafik məkan olaraq qorunması və turizm imkanlarının inkişaf etdirilməsi üçün “Xınalığın inkişaf proqramı” layihəsi işlənib hazırlanıb [8].

Turizm şirkətlərinin fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onların işində mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və turizm şirkətlərinin mənafeyinin qorunması, vahid şəkildə yerli və beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmək məqsədilə 2009-cu ildə Azərbaycan Turizm Şirkətləri Assosiasiyası yaradılmışdır. 250-dən artıq turizm şirkətinin fəaliyyət göstərdiyi Azərbaycanda da bu assosiasiyanın təsis edilməsi mühüm addım hesab olunur. 6600-dən artıq mədəniyyət abidəsini əhatə edən Milli-Mədəni İrs Siyahısı qəbul edilmişdir. 65-i dünya, 2034-ü ölkə, qalanı isə yerli əhəmiyyətlidir. UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına Azərbaycandan İçərişəhər Şirvanşahlar sarayı və Qız qalası ilə birlikdə salınmışdır (2000). “İçərişəhər” Tarix-Memarlıq Qoruğunun ərazisindəki 10 dünya, 27 ölkə əhəmiyyətli abidə maraqlı turizm obyektləridir. Əlverişli iqlim şəraiti (Lənkəran-Astara, Nabran-Yalama, Abşeron və b.), müalicəvi mineral sular, neft və palçıqlar (Lənkəran, Kəlbəcər, Naxçıvan, Naftalan, Abşeron və b.) sağlamlıq turizminin inkişafına geniş imkan yaradır. Respublikada dövlət təbiət qoruqlarının və milli parkların sayının artması təbiət, ekoloji və ekzotik turizm növlərinin inkişafını sürətləndirmişdir [6].

2016-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin qəbul edilməsi, elektron vizaların verilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi və “ASAN Viza” sisteminin yaradılması turizm sahəsinin inkişafı üçün görülən çoxşaxəli işlərdəndir. 1 iyul 2019-cu ildə UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin Bakıda keçirilən 43-cü Sessiyasında Şəki şəhərinin tarixi hissəsi və Şəki Xan Sarayı UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilib. Azərbaycan Hotel Assosiasiyası, Bələdçilər Assosiasiyası, Azərbaycan Turizm Agentlikləri Assosiasiyası və bu kimi ictimai birliklərin yaradılması turizm sənayesinin ümumi məqsəd ətrafında birləşdirilməsinə önəmli təkan verir.

Turizm mədəniyyətinin formalaşma yolları və kütləvi informasiya vasitələri

Turizmin inkişafı ilə bağlı mühüm amillərdən biri də öz sərvətlərimizi, öz qabiliyyətimizi dünyaya gözəl şəkildə göstərmək və insanları buraya cəlb etməkdir. Süfrəmizdən, təbiətimizdən tutmuş tariximizə qədər Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün çox böyük üfüqlər var və Azərbaycan gələcəkdə yalnız bölgədə deyil, dünyada ən aparıcı turizm ölkələrindən birinə çevrilə bilər. Zəruri normativ-hüquqi aktlar yaradılması, əlverişli infrastrukturun formalaşdırılması ilə yanaşı ölkəmizin turizm potensialının dünyaya tanıtılması istiqamətində də xeyli iş görülüb.

Respublikamızın turizm imkanlarını təbliğ etmək məqsədi ilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Respublikamızın turizm potensialını əks etdirən reklam xarakterli səhifə İngiltərənin “ABTA” soraq kitabçasında hər il yerləşdirilir. Avropada ölkəmizin turizm potensialını təbliğ etmək məqsədilə populyar “Travel IQ” və “Faints and Projects” jurnallarında Azərbaycanın görməli yerlərini əks etdirən məqalələr dərc edilib.

Azərbaycanın turizm potensialını dünyada tanıtmak məqsədi ilə www.azerbaijan.tourism.az saytı işlənib hazırlanıb. Qeyd olunan saytın adı beynəlxalq telekanallarda nümayiş olunan, Azərbaycanın turizm potensialını əks etdirən reklam çarxlarında, beynəlxalq turizm sərgilərinin rəsmi kataloqlarında, eləcə də digər rəsmi xarici mənbələrdə göstərilir və sayt mütəmadi olaraq yeniləşdirilir. Ölkəmizə səfər edən xarici ölkə

vətəndaşları üçün Azərbaycanın turizm imkanları haqqında məlumatın artırılması məqsədilə "Austrian Airlines", "British Airways", "AZAL" aviaşirkətlərinə məxsus təyyarələrin bort jurnallarında reklam səhifələri, məlumatlar və ekranlarda reklam çarxları yerləşdirilib.

2006-cı ildən etibarən Azərbaycanın imic reklam çarxları hazırlanmağa başlanıb. Bu məqsədlə Rusiyanın NTV kanalının "Şən dizayn", yerli "MaxMedia", "Salnamə" şirkətləri tərəfindən çəkilişlər aparılıb. 2006-2010-cu illər ərzində CNN, "Euronews" "National Geographic", "Travel Channel", BBC və CNBC kimi xarici televiziya kanallarında respublikamızın turizm potensialını təbliğ edən reklam çarxları yerləşdirilib. Həmçinin "Rostropoviç", "Jazz" festivalları və "Bakı İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı" ili ilə əlaqədar CNN və "Euronews" kanalında müvafiq reklam çarxları yer alıb [12].

Hər il "AİTF" Beynəlxalq turizm sərgisi Bakı şəhərində keçirilir. Bu sərgidə iştirak edən xarici ölkələrin coğrafiyası genişlənir və turizm şirkətlərinin sayı ildən-illə artır. 2010-cu ildə ölkələrin sayı 32-yə, şirkətlərin sayı isə 120-yə çatıb. Rusiyada dərc olunan "Exo planeti" jurnalının əməkdaşları 2010-cu ildə jurnalda məqalələr üçün tələb olunan materialların toplanılması məqsədilə Bakıya gəlirlər. "Exo planeti" jurnalında mütəmadi olaraq ayda 2 dəfə Azərbaycanın mədəni tədbirləri, mədəniyyəti, tarixi, tarixi abidələri və turizm haqqında məqalələr dərc olunub. Ötən il Avstriyanın "World Travel Guide" bələdçisində Azərbaycanın reklam səhifəsi yerləşdirilib. Digər belə çoxsaylı tədbirlər Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün reklam və təbliğatdan geniş istifadə etməsinin bariz göstəricisidir.

Nəticə

Nadir təbiət gözəlliklərinə, zəngin tarixi keçmişə, bunu əks etdirən maddi mədəniyyət abidələrinə, əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan bu gün dünyanın diqqətini həm də böyük turizm potensialına malik bir ölkə kimi cəlb edir. Xalqımızın tarixən qonaqpərvər xüsusiyyəti ilə seçilməsi, son illər ərzində turizm sahəsində uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti, reallaşdırılan müvafiq layihələr bu müstəvidə Azərbaycana marağın daha da yüksəlməsinə gətirib çıxarıb. Təbii ki, bütün bunlar ölkəmizin tezliklə dünyanın turizm mərkəzlərinin birinə çevrilməsinə öz töhfəsini verəcək.

2020-ci ilin payızında Azərbaycanın 20 faiz ərazisinin Ermənistan ordusunun işğalından azad edilməsindən sonra yeni yolların çəkilməsi, hava limanlarının istifadəyə verilməsi, "ağıllı" şəhər və kəndlərin salınması həmin regionda turizmin inkişafına xeyli dərəcədə təkan verəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülaliyev, "Turizmin əsasları", Dərs vəsaiti, Bakı, 2015.
2. Bahadır Bilalov, "Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi", Dərs vəsaiti. Bakı, 2006.
3. Əli Cabbarov, "Turizmin iqtisadi əsasları", Dərs vəsaiti, Bakı, 2015.
4. Əli Cabbarov, "Turizm marşrutları və ekskursiya işinin təşkili", Dərs vəsaiti, Bakı, 2017.
5. Əli Cabbarov, Turizm "Şərq qapısı" qəzetinin səhifələrində, Dərs vəsaiti.
6. H. Soltanova, "Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı".
7. Nizami Qafarov, "Turizmin iqtisadiyyatı", Dərslik, Bakı, 2019.
8. M.M.Ağakərimov "Ekskursiya və ekskursiya rəhbəri".
9. Ə.Əlimərdan, "Ekoloji turizm".
10. Recreation in the XXI Century: Problems and Prospects, Dedicated to the 96th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev, 3-4, May 2019, Baku, Azerbaijan.
11. https://republic.preslib.az/az_c7-5.html
12. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2011_1900.pdf

Аскер Алиев
Иашар Гасымови

**МЕСТО ТУРИЗМА В СОВРЕМЕННОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
СТРОИТЕЛЬСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается место и значение туризма в современном государственном строительстве Азербайджана. Анализируется, как Азербайджан своими богатыми и разнообразными туристическими возможностями, государственными программами и международным сотрудничеством способствует социально-экономическому развитию страны. Также в статье говорится о проблемах, с которыми сталкивается страна в сфере туризма и мерах, которые необходимо предпринять для их устранения.

В Азербайджане реализуются государственные программы и международное сотрудничество для развития туристического сектора. При этом страна увеличивает вклад туризма в социально-экономическое развитие и ставит туризм в качестве стратегического направления в современном государственном устройстве. Также в статье говорится о проблемах, с которыми сталкивается страна в сфере туризма и мерах, которые необходимо предпринять для их устранения. В статье анализируется туристический потенциал Азербайджана и роль туризма в современном государственном строительстве и предлагаются предложения в этой области.

Цель: Ознакомить с туристическим потенциалом Азербайджана и вкладом туризма в социально-экономическое развитие страны, проанализировать виды туризма и их особенности, преимущества и трудности, обобщить достижения и недостатки туристического сектора и как лучше интегрировать и развивать туризм в современную государственную структуру.

Методология: В данной статье используется метод описательного анализа, который является одним из методов качественного исследования. Метод описательного анализа - это метод, целью которого является описание и интерпретация темы или события такими, какие они есть. Кроме того, методом описательного анализа исследовано место и значение туризма в современном государственном устройстве Азербайджана.

Результат исследования: В статье представлены туристический потенциал Азербайджана, виды туризма, достижения и недостатки в сфере туризма, роль туризма в современном государственном устройстве, а также предложения, связанные с развитием туризма.

В статьи были получены следующие результаты:

- Азербайджан обладает большим потенциалом в сфере туризма благодаря многим факторам, таким как нетронутая природа, ресурсы минеральных вод, нафталин, редкие древние архитектурные памятники, уникальная культура и национальная кухня.

- Азербайджан предлагает благоприятные условия для развития всех видов туризма – делового, спортивного, лечебного, знакомства, охотничьего, экзотического, пляжного и гастрономического туризма.

- Государственные программы и международное сотрудничество реализуются для развития туристического сектора в Азербайджане. При этом страна увеличивает вклад туризма в социально-экономическое развитие и ставит туризм в качестве стратегического направления в современном государственном устройстве.

- Хотя Азербайджан успешен в сфере туризма, он также сталкивается с определенными трудностями. К ним относятся отсутствие инфраструктуры, нехватка квалифицированных человеческих ресурсов, неадекватность рекламной деятельности, низкая конкурентоспособность и экологические проблемы.

- Для дальнейшего развития туристического сектора Азербайджана могут быть выдвинуты следующие предложения: увеличение инвестиций в инфраструктуру, улучшение

туристического образования, диверсификация и активизация рекламной деятельности, предоставление инновационных и качественных услуг для повышения конкурентоспособности, работа в соответствии с принципом экологической устойчивости.

Ключевые слова: *Азербайджан, туризм, современное государственное строительство, описательный анализ, предложения*

**Asgar Aliyev
Gasimovi Iashar**

THE PLACE OF TOURISM IN THE MODERN STATE-BUILDING OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

This article examines the place and importance of tourism in the modern state building of Azerbaijan. It is analyzed how Azerbaijan contributes to the socio-economic development of the country with its rich and diverse tourism opportunities, state programs and international cooperation. The article also talks about the problems faced by the country in the field of tourism and the measures to be taken to eliminate them.

Azerbaijan implements state programs and international cooperation for the development of the tourism sector. With this, the country increases the contribution of tourism to socio-economic development and places tourism as a strategic field in the modern state structure. The article also talks about the problems faced by the country in the field of tourism and the measures to be taken to eliminate them. The article analyzes the tourism potential of Azerbaijan and the role of tourism in modern state building and offers suggestions in this field.

Purpose: To introduce the tourism potential of Azerbaijan and the contributions of tourism to the socio-economic development of the country, to analyze the types of tourism and their characteristics, advantages and difficulties, to summarize the achievements and shortcomings of the tourism sector and how to better integrate and develop tourism into the modern state structure. make suggestions.

Methodology: This article uses the descriptive analysis method, which is one of the qualitative research methods. A descriptive analysis method is a method that aims to describe and interpret a topic or event as it is. In addition, the descriptive analysis method was used to investigate the place and importance of tourism in the modern state structure of Azerbaijan.

The result of the research: The article presents the tourism potential of Azerbaijan, types of tourism, achievements and shortcomings in the tourism sector, the role of tourism in the modern state structure, and proposals related to the development of tourism.

As a result of the article, the following results were obtained:

- Azerbaijan has great potential in the tourism sector with many factors such as untouched nature, mineral water resources, naphthalene, rare ancient architectural monuments, unique culture and national cuisine.
- Azerbaijan offers favorable conditions for the development of all types of tourism - business, sports, medical, dating, hunting, exotic, beach and gastronomic tourism.
- State programs and international cooperation are implemented for the development of the tourism sector in Azerbaijan. With this, the country increases the contribution of tourism to socio-economic development and places tourism as a strategic field in the modern state structure.
- Although Azerbaijan is successful in the tourism sector, it also faces certain difficulties. These include lack of infrastructure, lack of qualified human resources, inadequacy of promotional activities, low competitiveness and environmental problems.
- The following proposals can be put forward for the further development of Azerbaijan's tourism sector: increasing infrastructure investments, improving tourism education, diversifying and activating promotional activities, providing innovative and quality services to increase competitiveness, operating in accordance with the principle of environmental sustainability.

Keywords: *Azerbaijan, tourism, modern state building, descriptive analysis, suggestions*

UOT 33.336

Nurlana Teyyubova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant

nurlana300@mail.ru

Elmi rəhbər: i.ü.f.d., Səadət Quliyeva

DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİT ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN STANDARTLAŞDIRILMASI

Məqalədə, Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatının Daxili Nəzarət Standartları Komitəsi tərəfindən qəbul edilmiş daxili nəzarət standartları, bu məqsədlərə cavab verən daxili nəzarət sisteminin qurulması və iş prosesi, standartlaşmanın məqsədi və vəzifələrindən, eləcə də bu standartların maliyyə nəzarəti və auditdəki rolundan danışılır. Məqalədə həmçinin Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatının Daxili Nəzarət Standartları Komitəsinin üzvləri tərəfindən hazırlanmış standartların tətbiqi ilə bağlı məlumat verilir. Onların təhsil perspektivləri həm yaxşı nəzarət təcrübələri kontekstində, həm də müəyyən edilmiş nəzarət zəifliklərinin nümunələri kontekstində təqdim olunur.

Məqsəd: maliyyə nəzarəti və auditin standartlarının əsas məqsədi, özəl auditorların və audit şirkətlərinin peşəkar fəaliyyətini tənzimləmək və auditin etibarlılığına dair rəy bildirməkdə ən böyük obyektivliyə nail olmaq, habelə audit nəticələrinin müqayisəsi üçün vahid keyfiyyət meyarlarını müəyyən etmək üçün işlərin daha asan formada həyata keçməsidir. Beynəlxalq audit standartları auditin keyfiyyəti və etibarlılığı üçün standartları müəyyən edən və yuxarıda göstərilən tələblərin hamısına ciddi riayət etməklə auditin nəticələrinin müəyyən səviyyədə təmin olunmasını təmin edən vahid əsas tələbləri formalaşdırmaq üçün zəruridir.

Metodologiya: tədqiqat işində induksiya, deduksiya və təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi: müxtəlif nəzarət növlərinin standartlarında vahid metodoloji platformanın olması maliyyə nəzarətinin bütün növlərinin səmərəliliyini və effektivliyini, habelə onlar arasında yaxınlaşma imkanlarını artıracaqdır.

Vahid standartların tətbiqi və müxtəlif səviyyələrdə maliyyə nəzarəti və audit qurumlarının integrasiyasının gücləndirilməsi maliyyə və büdcə nəzarəti məlumat bazasının yaradılmasına imkan verəcək, bu, öz növbəsində, maliyyə nəzarəti sisteminin bütün struktur elementlərinin işini nəinki daha səmərəli planlaşdırmağa imkan verəcəkdir, həm də maliyyə və büdcə qanunvericiliyinin normalarını pozan vəzifəli şəxslərin rəhbər vəzifələrinin tutulmasına məhdudiyyətlər qoymaq üçün əsas olacaq.

Açar sözlər: maliyyə nəzarəti, audit, beynəlxalq standartlar, büdcə qanunvericiliyi, nəzarət orqanları

Giriş

Yerli elm və praktikada dövlət maliyyə nəzarəti haqqında ümumi anlayış çoxdur. Dövlət maliyyə nəzarətinin müəyyən məsələlərinin öyrənilməsinə və həllinə kompleks yanaşmanın olması vacib amillərdən biridir. Təbii ki, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının hər birinin özünəməxsus məqsəd və vəzifələri var. Ancaq kifayət qədər əsaslı şəkildə qeyd edildiyi kimi, vahid metod və proqramları rəhbər tutaraq yoxlamalar və sorğuların aparılması daha

məqsədəuyğundur.

Bundan əlavə, artan mürəkkəblik istiqamətində dinamik şəkildə dəyişən və dəyişməkdə davam edən iqtisadi şərtlər, siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət, onun qeyri-sabitliyinin artması hərtərəfli auditlərin və tematik auditlərin təşkili və aparılmasının əsas məsələlərini vahid şəkildə tənzimləyən köhnə model təlimat və göstərişlərə yenidən baxılmasını tələb edir. Bütün bu problemlər dövlət maliyyə nəzarətinin standartlaşdırılması ilə həll yolunu tapır.

Standartlaşdırma

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarında maliyyə nəzarəti belə şərh edilir: — “Şirkətin fəaliyyətindən mənfəət əldə etmək üçün onun maliyyə və iqtisadi siyasətini idarə etmək imkanındır” [5].

Maliyyə nəzarəti dövlət idarəçiliyinin ən mühüm funksiyalarından biridir. Nəzarətin əsas məqsədi maliyyə vəsaitlərinin və digər dövlət əmlakının idarə edilməsinin qanuniliyi, məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi ilə bağlı qəbul edilmiş, normalardan kənara çıxmaların aşkar edilməsi, və belə kənarlaşmalar olduqda - müvafiq düzəldici və qabaqlayıcı tədbirlərin vaxtında görülməsidir.

Dövlət maliyyə nəzarətini əsasən qanunla tənzimlənən xüsusi dövlət orqanlarının fəaliyyəti, habelə xəzinədarlıq, vergi, valyuta, bank işi kimi nəzarət növləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, müxtəlif dövlət orqanları öz səlahiyyətləri daxilində idarənin maliyyə nəzarətini həyata keçirirlər. Bunlara daxil olur:

- dövlət proqramlarının və büdcə prosesinin aspektlərinin qiymətləndirilməsi;
- dövlət orqanlarının, təşkilatların və onların birliklərinin nəzərdə tutulmuş məqsədə uyğunluğuna nəzarət və yoxlamalar;
- dövlət maliyyə vəsaitlərinin istiqamətləndirilməsinin və istifadəsinin rəşionallığı, tamlığı və vaxtında olması;
- ehtiyatların açılması və onların formalaşması və xərclənməsi;
- maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyindən və səmərəliliyindən kənara çıxmaların aşkar edilməsi və hesabatda əks etdirilməsi;
- dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların tam və vaxtında aparılmasının müəyyən edilməsi, habelə fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması üçün ehtiyatların müəyyən edilməsi.

Millətin iqtisadi və siyasi rifahı dövlət maliyyə nəzarətinin effektivliyindən asılıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti vasitəsilə planlaşdırılmış bütün vəsaitlərin vaxtında dövlət fondlarına daxil olmasına və bu vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadəyə nəzarət həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq maliyyə nəzarətini müvafiq orqanların qanunvericiliklə həyata keçirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti Milli Məclisin Komissiyaları və işçi qrupları tərəfindən aparılır. Məclisin işi, respublika büdcəsi və yerli büdcələri təstiq etmək, büdcədən kənar fondlara baxış, maliyyə məsələləri üzrə sərəncamların verilməsi aiddir. Respublika hökuməti, Dövlət büdcəsinin tərtibinə və icra olunmasına nəzarət edir, pul və xidmət sahəsində vahid siyasət həyata keçirilməsinə nəzarət edir, nazirlik və komitələrin maliyyə fəaliyyətini tənzimləyir [7].

Standart (ingiliscə standartdan - norma, nümunə, ölçü) - digər obyektləri onlarla müqayisə etmək üçün ilkin olaraq götürülmüş nümunə, model, standartlaşdırma obyektinə dair normalar, qaydalar, tələblər toplusunu müəyyən edən və səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq edilmiş standartlaşdırma üzrə normativ-texniki sənəddir.

Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Standartları dövlət sektorunda maliyyə nəzarətinin effektivliyini artırmaq üçün Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı tərəfindən hazırlanır. Bu standartların məqsədi ölkələrin ali audit qurumlarına öz mandatlarına, habelə yerli normativ

hüquqi aktlara uyğun olaraq nəzarət fəaliyyətinə öz peşəkar yanaşmalarını inkişaf etdirməkdə metodiki dəstək göstərməkdən ibarətdir.

Standartlara dövlət sektorunda nəzarət fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədi ilə Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı tərəfindən təsdiq edilmiş bütün sənədlər daxildir.

Onlar dörd səviyyədə təşkil olunur.

- birinci səviyyə Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatının əsas prinsipləridir;
- İkinci səviyyə ali nəzarət orqanlarının fəaliyyəti üçün əsasdır. Onlar Ali Audit Qurumlarının səmərəli fəaliyyəti üçün əsas ilkin şərtləri ortaya qoyur;
- üçüncü səviyyə - auditin əsas prinsipləridir. Standartlar dövlət sektoru təşkilatlarının nəzarət fəaliyyətinin aparılması üçün əsasları ehtiva edir;
- dördüncü səviyyə — audit təlimatı (bu səviyyənin sənədləri üçüncü səviyyənin standartlarını daha konkret və müfəssəl şəkildə göstərir ki, bu da onları nəzarət subyektlərinin təcrübəsində əvəzsiz alətə çevirir).

Ayrı-ayrı orqanlar səviyyəsində standartlaşdırma standartlaşdırmanın ümumi məsələsinin yalnız qismən həllidir, bütün nəzarət orqanları üçün ümumi olan və həyata keçirilməsi məcburi olan standartlar sistemi lazımdır. Standartlaşdırmanın obyektı çoxlu istifadə perspektivi olan hər şey ola bilər. Dövlət maliyyə nəzarətinin standartlaşdırılması müvafiq nəzarət fəaliyyətlərinin bütün iştirakçıları üçün ədalətli olan normaların, qaydaların və xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsidir.

Bütövlükdə, standartlaşdırma Dövlət maliyyə nəzarətinin idarə edilməsinin təşkilatı və inzibati üsullarının təzahürlərindən biri, onun təşkilinin mürəkkəbliyinin təkmilləşdirilməsi, azaldılması və dövlət nəzarəti siyasətinin həyata keçirilməsinin ən mühüm vasitələrindən biri olacaqdır. Standartlaşdırma Dövlət maliyyə nəzarəti problemlərinin ən mütərəqqi və optimal həll yollarını müəyyən etmək üçün elmin ən son nailiyyətlərinə və praktiki təcrübəyə əsaslanmalıdır, eyni zamanda bu, dövlət maliyyə nəzarətinin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməklə yanaşı, onun tərəqqini də stimullaşdıracaqdır.

Ümumiyyətlə, dövlət maliyyə nəzarəti standartları dövlət nəzarətçilərinin fəaliyyətinin başlanğıc nöqtəsi, rəhbər qaydası və proseduru olmaqla, dövlət maliyyə nəzarətinin ixtisaslaşmış orqanlarının fəaliyyətinin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyinin əsasını təşkil edir. Dövlət maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinə və etibarlılığına dair tənzimləyici tələbləri müəyyən edən vahid əsas tələbləri formalaşdıracaq və onlara əməl edildiyi təqdirdə onun nəticələrinə müəyyən səviyyədə təminat verəcəkdir. Daha konkret mənada bu nəzarətin standartlaşdırılmasına imkan verəcək:

- Dövlət maliyyə nəzarətinin müxtəlif ixtisaslaşmış orqanlarının nəzarət materiallarının (o cümlədən, birgə nəzarət tədbirləri, qarşılıqlı razılaşma əsasında göstərişlər əsasında nəzarət və s.) təşkili, aparılması və həyata keçirilməsi baxımından fəaliyyəti əlaqələndirmək və daha sıx əməkdaşlıq etmək, məqsədləri, nəzarət tapşırıqlarını, vasitələri razılaşdırmaq və onlara nail olmaq üsulları və s. (koordinasiya çərçivəsində);

- Dövlət maliyyə nəzarətinin ixtisaslaşmış orqanlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarını müəyyən edir;

- Dövlət Maliyyə Komitəsinin ixtisaslaşmış orqanlarının funksiyalarının icrasını məzmun və müddət baxımından tənzimləmək, bu işə öz növbəsində nəzarət prosesində təkrarları, qeyri-məhsuldar xərcləri və vaxt itkisini azaltmalıdır;

- Dövlət maliyyə nəzarətinin müxtəlif obyektləri çərçivəsində ciddi problemlərin (pozuntular, sui-istifadələr və digər kənarlaşmalar) aşkar edilməsi üsullarını birləşdirmək;

- Dövlət maliyyə nəzarətinin vahid məlumat bazasının yaradılması (bunun üçün digər şərtlərlə yanaşı);

- dövlət sektoruna nəzarətdə müstəqil auditorlardan istifadə etmək.

Standartlaşdırma, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin spesifik aspektlərinin tənzimlənməsi baxımından:

- onun prinsiplərinə riayət olunmasını təmin edəcək, qərəzlilikdən və subyektivlikdən qoruyacaq nəzarət proseduru yaratmaq;

- nəzarət prosedurlarının iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini aydın şəkildə təsvir etməyə imkan verəcək ki, bu da onların maraqlarına riayət olunması üçün hüquqi təminat üçün ilkin şərtlər yaradacaq;

- dövlət maliyyə nəzarətinin müxtəlif orqanlarının işinin nəticələrini müqayisə etməyə və daha geniş mənada istifadə etməyə imkan verəcək;

- nəzarətin ən rasional forma və prosedurlarını təmin edəcək (bunda nəzarətin maksimum səmərəliliyinə nail olunur, ən az vaxt, əmək və digər resurslar sərf edilməklə ən böyük nəticələr əldə edilir).

Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin standartlaşdırılması ehtiyacı bir sıra amillərlə müəyyən edilir:

1. Bu gün dövlət maliyyə nəzarətinin sisteminə çoxlu sayda nəzarət və audit orqanları daxildir, onların hər birinin özünəməxsus məqsəd və vəzifələri var.

2. Vahid standartların olmaması hökumətin bütün səviyyələrində nəzarət orqanlarının parçalanmasına səbəb olur. Bu, nəinki səhv riskini artırır, həm də ümumilikdə bütün nəzarət və audit tədbirlərinin səmərəliliyinin, şəffaflığının azalmasına və nəticədə korrupsiyanın artmasına səbəb olur.

3. Ölkə reallığında tərəflərin imkanlarının vektorları hələ də əsasən müxtəlif istiqamətlərdədir: nəzarət edən "hüquqi var", idarə olunan "hüquqi var". Departamentlərin nizamnamələri belə bir "qüvvələrin uyğunlaşdırılmasını" qoruyur. Nəzarətin obyektivliyini və hər kəsi maraqlandıran nəticələrini əsaslı şəkildə qiymətləndirmək üçün, ilk növbədə, federal səviyyədə təsdiq edilmiş vahid standartlara ehtiyacımız var.

4. Sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, dəyişmiş iqtisadi şərait, siyasi və sosial-iqtisadi amillər nəzarət tədbirlərinin təşkili və aparılmasının əsas məsələlərini tənzimləyən mövcud sənədlərə və ölkənin siyasi və iqtisadi reallıqlarına uyğunlaşdırılmış əsas beynəlxalq sənədlərə əsasən göstərişlərə yenidən baxılmasını tələb edir,

Bununla belə, nəzarət orqanlarının və nəzarət edilən təşkilatların müxtəlifliyinə baxmayaraq, nəzarət və audit fəaliyyətinin məqsədi dəyişməz olaraq qalır.

Beləliklə, vahid metod və proqramları rəhbər tutaraq nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bundan əlavə, Dövlət maliyyə nəzarətinin standartlaşdırılması ən yaxşı texnologiyaların, dünya elminin nailiyyətlərinin və nəzarət praktikasının tətbiqinə töhfə verəcək. Standartlar nəzarət tədbirlərinin yüksək keyfiyyətini, qənaətcilliyini, səmərəliliyini və obyektivliyini təmin edəcək. Eyni zamanda, standartlaşdırma nəzarətçilər və idarə olunanlar arasındakı əlaqənin başqa bir problemini həll edəcəkdir. Məsələn, nəzarət orqanlarının müxtəlif növ rəqlamentləri daxili fəaliyyət aktlarıdır və arzu olunarsa, maraqlı tərəflər nəzarət edilən obyektlərin geniş dairəsi üçün naməlum ola bilər. Eyni zamanda, nəzarət edən orqanlar, əksinə, yoxlanılan şəxsin fəaliyyətinə təsir göstərə bilməzlər. Nəzarət olunan subyektin münasibətlər xəttini səriştəli şəkildə qurmaq üçün nəzarət edən orqanın fəaliyyətinin proseduru və digər aspektlərini bilmək və nəzarət edən orqanla birlikdə nəzarətçilərin mümkün qanunsuz hərəkətlərindən səlahiyyətli şəkildə şikayət edə bilmək hüququ vardır.

Bu vəziyyətdə Dövlət maliyyə nəzarəti standartları bir növ ümumi qəbul edilmiş "oyun qaydaları" rolunu oynayacaqdır. Vurğulamaq lazımdır ki, standartlaşdırma ilk növbədə Dövlət Maliyyə Komitəsinin ixtisaslaşmış orqanlarının fəaliyyətini tənzimləməyə yönəlmişdir ki, onlar üçün nəzarət müəyyənəddici fəaliyyətdir. Bu qurumlar üçün standartların tələbləri məcburi olacaq.

Dövlət Maliyyə Komitəsinin digər orqanları üçün standartların tələbləri məsləhət xarakteri daşıyacaq. Standartları işləyib hazırlayarkən onların tətbiq dairəsini dəqiq müəyyən etmək, həmçinin məcburi standartlarla məsləhət xarakteri daşıyan standartları fərqləndirmək lazımdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin standartlaşdırılması Dövlət maliyyə nəzarətinin normativ bazasına müvafiq düzəliş tələb edəcək, yəni:

a) standartlaşdırma üzrə xüsusi normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi;

b) standartlaşdırma üzrə müvafiq maddələrin, o cümlədən dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarına müvafiq göstərişlərin mövcud normativ hüquqi aktlara dəyişiklik və əlavələr kimi daxil edilməsi.

Dünya iqtisadiyyatında onun qlobalaşması ilə bağlı baş verən əsaslı dəyişikliklər, beynəlxalq integrasiyanın artan rolu mühasibat uçotunun unifikasiyasını, maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında, xüsusilə mənfəətin formalaşdırılması və hesablanması, qoyulmuş vəsaitlərin uçotu və əks etdirilməsi baxımından vahidliyə və şəffaflığa nail olmağı tələb etmişdirlər. Mühasibat uçotu, hesabat, audit vahid prinsiplərə əsaslanmalı və istifadəçilərə təsərrüfat subyektinin əmlakı və maliyyə vəziyyəti haqqında başa düşülən, müqayisə edilə bilən, əhəmiyyətli, əhəmiyyətli və etibarlı, yəni tam və iqtisadi yanaşmalara əsaslanan məlumatlarla təmin edilməlidir.

Beynəlxalq Audit Standartları

Beynəlxalq Audit Standartlarının (Beynəlxalq Audit Təlimatları) hazırlanması və tətbiqinin məqsədi bütün dünyada audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yanaşmaların vahidliyini və sabitliyini təmin etmək və bunun əsasında hesabat məlumatının etibarlılığı, müxtəlif kateqoriyalı istifadəçilər tərəfindən ona inamın artmasıdır. Auditdə standartlaşdırma bu fəaliyyətin yüksək keyfiyyətini təmin etmək zərurəti ilə müəyyən edilir, yeni elmi nailiyyətlərin audit praktikasına daxil edilməsinə kömək edir, həm də auditorların təcrübəsi üçün əsas amildir. Beynəlxalq Audit Standartları bir metodologiyadır - yaxşı düşünülmüş, kifayət qədər cəmiyyətdən, lakin bu prosesə nəzarət texnikasıdır, ona görə də bu standartlara keçid problemi mürəkkəb olmamalıdır.

Audit üçün əsas tələb maliyyə hesabatları üzrə şəxsiz rəy formalaşdırmaq üçün vəzifələrin lazımi keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etməkdir. Audit prosesinin keyfiyyəti heç bir əməliyyatı qaçırmamaq üçün təsvir edilməli olan bütün texnoloji proseslərin həyata keçirilməsi ilə təmin edilir. Bu o deməkdir ki, hansı tədbirlər görülməli və hansı hallarda birmənalı başa düşülməməsi üçün bütün audit prosesi çox təfərrüatlı şəkildə tənzimlənməlidir. Standartlar proses qaydalarıdır. Söhbət maliyyə hesabatlarına nəzarət prosesindən gətirdiyi üçün audit standartları da öz növbəsində nəzarət qaydalarıdır. Ona görə ki, audit nəzarəti qarşısında çox məsuliyyətli, sosial əhəmiyyətli vəzifə qoyulmuşdur və əsasnamələr son dərəcə spesifik xarakter daşıyırdı. Buna əsaslanaraq, hər bir auditor (və bütövlükdə cəmiyyət) maliyyə itkilərinin qarşısını almaq üçün açıq və əhəmiyyətli şirkətlərin hesabatlarının monitorinqi prosesinin necə həyata keçirilməsinə dair ətraflı təlimatlara malik olmaqda maraqlı olmalıdır. Bununla belə, təcrübə və tarix göstərir ki, heç bir qayda keyfiyyət auditinə zəmanət verə bilməz.

Məsələn, standartlaşdırmanın 1939-cu ildə başladığı ABŞ-da, yalnız 1988-ci ildə yüksək profilli iflaslardan sonra auditin planlaşdırılmasını təyin edən standart ortaya çıxdı. İki tarix arasında demək olar ki, otuz il keçdi, bu müddət ərzində auditə nəzarət prosesləri davamlı olaraq təkmilləşdirildi, lakin bu, 2008-ci ildə transatlantik korporasiyaların bir sıra sensasiyalı iflaslarının və ən böyük transmilli audit şirkətinin auditorlarının səhv nəticələrinin verilməsinin qarşısını almadı, bu da onun məhvində səbəb oldu.

Bütün bunlar natamam və ya düzgün olmayan nəzarət risklərini minimuma endirmək məqsədilə nəzarət proseslərinin metodologiyasının təkmilləşdirilməsi üçün yeni təkan oldu. Bu

proseslər bir istiqamətdə gedir - prosedurların mürəkkəbləşdirilməsi və təfərrüatları, auditorun audit qaydalarına uyğunluğunu təsdiq etdiyi (bütün zəruri prosedurların yerinə yetirilməsi) iş sənədlərinin getdikcə daha çox həcmli arxivinin yaradılması.

Ancaq bir çox müəlliflərin fikrincə, onu qiymətləndirmək üçün kifayət qədər məlumat olmalıdır. Ona görə də elə məqam gələcək ki, forma arxasında məzmun görünməyəcək. Ən böyük audit şirkətlərinin fəaliyyət təcrübəsi belə nəticələrə əsas verir. Bu istiqamətdə metodologiyada standartların, o cümlədən beynəlxalq standartların mexaniki tətbiqindən yayınmağa imkan verəcək bir növ irəliləyiş olmalıdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin yaradılması, maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin dairəsini genişləndirmək, müxtəlif ölkələrin şirkətlərinin maliyyə nəticələrinin müqayisəsini asanlaşdırmaq və audit şirkətlərinin səriştə və peşəkarlığını qiymətləndirməyi bacarmaq üçün dövlətlərarası səviyyədə audit standartlarının uyğunlaşdırılmasını zəruri etdi.

Beynəlxalq Audit Standartlarının inkişafında tarixi mərhələ 1977-ci ildə mühasiblərin və auditorların qlobal dünya peşəkar təşkilatı olan Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (International Federation of Accountants) təsis edildiyi vaxt olmuşdur.

Güclü və dayanıqlı təşkilat olan Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (BMF - IFAC) bazar və təsərrüfatların inkişafına töhfə verərək ictimaiyyətin maraqlarına xidmət edir. BMF maliyyə hesabatlarının şəffaflığını, müvafiq uçotun aparılmasını və onların müqayisə edilə bilən olmasını təbliğ edir; mühasibatlıq üzrə bilik və bacarıqların artırılmasına kömək edir; habelə mühasiblərin əhəmiyyət və dəyərini qlobal maliyyə infrastrukturuna çatdırır.[2] Müxtəlif ölkələrdə auditin müddəalarını birləşdirmək üçün BMF-in təşəbbüsü ilə Beynəlxalq Audit və Təminat Standartları Şurası (International Auditing and Assurance Standards Board) Komitəsi yaradılmışdır. Komitə müstəqil orqan kimi, bütün dünyada auditin keyfiyyətini təmin etmək üçün Beynəlxalq Audit Standartlarını hazırlayır.

Beynəlxalq Audit Standartlarının aşağıdakı əsas bölmələri vardır:

- Keyfiyyətə Nəzarət üzrə Beynəlxalq Standartlar International Standards on Quality Control (ISCQ);
- "Beynəlxalq Audit Standartları" -International Standards on Auditing (ISA) və "Beynəlxalq Audit Təcrübəsinə dair Qaydalar" -International Auditing Practice Statements (IAPS);
- İcmal Tapşırıqları üzrə Beynəlxalq Standartlar International Standards on Review Engagements (ISRE);
- Təminat üzrə Beynəlxalq Çərçivə - International Framework for Assurance Engagements (IFAE);
- «Beynəlxalq Məlumat Təminatı Standartları» — International Standards on Assurance Engagements (ISAE);
- Əlaqədar Xidmətlər üçün Beynəlxalq Standartlar — International Standards on Related Services (ISRS) [8].

Müxtəlif ölkələrin auditorlarının fəaliyyətində Beynəlxalq Audit Standartlarının tətbiqi və istifadəsinin dünya təcrübəsinə gəldikdə, üç yanaşmanı ayırd etmək olar:

- Əksər ölkələr öz milli audit standartlarını hazırlamaq üçün Beynəlxalq Audit Standartlarından əsas kimi istifadə edirlər: Avstraliya, Braziliya, Hindistan, Hollandiya və s.;
- bəzi ölkələrdə Kipr, Malayziya, Nigeriya, Şri-Lanka, Rusiya (2016-cı ildən) və s. milli audit standartları kimi Beynəlxalq Audit Standartları bütövlükdə istifadə edilir;
- bəzi ölkələr Beynəlxalq Audit Standartlarını "nəzərdə saxlamaq məqsədi ilə" istifadə edir: ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, İrlandiya, İsveç.

eləki, müxtəlif nəzarət növlərinin standartlarında vahid metodoloji platformanın olması maliyyə nəzarətinin bütün növlərinin səmərəliliyini və effektivliyini, habelə onlar arasında

yaxınlaşma imkanlarını artırmağa kömək edəcəkdir.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, işin yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsi, eləcə də peşəyə yüksək ictimai qiymət verilməsi üçün peşəkar standartlarla yanaşı, etik davranış standartları da zəruridir. Buna görə də, Dövlət maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi bazasının növbəti mühüm məsələsi və dövlət maliyyə nəzarətçilərinin peşəkar fəaliyyətinin vacib komponentlərindən biri peşə etikasıdır.

Dövlət maliyyə nəzarətçilərinin peşə etikası kodeksi Dövlət maliyyə nəzarətinin etik prinsiplərinin iki hissəsindən və davranışa dair əsas müddələrdən ibarət olmalıdır.

Dövlət maliyyə nəzarətçilərinin peşə fəaliyyəti ilə bağlı təklif olunan etik standartlara riayət edilməsi onların peşə intizamını və işinin yüksək keyfiyyətini, habelə peşəyə yüksək ictimai qiymət verilməsini təmin edəcəkdir. Heç bir milli maliyyə bazarı beynəlxalq bazardan təcrid olunmuş halda normal inkişaf edə bilməz, ona görə də ümumi dünya standartlarının hazırlanması prosesi dayandırılmalıdır.

Ölkəmizin onların çərçivəsindən kənarda qalması da mümkün deyil, çünki beynəlxalq standartlar mühasibat uçotu, hesabat və audit sahəsində dünya təcrübəsinin ümumiləşdirilməsinə, maliyyə məlumatlarının qavranılmasının asanlıqına, aydın iqtisadi məntiqə əsaslanır.

Beynəlxalq standartlar, ilk növbədə, beynəlxalq kapital bazarlarına çıxışın effektiv aləti, maliyyə intizamının formalaşmasına yeni kompleks yanaşma kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət maliyyə nəzarəti standartları və etik davranış qaydaları Dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi institutunun və ya nəzarətlə bağlı münasibətləri tənzimləyən ilkin hüquqi strukturun əsas elementlərindən biri olacaqdır, çünki onlar bunun üçün zəruri olan bütün xüsusiyyətlərə malik olacaqlar, yəni:

- fərziyyə (yəni, onların qüvvəyə mindiyi konkret şəraitin göstəricisi);
- disposisiya (fərziyyədə sadalanan subyektlərin davranış qaydalarını göstərən);
- sanksiya (standartlara və etik prinsiplərə əməl etmədiklərinə görə subyektlərin mümkün cəzalandırılması).

Lakin beynəlxalq standartlara keçid özlüyündə son olmamalıdır.

Əslində, dünyanın heç bir sənayeləşmiş ölkəsi onlardan milli standartlar kimi tamamilə istifadə etmir. Buna görə də ölkənin beynəlxalq mühasibat uçotu, hesabat və audit standartlarına keçidi islahatların başlanğıc nöqtəsi hesab edilməli və dövlət şirkətlərinin maliyyə hesabatlarının ümumi müqayisəliliyini təmin edəcək beynəlxalq standartların dövlətin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması yollarını axtarmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Алексей Иванов: Бухгалтерия для небухгалтеров, 2022
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası
3. Аудит 3-е изд., пер. и доп. Учебник для академического бакалавриата, 2022
4. Q.Bayramov, Azərbaycanın Milli Audit Standartları, 2019
5. Матвеева Наталья Сергеевна, Статья «Международный Опыт Осуществления Государственного Финансового Контроля», 2020
6. М.В. Мельник, А.С. Пантелеев, А.Л. Звездин: РЕВИЗИЯ И КОНТРОЛЬ
7. Peşəkar Mühasiblərin Beynəlxalq Etika Məcəlləsi, Beynəlxalq Müstəqillik Standartları ilə birlikdə, 2019
8. Сборник “Международных стандартов контроля качества, аудита, обзорных проверок, прочих заданий, обеспечивающих уверенность, и заданий по оказанию сопутствующих

услуг” 2014

9. Финансовое Право: Учеб. / Под Ред. Н. И. Химичевой., 2019

Нурлана Тейюбова

Научный руководитель: Саадат Гулиева

СТАНДАРТИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются стандарты внутреннего контроля, принятые Комитетом по стандартам внутреннего контроля Международной организации высших органов финансового контроля, построение и процесс работы системы внутреннего контроля, отвечающей этим целям, цель и задачи стандартизации, а также роль настоящих стандартов в области финансового контроля и аудита. В статье также представлена информация о применении стандартов, разработанных членами Комитета по стандартам внутреннего контроля Международной организации высших органов финансового контроля.

Их образовательные перспективы представлены как в контексте передовой надзорной практики, так и в контексте примеров выявленных надзорных недостатков.

Цель: Основной целью стандартов финансового контроля и аудита является регулирование профессиональной деятельности частных аудиторов и аудиторских организаций и достижение наибольшей объективности при даче заключения о достоверности аудита, а также установление единых критериев качества для сравнения результатов аудита.

Международные стандарты аудита необходимы для формирования единых базовых требований, определяющих стандарты качества и надежности аудита и обеспечивающих определенный уровень уверенности в результатах аудита за счет строгого соблюдения всех вышеперечисленных требований.

Методология: В работе использовались методы индукции, дедукции и анализа.

Результат исследования: Наличие единой методологической платформы в стандартах разных видов контроля позволит повысить эффективность и результативность всех видов финансового контроля, а также возможности конвергенции между ними. Внедрение единых стандартов и усиление интеграции органов финансового контроля и аудита разного уровня позволит создать базу финансово-бюджетного контроля, что, в свою очередь, позволит не только более эффективно планировать работу всех структурных элементов системы финансового контроля, но и предупреждение нарушений норм финансового и бюджетного законодательства. Это будет основанием для введения ограничений на управленческие должности чиновников.

Ключевые слова: финансовый контроль, аудит, международные стандарты, бюджетное законодательство, контролирующие органы

Nurlana Teyyubova

Saadat Guliyeva

STANDARDIZATION OF THE ACTIVITIES OF STATE FINANCIAL CONTROL AND AUDIT BODIES

ABSTRACT

The article discusses the internal control standards adopted by the Internal Control Standards Committee of the International Organization of Supreme Audit Institutions, the construction and work process of the internal control system that meets these goals, the purpose and tasks of standardization, as well as the role of these standards in financial control and auditing. The article also provides information on the application of standards developed by the members of the Internal

Control Standards Committee of the International Organization of Supreme Audit Institutions. Their educational perspectives are presented both in the context of good supervisory practices and in the context of examples of identified supervisory weaknesses.

Purpose: The main purpose of the standards of financial control and auditing is to regulate the professional activity of private auditors and audit companies and to achieve the greatest objectivity in giving an opinion on the reliability of the audit, as well as to establish uniform quality criteria for comparing audit results.

International audit standards are necessary to form uniform basic requirements that define the standards for audit quality and reliability and ensure a certain level of assurance of audit results by strictly observing all of the above requirements.

Methodology: Induction, deduction and analysis methods were used in the research work.

The result of the research: The presence of a single methodological platform in the standards of different types of control will increase the efficiency and effectiveness of all types of financial control, as well as the possibilities of convergence between them. The introduction of uniform standards and the strengthening of the integration of financial control and audit institutions at different levels will allow the creation of a financial and budget control database, which, in turn, will allow not only more efficient planning of the work of all structural elements of the financial control system, but also the prevention of violations of the norms of financial and budget legislation. It will be the basis for imposing restrictions on the management positions of officials.

Keywords: financial control, audit, international standards, budget legislation, control bodies

УДК 33.338

Фахри Саттаров

*Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности, докторант
fakhrisattarov@gmail.com*

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Целью исследования является анализ текущего состояния рынка ценных бумаг Азербайджана.

Методология исследования состоит в предоставлении информации об общем состоянии рынка ценных бумаг путем сравнения статистических данных за указанные периоды времени.

Значимость исследования – международный опыт доказывает, что развитый сектор ценных бумаг является залогом прозрачности финансовой системы страны и способствует расширению экономических возможностей.

Результатом исследования является предложения и рекомендации необходимые для стимулирования роста и развитию рынка ценных бумаг в Азербайджане.

Оригинальность и научная новизна исследования – на основе статистических данных была показана общая картина тенденции на местном рынке, а также возможные пути расширения интереса к ценным бумагам в Азербайджане.

Ключевые слова: рынок ценных бумаг, участники рынка, Бакинская фондовая биржа, корпоративные ценные бумаги

Введение

Рынок ценных бумаг является одной из ведущих составляющих развитого государства, которая также является доходной сферой при грамотном развитии данного сектора.

Экономика Азербайджана умеренно развита, промышленно-аграрная. Финансовая мощь страны во многом зависит от торговли нефтью и газом и соответственно цен на энергоносители, поэтому существует зависимость от конъюнктуры рынка: в период высоких цен - рост благосостояния, в случае низких цен - замедление экономического роста.

В связи с этим в Азербайджане необходимо развитие экономической системы и перевод ее во вторичный и третичный секторы экономики.

Также следует отметить, что с переходом на рыночный тип экономики все страны постсоветского пространства начали развивать рынок ценных бумаг как одну из ведущих и составляющих экономики.

История становления рынка ценных бумаг в Азербайджане

Рынок ценных бумаг в Азербайджане был создан в начале 20 века. Как известно, Азербайджан является страной, где нефтегазовая отрасль является ведущей отраслью экономики, именно это стало причиной того, что впервые ценными бумагами стали акции нефтяных компаний, выпущенные в начале 19 века, а после революции 1917 года, Азербайджан стал частью СССР.

Во времена нахождения Азербайджана в составе СССР рынок ценных бумаг утратил свою актуальность, т.к. СССР был основан на принципе коммунизма и ценные бумаги не носили постоянный характер – они принадлежали государству.

После долгого застоя рынок ценных бумаг в Азербайджане обрел еще один шанс. После признания независимости республики и распада СССР был осуществлен переход к рыночному типу экономики и возникновению фондового рынка.

Основополагающим документом в постсоветской республике стал Указ Президента «Об обеспечении деятельности Государственного комитета по ценным бумагам» от 26.07. 1999. Данный указ дал некий толчок в развитии рынка, а также стал основным регламентирующим документом в этой области, однако учитывая скудность нормативно – правовой базы – рынок носил хаотичный характер, т.к. не имел широкого регулятивного спектра на уровне законодательства.

Спустя 2 года после принятия данного закона в 2001 году рынок ценных бумаг начал пополняться ценными бумагами создаваемых акционерных обществ, что и дало начало второй волне становления данного рынка. Именно в этот период начинается котировка имеющихся акций.

В указанный период начинается проблема с нелегальными торгами акций, что не приносит доход государству. Однако, не смотря на сложившуюся ситуацию, правительство не стало вводить ограничения, дав возможность развиваться рынку самостоятельно, опасаясь, что при введении каких – либо ограничений развитие рынка затормозится или вовсе остановится. Поэтому в качестве цели было установлено развитие рынка ценных бумаг и привлечение целевой аудитории на Фондовую биржу.

Профессиональная деятельность на рынке ценных бумаг – торговая деятельность, осуществляемая на основании лицензии на рынке ценных бумаг юридическими или физическими лицами [8].

Еще одной причиной медленного развития рынка ценных бумаг стало обязательное фиксирование сделки в Депозитном центре, это внутренняя особенность Азербайджана, т.к. в странах с более развитым рынком ценных бумаг давно есть возможность конфиденциальной сделки, при заключении которой покупатель остается инкогнито. Однако при этом не было необходимости регистрировать сделку нотариально, это было возможно, но не обязательно.

Немаловажной проблемой стали выплаты дивидендов по приобретённым акциям, причиной тому стал низкий уровень осведомленности сторон законодательной базы касательно данного вопроса.

Причиной по которым Фондовая биржа была не в приоритете при приобретении ценных бумаг на начальных этапах своего становления это необходимость покупателя указывать свою платежеспособность, тем самым выставляя свой уровень покупательской возможности и в целом доход на всеобщее обозрение, в том числе налоговой службе.

В следствии чего можно отметить, что на начальном этапе своего постсоветского становления Фондовый рынок Азербайджана столкнулся с рядом трудностей, без решения которых дальнейшее эффективное развитие не представлялось возможным.

Еще одним фактором развития рынка стала поддержка ЕС, при которой был реализован проект «Развитие рынка ценных бумаг Азербайджанской Республики». Согласно основным постулатам данного проекта было обучение сотрудников, а также повышение квалификации уже имеющихся, развитие нормативно-правовой базы. Совокупность данных факторов действительно оказало поддержку развитию рынка.

Важным шагом в развитии рынка стало утверждение госпрограммы «Развитие рынка ценных бумаг в Азербайджанской Республике на 2011-2020 годы».

Министерству финансов поручено к 2015 году принять меры по обеспечению применения стандартов МСФО частными и публичными компаниями. Кроме того, Комитету по Ценным Бумагам (а после Палата по Надзору за Финансовыми Рынками) в 2016-2018 гг. должна быть проведена работа по созданию необходимой нормативно-правовой базы для обеспечения деятельности национальных кредитно-рейтинговых агентств на территории страны [8].

Несмотря на то, что Азербайджан является мусульманской страной, фондовый рынок страны развивается по западному образцу.

В 2020 году рынок ценных бумаг Азербайджана имел большой потенциал для повышения доходности рынка ценных бумаг, но данный отчетный период доходность рынка оказалась ниже на 13,7% по сравнению с предыдущим [2]. Такое положение было вызвано сложной политической обстановкой, а также пандемией, в условиях которой развитие не представлялось возможным.

Согласно законодательству Азербайджанской Республики, инвестор для совершения сделки с ценными бумагами должен обратиться в инвестиционную компанию, которая имеет юридическое право на осуществление сделки – лицензию.

Национальный депозитарий осуществляет контроль за рынком, в том числе учет и осуществляет клиринговые операции, т.е. осуществляет ряд функций брокера. Национальный депозитарий вправе выдать справку о том, кому принадлежат какие ценные бумаги, в каком количестве, регистрационные номера и так далее [9]. Рынок ценных бумаг имеет широкий круг участников (рис. 1).

Рисунок 1. Участники рынка ценных бумаг в Азербайджанской Республике

Примечание: составлено автором

Бакинская фондовая биржа (БФБ) является неправительственной организацией,

которая организует торги на рынке ценных бумаг Азербайджана, а также обеспечивает честность и прозрачность всех торгов, регулирует участников и обеспечивает равный доступ на биржу для всех участников торговых операций [11]. Национальный депозитарий — это организация, которая ведет реестр всех ценных бумаг и является клиринговой палатой для всех операций на фондовом рынке и внебиржевых операций. Национальный депозитарий, в отличие от Бакинской фондовой биржи, отвечает на запросы любых физических/юридических лиц о предоставлении информации о состоянии их счета ценных бумаг [2].

БФБ работает исключительно с профессиональными участниками, которые имеют соответствующую лицензию для работы на этом рынке. Разрешение на осуществление операций с ценными бумагами выдается Центральным Банком Азербайджана [7].

Сама лицензия является документом, выдаваемым на неопределенный срок профессиональному участнику - инвестиционной компании. До 2015 года в Законе о ценных бумагах в Азербайджанской Республике существовали брокерские компании, которые оказывали брокерские услуги инвесторам и эмитентам. Но в рамках последних изменений эти компании были ликвидированы и преобразованы в акционерные общества инвестиционных компаний. Центральный Банк Азербайджана в качестве регулятора также регистрирует ценные бумаги эмитента [6].

Необходимо отметить, что ипотечный фонд, как эмитент является активным участником рынка. Ипотечный фонд размещает облигации на первичном рынке ценных бумаг республики. Эти облигации гарантированными ценными бумагами, и ликвидность этих ценных бумаг поддерживается государством.

Чтобы стать членом биржи, прежде всего, инвестиционная компания должна иметь капитал более 300 000 манатов, устойчивую финансовую отчетность, и лицензию, выданную для работы на финансовых рынках. Рынок ценных бумаг играет важную роль в расширении сферы финансовых отношений в любом обществе. Функционирование организованного рынка ценных бумаг в Азербайджане является одним из основных факторов развития экономики страны [5].

В целом можно отметить, что история становления данного сегмента рынка весьма скудна, а также не имеет переломных моментов.

Регулярно предпринимаются попытки по совершенствованию рынка ценных бумаг, однако внешние, а иногда и внутренние, факторы не позволяют устойчиво развиваться.

Рынок ценных бумаг, в случае его полноценного функционирования, является весомым сегментом экономики государства, однако на данном этапе рынок ценных бумаг Азербайджана не приносит желаемого вклада в экономику, из чего можно сделать заключение о необходимости дополнительного стимулирования развития со стороны государства, которые могут заключаться в скидках, льготах или налоговых каникулах.

Важным элементом становления рынка может стать его расширение за счет введения новых участников, т.к. сегодня в нем могут участвовать только инвестиционные компании и государственные органы.

На протяжении всей истории становления уровень финансовой грамотности являлся недостаточным, как у участников процесса, так и у простых обывателей, что держит интерес к рынку в республике на низком уровне. В случае повышения финансовой грамотности количество участников рынка может возрасти, что даст дополнительный стимул к развитию самого рынка.

Анализ рынка ценных бумаг

В результате целенаправленных экономических реформ в области развития

рынка ценных бумаг, общая тенденция указывает на значительное повышение объема торгов как на бирже, так и вне ее.

Рисунок 2. Объем торгов ценными бумагами за 2020-2022 годы

Примечание: составлено автором

Как указано на рис. 2 объемы торгов значительно повысились (на 14%) в 2022 году по сравнению с 2020 годом, но по сравнению с 2021 годом наблюдается незначительное понижение на 3%. Причиной этому могут служить глобальные экономические потрясения, повлекшие за собой повышающуюся инфляцию, повышенные процентные ставки, что усугубляет свободный доступ к финансированию и вызывает страх и нежелание вкладывать деньги у инвесторов.

Рисунок 3. Объем торгов ценными бумагами и ВВП

Примечание: составлено автором

Несмотря на ускоренный рост ВВП страны, связанный с ускоренным повышением цен на энергоносители и увеличением экспорта газа, рост объема торгов в процентном соотношении сторнировал (рис. 3).

Необходимо отметить, что из общего объема торгов, зарегистрированных на БФБ, более половины из них приходятся на государственные ценные бумаги в форме облигаций, которые выпускаются Министерством Финансов Азербайджана. Целью выпуска этих бумаг является финансирование нужд государственного бюджета на короткий и средний срок.

Основными покупателями этих бумаг являются коммерческие банки и страховые компании, имеющие на своем балансе огромную ликвидность. Эти финансовые институты отдают большое предпочтение государственным облигациям, так как они являются безрисковыми инструментами по нормативам Центрального Банка, а также могут служить предметом операций РЕПО (сделки купли, продажи ценных бумаг с обязательным условием обратной продажи, покупки по заранее обговоренной цене) в форме залога для привлечения денежных средств.

Компании с прозрачной отчетностью, устойчивым финансовым состоянием и отвечающие минимальным требованиям имеют хорошую возможность выпускать ценные бумаги, которые будут котироваться и торговаться на бирже. В 2022 году количество эмиссий (в форме публичного размещения на бирже) в корпоративном секторе рынка ценных бумаг повысился на 40% по сравнению с аналогичным периодом. Важно также отметить, что количество эмиссий путем закрытой подписки (без участия биржи) понизился на 27%. Указанные данные являются важным поводом для утверждения того, что стремительно возрастает интерес со стороны инвесторов в этот сектор.

Однако, следует учесть немаловажный фактор о том, что большинство эмитентов, выпускающих ценные бумаги путем публичного размещения, это представители финансового сектора страны, такие как банки и кредитные организации. Это, в свою очередь, может оградить интерес некоторых инвесторов, желающих диверсифицировать свой портфель ценных бумаг и понизить риски потенциальных потерь от финансового сектора страны.

Рисунок 4. Объем торгов корпоративными ценными бумагами на БФБ

Примечание: составлено автором

Как видно из рис.4, торги ценными бумагами из корпоративного сектора значительно повысились по сравнению с 2020 годом. Основную долю торгов в 2021 году занимают облигации, которые были повторно выпущены в долларах США Государственной Нефтяной Компаний Азербайджана (первая эмиссия была в 2016 году) в публичной форме, объемом в 100 млн. долларов.

Несмотря на повышающийся объем торгов корпоративных бумаг на БФБ, некоторые барьеры все же имеют место и не позволяют крупным игрокам инвестировать в эти инструменты в крупных объемах. Этим барьером являются требования нормативы Центрального Банка, применяемые к банкам и необходимые для поддержания достаточности (адекватности) капитала (степень подверженности к

рisku). По требованиям этих нормативов, удельный вес риска при инвестировании средств в корпоративные ценные бумаги составляет 100%. К тому же банки обязаны создавать резервы от рисков потенциальных потерь, что влечет за собой нежелание менеджеров финансовых организаций брать на себя высокие риски.

Статистика БФБ за 2022 год (таблица 1) дает нам понять, что объем сделок с ценными бумагами на Бакинской Фондовой Бирже составил 14.9 млрд манат, сократившись всего на 2% по сравнению с соответствующим периодом прошлого года. В государственном секторе рынка ценных бумаг первичный рынок усиленно превышает вторичный рынок в объемном выражении. Причиной этому является преобладание ценных бумаг (ноты) Центрального Банка, которые являются инструментом монетарной политики и выпускаются для банков. Будучи краткосрочными бумагами, банки держат их до окончания срока погашения и не предпочитают торговать ими на вторичном рынке. Напротив, в корпоративном секторе преобладает вторичный рынок, где помимо финансовых институтов активно принимают участие юридические и физические лица. По сравнению с 2021 годом общий объем операций

Таблица 1. Статистика БФБ за 2022 год по операциям на рынке ценных бумаг

Рынки/Операции	01.01.2022-31.12.2022		01.01.2022-31.12.2022	
	Объем операций	Количество сделок	Ежедневный средний объем сделок (кол-во торговых сделок)	Ежедневное среднее кол-во операций
1. Государственные ценные бумаги	8,312,835,409	2,506	34,493,093	10.4
1.1. Первичный рынок	7,304,001,910	1,590	30,307,062	6.6
Государственные облигации (Мин-во Финансов)	2,406,752,818	532	9,986,526	2.2
Ценные бумаги Центрального Банка	4,897,249,092	1,058	20,320,536	4.4
1.2. Вторичный рынок	1,008,833,499	916	4,186,031	3.8
Государственные облигации (Мин-во Финансов)	657,116,423	811	2,726,624	3.4
Ценные бумаги Центрального Банка	351,717,075	105	1,459,407	0.4
2. Корпоративные ценные бумаги	1,574,691,409	3,884	6,533,989	16.1
2.1. Первичный рынок	765,768,754	416	3,177,464	1.7
2.1.1. Акции	49,636,160	112	205,959	0.5
2.1.2. Облигации	716,132,594	304	2,971,505	1.3
- Ипотечные облигации	450,799,125	18	1,870,536	0.1
- Другие облигации	265,333,469	286	1,100,969	1.2
2.2. Вторичный рынок	808,922,656	3,468	3,356,526	14.4
2.2.1. Акции	14,563,840	2,549	60,431	10.6
2.2.2. Облигации	794,358,815	919	3,296,095	3.8
- Ипотечные облигации	627,809,525	42	2,605,019	0.2
- Другие облигации	166,549,290	877	691,076	3.6
3. Операции РЕПО	5,060,457,703	4,111	20,997,750	17.1
По государственным облигациям	3,541,143,761	3,543	14,693,543	14.7
По ценным бумагам ЦБ	1,417,814,409	297	5,883,047	1.2
По корпоративным ценным бумагам	101,499,533	271	421,160	1.1
Сумма (1+2+3)	14,947,984,521	10,501	62,024,832	43.6
- первичный рынок	8,069,770,664	2,006	33,484,526	8
- вторичный рынок	1,817,756,154	4,384	7,542,557	18

Источник: материалы БФБ

РЕПО снизился на 30%. Несмотря на то, доля корпоративного сектора бумаг стремительно рос в последние годы, здесь все же косвенно преобладает доля

государства, который участвует в предоставлении гарантии обратного выкупа и предоставлении ликвидности для ипотечных облигаций. Также стоит отметить очень малую долю рынка акции, что говорит о неготовности большинства инвесторов вкладывать средства в эту категорию и отдавать предпочтение долговым инструментам (облигациям) с фиксированной доходностью и коротким сроком погашения.

Перспективы развития рынка ценных бумаг в Азербайджане

Растущий интерес бизнеса к ценным бумагам в Азербайджане может ускорить развитие финансовых рынков. Государство предприняло ряд необходимых мер для стимулирования естественного роста интереса как со стороны инвесторов, так и эмитентов. В 2022 году Центральный Банк Азербайджана полностью перешел на электронный режим приема документов необходимых для регистрации ценных бумаг и публичного размещения. Таким образом, эмитенты за короткий промежуток времени с учетом отправки всех документов через электронный портал могут за короткий срок времени разместить ценные бумаги на БФБ и привлечь нужное финансирование.

В соответствии со стратегией социально-экономического развития Азербайджанской Республики на 2022-2026 годы были продолжены мероприятия в направлении совершенствования нормативно-правовой базы, институционального развития, расширения инфраструктурных возможностей для увеличения глубины рынка корпоративных ценных бумаг. Таким образом, для стимуляции роста рынка 13 мая 2022 года в Налоговый кодекс Азербайджанской Республики были внесены ряд изменений, которые повысят интерес инвесторов к ценным бумагам и помогут эмитентам привлечь свободные денежные средства. Согласно изменениям, начиная с 1 февраля 2023 года дивиденды, дисконтные и процентные доходы, выплачиваемые по акциям и облигациям будут освобождены от налогообложения. Важным условием здесь является то, что эти бумаги должны быть публично размещены и обращены на регулируемом рынке (БФБ).

Указанные механизмы предпринимаются для стимуляции и роста рынка ценных бумаг, но необходимо также учитывать тот фактор, что свободные денежные средства сконцентрированы на балансах банков, которые сталкиваются с нормативными барьерами и требованиями Центрального Банка. С учетом этого фактора, считается целесообразным заново рассмотреть эти нормативы и понизить коэффициенты риска удельного веса для местных корпоративных ценных бумаг, которые котируются на Бакинской Фондовой Бирже.

Заключение

Текущее состояние рынка ценных бумаг свидетельствует о значительном прогрессе и создает перспективы для интеграции с финансовыми рынками развитых стран. Улучшение доступа инвесторов к финансовым рынкам, включая стимулы, инфраструктуру, прозрачность и ликвидность, является одним из ключевых факторов развития финансовых рынков. Этот приоритет требует значительных государственных инвестиций и усовершенствования нормативно-правовой базы. Для реализации стимулов и платформ могут потребоваться некоторые ресурсы. Инвестиции, необходимые для конкретных инициатив, оцениваются как неотъемлемая часть действий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Азербайджанской Республики о ценных бумагах. Указ Президента Азербайджанской Республики от 26 июля 1999 г.
2. Отчет Центрального Банка Азербайджана о финансовой стабильности за первое полугодие 2022 года (cbar.az).
3. Мамедова Н.А. «Рынок ценных бумаг в Азербайджане и перспективы его развития» (Журнал аудит, учет и статистика 2021, 4 (34) стр. 35-46).
4. Отчет Центрального Банка Азербайджана о финансовой стабильности за период январь - февраль 2023 года (cbar.az).
5. Топсахалова Ф. М.-Г. «Рынок ценных бумаг и биржевое дело».
6. М.Р.Тагиев, А.Гасанов «Место рынка ценных бумаг в экономике страны» / материалы научно-практической конференции «STRATEGIC ECONOMIC REFORMS» –Баку, – 2017.
7. Рынок ценных бумаг: учебник для академического бакалавриата / Н. И. Берзон
8. <https://www.taxes.gov.az/az/post/1947>
9. <https://www.cbar.az>
10. <https://www.bfb.az>
11. <https://www.e-qanun.az>
12. <https://www.trend.az>

Fəxri Səttarov

AZƏRBAYCANDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan qıymətli kağızlar bazarının mövcüd vəziyyətinin təhlil edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası müəyyən olunmuş tarixlər üzrə statistik məlumatların müqayisəsi yolu ilə qiymətli kağızlar bazarının ümumi vəziyyəti haqqında məlumat verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın vacibliyi – beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, inkişaf etmiş qiymətli kağızlar bazarı ölkənin maliyyə sisteminin şəffaflığının açarındır və iqtisadi imkanların genişlənməsinə töhfə verir.

Tədqiqatın nəticəsi Azərbaycan qıymətli kağızlar bazarının böyüməsini və inkişafını stimullaşdırmaq üçün zəruri olan təklif və tövsiyələrdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – statistik məlumatlara əsaslanaraq yerli bazardakı tendensiyanın ümumi mənzərəsi, eləcə də Azərbaycanda qiymətli kağızlara marağın genişləndirməyin mümkün yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: Qiymətli kağızlar bazarı, bazar iştirakçıları, Bakı Fond Birjası, korporativ qiymətli kağızlar, investor, istiqrazlar

Faxri Sattarov

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE SECURITIES MARKET IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The purpose of the study is to analyze the current state of the securities market of Azerbaijan.

The methodology of the study consists in providing information on the general state of the securities market by comparing statistical data for the specified periods of time.

The significance of the study is that international experience proves that the developed securities sector is the key to the transparency of the country's financial system and contributes to the expansion of economic opportunities.

The result of the study is the proposals and recommendations necessary to stimulate the growth and development of the securities market in Azerbaijan.

Originality and scientific novelty of the study - on the basis of statistical data, the general picture of the trends in the local market was shown, as well as possible ways to expand interest in securities in Azerbaijan.

Keywords: securities market, market participants, Baku Stock Exchange, corporate securities

UOT 33.338

Elmi rəhbər: Təranə Əliyeva, dos.

Aysun Bünyatova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

aysun.bunyatova@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ ƏHALİNİN MƏSKUNLAŞMASI VƏ SOSIAL İNKİŞAF LAYİHƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ STRATEJİ YANAŞMA

Azərbaycanın inkişafı istiqamətində aparılan məqsədyönlü siyasi və iqtisadi fəaliyyətin, ordu quruculuğunun nəticəsi olaraq 30 ilə yaxın müddətdə Ermənistanın işğalı altında olan ərazilərimiz işğaldan azad olundu. Şanlı ordumuz 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin rifahının daha da artırılması üçün sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir. Bu iqtisadi hadisələr fonunda Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşdırılması məsələsinə də yüksək həssaslıqla yanaşır.

Məqsəd – İşğaldan azad olmuş ərazilərə əhalinin məskunlaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiq edilməsi və bu istiqamətdə strateji yanaşmanın öyrənilməsidir.

Metodologiya – məqalədə iqtisadi təhlil metodlarından, analiz, sintez, iqtisadi-statistik, sosioloji və müqayisəli təhlildən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Qarabağ zonasına əhalinin qayıdışının iqtisadi təhlilinin nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, bu prosesin 2 ildən bir qədər artıq müddətdə başlamasına baxmayaraq kifayət qədər böyük işlər ortaya qoyulmuşdur. Regionda sosial inkişaf məqsədləri üçün isə özünüməşğulluğun daha geniş şaxələndirilməsi məqsədəuyğundur.

Açar sözlər: vətən müharibəsi; sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı, multikultural, “Ağıllı kənd”, repatriasiya

Giriş

Bildiyimiz kimi, son zamanların ən aktual mövzularından biri, demək olar ki, elə birincisi Qarabağın yenidən qurulmasıdır. Bu zəmində ilk öncə infrastrukturun formalaşması, daha sonra isə sosial islahatların həyata keçirilməsi zəruridir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də öz əksini tapmışdır və bu məsələnin növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetdən biri olaraq müəyyən edilməsi Azərbaycan dövlətinin bu işə nə dərəcədə böyük önəm verdiyinin bariz nümunəsidir. Bu fonda aztəminatlı əhali qrupundan olan sakinlər üçün Qarabəgdə yaradılan mövcud sosial imkanlar və eyni zamanda

yeni sosial müdafiə mexanizmlərinin bazasının işlənib hazırlanması qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biridir [5]. Məqalədə də əsas vurğulanan məsələ bu sahədə görülən konkret işlərdir.

Əsas hissə

Günümüzdə vacib məsələlərdən biri olan əhalinin sosial müdafiəsi məsələləri öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Dünya ölkələri bu məsələ üzrə bir sıra müdafiə mexanizmləri qurur, bir sıra qanunlar hazırlayırlar. Ölkəmizdə də bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Ölkə başçısı, cənab İlham Əliyev başda olmaqla bir sıra qurumlar, xüsusilə Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi bu məsələ üzərində daima çalışır. Ölkə əhalisinin bir qrupu - əlilliyi olan, pensiya yaşına çatmış şəxslər, işsizlər və.s dövlətdən hər ay müəyyən məbləğdə müavinət alır. Bir sözlə deyə bilərik ki, sosial müdafiə ölkə əhalisinin hər bir sosial təbəqəsinin gələcəyini öz təminatı altına almaqla əhaliyə gələcəyin problemlərindən qurtulmaq və sosial hüquqlarının müdafiəsinin dayanıqlılığına əminlik yaratmaq duyğusunun yaşadılmasıdır.

Sosial müdafiə sistemləri fərdlərə və ailələrə, xüsusən də yoxsullara və həssas təbəqələrə böhran və sarsıntılardan öhdəsindən gəlməyə, iş tapmağa, məhsuldarlığı yaxşılaşdırmağa, uşaqlarının sağlamlığına və təhsilinə sərmayə qoymağa və qocalmış əhalinin qorunmasına kömək edir. Sosial müdafiə proqramları insan kapitalının artırılmasının və insanların sağlam olmaları, təhsillərini davam etdirmələri, ailələrini və özlərini yoxsulluqdan xilas etmək üçün imkanlar axtarmağın əsasını təşkil edir.

Düzgün işlənmiş sosial müdafiə sistemləri güclüdür, çünki onlar insan kapitalını və məhsuldarlığı artırır, bərabərsizlikləri azaldır, dayanıqlılığı artırır və nəsillərarası yoxsulluq dövrünə son qoyur. Bu cür sistemlər və alətlər transformativdir, çünki onlar iqtisadi və fiskal şokları yumşaltmağa kömək edir və insanlara yoxsulluqdan qurtulmaq və cəmiyyətin məhsuldar üzvləri olmaq şansı verməklə imkan yaradır.

Sosial müdafiə ilə bağlı bir çox kitablar, nəzəriyyələr, müxtəlif təşkilatların, dövlət qurumlarının hesabatları, qanunları mövcuddur. BMT-nin sosial inkişaf üzrə tədqiqat institutu belə hesab edir ki, sosial müdafiə insan rifahını yaxşılaşdıran, rifahı təhlükə altına salan və yaxud ona təsir edən hadisələrin qarşısını alan və riskləri idarə edən bir mexanizmdir, qanunların və xidmətlərin bir toplusudur. Ümumiyyətlə, hər bir dövlətin əsas vəzifələrindən biri vətəndaşlarının sosial müdafiəsinin təmin edilməsidir. Eyni zamanda insanların sosial müdafiə alması ən təməl hüquqlarından biridir. Sosial müdafiə hüquq olmasından əlavə, dövlət və vətəndaş arasında münasibətlərin və inamın formalaşdırılmasında olduqca mühüm rol oynayır.

Hal-hazırda ölkəmizin gündəmində olan işğaldan azad edilmiş ərazilərə köç prosesində Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə həyata keçirilməyə başlamış “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” böyük önəm kəsb edir. Əsas prioritetlərdən biri isə köç edəcək əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bunun üçün də bu ərazilərdə minalardan təmizlənmə, yüksək həyat səviyyəsinin qurulması üçün xüsusi infrastruktur, möhkəm, dayanıqlı binalar, müxtəlif növ tikililərin qurulması nəzərdə tutulur. Həmçinin ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması, yaşıllıqların artırılması tədbirləri də həyata keçirilir.

Öz maddi ehtiyaclarını qarşılaya bilməyən əhali qrupuna aztəminatlı əhali deyilir. Təəssüf ki, illərlə dünya təcrübəsində də, ölkəmizdə də bununla mübarizə aparılsa da bu əhali qrupu hələ də mövcud olmaqda davam edir. Azərbaycanda aztəminatlı əhalinin bir qismi də məhz qaçqınlar və məcburi köçkünlərdir. Günümüzdə də aktual bir problem olaraq dövlətimiz bununla mübarizə aparır, müxtəlif növ layihələr yaradılıb-icra edilir, sosial müavinətlər verilir. Hal-hazırda üstündə duracağımız məsələ məhz bu əhali qrupunun köç

prosesi ilə bağlıdır. Köç prosesi həyata keçən zaman elə şərait qurulmalıdır ki, xüsusilə həssas qrup plan aztəminatlı əhalinin yaşam şəraitinə uyğunlaşması daha asan olsun.

Aztəminatlı əhaliyə yardım məqsədilə bir sıra layihələr həyata keçirilir. Buna misal olaraq, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yaratdığı özünüməşğulluq proqramı bir çox ailələrə kömək olmuş, maddi ehtiyaclarını bu sayədə ödəyə bilmişdirlər. Nazirliyin verdiyi məlumata əsasən son 1 il içində 16.1 min insan üçün sözügedən proqramda kiçik təsərrüfat sahələri yaradılmışdır. Bu proqramdan yararlananların 1200 nəfəri məcburi köçkünlər olmuşdurlar. Proqramda iştirak edən şəxslərə xüsusi təlimlər keçirilmiş, şəxsi biznes planlarına uyğun olan avadanlıqlar verilmiş və kiçik ailə təsərrüfatları yaradılmışdır. Qurulan proqramların, layihələrin icrası dövlətin əhaliyə olan qayğısını, diqqətini göstərir.

Geri qayıdanların yaşayış məkanları ilə təchiz edilməsi reabilitasiyanın əsas prioritetlərindən biridir. Bu yerlərin sosial-iqtisadi məqsədləri sırasına aid olmaqla bərabər, yaşayış fondunun bərpası həm də onun ən vacib ilk növbəli şərtlərindəndir. Həmçinin bu əhalinin könüllü repatriasiyası üçün mütləq şərtidir. Repatriasiya könüllü olduğu üçün daimi yaşayış məskənlərinə, sözsüz, bu yerlərin əsas o sakinləri geri dönəcəklər ki, hal-hazırdakı yaşadıqları evlər yararsız olsun.

Azad edilmiş ərazilərə köç edəcək əhalinin məşğulluq məsələlərinin təmin edilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən biridir. Nəzərə alınmalıdır ki, əhalinin həmin ərazilərə qayıtmasının proqnozlaşdırması vasitəsilə onların məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Günümüzdə aparılan böyük həcmdə bərpa və yenidənqurma layihələrinə, məhz onların icrasına həmin məcburi köçkün əhalinin içərisindən iş qabiliyyəti olan insanları seçib, o ərazilərdə işlə təmin etmək məqsəduyğun olardı. Bundan başqa, araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmalıdır ki, həmin məcburi köçkün əhali arasında hansı ixtisas üzrə nə qədər mütəxəssis var. İcra edilən layihələrin hansı tip işçi qüvvəsinə ehtiyacları olduğunu müəyyən etmək, müvafiq proqnoz və uzlaşdırmaların aparılması zərurəti vardır.

“Ağıllı kənd” layihəsi

Digər mühüm prioritetlərdən biri isə şəhər və kəndlərin yenidən qurulmasıdır. Hesablamalara görə düşmənlə işğalı nəticəsində 9 mindən artıq evə ziyan dəymişdir. Bununla bağlı əsas istiqamətlər bu kəndlərin, şəhərlərin bərpası, çoxsaylı və çoxmərtəbəli binaların inşası, kəndlərdə optimal say tərkibinin müəyyənləşdirilməsidir. İşğaldan öncə kəndlərin bəzilərində yaşayan əhalinin sayı 20-40 nəfər arası olmuşdur. Hazırda isə böyük kəndlərin salınması nəzərdə tutulmuşdur. Bu proseslərin həyata keçirilməsi üçün həmin şəhərlərin baş planları hazırlanır və həyata keçirilir. Nəzərdə tutulan və yaradılmaqda olan konsepsiya isə “Ağıllı kənd” konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya sayəsində ölkəmizə dünyanın öndə gedən texnoloji şirkətlər cəlb olunur. Bu konsepsiya üzərində kəndlərin qurulması nəticəsində məskunlaşacaq olan əhalinin təhlükəsizliyi təmin olunacaq və onlara əlverişli həyat şəraiti qurulacaqdır. “Ağıllı kənd” layihəsi beş əsas komponentdən ibarətdir: 200 yaşayış binası, istehsalat, sosial xidmətlər, kommunal xidmətlər eləcə də alternativ enerji. Bütün bunlarla yanaşı, kəndlərdə də müasir tipli məktəblər, poliklinikalar, uşaq bağçaları, elektron hökumət mərkəzləri tikilib, turizm infrastrukturu yaradılıb. Bütün bu kəndlərdə obyektlər alternativ mənbələrdən elektrik enerjisi ilə təmin olunacaq. Bu unikal layihənin həyata keçirilməsində Türkiyə, İtaliya və Çin şirkətləri iştirak edir.

Növbəti “ağıllı kənd” layihəsi Füzuli rayonunun Dövlətqiyarlı kəndində həyata keçiriləcək. Bu kəndin təməli 2021-ci il oktyabrın 17-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva tərəfindən qoyulub. Layihəyə görə “ağıllı kənd”, yaşıl və alternativ enerji, eləcə də “ağıllı idarəetmə” sistemi tətbiq

olunacaq. İlk mərhələdə onun tikintisində 450 ədəd üç, dörd və beş otaqlı yaşayış binaları nəzərdə tutulur. Burada tikiləcək məktəb, bağça və market, əkin sahələri bu kəndin ətrafında yerləşəcək. Kənddə biznes layihələri həyata keçiriləcəkdir. Kartofçuluq sahəsində (dəyər zəncirinə müvafiq olaraq), burada 10 daimi və eyni zamanda 300 mövsümi iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. Kənddə “ağıllı akvakultura sistemləri”nin tətbiqi ilə ixracyönümlü balıqçılıq təsərrüfatının, eləcə də 90-a yaxın iş yerinin olacağı quşçuluq təsərrüfatının yaradılması nəzərdə tutulur. Mövcud turizm həlləri əsasında kənd infrastrukturuları formalaşır. Bununa paralel olaraq turizm və otellər şəbəkəsinin qurulması nəzərdə tutulmuşdur.

Prezidentin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” adlı proqramda işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış adlı başlıqda qeyd olunan hissənin uğurla həyata keçirilməsi üçün 2 məqsədə nail olunması qeyd olunmuşdur. Bunlardan biri dayanıqlı məskunlaşma, digəri isə iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiyadır. Həmin ərazilərə yenidən qayıdacaq olan əhali işğal dövründə illərdir öz torpaqlarından didərgin düşdüyü üçün geri qayıtdıqda öz doğma ərazilərində əvvəlki dövrdəki kimi rahat yaşamaq istəyəcəkdir. Bunun üçün də bu ərazilərdə elə bir əlverişli şərait qurmaq lazımdır ki, əhali yenidən öz doğma evlərindəki kimi hiss edə bilsinlər. Bu proqramda dayanıqlı məskunlaşmaya dair məskunlaşacaq əhali üçün müasir infrastrukturun qurulması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, rahat həyat tərzinin və müasir xidmətlərin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu yerlərdə əhalinin tarixi vərdislərindən istifadə edərək ixtisaslaşma aparılmaqla bir sıra sahələr inkişaf etdirilə bilər. Yenidən qurma işləri bitdikdən sonra yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyəti məhsul istehsal edən texnika və texnologiya gücünə modern istehsal və xidmət müəssisələri yaradılmalıdır. Vəsait və maddi baxımdan daxildən və xaricdən investorları ərazilərə cəlb edərək hazır məhsul istehsal edən müştərək emal müəssisələrinin qurulması məqsədmüvafiq olar.

Cədvəl 1. Qarabağ iqtisadi rayonun əhalisinin sayının illər üzrə artımı, min nəfər

İllər	2018	2019	2020	2021	2022
Cəmi	885.9	893.0	900.3	904.5	907.9
Şəhər əhalisi	295.5	297.5	299.5	300.6	301.4
Kənd əhalisi	590.4	595.5	600.8	603.9	606.5

Mənbə: [11] məlumatları əsasında müəllif tərtib etmişdir

İqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiyaya gəldikdə isə bu regionun tarixi mövqeyinin bərpa edilməsi, regionu ən qabaqcıl regionlardan birinə çevirmək, təbii resurs bolluğu və tarix boyu qazanılan imici sayəsində sərmayələr cəlb etmək əsas məqsədlərdən biridir.

Bildiyimiz kimi “Böyük Qayıdış”-ın ilk pilot layihəsi yekunlaşmış və Zəngilanda 200 evdən ibarət olan “ağıllı kənd” konsepsiyalı kənd salınmışdır. Bu kəndin ilk sakinləri öz doğma yurd-yuvalarına qovuşmuş, onlar üçün hər cürə həyat şəraiti- “ASAN”, “DOST”, kiçik və orta biznesə dəstək xidmətləri, məktəb, ev, bağça tibb məntəqəsi, kommunal xidmətlər yaradılmışdır.

Repatriasiya və sosial təminatın inteqrasiyası

Yenidən köç prosesi olaraq məlum olan repatriasiya prosesi beynəlxalq təcrübədən də məlum olduğu kimi mərhələli, uzunmüddətli bir prosesdir. Bu proses zamanı repatriantların,

yəni köç edəcək əhalinin ümumi sayı, köç prosesi mərhələli olduğu üçün onların mərhələli formada paylanması bu tədqiqatın mərhələli şəkildə aparılmasını tələb edir. Hazırkı şəraitdə müvafiq bölmələr bu prosesin təşkilati, hüquqi əsaslarını gücləndirmək məqsədilə hər rayon daxilində köçkün qrupları və icmaları üzrə mövcud olan demoqrafik göstəricilər, əhalinin peşə hazırlığı və s. məlumatları təhlil edir, qaçqın və köçkünlərin öz doğma yurdu- yuvalarına geri dönməsi ilə bağlı kompleks tədbirləri müəyyənləşdirirlər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi həyatın yenidən qurulması məqsədilə burada məskunlaşacaq kadr potensialının hazırlanılması məsələsi əsas plandadır. 20-ci əsrin sonlarında bu ərazilərdə 40 min nəfərdən çox mütəxəssislər çalışırdı. İdarəetmə sisteminin təkmilləşməsi, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının tətbiqinin ildən-ilə genişlənməsi müxtəlif ixtisaslara olan tələbatı müəyyən dərəcədə təsir etsə də, regionun keyfiyyətli və davamlı inkişafı üçün 10 minlərlə mütəxəssislər tələb olunacaqdır. Ona görə də bir milyona yaxın əhalinin yaşayacağı bu məkanda real sektor və xidmət, təhsil, səhiyyə sahələrinin mütəxəssislərlə təminatı işinin keyfiyyətli həlli məqsədilə işğaldan azad edilmiş rayonlarda məskunlaşacaq əhalinin tərkibində mütəxəssislərin, o cümlədən həkim, tibb bacısı müəllimlərin sayının müəyyən edilməsi, həmçinin bu rayonlardan hal-hazırda təhsil alan gənclərin ixtisaslar üzrə sayı barədə məlumatların toplanması və təhlilinin aparılması məqsədəmüvafiqdir.

Məskunlaşmanın vacib cəhətlərindən biri də onun yeni strukturu yalnız birinci reabilitasiya proqramının baş tutduğu dövr üçün yox, daha uzun dövrə uyğun müəyyən-ləşdirilməlidir. Məskunlaşmaya aid olan vəzifələr çox mürəkkəbdir və bu prosesin reallaş-ması üçün hazırda xüsusi tədbirlər görülməkdədir.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin azad edilmiş rayonlara qayıtması və məskunlaş-dırılması, əlbəttə ki, münaqişədən sonrakı reabilitasiyanın ən mühüm komponentlərindən biridir və hətta onun dayağı da adlandırıla bilər. Axı münaqişədən sonrakı reabilitasiya təkcə bir bölgəni ərazi kimi “səliqəyə salmaq” deyil, o bölgənin yerli əhalisi üçün normal yaşayış şəraiti yaratmaqdır və insanların geri qayıtmaması heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Digər tərəfdən, repatriasiya işğaldan azad edilmiş rayonların sosial-iqtisadi dirçəlişində bir növ istinad nöqtəsidir, çünki rayon əhalisi onun normal həyata qayıtmasında bilavasitə iştirak etmirsə, tammiqyaslı, hərtərəfli və mükəmməl reabilitasiya həyata keçirilir. açıq-aşkar qeyri- mürəkkəbdir. Nəhayət, üçüncü tərəfdən, repatriasiyanın nə dərəcədə uğurlu olması həm də insanların münaqişədən sonrakı reabilitasiya işlərinin gedişatına və nəticələrinə verdiyi qiymət kimi qiymətləndirilə bilər və buna görə də bu, əhalinin sosial müdafiəsi üçün həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin göstəricisidir. Repatriasiyanın başlıca xüsusiyyəti, onu həm asanlaşdırın, həm də bəzən çətinləşdirən əsas əlaməti onun könüllülüüyü olacaqdır. Bu prosesdə sərt inzibati üsullara əl atmaq nəinki arzuolunmazdır, prinsip etibarilə heç mümkün də deyil. Məlumdur ki, bir çox qaçqın və məcburi köçkün ailələri öz yeni yaşayış yerlərində kifayət qədər rahatdırlar. Onların arasında çoxlu sayda uğurlu iş adamları və dövlət qulluqçuları vardır. Məsələ heç onda da deyil ki, bir çox qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin gəliri onların azad edilmiş rayonlarda potensial olaraq qazana biləcəyindən əhəmiyyətli dərəcədə artıqdır. Daha vacibi budur ki, yeni yerlərdə onların həyat tərzı artıq yetərinə oturuşmuşdur, onların normal ev-əşikləri və stabil işləri var, uşaqları səliqə- sahmanlı məktəblərdə oxuyur, ya da normal məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinə gedir. Onlar şəhər həyatına, onun mədəni mühitinə artıq birdəfəlik uyğunlaşmış və alışmışlar. Repatriasiyanın tam könüllü olacağını göz önünə gətirdikdə, bütün bunların əhalinin geri qayıtması prosesini xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirəcəyini öncədən söyləmək çətin deyil. Bununla bərabər onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hətta ən rahat yerləşmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin də bir qismi (xüsusilə sahibkarlar və onların müəssisələrində çalışan işçilər)

doğma yurd-yuvalarına qayıtmağa üstünlük verəcəkdir. Müxtəlif vaxtlarda qaçqın və məcburi köçkünlər arasında aparılmış sosioloji sorğular və araşdırmalar aydın şəkildə göstərir ki, onların mütləq əksəriyyəti (təqribən 85-90%-i) öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaq əzmindədir və məhz buna görə də işğal altındakı torpaqların azad ediləcəyi günü səbirsizliklə gözləməkdədir. Deyilənləri əsas götürməklə söyləmək olar ki, potensial repatriantların sayı, böyük bir ehtimalla, 450-520 min nəfər arasında olacaqdır.

Burada repatriasiya üçün dövlət yardımının istehsalı üzrə sxemi əsaslandırmaq üçün prosesual məsələlər, komponentlərə əlavə olaraq: a) təsərrüfat qurmaq məqsədi ilə birinci tələb olunan məhsulların (təsərrüfat mallarının) alınması üçün müəyyən edilmiş müavinət (əmlak kompensasiyası); b) nəqliyyat; c) təsərrüfat təsərrüfatının idarə edilməsindən müavinət; c) sosial müavinət.

Dövlət Statistika Komitəsindən əldə olunan məlumatlara əsasən Qarabağ iqtisadi rayonunda 2021-ci ildə əhalinin sayı 907,9 min olmuşdur. Məlumdur ki, bu rəqəm gələcək dövrlərdə daha da artacaqdır. Yeni açılmış iş yerlərinə gəldikdə isə 2020-ci ildə bu rəqəm 4536 olduğu halda, 2021-ci ildə 681 olmuşdur. Köç edəcək əhalinin əlverişli şəraitdə yaşaması üçün yeni iş yerlərinin açılması tələb olunur. Bu sahədə də bir çox işlər görülür. Xüsusilə aztəminatlı əhali üçün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna gəldikdə isə 2021-ci ilin sonuna əhali 345 min nəfər olmuşdur. Yeni açılan iş yerlərinə nəzər saldıqda isə 2020-ci ildə 230, 2021-ci ildə isə 199 olmuşdur. Qarabağ iqtisadi rayonunda olduğu kimi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda da bu rəqəmdə ötən ilə nisbətən azalma müşahidə edilmişdir [6].

Sosial təminat sistemində bir sıra ucqar kənd və qəsəbələrdə əmək haqqına əlavələr, yaxud ünvanlı fəaliyyəti tənzimləmək üçün əlavə əmək haqqı və sosial müavinət sistemi tətbiq olunmalıdır. Dövlət hesabına maliyyələşən bir sıra infrastruktur layihələri normalara uyğun inkişaf etdirilməlidir.

İşğaldan azad olunmuş yerlərdə xüsusi inkişaf agentliklərinin yaradılması, bir sıra rayonlarda əldə edilmiş intensiv bağçılıq təcrübəsinin ərazidə geniş tətbiq edilməsi, aqrar sığortanın tətbiq edilməsi, Xüsusi İnkişaf Fondunun yaradılması (kənd təsərrüfatı sektoru da daxil olmaqla) vacib məsələlərdəndir. Bununla yanaşı, işğaldan azad edilən ərazilərə investisiyanın cəlb edilməsi üçün tədbirlər planı hazırlanması, beynəlxalq donorlar tərəfindən ərazilərdə həyata keçiriləcək layihələrin dövlət strategiyalarına uyğunlaşdırılması, əhalinin həssas qrupları və ailə başçını itirmiş ailələr, şəhid və qazi ailələri üçün inklüziv layihələrin həyata keçirilməsi, iş adamlarının investisiya qoymağa təşviq edilməsi və onlar üçün xüsusi imtiyazların verilməsi, suvarma layihələrinin həyata keçirilməsi, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi kimi fəaliyyətlər də işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpası zamanı nəzərə alınmalıdır.

Prezident tərəfindən imza olunan yeni qanunvericilik aktlarına əsasən işğaldan azad olunan torpaqlarımızda çalışan mütəxəssislərə müxtəlif növ güzəştlər tətbiq edilmişdir. Belə ki, bu ərazilərdə işləyəcək olan mütəxəssislərə hər il 5 gün əlavə məzuniyyət, aylıq vəzifə maaşına əlavələr, 600 manatlıq birdəfəlik müavinət veriləcəkdir. Eyni zamanda əcnəbi mütəxəssislərə isə 5 il ərzində əmək miqrasiyası kvotası tətbiq edilməyəcəkdir. Həmçinin işəgötürənlərə də bir sıra güzəştlər tətbiq edilmişdir. Bu güzəştlər onu göstərir ki, bu regiona savadlı kadrlar cəlb ediləcək və regionun yüksək inkişafı təmin olunacaqdır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, həyata keçirilməkdə olan bu layihələrin ölkəmizə bir sıra töhvələri olacaqdır. Açıq-aydın görə bilərik ki, ölkəmiz bu əraziləri ölkənin ən inkişaf etmiş ərazilərindən birinə çevirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Regionda həyata keçirilən nəqliyyat layihələri gələcəkdə ölkənin tranzit ölkəyə çevrilməsinə və qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə zəmin yaradacaqdır. Bu infrastrukturun

qurulması nəinki ölkəmiz, eyni zamanda qonşu ölkələr üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin hava limanlarının tikintisi ölkənin turizminin də inkişafına şərait yaradacaqdır. Bu infrastrukturun qurulması həmçinin ölkənin qeyri-neft sektorunun payının da artırılmasına kömək olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramında Hədəf göstəricilərin sosial inkişafa dair olan hissəsində dayanıqlı inkişafın təmin olunması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin məşğulluğunun artırılması və s. qeyd edilmişdir. Qeyd edilən göstəricilər həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə də tətbiq ediləcəkdir. Həmçinin bu əhalinin geri dönüşü ilə bağlı müxtəlif növ məlumat bazalarının yaradılması, onların təhlil olunması əsas şərtlərdən biridir. Eyni zamanda köç edəcək əhali arasında müxtəlif növ sorğular keçirilərək müxtəlif məlumatlara yiyələnmək olar. Xüsusilə əhalinin bu ərazilərdə görmək istəyəcəkləri, yaradılmasını zəruri hesab etdikləri müxtəlif növ xidmətlərlə bağlı sorğu keçirilərək onların bu haqda fikirlərini öyrənmək olar. Eyni zamanda dövlətimiz bu əhaliyə xüsusi güzəştlər tətbiq etməyi nəzərdə tutur. Dövlət proqramının maliyyələşmə mənbələrinə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, Dövlət Neft Fondu, büdcədən kənar fondlar, yerli və xarici investisiyalar və s. mənbələr daxildir. Büdcədən kənar fonda misal olaraq Qarabağ Dirçəliş Fondunu vurğulamaq olar.

Sosial müavinət öz iqtisadi məzmunu etibarilə dövlət yardımının digər formalarından bir qədər fərqlənir. O, köç etmiş hər bir ailəyə, son təyinat məntəqəsinə gəldiyindən sonrakı bir il ərzində nağd pul şəklində aybaay ödəniləcəkdir. Bu müavinətin məqsədi – repatriantlar hələ stabil işlə təmin olunmadığı və az-çox sabit qazanc əldə etmədiyi dövrdə onların minimal tələbatlarının ödənəcəyinə təminat yaratmaqdır. Müavinətlər o zaman yetərli hesab olunur ki, onların məbləği bu müavinətləri alan insanlara, heç olmasa, yaşayış üçün zəruri olan bütün əmtəə və xidmət növlərini, o cümlədən tibbi xidmətləri əldə etmək və istifadə etmək imkanları yaradaraq onların cəmiyyətdə sosial statuslarının qorunub saxlanılmasını və layiqli həyat səviyyəsini təmin etsin. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının sosial təminat məsələləri üzrə 102 sayılı Konvensiyasında sosial müavinətlərin yetərlik səviyyəsini xarakterizə edən normalar kimi, sosial müavinətlərin minimum səviyyəsi, onların müəyyən edilməsi şərtləri və dövrləri əsas götürülür. Bu baxımdan müavinətlərin məbləği, ən azı, yoxsulluq həddindən və ya gəlirlərin minimum səviyyəsindən aşağı olmamalı və onları alan şəxslərin yaşayışı üçün zəruri olan əmtəə və xidmətlərə əlçatanlıq imkanlarını təmin etməli, onların rifahının, həyat səviyyəsinin pisləşməsinin qarşısını almaq, çətin maddi vəziyyətdən çıxarmaqları üçün şərait yaratmalıdır [8]. Bu baxımdan sosial müavinətlər təyin edilərkən onların məbləği ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi və potensialından asılı olaraq yaşayış minimumu, yoxsulluq həddi, minimum əməkhaqqı, ölkə üzrə orta aylıq əməkhaqqı, minimum pensiya səviyyəsi göstəricilərindən hər hansı birinə uyğun nisbətdə nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə gedən transformasiya proseslərinin onun həyatına mənfi təsirlərinin aradan qaldırılmasında ehtiyacı olan əhali təbəqələrinə müxtəlif formada pul yardımlarının göstərilməsi müstəsna rol oynayır. Burada sosial təminat sisteminin vacib elementlərindən biri olan sosial müavinət və yardım sisteminin təsir imkanları genişdir. Son illər respublikamızda sosial müavinət və yardım sisteminin formalaşdırılması və inkişafı, onun fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Bəzi müavinətlərin məbləğinin daha da artırılmasına və respublikamızın müavinət sisteminin təqaüd təminatı sistemi ilə əlaqəli şəkildə daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın sürətli sosial-iqtisadi inkişafı onun hər bir vətəndaşının həyatında özünü göstərməkdə, insanların maddi-rifah halının günü-gündən yaxşılaşmasına təkan ver-

məkdədir. Əhalinin pul gəlirlərinin çoxalması, əməkhaqqı və pensiyaların, büdcədən verilən müavinətlərin həcmində olan artımlar və bu qəbildən olan digər amillər ölkədə sosial sferada vəziyyətin daim yaxşılaşmasını xarakterizə edən mühüm parametrlərdəndir. Əldə edilən bu uğurlar Ermənistanın həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti üzündən öz doğma yurd-yuvalarını tərk edərək qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamağa məcbur olan insanların yaşayış durumuna və sosial vəziyyətinə də təsirsiz ötüşməyib. MDB, eləcə də Avropa məkanında qaçqın və məcburi köçkünlərin sayına görə ilk yerlərdə duran dövlətlərdən biri olmasına baxmayaraq, Azərbaycan bu kateqoriyadan sayılan insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması baxımından ən fəal siyasət yürüdən və yüksək nəticələr əldə edən ölkələrdəndir.

Hər bir Azərbaycan vətəndaşının işğaldan azad edilmiş torpaqlara qayıtmaq kimi böyük prosesə öz töhfəsini vermək imkanı var. Bu istiqamətdə sosial xidmət və sosial iş sahəsində çalışan işçilərlə yanaşı, sosial iş və xidmət sahəsində təhsil alan tələbələr də könüllü kimi fəaliyyət göstərmək üçün böyük potensiala malikdirlər. İlk növbədə onların potensialından vətənə qayıdacaq əhali arasında ictimai işlərin aparılması istiqamətində istifadə etmək məqsəduyğun olardı. Sosial sahə mütəxəssisləri məskunlaşma ilə bağlı sosial təşəbbüslərlə çıxış etməli, müvafiq sosial layihələr təqdim etməlidirlər. Repatriasiya edilmiş əhali və icmalarla sosial işlərin aparılması, layihəli məskunlaşma üçün sosial layihələrin təklif edilməsi, inklüziv tələblərə cavab verən ağıllı şəhər, ağıllı kənd layihəsi üçün modellərin təklif edilməsi, işğaldan azad regionların əhalisi arasında dinc yanaşı yaşamaq üçün sosial dialoq potensialının səfərbər edilməsi, sosial xidmət sektoru üçün təqdim olunacaq layihələrlə ortaya çıxan məşğulluq potensialı Azərbaycanın sosial işçilərinin qarşısında duran mühüm və şəərəfli vəzifələrdən biridir.

Nəticə

Bütün bu icra edilən və icra edilməsi planlaşdırılan sosial islahatlar mexanizmlərini ümumiləşdirsək əminliklə deyə bilərik ki, bu cür tədbirlər rəqabətqabiliyyətli və qloballaşan müasir cəmiyyətdə Qarabağ əhalisi üçün yaradılan sosial-iqtisadi imkanlar digər regionlardan heç də geri qalmayacaq. Vətən müharibəsi və pandemiyanın yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, şəhid ailələrinin sosial təminatı xüsusi olaraq diqqətdə saxlanılır. Onlara nəzərdə tutulmuş müavinətlərin məbləği müntəzəm olaraq artırılır. Bu kateqoriyadan olan insanları işlə təmin etmək üçün dövlət başçısı tərəfindən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə verilən təlimatın icrası olaraq qənaətbəxş. Bu tədbirlərin davamı kimi isə aztəminatlı əhali öz dədə baba yurduna qayıtdıqdan sonra kompleks layihələrin həyata keçiriləcəkdir. Bu, bir daha Azərbaycan dövlətinin sosial sahəyə nə qədər böyük önəm verdiyindən xəbər verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Orxan Bağirov. “Azərbaycan azad edilmiş əraziləri yüksək texnoloji əraziyə çevirməyi hədəfləyir”
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, 6 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu / [Elektron resurs].
4. <https://science.gov.az/az/news/open/18036>
5. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2022 (iyul-avqust) Region və sahə iqtisadiyyatı .Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişaf etdirilməsi problemlərinə nəzəri-metodoloji yanaşmalar
6. Тарбиз Алиев. Восстановление Экономики Карабаха И Восточного Зангезура Баку-2022
7. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublika-

- sının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin 2021-ci il üzrə məruzəsi
8. <https://dma.gov.az/layiheler/sosial-layiheler/qafqazda-azteminatli-mecburi-kockunlerin-ve-yerli-ehalinin-sosial-ve-iqtisadi-inkisafi-epic-layihesi>
 9. https://www.sosial.gov.az/Son-bir-ilde-16.1-min-shexs-ucun-ozunumeshgulluq-proqrami-uzre-kicik-teserrufatlar-yaradilib_649246
 10. <https://president.az/az/articles/view/54468>
 11. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>

Айсун Бунятова

Научный руководитель: Тарана Алиева, доц.

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОЕКТУ РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ И СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ

РЕЗЮМЕ

В результате целенаправленной политической и экономической деятельности, проводимой в направлении развития Азербайджана, а также строительства армии, наши территории, оккупированные Арменией, почти на 30 лет были освобождены от оккупации. Наша славная армия восстановила территориальную целостность Азербайджана в ходе 44-дневной Отечественной войны. Успешные социально-экономические и политические достижения, национальные и поликультурные ценности создают уверенность в том, что мощь Азербайджана, являющегося стыком Востока и Запада, в ближайшие годы еще больше возрастет. Эти возможности гарантируют укрепление экономического суверенитета Азербайджана и его превращение в мощное государство с высоким социальным благосостоянием общества на основе современного уровня жизни в период до 2030 года. Азербайджанское государство выбрало путь развития социально ориентированной рыночной экономики с целью дальнейшего повышения благосостояния населения страны. На фоне этих экономических событий правительство Азербайджана очень болезненно относится к вопросу расселения населения на территориях, освобожденных от оккупации.

Цель – это изучение теоретико-методологических основ расселения населения на освобожденных от оккупации территориях и изучение стратегического подхода в этом направлении.

Методология – в статье использованы методы экономического анализа, анализа, синтеза, экономико-статистического, социологического и сравнительного анализа.

Результаты исследования – в результате экономического анализа возвращения населения в Карабахскую зону можно отметить, что, несмотря на то, что этот процесс начался чуть более чем за 2 года, была проделана достаточно большая работа. В целях социального развития региона целесообразна более широкая диверсификация самозанятости.

Ключевые слова: *отечественная война; социально ориентированная рыночная экономика; мультикультурный; «Умная деревня»; репатриация*

Aysun Bunyatova

Scientific supervisor: Tarana Aliyeva, Associate Professor

**A STRATEGIC APPROACH TOWARDS THE PROJECT OF POPULATION
SETTLEMENT AND SOCIAL DEVELOPMENT IN THE LIBERATED TERRITORIES**

ABSTRACT

As a result of purposeful political and economic activities conducted in the direction of the development of Azerbaijan, as well as the building of the army, our territories occupied by Armenia were liberated from occupation for nearly 30 years. Our glorious army restored the territorial integrity of Azerbaijan in the 44-days' Patriotic War. Successful socio-economic and political achievements, national and multicultural values create confidence that the power of Azerbaijan, which is the junction of East and West, will increase even more in the coming years. These opportunities guarantee the strengthening of Azerbaijan's economic sovereignty and its transformation into a powerful state with a high social welfare society based on modern living standards in the period up to 2030. The state of Azerbaijan has chosen the path of developing a socially oriented market economy in order to further increase the welfare of the population in the country. Against the background of these economic events, the government of Azerbaijan is highly sensitive to the issue of population settlement in the territories that liberated from occupation.

Purpose – It is the study of the theoretical and methodological bases of the settlement of the population in the territories freed from occupation and the study of the strategic approach in this direction.

Methodology – in the article economic analysis methods, analysis, synthesis, economic-statistical, sociological and comparative analysis were used.

Findings – As a result of the economic analysis of the return of the population to the Karabakh zone, it can be noted that despite the fact that this process started nearly 2 years ago, quite a lot of work has been done. For the purposes of social development in the region, a wider diversification of self-employment is appropriate.

Keywords: *patriotic war, social oriented market economy, multicultural, "Smart village", repatriation*

Amal Həsəni

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
i.f.d.*

amalhasanli888@gmail.com

Əli Hüseynli

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
magistrant*

alihuseynli6162@gmail.com

XARİCİ TİCARƏTİN MAHİYYƏTİ

Məqalə xarici ticarətin mahiyyəti, əhəmiyyəti haqqında geniş məlumat verilir. Həmçinin məqalədə verilmiş məlumatların təhlilində müqayisə və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, resurslarından səmərəli istifadə edən, ixracı genişləndirən ölkələr digərləri ilə müqayisədə daha çox xarici valyuta əldə edir, iqtisadi nəticələrini yaxşılaşdırır.

Tədqiqatın məqsədi - xarici ticarət olmadan, hər hansı ölkəni təsəvvür belə etmək olmaz, çünki ölkənin gələcək inkişafında, xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasında xarici ticarətin rolu böyükdür. Bu məqalədə, tədqiqatın əsas məqsədi, həm xarici ticarətin ölkənin iqtisadi həyatında vacibliyini dərk etmək, həm Azərbaycanın xarici ticarətdəki mövcud vəziyyətinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, həm də onun mənfi və müsbət cəhətlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası-tədqiqatda müqayisə, müşahidə, ümumiləşdirmə, təhlil, sintez kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri-dünya ölkələri siyasi, iqtisadi quruluşundan, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq xarici ticarətsiz inkişaf edə bilməzlər. Buna görədir ki, ölkələr bir-birləri ilə qarşılıqlı şəkildə öz iqtisadi maraqları üçün əməkdaşlıq edirlər.

Açar sözlər: *xarici ticarət, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, idxal və ixrac, qloballaşma*

Giriş

Ticarət əmək məhsullarının insanların öz istifadəsi üçün yox, satışı üçün istehsal edildiyi mərhələdə meydana gəlib. Beynəlxalq ticarət dünyanın bütün ölkələrinin xarici ticarətinin məcmusu şəklində ifadə olunmuş əmtəə-pul fəaliyyət sahəsi, xarici ticarət isə milli təsərrüfatlar arasında əmtəə və xidmətlərin dövlət tərəfindən sənədləşdirilmiş mübadiləsidir [2, s.68]. Hər bir ölkə milli iqtisadiyyatının inkişafı üçün, daxili imkanları ilə bərabər, xarici ticarətdən də səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Ona görə də, bu mövzunun öyrənilməsi vacib və aktualdır. Xarici ticarət anlayışı, yalnız ayrıca götürülən ölkə üçün istifadə oluna bilər. Bu anlayış, bir dövlətin başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrinə məqsədyönlü təsiri kimi qəbul edilir. Xarici siyasətin əsas tərkib hissələrinə xarici ticarət siyasəti (idxal və ixrac siyasəti), xarici investisiyaların cəlb edilməsi, valyuta siyasəti, regionlarla xarici iqtisadi əməliyyatların coğrafi balansı üzrə vacib məsələlərin həllini və ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini aid etmək olar [5, s. 314].

Dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin əsas tərkib hissəsi olan xarici ticarətin əsas vəzifəsi,

ölkənin daxili istehsalının və sərvətinin artırılması üçün əlverişli mühitin yaradılmasıdır. Xarici ticarət iqtisadi əməkdaşlığın ən qədim və geniş yayılmış versiyasıdır və ən son araşdırmalardan bəlli olur ki, dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin 79 faizdən çoxu məhz xarici ticarətin payına düşür. artıq, elə bir mərhələdəyik ki, hər bir ölkənin iqtisadi tələblərinin ödənilməsi, xarici ticarətsiz mümkün deyil. Bu məsələdə azad və proteksionist siyasət fərqləndirilir. azad ticarətdə dövlətin müdaxiləsi minimum səviyyədə olur, proteksionist siyasətdə isə, dövlət bir sıra metodlardan istifadə edərək, öz daxili bazarını xarici rəqabətdən qorumağa çalışır. Dünya əmtəə dövriyyəsinə hər il 10 faiz yeni əmtəənin cəlb edilməsi, xarici ticarətin inkişaf səviyyəsinin hansı səviyyədə olduğunu açıq şəkildə göstərir.

Bir çox ölkələrdə, eləcə də Azərbaycanda, Ələtdə, azad ticarət zonaları yaradılır ki, burada da. xarici ticarət əlaqələri rüsumsuz həyata keçirilir, daha da inkişaf edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyada bir brendə çevrilməsi üçün də, xarici ticarət dövriyyəsi daha da artırılmalı, rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edilməlidir, çünki ölkənin büdcəsinə və sosial - iqtisadi inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri, məhz xarici ticarətdir. Azərbaycanın gerçəkləşdirdiyi enerji siyasəti bütövlükdə regionun siyasi və iqtisadi rifahına xidmət edir və Prezident İlham Əliyev də bildirib ki, Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi neft və qaz layihələri bu gün dünyada enerji inkişafının möhkəm bünövrəsidir [6, s. 620].

Azərbaycanda da, xarici ticarət əlaqələrinin qurulması üçün, səmərəli forma və metodlar seçilməli, eləcə də, tətbiq edilməlidir. İqtisadi metodlarla yanaşı, inzibati metodlardan da istifadə edilməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, hər bir ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsində vacib amildir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilən və 12 dekabr 1994 - cü ildə qüvvəyə minən " Əsrin Müqaviləsinin " imzalanması və fəaliyyətə başlaması, maliyyə institutları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın sürətlənməsinə zəmin yaratdı [7 , s. 192].

Hər hansı bir supermarketə girən zaman, bir ölkənin qəhvəsi, başqa birinin meyvəsi, digərinin geyimlərini görürüksə, bu zaman xarici ticarətin təsirlərini görmüş oluruq. Beynəlxalq ticarət yolu ilə, ölkələr öz bazarlarını genişləndirir, yaxud da, özlərində olmayan mal və xidmətləri əldə etmə imkanını qazanırlar. Beynəlxalq ticarət olmazsa, bazar rəqabətli olmaz və bu da, istehlakçının məhsulu daha baha qiymətə əldə etməsinə gətirib çıxara bilər.

Qlobal ticarət sayəsində, istehlakçılar öz ölkələrində olmayan məhsul və xidməti daha baha almaqla da üzləşə bilərlər. Adam Smit və Devid Rikardo kimi siyasi iqtisadçılar da, öz əsərlərində beynəlxalq ticarətin əhəmiyyətini vurğulayırlar. Yenə də, bəziləri bunun kiçik ölkələr üçün pis nəticələr doğura biləcəyini iddia edirlər.

Hər hansı bir ölkə məhsulu səmərəli şəkildə istehsal edə bilmirsə, onu başqa ölkə ilə ticarət edərək əldə edə bilər ki, bu da, beynəlxalq ticarətdə ixtisaslaşma adlanır. Adam Smitin " Xalqların sərvəti " əsərində ölkələrin öz müqəyisəli üstünlüklərinə uyğun olaraq, ixtisaslaşması, ticarət etməsindən fayda ələ edə biləcəyi göstərilmişdir. Burada, Portuqaliyanın üzüm bağlarına sahib olması, buna görə də, ucuz şərab hazırlaya biləcəyi, İngiltərənin isə, otlaqlara sahib olduğu üçün, daha aşağı qiymətə parça hazırlaya biləcəyi göstərilir.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə görə, hər iki ölkə ən sonunda bu reallıqlarla barışacaq və ticarətlə məşğul olmaq üçün, onlara daha baha başa gələn, səmərəsiz məhsullar istehsal etməyi dayandıracaq. Çünki hər iki ölkə öz səylərini onlar üçün səmərəli məhsul istehsal etməyə yönəltsələr, bunun əvəzində digərini əldə etmək üçün ticarət etsələr, bu prosesdən xeyirlə çıxacaqlar. Belə olan halda, Portuqaliya parça, İngiltərə isə şərab istehsalını dayandıracaq, ancaq onlara səmərə verən məhsullar istehsal etməyə başlayacaqlar.

Qlobal iqtisadiyyatın yüksəlişinin əsas açarı kimi qəbul edilən xarici ticarət, tələb, təklif, qiymətlərlə yanaşı, qlobal hadisələrə də təsir edə bilər. Məsələn, hər hansı bir ölkədə baş verən bir siyasi dəyişiklik, burada işçi qüvvəsinin dəyərinin artması ilə nəticələnə bilər, bu da öz

növbəsində başqa ölkədə həmin məhsulun dəyərinin artmasına gətirib çıxara bilər.

Xarici ticarətin səmərəliliyinin artması, ölkəyə xarici investisiyaların gəlməsi üçün şans da yaradır. Bu da, öz növbəsində ölkədən məşğulluğun səviyyəsinin artmasına, Ümumi Daxili Məhsulun həcmnin yüksəlməsinə səbəb olur, rifaha müsbət təsir göstərir.

Beynəlxalq ticarətdə ərzaq, geyim, ehtiyat hissələri, avadanlıqlar, valyuta, yağ, zərgərlik, bankçılıq, konsaltinq də daxil olmaqla, hər növ məhsul və xidmətin satışı həyata keçirilir. Beynəlxalq ticarət prinsipcə daxili ticarətə çox bənzərsə də, bir çox fərqləri var və bu, daha mürəkkəb bir prosesdir, daha baha başa gəlir. Buna səbəb, ölkələr arasında dil və mədəniyyət, qanunlar arasında fərqlərin olmasıdır.

Azərbaycan da, öz ticarət əlaqələrini ildən - ilə daha da genişləndirir, iqtisadi əlaqələrimiz daha da güclənir. Azərbaycan 120 - dən çox ölkəyə məhsul ixrac edir, 170 - dən çox ölkədən isə məhsul idxal edir. Bir çox ölkələrdə, Azərbaycan Ticarət Evləri də yaradılıb. 2022 - ci ilin Yanvar - Sentyabr aylarına nəzər yetisək görürük ki, xarici ticarət dövriyyəsi 39.8 milyard ABŞ dolları olub və bu da, 2021 - ci illə müqayisədə 74 faiz daha çoxdur. Bunun da, 29.5 milyard ABŞ dolları ixracın, 10.3 milyard ABŞ dolları isə idxalın payına düşür. Xarici ticarətdə müsbət saldonun dəfələrlər artaraq, 25.4 milyard ABŞ dollarına yüksəlməsi, iqtisadi inkişafın, uğurun göstəricisidir. 2023 - cü ildə neft-qaz sektoruna yatırılan vəsaitin həcmi 8.8 faiz, qeyri - neft sektoruna yatırılan vəsaitin həcmi isə 2.5 dəfə artırılıb. Qonşu ölkələrlə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsi ilbəlil artmaqda davam edir. 2021 - ci ildə Türkiyə ilə ticarət dövriyyəsi 4 milyard dollara çatıb və Rusiya ilə 20 - 25 %, İranla 30% artıb. Qeyri- neft məhsullarımızın ixracı 14 % artıb və bu məhsullarımızın əsas idxalçısı olan qonşu Rusiyadır. Keçən il Prezident İlham Əliyev Çində keçirilən " Bir kəmə, bir yol " beynəlxalq konfransında iştirak edib, həmin ölkənin rəhbəri ilə görüşüb. Bu tədbirdə 10 - a yaxın sənəd imzalanıb, 800 milyon dollar həcmində müqavilələr bağlanıb, onların icrasına başlanılıb. Çində Ticarət və şərab evləri də açılıb. Çində keçirilmiş ikinci “Bir kəmə, bir yol” BƏF-da qeyd edidiyi kimi, ölkəmizdə 260 milyard dollarlıq investisiya qoyulmuş, bunun da 50%-ni xarici investisiyalar təşkil edir. Azərbaycanda yaradılmış biznes mühiti dünyada olan öncül mühitlərdən biridir. Dünya Bankının “Doing Business-2022” hesabatına görə, ölkəmiz biznes mühitinə görə 25-ci pillədə yer almışdır [8].

Prezident İlham Əliyevin bütün bu uğurlu iqtisadi söylərinin nəticəsidir ki, hər il ölkəmizin iqtisadi nəticələri daha da yaxşılaşır, valyuta ehtiyatlarımız daha da artır. Qlobal ticarətdə ölkələr özlərinə sərf edən məhsulu istehsal etməli, istehsalı səmərə verməyən məhsulu isə başqa ölkədən idxal etməlidir. Yəni bir məhsulu istehsal etmək üçün ölkədə resurs bolluğu, ucuz işçi qüvvəsi varsa, texnologiya, kapital varsa, dövlət üçün onun istehsalı səmərə verir, çünki, həmin məhsul az xərclər istehsal olunur və başqa ölkələr onu uyğun qiymətə ala bilərlər.

Beynəlxalq ticarətdə ixtisaslaşma resurslardan səmərəli istifadə imkanını yaradır ki, bu da, ölkələrin əmtəə istehsal etmək və əldə etmək imkanlarını maksimum dərəcədə artırır. Qlobal azad ticarətə qarşı çıxanlar, onun inkişaf etməkdə olan ölkələrə zərər verdiyini desələr də, həqiqət belədir ki, qlobal iqtisadiyyat davamlı dəyişiklik vəziyyətindədir və inkişaf etdikcə, onun iştirakçıları da inkişaf edirlər.

Beynəlxalq ticarətin bir çox faydaları var və bu əsasən, daha çox müştəri bazası əldə etmək, daha çox mənfəət, gəlir, xarici valyutanın əldə edilməsidir. Beynəlxalq ticarətə təkan verən bir sıra amillər var ki, onlara xalqların mütəlif sahələrdə, texnologiya, təhsil, hökumət siyasətləri, əmək qanunları, maliyyə imkanları arasında fərqlər daxildir.

Beynəlxalq ticarətə təkan verən amillər olduğu kimi, ona əngəl olan amillər də var. Bunlara hökumətlərin beynəlxalq ticarətin qarşısını almaq, daili bazarı qorumaq üçün həyata keçirdikləri siyasətlər, subsidiyalar, tariflər, kvotalar, idxal, ixrac lisenziyaları daxildir. Qloballaşma yolu ilə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatları bir - birinə qarışır, inteqrasiya edir. Qloballaşma istehlakçılara müxtəlif seçimlər təklif edir, bu da, rəqabətin artmasına, qənaətcil və

yüksək keyfiyyətli malların istehsalına səbəb olur.

İki və ya daha çox dövlətin ticarətində məhkəmə sistemi, valyuta münasibətləri, hökumət siyasətləri, iqtisadiyyat, qanunlar, bazar bu ticarətə təsir göstərir. Müasir dövrdə müxtəlif iqtisadi mövqeyə malik olan ölkələr arasında ticarəti asanlaşdırmaq və əsaslandırmaq üçün, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi bəzi beynəlxalq təşkilatlar yaradılıb. Bu cür təşkilatlar hər zaman, beynəlxalq ticarətin asanlaşmasına və böyüməsinə çalışırlar.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, hər nə qədər dövlətlər mütləq vasitə və metodlardan, tariflərdən, kvotalardan istifadə edərək, beynəlxalq ticarəti məhdudlaşdırmağa çalışsalar da, xarici ticarət bütövlükdə iqtisadiyyatlara fayda verir, tərəqqiyə səbəb olur. Ölkələr özləri üçün səmərəli, az xərcə başa gələn məhsulları istehsal edib, baha başa gələn məhsulları isə idxal etsələr, prosesdən daha qazancılı çıxırlar. Qənaətcil, keyfiyyətli, rəqabətə davamlı məhsulların istehsalında, global azad ticarətin rolu böyükdür və daha çox mənfəət əldə etmək, iqtisadiyyatlarını genişləndirmək istəyən ölkələr, xarici ticarətlə məşğul ola bilərlər. Resurslarından səmərəli istifadə edən, ixracı genişləndirən ölkələr digərləri ilə müqayisədə daha çox xarici valyuta əldə edir, iqtisadi nəticələrini yaxşılaşdırır, xalqının gələcək rifahını təmin etmək gücündə olurlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.M.Məhərrəmov, F.M.Qarayev, K.A.Sarıyev, Abışlı L.V. Müasir Bankçılıq Sistemi, Bakı "Təknur" - 2015, -767 s.
2. Ə.H.Ələkbərov, M.Ə.Vəliyev, S.M.Məmmədov, M.K.Ramazanov, Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, Çarşıoğlu - 2010, -377 s.
3. Federik. S. Mişkin, Pul, Bank və Maliyyə bazarlarının İqtisadiyyatı, Federic. S. Mishkin, 2016, 2013, 2010 TEAS Press Nəşriyyatı, - 2021, -617 s.
4. Fərhad Mehbalıyev - İqtisadiyyata giriş – Bakı,- 2018 - 489 s.
5. H.Ə. Mirzəyeva - İqtisadiyyatın tənzimlənməsi - Bakı, - 2015, "Avropa nəşriyyatı" - 356 s.
6. Hikmət Babaoğlu, Dünya Siyasəti və Beynəlxalq Münasibətlər, Bakı, - 2014, -674 s.
7. N. Y. Mikayılova, Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı - 2018, "Müəllim" nəşriyyatı, -311 s.
8. <https://president.az/az/articles/view/32878>

Амал Гасанли

Али Гусейнли

СУЩНОСТЬ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье дается обширная информация о сущности, значении внешней торговли. Также при анализе данных, представленных в статье, использовались методы сравнения и синтеза.

В статье сделан вывод о том, что страны, которые эффективно используют свои ресурсы, расширяют экспорт, получают больше иностранной валюты по сравнению с другими, улучшают свои экономические результаты.

Цель исследования – без внешней торговли невозможно представить ни одну страну, ведь роль внешней торговли в будущем развитии страны и повышении благосостояния народа огромна. В данной статье основной целью исследования является понять значение внешней торговли в экономической жизни страны, определить направления развития современного положения Azerbaijan во внешней торговле, а также рассмотреть ее отрицательные и положительные стороны.

Методология исследования – в исследовании использовались такие методы, как сравнение, наблюдение, обобщение, анализ и синтез.

В итоге можно сказать, что сколько бы стран ни пытались ограничить международную торговлю с помощью специальных средств и методов, тарифов, квот, внешняя торговля приносит пользу экономике в целом и ведет к прогрессу. Страны могут получить больше прибыли от этого процесса, если они будут производить эффективную недорогую продукцию для себя и импортировать дорогостоящую продукцию. В производстве экономической, качественной, конкурентоспособной продукции велика роль глобальной свободной торговли, и страны, желающие получить больше прибыли и расширить свою экономику, могут заниматься внешней торговлей. Страны, которые эффективно используют свои ресурсы и расширяют экспорт, получают больше иностранной валюты, чем другие, улучшают свои экономические результаты и способны обеспечить будущее благополучие своего народа.

Ключевые слова: внешняя торговля, международные экономические отношения, импорт и экспорт, глобализация

**Amal Hasanli
Ali Huseynli**

THE ESSENCE OF FOREIGN TRADE

ABSTRACT

The article provides extensive information about the essence and significance of foreign trade. Also, when analyzing the data presented in the article, methods of comparison and synthesis were used.

The article concludes that countries that effectively use their resources, expand exports, receive more foreign currency compared to others, improve their economic results.

The purpose of the study - Without foreign trade, it is impossible to imagine any country, because the role of foreign trade in the future development of the country and the improvement of the welfare of the people is huge. In this article, the main goal of the study is to understand the importance of foreign trade in the economic life of the country, to determine the development directions of the current situation of Azerbaijan in foreign trade, and to examine its negative and positive aspects.

Research methodology – The research used methods such as comparison, observation, generalization, analysis, and synthesis.

As a result, we can say that no matter how many countries try to restrict international trade using special means and methods, tariffs, quotas, foreign trade benefits the economy as a whole and leads to progress. Countries can make more profit from the process if they produce efficient, low-cost products for themselves and import high-cost products. In the production of economical, quality, competitive products, the role of global free trade is great, and countries that want to get more profit and expand their economy can engage in foreign trade. Countries that effectively use their resources and expand exports get more foreign currency than others, improve their economic results, and are able to ensure the future well-being of their people.

Keywords: foreign trade, international economic relations, import and export, globalization

UOT:3.336

Vüsalə Babayeva

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, i.ü.f.d.

Elnur Cavadov

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant

cavadov.elnur2000@gmail.com

QARABAĞ XARİCİ INVESTORLARIN MARAQ DAİRƏSİNDƏ

İqtisadiyyatın globalaşması və uçotun Beynəlxalq Standartların tələbindən irəli gələn səviyyədə qurulması ilə əlaqədar olaraq respublikamızda investisiya fəaliyyətinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri məsələləri öz aktuallığı ilə seçilir. investisiya fəaliyyətinin uçotunun beynəlxalq standartların tələbləri kontekstində tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmizdə investisiya mühitinin daha da müsbət tərəfə istiqamətlənməsi sahəsində görülən tədbirlər nəticəsində Azərbaycana investisiya yatan şirkətlərin sayı artır və coğrafiyası genişlənir. İşgaldan qurtulan Qarabağda yaradılan infrastruktur layihələri çox əhəmiyyətlidir. Hal hazırda Qarabağda quruculuq işləri sürətlə yerinə yetirilir, hər rayon və qəsəbələrdə ilkin infrastruktur layihələr görülür, ağıllı kənd və ağıllı şəhər konsepsiyalarının tətbiqi qoyulub. Odur ki, ağıllı şəhər və ağıllı kənd konsepsiyaları ilə ərazidə olan bütün xidmət, istehsal, ticarət obyektləri tək bir sistem vasitəsilə idarə ediləcək.

Məqsəd: respublikamızda investisiya fəaliyyətinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini, xüsusilə işgaldan azad olmuş ərazilərimizə investisiya qoyuluşlarının perspektivini araşdırmaqdır.

Metodologiya: məqalədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərar və fərmanları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Auditorlar Palatasının rəsmi nəşrlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri: aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, son illər ərzində ölkəmizdə təmiz enerji layihələri, az karbonlu nəqliyyat, "yaşıl" binalar, tullantıların idarə olunması, təmiz sənaye, təbii iqlim həlləri, inteqrasiyalı tərəfdaşlıqlar, həmçinin inteqrasiyalı və karbonsuzlaşdırılmış enerji və nəqliyyat sistemlərinin hazırlanması istiqamətində əməkdaşlıq imkanlarının araşdırılması nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: *investisiya mühiti, investisiya qoyuluşları, investisiyaların uçotu, yaşıl enerji, inteqrasiyalı və karbonsuzlaşdırılmış enerji və nəqliyyat sistemləri*

Giriş

BMT Baş Assambleyası 76-cı sessiyasına dəvət olunan ölkə prezidenti İlham Əliyev çıxışı zamanı Qarabağda quruculuq işlərindən və infrastrukturun bərpası ilə yerinə yetirilən layihələrdən danışdı. Əsas məsələ beynəlxalq enerji şirkətlərini azad edilmiş torpaqlarda “yaşıl enerji” layihələrinə cəlb etməkdir. Eyni zamanda, artıq 4 il müddətində ümumi gücü 700 meqavat olacaq 3 yeni külək və günəş elektrik stansiyaları tikintisinə sərmayə qoyulmuşdur, bu sahədə üç böyük beynəlxalq enerji şirkəti işə başlayıb, müqavilələr vardır. Bu müqavilələr azad olmuş Qarabağın infrastrukturunun yaradılmasında əhəmiyyəti mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

2021-ci il noyabrın 10-da üçtərəfli bəyanat imzalanmışdır ki, torpaqların tərk olunması aktı icra olunduqdan sonra iki əsas məsələ diqqət önündə oldu:

- əhalinin rayonlara köçürülməsi həyata keçirilsin, ilkin infrastruktur layihələr təsdiqlənsin və regionun iqtisadi aktivliyi təmin olunması məqsədilə xarici investisiyalar yatırılınsın. Hələ Qarabağ problemi həll olmamışdan öncə də, Azərbaycan dünyada investisiyalara görə ən diqqət önündə olan ölkələrdən olub. 1995-2018-ci illər ərzində Azərbaycana orta hesabla 140 milyard məbləğində ABŞ dolları xarici investisiya yatırılıb [6]. Yatırımların 30%-ini Azərbaycan hökumətinin və həmçinin, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən özəl şirkətlərə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının ayırdıqları kreditlər təşkil edir. İnvestisiyaların qalan hissəsinə isə birbaşa xarici investisiyalar olaraq adlandırmaq bilərik. Nəticə belə alınır ki, Qarabağ münaqişəsinin başa çatması ölkəmizə qarşı investisiya hədəflərini yüksəldir, yaxın zamanlarda bu rayonlara yatırılması planlanan qoyuluşların həcmi daha da artacaq. Onu da vurğulayaq ki, regionun siyasi və coğrafi tərəfdən prioriteti və potensial resursları da çox cəlbedicidir. İndiki dövrdə beynəlxalq təşkilatlar və biznesmenlər, öz maraqlarına müvafiq, azad olunmuş torpaqlara sərmayə yatırmaq istəyirlər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, ilkin mərhələdə, kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində qoyulacaq investisiyalar gələcək mərhələdə böyük miqdarda ölçülə bilən investisiyalara təşviq rolunda olacaq. Bir məsələyə diqqət edək ki, investisiyaların cəlb olunamamışdan öncə regionu əhatə edəcək prioritet sərmayə planı və sahələri üzrə xüsusi strategiyalar hazırlanmalıdır. Regionun potensial ehtiyatları, faydalı resursları tədqiq olunmalı, mövcud istehsal amilləri öyrənilməli, sərmayələr üçün şirkətlər tərəfindən verilən təkliflər formalaşdırılmalıdır.

İnvestisiya yatırımları zamanı investisiya fəaliyyətinin məzmunu müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edir. Müəssisə səviyyəsində biz bu fəaliyyətə istənilən gəlir gətirən fəaliyyəti daxil edə bilərik. Makrosəviyyədə isə daha global, yəni iqtisadiyyatın hər hansı bir real sektorunun inkişafı nəminə olan fəaliyyət kimi baxa bilərik. Dünya təcrübəsində investisiya qoyuluşlarının rəqəmi iqtisadi inkişafın indikatoru (meyarı) göstərilir [1, s. 8-12]. Əgər investisiya yatırımları amortizasiya ayırmalarından azdırsa, deyə bilərik ki, təkrar istehsal prosesi məhdudlaşıb. Əgər investisiya yatırımları amortizasiya ayırmalarına bərabərdirsə, sadə təkrar istehsal prosesi gedir, əlbəttə, böyükdürsə, geniş təkrar istehsal prosesi gedir. Belə ziddiyyətlər elmi cəhətdən nəzəriyyələr ilə praktiki həyatdan irəli gələn nəzəriyyələr arasında olan fərqli yanaşmalardan törəyir [2, s. 15-20].

XBİ nəzəriyyələrinə diqqət etsək, XBİ-nin baş vermə səbəbini və XBİ-nin müəyyən edici amillərini izah edir. Nəzəriyyələr ümumiyyətlə praktiki bazarın müsbət və mənfi tərəflərini göstərir. Müasir cəmiyyətdə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə birbaşa xarici investisiyalar məsələsinə diqqətlə yanaşılır. Çoxsaylı nəzəri tədqiqatçılar birbaşa xarici investisiyalar məsələlərini öyrənir. XBİ ilə bağlı Vintila Denisianın fundamental tədqiqatlardan misal çəkmə bilərik [4, s. 104-110].

Maliyyə ekspertlərinin fikrincə, XBİ əksər ölkələrdə, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maddi rifahın inkişafının güclü komponentidir. İqtisadi inkişaf ilə XBİ arasındakı əlaqəni təşkil edən cəhət XBİ-nin təsirlərinin güclü və mürəkkəb olmasıdır. Makro prizmadan, müvəffəq biznes, yüksək səmərəlilik, rəqabət qabiliyyəti və innovasiyanın əsas gövdəsi kimi baxılır. Xüsusilə, az inkişaf etmiş ölkələr üçün investisiya yatırımları yüksək ixracı, dünya bazarlarına və birjalarına çıxışı təmin edir, mühüm maliyyələşdirmə mənbəyi ilə yanaşı bank kreditlərinə ehtiyacı azaldır.

İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi inkişafa təsiri

İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi inkişafa təsirini analiz etmək üçün Dünya İnvestisiya Hesabatı ekonometrik modellərindən istifadə məqsədəuyğundur. Tədqiqatlar göstərir ki, alıcı ölkələrin daxili amilləri investisiya qoyuluşları və iqtisadi inkişaf arasında olan əlaqələrə təsir

göstərir. Daxili amilləri ticarət siyasətləri, qanunvericilik mühiti və hüquq-mühafizə orqanları kimi qiymətləndirmək olar. Ölkələr öz ölkələrdə açıq ticarət rejimi və yüksək texnoloji biliklər mövcuddursa, XBI-dən qazanca nail olunacaq. Sərhəd qonşu ölkələrdən investisiyaları və ticarətin formalaşdırdığı rəqabət firmaların innovativ fəaliyyətlərində yüksək təsirə malikdir.

Qlobal Təsir İnvestisiya Şəbəkəsinin apardığı sorğuya əsasən, təsirli investisiyaların 75%-dən çoxu gəlirlilik və sosial və ətraf mühitə təsir baxımından investorların gözləntilərinə cavab verir [2]. Ekspertlər 17 ölkənin təcrübəsini təhlil edərək ümumiləşdirib və təsirli investisiya bazarının inkişafı üçün ən effektiv mexanizmləri müəyyənləşdiriblər. Eyni zamanda, investisiyaların həcmi dünya üzrə 1340 təşkilat, o cümlədən idarəetmə şirkətləri, vençur kapitalı firmaları, banklar, özəl kapital fondları və s. Bunlardan ABŞ və Kanada - 58%, Avropa - 21% [5, s. 7-12].

Təsirli investisiyaların yönəldildiyi əsas sahələr ərzaq və kənd təsərrüfatı, pərakəndə satış sektoru, sosial infrastrukturun inkişafı, enerji, səhiyyə, təhsil və s.

Təsirli investisiyaların əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- investorun investisiya vasitəsilə müsbət sosial və ya ətraf mühitə təsir etmək niyyəti;
- investisiyalar təkcə kapitalın qaytarılmasını deyil, həm də qoyulmuş resursların investorun mənfəətinin artırılmasını təmin edir;
- investor gəlirləri bazardan aşağı qiymətdən riskə uyğunlaşdırılmış bazar gəlirlərinə qədər dəyişir və aktiv sinfinə görə əldə edilə bilər;
- investorun sosial və ekoloji göstəriciləri, əsas investisiyaların dinamikasını ölçmək və hesabat vermək öhdəliyi, şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi.

İşğaldan qurtulan Qarabağda yaradılan infrastruktur layihələri

İşğaldan qurtulan Qarabağda yaradılan infrastruktur layihələri çox əhəmiyyətlidir. Hal hazırda Qarabağda quruculuq işləri sürətlə yerinə yetirilir, hər rayon və qəsəbələrdə ilkin infrastruktur layihələr görülür, ağıllı kənd və ağıllı şəhər konsepsiyalarının təməli qoyulub. Odur ki, ağıllı şəhər və ağıllı kənd konsepsiyaları ilə ərazidə olan bütün xidmət, istehsal, ticarət obyektləri tək bir sistem vasitəsilə idarə ediləcək. Ərazidə güclü texnoloji projektlərin tətbiqi vacibdir. Ərazinin texnoloji inkişaf perspektivləri həm yerli investorların, həm də xariciləri maraqlandıran ən vacib xüsusiyyətdir. Yəni ki, ağıllı şəhər və ağıllı kənd projektləri gələcək zamanda Qarabağa investisiya qoyuluşları üçün əsas həlledici amil olaraq qiymətləndiriləcək. Sammitdə ölkə başçısının çıxışında Qarabağda külək və günəş elektrik stansiyalarının tikilməsi layihələrinə xüsusi önəm verən iqtisadçılar bu projektlərin respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafında əhəmiyyətli yer alacağından əmindirlər. Nəzərə alaq ki, ölkənin energetika sisteminin əhəmiyyəti iqtisadiyyatında vacib yer tutur.

Digər istehsal sahələri ilə müqayisədə enerjinin istehsalı, istehlakı və satışı sahələri çox səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bir cəhəti də vurğulayaq ki, Azərbaycanda yenidən qurulan enerji stansiyaları üçün kifayət qədər mənbələr vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizdə 1 il ərzində 5000 meqavat qədər günəş enerjisi, 4500 meqavat külək enerjisi, 8 yüz meqavatadək geotermal yeraltı istilik enerjisinin istehsalı gücü vardır.

Qeyd edək ki, Qarabağ ərazisi geoloji və coğrafi cəhətləri belə enerji istehsalı məqsədilə çox münasibdir. Gələcəkdə belə alternativ enerjinin istehsalı, külək və günəş enerji stansiyalarının tikilməsi ciddi investisiya axınlarına şərait yaradır. Belə projelərin həyata keçirilməsi, həmçinin belə projelərə investisiyaların yönəldilməsi, xarici müəssisələrlə müqavilələr regionda “yaşıl iqtisadiyyat” sistemini yaradacaq.

Ümumiyyətlə, Qarabağın geoloji cəhəti, iqlimi və zəngin ehtiyatları nəzərə alsaq, prioritet sahələrin aydınlaşdırmağa kömək edir. Digər tərəfdən Qarabağın turizm potensialından qazanıla bilən mənfəət respublikamızın cəmi turizm potensialından qazanılan gəliri üstələyə bilər. Belə

tarixi yerlər, regionun zəngin təbiəti və ekoloji vəziyyəti yenidən qurulmalı, beynəlxalq turizm firmalarının müəyyən etdiyi istiqamətlər modern turizm şəraitini qurur [3, s. 2-5].

Eyni zamanda, ərazinin müalicə məqsədli resurslara malik olması tibbi turizmin, münbit iqlim şəraitinin və kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin mövcud olması isə kənd təsərrüfatının inkişafına, həmçinin heyvandarlığın inkişafına təşviq edəcəkdir. Sadəcə, 7 rayonun kənd təsərrüfatına faydalı ərazilərinin həcmi 535000 hektar olur. Ona görə də, kənd təsərrüfatının ən son texnologiyaların köməyi ilə yüksəldilməsi yerli tələbatın ödənilməsinə şərait yaradacaq, həmçinin məhsulların xarici ölkələrə ixracatına dəyər yaradacaqdır.

Qarabağ regionunda mədən, enerji və ərzaq sənayelərinin, şərabçılıq, logistika sahələri ən tələbatlı investisiya qoyulacaq sektorlara aid edilir. 2021-ci ildə inşası başa çatmış Füzuli hava limanını 1 saatda 200 sərnəşin qəbul edə bilər. Burada, uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3000 metr, eni 60 metr hesablanılıb istifadəyə verilib. əsas odur ki, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Şirkətinin tələblərinə müvafiq olaraq uçuşların təhlükəsizliyi təmin edən müasir enmə və naviqasiya sistemləri, radiolokasiya, işıqtexniki sistemləri istifadəyə verilmişdir. Belə şərtlər hava limanında istənilən növ təyyarələrin qəbul edilməsi imkan yaradır. Hava limanından Şuşa şəhərinə istiqamətlənən avtomobil yolunun tikintisinin bünövrəsi qoyulub və işlər davam edir. Füzuli aeroportu müharibədə azad edilmiş Qarabağa xarici turistlərin gəlmələri üçün çox əhəmiyyətlidir və yeni layihələrə imkan yaradacaqdır. Qarabağın incisi və Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı hesab olunan Şuşa şəhərinə ziyarət etmək istəyən xarici turistlərin sayı artıb. Xarici turistlərin əlverişli və tez zamanda, birbaşa azadlığa qovuşmuş ərazilərimizə səfər etmələri üçün Füzuli hava limanı çox gözəl şərait yaradacaq, regionda turizm yaranacaq.

Xüsusilə qeyd edək ki, 5 sentyabr 2021-ci ildə Azərbaycanın «Silk Way» aviaşirkətinə aid böyük yük təyyarələrindən biri “Boeing 747-400” hava gəmisinin Füzuli hava limanına enişi diqqət çəkdi. Bu təyyarə Qarabağa yüklərin çatdırılmasında bir yenilik etdi. Bu hadisə sübut etdi ki, hava limanının yükdaşıma, xüsusilə beynəlxalq səviyyədə yükdaşıma baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu ərazilərimizin sənaye potensialını qeydə alsaq, hava limanı gələcəkdə Qarabağda istehsal olunacaq sənaye məhsullarının dünya bazarına çıxışını təmin edəcək və ərazinin ixrac imkanlarını yüksəldəcək. Ancaq qeyd etməliyik ki, iqtisadi, strateji mövqedən Füzuli hava limanının tikintisi azadlığa qovuşmuş ərazilərdə beynəlxalq kommunikasiyaların qurulması istiqamətində görülən yeganə layihə deyil. Zəngilan və Laçın hava limanları layihələri Azərbaycanın azad edilmiş rayonlarına Böyük Qayıdışı təmin edən böyük strateji layihələrdir. İqtisadçıların fikrincə, Füzuli, Laçın və Zəngilan aeroportlarının inşası Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının turizm və istehsal mərkəzlərinə çevrilməsinin təminatıdır. Belə layihələr Qarabağda xarici investorların investisiya yatırmasına yeni şanslar yaradır. Belə yatırımlar torpaqların abadlaşması və yenidən qurulması hadisələrini həqiqətə çevirir.

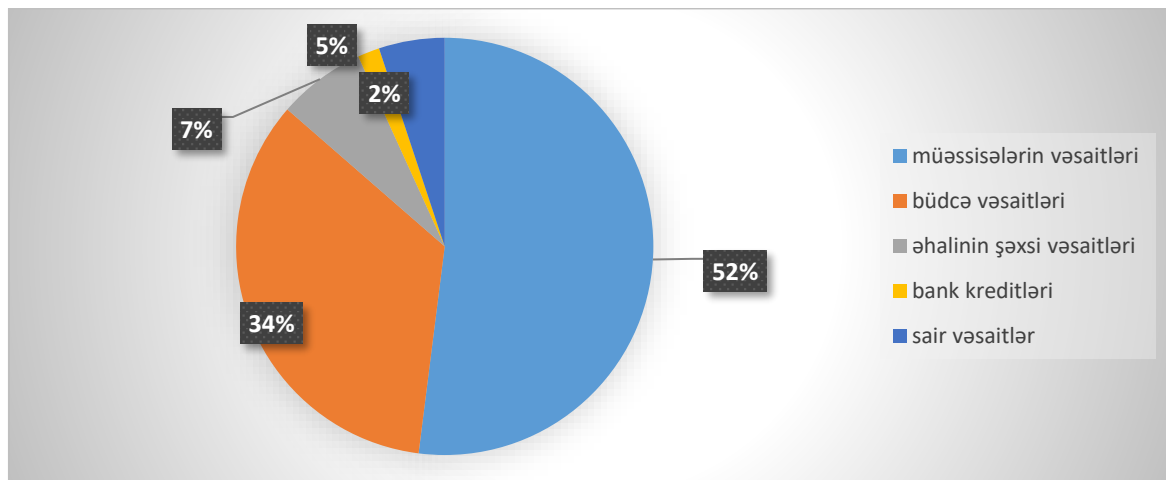
Azərbaycanın Baş naziri Əli Əsədov fevral ayında Ankaraya səfər edib və Türkiyə-Azərbaycan Biznes Forumunda iştirak edərkən türk şirkətlərinə çoxlu iş tapşırıldığını, o cümlədən Şuşaya və başqa bir bölgə olan Kəlbəcərə yeni yolun tikintisinin davam etdiyini bildirib. Forumda Azərbaycan və Türkiyə şirkətləri arasında 11 müxtəlif müqavilə imzalanıb ki, onların ən böyüyü Azərbaycanın İqtisadiyyat Nazirliyi və Cengiz Holdingin törəmə şirkəti olan Eti Bakır A.Ş. arasında əməkdaşlıq müqaviləsi hesab olunur. Cengiz Holding və Kalyon Qrupun ortağı Artvin Madən Elbeidaş və Ağdüzdağda fəaliyyətə icazə cerən lisenziya verilib. Bu görüşdən sonra prezident tərəfindən Qaşqaçay mədəninə kəşfiyyat və istismar lisenziyasının 30 il müddətinə Eti Bakıra verilməsi haqqında fərman imzalanıb. Kalyon İnşaatla bölgənin yollarının tikintisi ilə bağlı müqavilə imzalanıb.

“Kalyon İnşaat” tərəfindən inşa edilən Füzuli və Şuşa şəhərlərini birləşdirən yolun təməli prezident İlham Əliyev tərəfindən qoyulub. Həmçinin, Eti Bakır A.Ş., Elbeidaş və

Ağduzdağ filiz yataqlarının, Qaşqaçay, Elbeidaş və Ağduzdağ qızıl mədəni yataqlarının tədqiqi və istismarı üzrə 30 il müddətinə Cengiz Holdingə təhvil verilib. 1995-ci ildə yaradılan Azərbaycan-Almaniya Birgə Müəssisəsi olan “AzVirt” Bakıda şəhərdaxili yolların tikintisində fəaliyyət göstərdikdən sonra tədricən yol və hava limanı infrastruktur layihələrinə tam xidmət göstərən beynəlxalq şirkət olaraq tanındı. AzVirt Azərbaycanın ən böyük və tanınmış yol tikinti şirkətlərindən biridir. AzVirt yarandığı gündən 20 ildən artıq müddətdə sürətlə inkişaf edib və regionda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına artan tələblərə cavab vermək üçün fəaliyyətini genişləndirib. Hazırda şirkətdə 1300-ə yaxın işçi çalışır. Onların arasında Azərbaycan vətəndaşları ilə yanaşı, Almaniya və Türkiyədən olan ekspertlər də çalışır.

22 fevral 2021-ci il tarixində Energetika Nazirliyi ilə BP şirkəti arasında iri miqyasda karbonsuzlaşdırılmış, integrasiya edilmiş enerji və nəqliyyat sistemləri, o cümlədən Azərbaycanın şəhər və rayonlarında bərpa olunan enerji layihələri üçün tələb edilən potensialın və şəraitin qiymətləndirilməsi üzrə əməkdaşlıq etmək məqsədilə Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Memorandum çərçivəsində, təmiz enerji layihələri, az karbonlu nəqliyyat, "yaşıl" binalar, tullantıların idarə olunması, təmiz sənaye, təbii iqlim həlləri, integrasiyalı tərəfdaşlıqlar, həmçinin integrasiyalı və karbonsuzlaşdırılmış enerji və nəqliyyat sistemlərinin hazırlanması istiqamətində əməkdaşlıq imkanlarının araşdırılması nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, 2021-ci ilin iyun ayının 3-də Cəbrayıl və Zəngilan ərazisində 240 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasının tikintisi üzrə bp ilə İcra Müqaviləsi imzalanmışdır. Sənəd çərçivəsində bp tərəfindən tikilməsi planlaşdırılan elektrik stansiyası layihəsi ətrafında müvafiq iqtisadi və texniki təhlillər aparılacaq, yekun qərar veriləcəkdir.

Diagram 2.2.1. Əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyaların ümumi dəyəri

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Nəticə

Dövlət Statistika Komitəsi məlumatlarına görə son illər ərzində neft-qaz sektoruna qoyulan xarici vəsaitlərin həcmi 23,6 % azalıb, əksinə qeyri-neft-qaz sektoruna qoyulan xarici vəsaitlər 14,6 % yüksəlib. Vəsaitlərin 2 milyard 829 000 000 manatı (57,6 %) məhsul istehsalına, 1milyard 799 000 000 manatı (36,6 %-i) xidmət sahələrinə, 286 000 000 manatı (5,8 %) isə binaların tikintisinə istifadə edilib. Əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyaların 3 milyard 657 300 000 manatını (74.4%) daxili vəsaitlər təşkil edir. Əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyaların 3 milyard 534 000 000 manatı (71,9 %) tikinti-quraşdırma

işlərində istifadə olunub.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatlarına görə, ölkədə birbaşa xarici investisiyaların strukturunda neft-qaz sektorunun payı 59.5% ibarətdir. 2022-ci il I rübə görə tədiyə balansına baxaq: Birbaşa xarici investisiyalar neft-qaz sahəsi üzrə xalis maliyyə öhdəlikləri (-1760.4 mln. dollar) azalıb, araşdırmalar göstərir ki, əksinə qeyri-neft sahəsinə yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyaların ümumi məbləği 735.2 mln. dollar təşkil edir (4.9 dəfə artıb).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <https://www.stat.gov.az/>
2. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 22 iyun 2022-ci il, №551-VIQ
3. Peşəkar Mühasiblərin Beynəlxalq Etika Məcəlləsi / Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası – Bakı: 3 saylı Bakı kitab mətbəəsi, – 2019. – 320 s.
4. Vintila Denisia, “Foreign Direct Investment Theories: An overview of the main FDI theories”, Academy of Economic Studies, Vol 2, 2010, p. 104-110.
5. Азизи Е.О., Азизи О., Клевцов В.В. Импакт-инвестиции: мировой опыт и особенности российского рынка // Фундаментальные исследования. – 2022. – № 3. – С. 7-12;
6. Ataç B. (2019), Maliye Politikası, Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları; No:118, Eskişehir

**Вусала Бабаева
Эльнур Джавадов**

КАРАБАХ В ЗОНЕ ИНТЕРЕСОВ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТОРОВ

РЕЗЮМЕ

В связи с глобализацией экономики и установлением учета на уровне, вытекающем из требований международных стандартов, вопросы совершенствования учета инвестиционной деятельности в нашей республике отличаются своей актуальностью. Изучение учета инвестиционной деятельности в контексте требований международных стандартов имеет большое значение.

В результате предпринятых мер по направлению инвестиционной среды в нашей стране в более позитивное русло, увеличивается количество компаний, инвестирующих в Азербайджан, расширяется их география. Инфраструктурные проекты, созданные в освобожденном от оккупации Карабахе, очень важны. В настоящее время в Карабахе быстрыми темпами ведутся строительные работы, в каждом районе и поселке осуществляются предварительные инфраструктурные проекты, заложены основы концепций «умного села» и «умного города». Поэтому с концепцией умного города и умной деревни управление всеми сервисными, производственными и торговыми объектами района будет осуществляться через единую систему.

Цель: Рассмотреть направления совершенствования учета инвестиционной деятельности в нашей республике, особенности перспективы инвестиций на наших территориях, освобожденных от оккупации.

Методология: В статье использованы постановления и указы Президента Азербайджанской Республики, распоряжения Министерства финансов Азербайджанской Республики, официальные издания Счетной палаты.

Результаты исследования: В результате проведенных исследований установлено, что в последние годы проекты чистой энергетики, низкоуглеродного транспорта, «зеленых» зданий, обращения с отходами, чистой промышленности, природных климатических

решений, интегрированных партнерств, а также по мере развития интегрированных и обезуглероженных энергетических и транспортных систем в нашей стране планируется изучить возможности в направлении сотрудничества.

Ключевые слова: инвестиционная среда, инвестиции, учет инвестиций, зеленая энергетика, интегрированные и обезуглероженные энергетические и транспортные системы

Vusala Babayeva
Elnur Javadov

KARABAGH IS IN THE AREA OF INTEREST OF FOREIGN INVESTORS

ABSTRACT

In connection with the globalization of the economy and the establishment of accounting at the level arising from the requirements of International Standards, the issues of improving the accounting of investment activity in our republic are distinguished by their relevance. the study of investment activity accounting in the context of the requirements of international standards is of great importance.

As a result of measures taken in the direction of the investment environment in our country in a more positive direction, the number of companies investing in Azerbaijan is increasing and their geography is expanding. The infrastructure projects created in Karabakh, freed from occupation, are very important. Currently, construction works are being carried out rapidly in Karabakh, preliminary infrastructure projects are being carried out in every district and settlement, and the foundations of smart village and smart city concepts have been laid. Therefore, with the concept of smart city and smart village, all service, production and commercial facilities in the area will be managed through a single system.

Purpose: To examine the directions of improving the accounting of investment activity in our republic, especially the perspective of investments in our territories freed from occupation.

Methodology: Decisions and decrees of the President of the Republic of Azerbaijan, instructions of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, official publications of the Chamber of Auditors were used in the article.

Results of the study: As a result of the conducted studies, it was determined that in recent years, clean energy projects, low-carbon transport, "green" buildings, waste management, clean industry, natural climate solutions, integrated partnerships, as well as the development of integrated and decarbonized energy and transport systems have been developed in our country. It is planned to investigate the possibilities in the direction of cooperation.

Keywords: investment environment, investments, investment accounting, green energy, integrated and decarbonized energy and transport systems

ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY AS A COMPETITIVE ADVANTAGE OF ENTERPRISE IN THE GLOBAL MARKET

Ensuring the economic, social and environmental aspects of sustainability within the scope of each enterprise's activity is one of the important issues facing each enterprise. Especially in recent times, the importance given to ecology by customers around the world, their preference for ecologically clean products when choosing goods and products, and their positive attitude towards enterprises that do not harm the environment indicate the increasing importance of environmental sustainability to businesses.

In the article, the issues of the enterprise achieving environmental sustainability by choosing the right strategy, thereby increasing the chance to enter new markets, customer satisfaction, productivity, increase in sales volume and obtaining a competitive advantage were involved in the research. It has been emphasized that the enterprises that choose green production have increased their reputation and gained advantage in global markets and among customers with innovative technologies and approaches.

Purpose: is to show that a company's preference for an ecologically sustainable approach is important not only for the environment and the world, but also for its own sustainable development and future, taking into account that a profit-oriented approach leads to pollution and the depletion of natural resources that business needs.

Methodology: Research and analysis method was used in the research work

The results of the research: As a result of the research, it was concluded that the enterprise's consideration of environmental issues during its activity, reduction of consumption of natural resources, transition to green production leads to an increase in the reputation of the business among potential customers, entry into new markets and an increase in competitiveness.

Key words: renewable resources, green production, environmental sustainability, strategy of the enterprise, customer satisfaction, competitiveness

Introduction

In a market economy, achieving sustainable development, and, consequently, environmental sustainability by increasing the efficiency of resource use through the introduction of more advanced and environmentally friendly (non-waste) technologies, scientifically based nature management, recycling of production and consumption wastes become the task of the economic entities themselves. Environmental sustainability, according to O.V.Kosolapova, M.N.Ignatieva, is such a state of the natural system, in which its balanced development is ensured, integrity is maintained system for a long period of time due to the depreciation of disturbing influences, the implementation of the adaptation mechanism and the return of the system to its original or close to its original state after

leaving it under the influence of external and internal factors [1].

The environmental sustainability of corporation is its ability to rationally use natural resources, apply resource-saving and energy-saving technologies, reduce the negative impact on the environment, reduce the amount of waste by increasing the level of their processing, finding ways to turn them into by-products and mastering waste-free technologies [2].

Under environmental sustainability, the relationship between the economy of an enterprise and environmental safety is understood, minimizing the harmful effects of the production and economic activities of an enterprise on the environment.

Environmental problems have emerged as a very important problem for humans and nature from past to present. With the industrialization movements that started with the revolution and continued until today, the rapidly increasing human population, urbanization and increasing consumption need of scarce resources cause irresponsible and excessive use, and the rapid destruction of the environment and natural balance.

With the increase in human needs day by day, some businesses have adopted an uncontrolled and profit-oriented understanding with the desire to respond to this need. This understanding leads to environmental pollution, resulting in the deterioration of the natural balance and the reduction and complete destruction of scarce natural resources needed by businesses. It becomes a necessity for businesses to carry out their activities in an environment-friendly manner, both for the continuity of their existence and for the environment to be a sustainable living space.

In addition, the rapidly increasing environmental awareness in society, environmental sensitivity of customers, public interest and reactions to environmental events are now raises the question of the relations of enterprises with the environment both as a need and a necessity.

For this reason, businesses need to adapt their management strategies to these changing conditions in order to ensure the livability and continuity of the environment in which businesses are located. For this purpose, while businesses carry out their activities in accordance with the understanding of environmental sustainability, they are green in line with environmental sustainability.

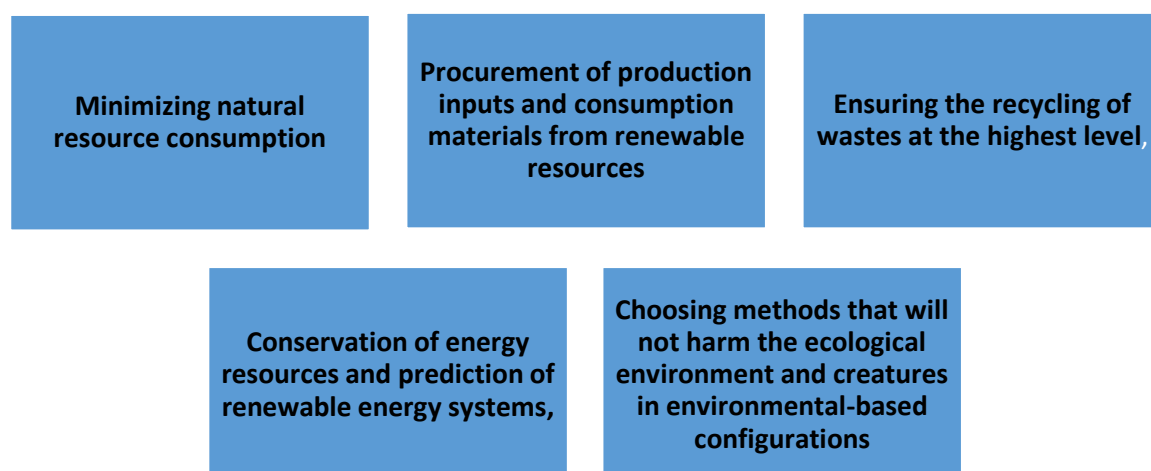
Because environmental awareness now provides competitive advantage in all kinds of markets. On the other hand, the adoption of green management by businesses is done with an environmentally sensitive attitude.

It also ensures that the needs of the environment and consumers are met. Namely, with this approach, minimization of costs (savings policies, use of renewable energy resources) and increase in consumption demand (consumers' preference for environmentally friendly products) together with increases in sales profitability provide a significant advantage for businesses [3].

Many businesses that import and export internationally now consider it necessary to have environmental management standard certificates in order to be able to sell their products and open up to new markets in line with these decisions. Textile companies in Azerbaijan, which trade with EU countries as well, need environmental management standard certificates such as OEKO-TEX Standard 100 in order to comply with the environmental standards required by the EU. The Oeko-Tex® Standard 100 certificate is issued if the inspected textile products do not contain substances prohibited by the European Union. For instance, "GILAN TEXTILE PARK" LLC received OEKO-TEX Standard 100 certificates for 3 product groups [4].

In order to ensure the effectiveness of environmental sustainability, five conditions

must be fulfilled:

Picture 1. Has prepared by the author based on

Source: [5]

Let us explain in detail the above 5 conditions: if the company uses regularly only natural resources, and given that the company needs to increase production to ensure both economic sustainability. At the same time, given that natural resources are running out, that the company will have to change its strategy in the future and start looking for alternative sources, we believe that the first strategy is for each company to avoid using only natural resources or to reduce to a minimum.

Procurement of production inputs and consumables from renewable resources by the enterprise will allow it not only to experience source problems in the future, but also to continue production without harming the environment.

The recycling of wastes will lead to savings in raw materials, thus reducing costs and preventing environmental pollution, which is one of the most global problems today.

Prediction of renewable energy systems not only allows the company to find, use alternative energy sources and reduce costs, but also leads to company's support to the public policies and global strategies without harming the environment.

As we know, the production of some enterprises is directly related to the environment; In this case, it is especially important for the company to continue production in ways that do not harm the environment, and it is of particular interest to customers. In addition, production without harming the environment is more sustainable and long-lasting, as well as meeting the needs of future generations.

Enterprises also differ in their approach to the use of waste generated during the production process. Thus, if we compare the approaches of enterprises operating in the field of mining and manufacturing industry in Azerbaijan, we will see that.

Green production

When studying environmental sustainability, it would be appropriate to emphasize green production, as well. Green production encompasses production processes that use environmentally friendly inputs, are highly efficient, contain little or no waste, and do not create pollution. Green production can be handled within the framework of activities that

include the prevention and reduction of waste and pollution, recycling and green product design. The production of products with minimal or low environmental impact is the simplest approach for green production [6]. Companies can create or use such processes that provide greater environmental benefits or lower environmental costs than their competitors. Such efforts can increase company costs, but on the other hand, they allow them to demand higher prices, gain additional market share, or both [7].

One of the most important steps of the green production process is the inclusion and use of green technology (environmentally friendly technology) in the production process of recycling technology. Undoubtedly, it is necessary to use environmentally friendly technology to produce environmentally friendly products. The equipment and materials used in the period from the raw material stage to the product stage of the environmentally friendly product must have a technology that does not pollute the environment and saves energy and resources. In the same way, the filtering of the wastes after the formation of the product or the recycling of the wastes is possible thanks to green technology.

Identifying green production opportunities

It can be said that another important stage in determining green production possibilities is the green innovation stage. Environmental innovation is the development and implementation of new ideas, attitudes, products and processes that will reduce the damage to the environment in a way that supports sustainable development [8].

Conclusion

Especially in recent years, the unconscious behavior of businesses in their attitudes towards the environment, the pollution of the environment and the deterioration of the natural balance have caused serious reactions in the public. Businesses that pollute the environment suffer a significant loss of image and suffer significant material and moral losses by being punished by both the law and the society. In addition, in recent years, compulsory legal obligations for businesses to protect the environment, environmental management standard certificates that must be obtained encourage businesses to be more sensitive to the environment.

Finally, it is seen that there is a significant and positive relationship between the green business activities of the enterprises for environmental sustainability and the chance to enter new markets, product prices, customer satisfaction, productivity, competitiveness and sales amount.

If an enterprise that aims to achieve environmental sustainability realizes that this will have a positive impact not only on the environment and creatures, but also on its company, revenue and reputation, it will set an example for other companies and future generations will no longer suffer from environmental problems like ours.

REFERENCES

1. Косолапов О.В., Игнатьева М.Н. Концептуальные положения обеспечения экологической устойчивости на этапе жизненного цикла горного предприятия // Вестник УрФУ. Серия: экономика и управление. – 2014. – № 4. – с. 108-118.
2. Чхутиашвили Л.В. Система контроля экологической устойчивости экономических субъектов и повышения ее эффективности // Российский экономический интернет-журнал [электронный ресурс] / ОАО «ИТКОР» — электрон. журнал. — М.: Иткор, 2017. — №3. — режим доступа: <http://www.erej.ru/Артикулы/2017/Chkhutiashvili.pdf>.

3. ALTUNTUĞ, N. (2009). “Sürdürülebilir Müşəri Dəğərinin Psixoloji və Sosyoloji Boyutu: Bireysel Ve Toplumsal Karakter”, Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 10(2): 1-17.
4. Gilan Textile Park has been awarded the Oeko-Tex® Standard 100 international environmental certificates. Internet resource. <https://news.milli.az/society/806266.html>
5. Akgül, U. (2010). Sürdürülebilir Kalkınma: Uygulamalı Antropolojinin Eylem Alanı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi, 24: 13
6. YAVUZ, V.A. (2010). “Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(14):, 63-86.
7. REINHARDT, F.L. (2008). “Çevre Sorununu Somutlaştırmak”, Yeşil İş Stratejisi (çev: Ahmet Kardam), Harvard Business Review Dergisinden Seçmeler, Mess Yayıncılık, 2008, İstanbul.
8. RENNINGS, K. (2000). “Redefining Innovation Eco-Innovation Research and the Contribution from Ecological Economics”, Ecological Economics, Vol: 32, 319-332.

Aysel Eminova

EKOLOJİ DAYANIQLILIQ MÜƏSSİSƏNİN QLOBAL BAZARDA RƏQABƏT ÜSTÜNLÜYÜ KİMİ

XÜLASƏ

Hər bir müəssisənin fəaliyyəti çərçivəsində dayanıqlılığın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini təmin etməsi biznesin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Xüsusilə son dövrlərdə bütün dünyada müştərilər tərəfindən ekologiyaya verilən önəm, mal və məhsul seçərkən onların ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara üstünlük verməsi, ətraf mühitə zərər verməyən müəssisələrə müsbət münasibət ekoloji dayanıqlılığın biznes üçün əhəmiyyətinin artmasından xəbər verir.

Məqalədə müəssisənin düzgün strategiya seçərək ekoloji dayanıqlılığa nail olması, bununla da yeni bazarlara çıxmaq şansının artması, müştəri məmnuniyyəti, məhsuldarlıq, satış həcmində yüksəlmə və rəqabət üstünlüyü əldə etməsi məsələləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Yaşıl istehsalı seçən müəssisələrin innovativ texnologiya və yanaşmalarla qlobal bazarlarda və müştərilər arasında nüfuzunun artması və üstünlük əldə etmələri vurğulanmışdır.

Məqsəd: mənfəət yönümlü yanaşmanın ətraf mühitin çirklənməsinə və müəssisənin ehtiyac duyduğu təbii ehtiyatların tükənməsinə səbəb olduğunu nəzərə alaraq şirkətin ekoloji cəhətdən dayanıqlı yaşamağa üstünlük verməsinin təkcə ətraf mühit və dünya üçün deyil, həm də öz davamlı inkişafı və gələcəyi üçün vacib olduğunu göstərməkdir.

Metodologiya: Tədqiqat işində tədqiqat və təhlil metodundan istifadə edilmişdir

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, müəssisənin fəaliyyəti zamanı ekoloji məsələlərə diqqət yetirməsi, təbii ehtiyatların istehlakının azaldılması, yaşıl istehsalı keçidi rəqabət qabiliyyətinin və potensial müştərilər arasında nüfuzunun artmasına, və yeni bazarlara çıxmasına səbəb olur.

Açar sözlər: bərpa olunan resurslar, yaşıl istehsal, ekoloji dayanıqlılıq, müəssisənin strategiyası, müştəri məmnuniyyəti, rəqabət qabiliyyəti

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ КАК КОНКУРЕНТНОЕ ПРЕИМУЩЕСТВО БИЗНЕСА НА МИРОВОМ РЫНКЕ

РЕЗЮМЕ

Обеспечение экономических, социальных и экологических аспектов устойчивости в рамках деятельности каждого предприятия является одним из важных вопросов, стоящих перед бизнесом. Особенно в последнее время важность, придаваемая экологии покупателями во всем мире, их предпочтение экологически чистых продуктов при выборе товаров и продуктов, их положительное отношение к предприятиям, не наносящим вреда окружающей среде, свидетельствуют о возрастающей важности экологической устойчивости для бизнеса.

В статье к исследованию были привлечены вопросы достижения предприятием экологической устойчивости за счет выбора правильной стратегии, тем самым повышения шанса выхода на новые рынки, удовлетворенности клиентов, производительности труда, увеличения объема продаж и получения конкурентного преимущества. Было подчеркнуто, что предприятия, выбравшие экологически чистое производство, повысили свою репутацию и получили преимущество на мировых рынках и среди клиентов благодаря инновационным технологиям и подходам.

Цель: показать, что предпочтение компаний экологически устойчивого подхода важно не только для окружающей среды и мира, но и для ее собственного устойчивого развития и будущего, принимая во внимание, что подход, ориентированный на получение прибыли, ведет к загрязнению и истощению природных ресурсов, необходимых бизнесу.

Методология: В работе использовался метод исследования и анализа.

Результаты исследования: В результате исследования сделан вывод о том, что учет предприятием экологических вопросов в процессе своей деятельности, сокращение потребления природных ресурсов, переход на экологически чистое производство ведет к повышению репутации бизнеса среди потенциальных клиентов, выход на новые рынки и повышение конкурентоспособности.

Ключевые слова: возобновляемые ресурсы, зеленое производство, экологическая устойчивость, стратегия предприятия, удовлетворенность клиентов, конкурентоспособность

UOT 33

Şahin Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

mammadov5335@gmail.com

Elmi rəhbər: Söhrab İsayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dos.

TƏBİİ RESURSLARIN QEYRİ-QANUNİ İSTİSMARI NƏTİCƏSİNDƏ DƏYMIŞ ZƏRƏRİN ÖDƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ (Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü təmsalında)

Şanlı Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə bitən İkinci Qarabağ müharibəsi işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsi ilə nəticələnməklə yanaşı Erməni işğalçıların həyata keçirdiyi dağıntıların üzə çıxmasına zəmin yaratdı. Mənfur düşmənin həyata keçirdiyi dağıntıların üzə çıxması dedikdə həmin ərazilərdə ölkə infrastrukturuna, təbiətinə, sərvətlərinə vurulan ziyanın müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi məsələləri nəzərdə tutulur. Məqalədə Qarabağ iqtisadiyyatına dəymiş zərərin bir hissəsindən bəhs edilir. Məqalədə təbii resurslar haqqında ilkin nəzəri biliklər verilməklə təbii resurslar barədə Azərbaycan qanunvericiliyində toxunulan məsələlər, beynəlxalq təcrübədə bu məsələlərə yanaşma, zərərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı cari vəziyyət və hüquqi müstəvidə atıla biləcək addımlardan bəhs olunur.

Məqsəd – Qarabağda təbii resursların qeyri-qanuni istismarı nəticəsində dəymiş zərər və onun beynəlxalq hüquqi müstəvidə dəyərləndirilərək ödənilməsi məsələsi təşkil edir.

Metodologiya – məqalədə iqtisadi təhlil metodlarından, iqtisadi analiz, müqayisəli analiz, sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – işğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılan qanunsuz istismarın nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, hələ az müddət keçməsinə baxmayaraq həm yerli mütəxəssislər həm də əcnəbi ekspert qrupları bu məsələnin dərinədən təhlil edilməsi üçün öz səylərini davam etdirir. Görülən işlər daim hökumətin diqqətindədir və mövzu aktuallığını qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: İkinci Qarabağ müharibəsi, erməni işğalçıları, təbii resurslar, zərər, prioritet

Giriş

İlham Əliyev 25 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistan Respublikasına bəyənət vermişdir. Prezident Əliyev çıxışında "Ermənistanın işğal olunmuş ərazilərdə qanunsuz olaraq təbii ehtiyatları istismar etməsi və süni ekoloji böhran yaratmaq məqsədilə su ehtiyatlarından istifadə etməsini də vurğulayıb":

"Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində qızıl və digər qiymətli metal və minerallar hasil edən Ermənistan onları beynəlxalq bazarlara ixrac edir. Bu, qanunsuz biznes fəaliyyəti və çirkli pulların yuyulması sxemidir. Azərbaycanın təbii ehtiyatlarını qanunsuz istismar edən beynəlxalq şirkətlər qeyri-qanuni fəaliyyətlərini dərhal dayandırmadıqları halda onlar hüquqi məsuliyyətlə üzləşəcəklər".

20 aprel 2021-ci il tarixində Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsində dövlət başçısı yenidən bu mövzuya toxunmuşdur.

Prezident İlham Əliyev vurulmuş ziyanın hesablanması prosesinin davam etdiyini, xarici mütəxəssislərin də bu işə cəlb olunduğunu xatırladı.

Əsas hissə

Təbii resurslar təbiətdən alınan və müəyyən dəyişikliklərlə istifadə olunan ehtiyatlardır. Yer üzündə ona günəş işığı, atmosfer, su, torpaq, bütün minerallar, bütün bitki örtüyü və vəhşi təbiət daxildir. Təbii resurslara ümumilikdə baxsaq, təbiətdən əldə olunaraq insanların tələbatını ödəmək üçün istifadə olunan hər şey başa düşülür. Buna həm maddi həm də mənəvi tələbatlar aid edilir. Mənəvi tələbat kimi, təbiətin gözəlliyinin insana ötürdüyü xoş hisləri misal göstərmək olar. Lakin onun başlıca məqsədi - insanın maddi tələbatını ödəməkdir, yəni maddi nemətlər yaratmaqdır.

Təbii resurs şirin su, hava, eləcə də balıq kimi hər hansı canlı orqanizm şəklində ayrı bir varlıq kimi mövcud ola bilər və ya o, hasilat sənayesi tərəfindən iqtisadi cəhətdən faydalı formaya çevrilə bilər, məsələn, resursun əldə edilməsi üçün müəyyən faydalı qazıntılar növbəti mərhələdə emal edilməlidir. metal filizləri, nadir torpaq elementləri, neft, ağac və enerjinin əksər növləri. Bəzi ehtiyatlar bərpa olunan resurslardır, bu o deməkdir ki, onlar müəyyən sürətlə istifadə oluna bilər və təbii proseslər onları bərpa edəcək, halbuki bir çox hasilat sənayesi xammalları yalnız bir dəfə çıxarıla bilən bərpa olunmayan resurslar kimi təsnif edilir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin təbii resurs potensialı qısa icmal

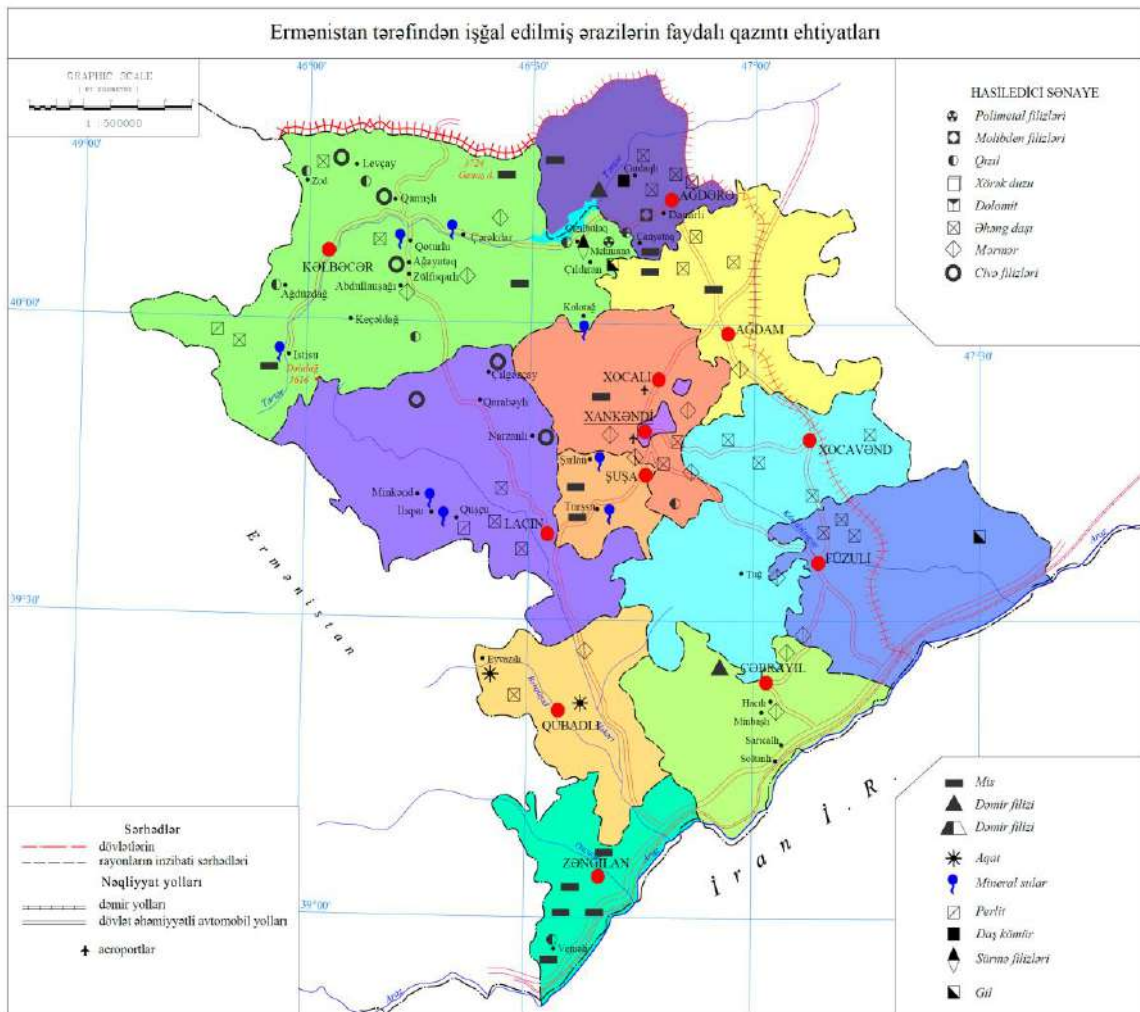
Azərbaycan təbii resurs potensialına görə dünyanın ən zəngin regionlarından sayılır. Ölkənin təbii resursları nəinki tam öyrənilməyib, həm də ekoloji və sosial-iqtisadi cəhətdən dərk edilməyib, qiymətləndirilməyib. Vaxtında təbii resurs potensialın coğrafi ekspertizası aparılmadığı səbəbindəndir ki, sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən resursların bir hissəsi degradasiyaya məruz qalmışdır.

Qarabağ zonası isə xüsusilə bu cəhətə görə mənfi mənada “öndə gedir”. Bunun bir neçə obyektiv səbəbi var. Birincisi uzun illər SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi ümumi olaraq Azərbaycan (istisna: Bakı, səbəb: neftinə görə) diqqətdən kənar qaldığına görə, dəqiq hesablamalar aparılmamışdır. İkinci səbəb isə odur ki, SSRİ-nin pəncəsindən yeni qurtulan kimi Qarabağın mənfur erməni işğalına məruz qalmasıdır. 30 ilə yaxın işğal dövründə də nəinki ədalətli qiymətlər aparılmamış, hətta mövcud qiymətli təbii ehtiyatlarımız qeyri-qanuni olaraq istismar edilmişdir.

Regionun faydalı qazıntı, xammal potensialına baxsaq görürük ki, Qarabağ bu cəhətdən kifayət qədər zəngin bir regiondur. İşğal edilmiş ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən: 5 qızıl, 6 cıvə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, yəşəm, oniks, cad, pefritoid və s.) yataqları yerləşir (şəkil 1).

Yuxarıda sadalanan növ faydalı qazıntılar Qızılbulaq, Mehmana, Dəmirli, Canyataq-gülyataq, Ağdərə, Şorbulaq, Şuşa, Şirvan, Turşsu, Xocalı, Zərinbax, Ağçay, Xankəndi, Ediş, Xocavənd, Söyüdlü, Ağduzdağ, Tutxun, Ağyataq, Levçay, Kilsəli, Keşdək, Keçəldağ, Çəlli, Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Mozçay, Qoturlu, Çilkəz, Narzanlı, Əhmədli, Hoçaz, Laçın, Novruzlu, Yuxarı Əkərəçay, Quşçu, Minkənd, Hacılı, Xanlıq, Qubadlı, Vejnəli, Bartaz, Oxcuqay, Zəngilan, Şərifan, Tuluz, Qaracalı, Soltanlı, Çaxmaxçay, Göyərçin-Veysəlli, Minbaşılı, Ağtəpə, Cəfərabad, Şahverdilər, Çaxmaxqaya, Dövlətyarlı, Diləgərdi, Kürdmahmudlu, Quruçay, Şahbulaq, Gülablı, Çobandağ, Boyəhmədli, Şahbulaq, Ağdam,

Qarqarçay, Xaçınçay və s. yataqlarda aşkar edilib. Sözügedən yataqlarda sənaye ehtiyatları təsdiq edilmiş 132.6 ton qızıl, 37.3 min ton qurğuşun, 189 milyon m³ mişar daşı, 1 milyon 526 min ton gəc, 18 milyon 432 min m³ üzlük daşı, 23 milyon 243 min m³ gil, 57 milyon 965 min ton tikinti daşı, 96 milyon 987 min ton qum-çınqıl, 1898.4 ton civə, 4 milyon 473 min m³ perlit, 2 milyon 144 min m³ pemza, 129 milyon 833 min m³ soda istehsalı üçün əhəngdaşı, 147 milyon 108 min ton sement xammalı və s. iqtisadiyyatın inkişafında vacib əhəmiyyət daşıyan faydalı qazıntılar aşkar edilib. Regionda nadir və qiymətli faydalı qazıntı yataqları yayılıb. Əhəmiyyətli mis-sink filizlərinin ehtiyatları Kiçik Qafqazın şərqində yerləşən Mehmana yataqlarında cəmlənmişdir. Burada istismara hazır olan filiz ehtiyatları vaxtilə öyrənilmişdir. Sənaye əhəmiyyəti olan civə ehtiyatları Kəlbəcər rayonundakı Şorbulaq və Ağyataqda yerləşir.

Şəkil 1. İşğaldan azad edilmiş bölgələrimizin təbii ehtiyatları
Mənbə: [10, s.31]

İşğal olunmuş ərazilər Azərbaycanın sənayesi və tikintisində böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngindir. Belə materialların böyük ehtiyatları Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəngin ehtiyatları 140 mln. ton və gillər 20 mln. ton), Şahbulaq (25 mln. ton gil), Boyəhmədli (45 mln. ton gil) və digər yataqlardadır. Həmçinin, iri tikinti daş yataqları Xankəndində, mərmər isə Harovda yerləşir [11].

Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlardan istifadənin normativ hüquqi təminatı

Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlarla bağlı qanunvericilik sisteminin əsasını konstitusiya, qanun, Prezidentin fərmanları və bu sahədə imzalanan sazişlər təşkil edir. Bunlar:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- “Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu;
- “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- “Qiymətli metallar və qiymətli daşlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- “Hasilat sənayesində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı;
- “Gədəbəy, Qoşa, Ordubad qrupu (Piyazbaşı, Ağyurd, Şəkərdərə, Kələki), Söyüdlü, Qızılbulaq və Vejnəli perspektiv qızıl filiz yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikasının «Azərqızıl» Dövlət Şirkəti ilə R.V. INVESTMENT GROUP SERVICES, LLC USA arasında saziş.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktında - Konstitusiyada 2 maddədə təbii ehtiyatlarla bağlı məsələlərə toxunulub : 14-cü maddədə təbii ehtiyatların fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafelərinə xələl gətirməmək şərti ilə Azərbaycan Respublikasına mənsubluğu, 39-cu maddədə isə heç kəsin təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş normadan artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməyəcəyi vurğulanır [3. s.3-6].

Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlardan istifadənin normativ hüquqi təminatının əsasını “Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu təşkil edir. Adıçəkilən Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində və Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizindəki iqtisadi zonasının sərhədləri daxilində olan bütün təbii resurslar Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyəti hesab olunur. Bu qanunun başlıca məqsədi cəmiyyət ilə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edərək Azərbaycanın əzəli təbii xüsusiyyətlərini, həmçinin canlı orqanizmləri və onların yaşayış mühitini qoruyub saxlamaqdır [4. s.1].

Bu normativ hüquqi akt ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə sahəsində yaranan münasibətləri nizamlayır. Ümumiyyətlə, ehtiyatlardan istifadə hüququnun əsasını əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş qaydada rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilən, sanitariyaya nəzarət orqanlarının qarşılıqlı razılığı ilə dövlət təbiəti mühafizə orqanları tərəfindən verilən müvafiq icazə təşkil edir.

Təbii resursların təbiətdən işlənilib hasil olunması müəyyən normalar daxilində həyata keçirilməlidir ki, aparılan prosesin təbiətə potensial mənfi təsiri minimuma endirilsin. Bu sahədə həm dövlət həm də ictimai nəzarət qarşılıqlı fəaliyyət göstərməlidir ki, istənilən nəticə alınsın. Ümumiyyətlə bu qanunun müssəalarına baxsaq görürük ki, qanunda dövlət nəzarətinə nə qədər yer verilsə də vətəndaş mövqeyi təsir dairəsindən kənarda qalmır. Bu sahədə dövlət idarə nəzarəti vasitəsi ilə gedişata ümumi nəzarəti həyata keçirir. İdarə nəzarətinin nə olduğuna baxaq:

Təbiəti mühafizə məqsədi ilə və təbiətdən istifadə sahəsində xüsusi bir nəzarət forması həyata keçirilir ki, bu da idarə nəzarəti adlanır. İdarə nəzarətini bir qayda olaraq baş idarələrin və nazirliklərin ekoloji və digər xidmətləri reallaşdırır. İdarə nəzarətinin vəzifəsi təbiətin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, onların bərpası, artırılması, ətraf təbii mühitin sağlamlaşdırılması üçün idarə planları və tədbirlərin yerinə yetirilməsini

yoxlamaq, təbii ehtiyatların işlədilməsi normativlərinə və müvafiq təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin normalarına əməl edilməsini yoxlamaqdır.

Ekoloji xidmətlərinin və yaxud idarə ekoloji nəzarəti hüquqlarına sahib olan xidmətlərin təşkili və fəaliyyət istiqaməti nazirlik və baş idarələrin Azərbaycan Respublikası Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi ilə razılaşdırmaqla qanunvericilik əsasında təsdiqlənən əsasnamələrlə nizamlanır.

“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” qanunda təbii resurslarla bağlı əsas məsələ kimi qarşıya qoyulan məsələ təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və onların bərpası, bu sahədə qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi üçün təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsidir.(5)

Bu qanunda əsas məqamlardan biri olan təbii resursların dövlət kadastrının aparılmasıdır ki, bu da öz növbəsində təbii ehtiyatların qeydiyyatı və vahid sistemdə toplanmasını təmin edir. Bu sistemin imkanları ilə iqtisadiyyatın mövcud tələbatını ödəmək, həmçinin təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyət indikatorlarını müəyyən etmək asanlaşır. Müəyyən qiymətləndirmələrdən və vahid qeydiyyat sisteminə alındıqdan sonra zaman-zaman dəyişən vəziyyəti öyrənmək üçün monitorinqlər aparılır. Burda əsas məqam təbii resursların cari vəziyyəti və onlara antropogen təsiri müəyyənləşdirməkdir.

“Qiymətli metallar və qiymətli daşlar haqqında” qanunda məqaləmə aid olan hissə adından da göründüyü kimi əlvan faydalı qazıntılarla bağlıdır. Qanunun 17-ci maddəsində Qiymətli metallarla və qiymətli daşlarla əlaqəli fəaliyyətə dövlət nəzarətinin onların əldə edildiyi təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadədən ibarət olması öz əksini tapır [6. s.5].

Cənab Prezidentin “Hasilat sənayesində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” imzaladığı fərman bu sahədə əhalinin iqtisadi-sosial həyatına təsir edəcək normativ hüquqi aktdır. Ölkə başçısının imzaladığı fərmanda qeyd olunduğu kimi təbii ehtiyatlardan əldə olunan vəsaitdən qənaətlı şəkildə istifadə yoxsulluğun minimuma endirilməsinə və dayanıqlı iqtisadi inkişafa rəvac verən mühüm vasitədir.

Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlardan istifadənin normativ hüquqi bazasını təşkil edən sonuncu akt isə Azərbaycan Respublikasının «Azərqızıl» Dövlət Şirkəti ilə R.V. Investment Group Services arasında 1997-ci il avqustun 20-də imzalanan sazişdir. Sazişin mətni konfidensial olduğundan dərc edilməmişdir. Sazişdə toxunulan əsas məqamlar tərəflərin pay bölgüsü, hüquqi məsuliyyətləri və s. olmuşdur.

Təbii resursların qeyri-qanuni istismarı nəticəsində dəymiş zərərin hesablanması metodikası və bu sahədə görülmüş tədbirlər

Qarabağda ermənilər tərəfindən törədilən fəlakətin miqyası olduqca böyükdür. Dəymiş zərərin hesablanması və beynəlxalq hüquqi arenada qiymətləndirilməsi zərurəti 2-ci Qarabağ müharibəsində qazandığımız parlaq qələbədən sonra daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Çünki, 30 ilə yaxın müddətdə düşmən tapdağı altında qalan ərazilərdə hesablama işləri aparmaq olduqca çətin bir proses idi. Buna səbəb isə müharibədən əvvəl də dəqiq qiymətləndirmə işlərinin aparılmaması və müharibənin özünün yaratdığı çətinliklər idi.

Hal-hazırda isə həmin arzlərin əlçatan olması, texnologiyanın imkanlarının genişlənməsi bizə imkan verir ki, daha dəqiq və təfəsilatlı monitorinqlər aparaq və yekun nəticəni dünya ictimaiyyətinə təqdim edək.

Ümumilikdə baxsaq təcavüzə görə yaranan maddi məsuliyyət beynəlxalq hüquqazidd davranış kimi, vurulan maddi ziyanı görə öhdəliyin yaranması kimi başa düşülür. Bu özü də iki formada təzahür edir: restitusiya formasında – bu o deməkdir ki, qanunsuz əməlin törədildiyi vaxta qədər olan mövcud vəziyyət bərpa olunmalıdır və ya reparasiya formasında

– bu formada isə təcavüzkar tərəfin vurduğu zərər pul və ya başqa maddi formada ödənilə bilər. Reparasiya formasına praktikada daha çox rastlanır və ölkəmizin də dəymiş zərəre görə atdığı addımlar bu modelə əsaslanır

Azərbaycan Respublikası görülmən tədbirlərin effektiv və dəqiqliyini artırmaq məqsədi ilə beynəlxalq ekspertləri də hesablama prosesinə cəlb etmişdir. Bu yolla biz Ermənistanın meşə, torpaq, və faydalı qazıntılara, həmçinin əmlaka və mədəni irs nümunələrinə vurduğu ziyanı dəqiq hesablama prosesindədir.

Möhtərəm Prezident çıxışlarında və müsahibələrində humanist mövqe sərgiləyərək dəfələrlə vurğulamışdır ki, dəyən zərərin həcmi tam hesablanıb qurtardıqdan sonra Ermənistan tərəfi zərəri ödəyर्सə, beynəlxalq məhkəmələrə müraciət edilməyəcək. Lakin təəssüflər olsun ki, qarşı tərəfin sərgilədiyi siyasət humanizm prinsiplərindən çox uzaqda qalır. Bu halda ən optimal variant məsələnin beynəlxalq müstəvidə öz həllinə qovuşmasıdır.

Dəymiş zərərin hesablanması məsələsinə gəldikdə isə, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru, iqtisad elmləri doktoru Vüsal Qasımlı AZƏRTAC informasiya agentliyinə verdiyi müsahibədə zərərin hesablanması mümkün üsulları vurğulamışdır:

Konfliktlərin vurduğu zərərlərin ölçülməsi istiqamətində iki üsuldən istifadə oluna bilər. Birinci üsul birbaşa zərərlərin qiymətləndirilməsidir ki, bu zaman birbaşa olaraq məhv edilmiş infrastrukturaya dəymiş zərərlərin dəyəri ilə qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. İkincisi isə dolaylı zərərdir ki, bu halda infrastrukturun məhv edilməsi nəticəsində itirilmiş imkanlar, iqtisadi səmərə və əlavə faydaların qiymətləndirilməsi aparılması mümkündür.

Baxsaq görürük ki, müxtəlif münaqişələr zamanı istifadə edilən əsas metodlardan biri də təsirlərin qiymətləndirilməsi metodu olmuşdur. Məsələn, 2019-cu ildə Yəməndə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı dəymiş təsirlərin qiymətləndirilməsini aparmışdır. Müharibənin səbəb olduğu zərərlərin qiymətləndirilməsi və yeni infrastruktur sisteminin yaradılması üzrə ehtiyacların müəyyən olunması üçün digər qiymətləndirmə isə 2018-ci ildə İraqda Dünya Bankı tərəfindən aparılmışdır. İŞİD terror təşkilatı tərəfindən dağıdılmış infrastrukturun sosial, istehsal, kommunal təsərrüfatı, dağıdılmış evlər, turizm obyektləri, nəqliyyat, dövlət obyektləri, ekologiya və sair sahələr üzrə qiymətləndirilməsi aparılıb.

2020-ci il sentyabrından başlayaraq Ermənistanın Respublikasının Azərbaycan ərazisində dövlət əmlakına, mülki əhaliyə, həmçinin, infrastruktur obyektlərinə və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərə dəymiş ziyanın müəyyən olunmasını və aradan qaldırılmasını təmin etmək üçün Dövlət Komissiyası yaradılıb.

Qarabağa dəyən zərəri qiymətləndirmək üçün hər iki üsul məqbul hesab edilir, çünki lazım gəldikdə birbaşa zərərin öyrənilməsi, lazım gəldikdə isə dolaylı zərərin öyrənilməsi effektivdir. Məsələn, təbii ehtiyatlara vurulan zərərlər ilkin olaraq birbaşa zərər kimi qiymətləndirilir. Sonrakı mərhələdə isə, məsələyə itirilmiş iqtisadi səmərə kimi baxılır, yəni dolaylı yolla zərər hesablanır.

Ümumən dəymiş zərərin ödənilməsində isə beynəlxalq təcrübənin tətbiq olunması hazırkı vəziyyət üçün məqbul hesab edilə bilər. Əvvəl də qeyd etdiyim kimi, reparasiya termini təcavüzkar dövlətin təcavüzə məruz qalmış dövlətə dəymiş zərəri pul və ya hər hansı digər maddi formada ödəməsini nəzərdə tutan maddi-hüquqi məsuliyyəti ifadə edir. Tarixdə işğalçı dövlətlərə qarşı bu cür yanaşılma praktikası artıq mövcuddur.

Reparasiya ilk dəfə Birinci Dünya müharibəsində dəymiş zərərin kompensasiyası məqsədi ilə təyin olunmuşdur. 1919-cu ildə Versal Sülh Müqaviləsi bağlanıb və Almaniyanın müttəfiqləri ilə birlikdə öhdəliyini qeyd edən və təxminən 270 milyard qızıl marka, 100 min ton qızıl dəyərində təminat məbləği təyin olunub.

Almaniya və müttəfiqlərinin üzərinə İkinci Dünya müharibəsində də reparasiya öhdəliyi qoyulmuşdu. 1945-ci ildə Yalta Konfransında qəbul olunan qərara görə Almaniya SSRİ-yə təxminən 400 min dəmir yolu vaqonu yük, 2885 fabrik avadanlıqları, 96 elektrik stansiyası avadanlıqları, 340 min maşın, 200 min elektrik mühərriki, 1 milyon 335 min baş heyvan, 2,3 milyon ton taxıl, 1 milyon ton kartof və tərəvəz, yarım milyon ton yağ və şəkər, 20 milyon litr spirt, 16 ton tütün göndərilib. Əlavə olaraq, Humboldt Universitetinin astronomik rəsədxanasından teleskoplar, Berlin metro vaqonları və səyahət gəmiləri və digər texnoloji avadanlıqlar SSRİ-yə ödənilmişdi. Almaniya tərəfindən digər ölkələrə də reparasiya ödənişi mərhələlərlə həyata keçirilib [7, s.11-27].

Digər bir nümunə isə 20-ci əsrin ortalarında Yaponiya və İndoneziya arasında yaşanan münaqişə nəticəsində təyin olunan reparasiyadır. 1958-ci ildə imzalanan sülh müqaviləsi və ona əlavə edilən təzminat müqaviləsinə əsasən Yaponiya 12 il ərzində İndoneziyaya 223 milyon dollar ödəməli idi.

Bundan başqa, BMT tərəfindən 1990-1991-ci illərdə Küveytə qarşı qanunsuz işğal nəticəsində dəyən ziyan və itkilərə görə İraqa təzminat ödəmək öhdəliyi irəli sürülüb. Təzminatın ödənilməsinə təmin etmək üçün isə BMT-nin Təzminat Komissiyası yaradılmışdır.

BMT-nin Təzminat Komissiyası (UNCC) Təhlükəsizlik Şurasının 687 sayılı qətnaməsinə əsasən, 1991-ci ildə, İraqın 1990–1991-ci illərdə Küveytə qanunsuz işğalı nəticəsində təzminat ödənməsini təmin etmək məqsədilə qurulub. Komissiya tərəfindən təxminən 2,69 milyon iddiaya qarşılıq bu günə qədər 352.5 milyard dollara yaxın təzminatın ödənilməsi təmin olunub. Komissiya altı tələb kateqoriyası üzrə təzminat ödənilməsinə həyata keçirir. Bu kateqoriyalardan F kateqoriyası dövlətlər və ya təşkilatlar tərəfindən edilən tələblərdir ki, Azərbaycan respublikası bu kateqoriyanı rəhbər tutub komissiyaya müraciət edə bilər.

Vüsal Qasımlı həmçinin ekosidin dünyaya çatdırılmasında böyükmiqyaslı işlər görür. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin (İİTKM) icraçı direktoru Azərbaycan ərazilərində “Qızılbulaq” qızıl və “Dəmirli” mis-molibden yataqlarının qanunsuz istismarına etiraz olaraq dünyanın ətraf mühit siyasəti sahəsində olan aparıcı beyin mərkəzlərinə müraciət edib. Müraciətdə qeyd olunur ki, Azərbaycan ekoloqları Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti fəaliyyət göstərdiyi Azərbaycan ərazilərində Qızılbulaq qızıl və Dəmirli mis-molibden yataqlarının qanunsuz istismarına etiraz edirlər. Bu səbəbdən azərbaycanlı ekoaktivistlər “Ekoloji terrora son!”, “Öz ərazilərimizdə monitorinqin qarşısını alma!” şüarları ilə planetin həyat qabiliyyətini təhdid edən ekosid və qeyri-qanuni istismarın qarşısını almağa çağırırlar. Eyni zamanda, Azərbaycan ərazilərində yerləşən faydalı qazıntı yataqlarında azərbaycanlı mütəxəssislərin monitorinq və qiymətləndirmə aparmasına şərait yaradılması əsas tələb kimi irəli sürülür.

Vüsal Qasımlı dünyanın ekoloji sahədə fəaliyyət göstərən beyin mərkəzlərinin diqqətinə çatdırır ki, Azərbaycanın Ağdərə şəhəri ətrafında yerləşən “Qızılbulaq” qızıl yatağı Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə bağlanmış sazişə uyğun olaraq “R.V.Investment” şirkəti tərəfindən istismar olunmalıdır. Lakin yataq Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi ərazidə olduğu üçün tərəflər arasında imzalanan saziş icra edilmir. Əvəzində istismarla məşğul olan “Base Metals” şirkətinin təkcə 2009-2017-ci illərdə “Qızılbulaq” yatağının istismarı nəticəsində 178 milyon dollar qazandığı sübuta yetirilib. Qarabağ ərazisində 2010-cu ildən fəaliyyətə başlayan və ilkin hesablamalara görə, illik gəliri 8 milyon ABŞ dolları təşkil edən şirkət “Qızılbulaq” yatağından hər ay 12 min ton filiz çıxarıb, saflaşdırma kombinatında ilkin emaldan sonra Ermənistanı aparıb və orada təkrar emal olunduqdan sonra dünya bazarına çıxarıb [12].

Bir-birindən 15 kilometr uzaqlıqda yerləşən “Qızılbulaq” və “Dəmirli” yataqlarının, Vətən müharibəsindən sonra, istismarı dayandırılıb. Lakin bədnam rusiyalı milyarder Ruben Vardanyanın, Rusiyaya qarşı tətbiq edilən beynəlxalq sanksiyalardan qaçıb Qarabağa gəlməsi və Qarabağ separatçılarının rəhbərliyinə - qondarma “dövlət naziri” postuna gətirilməsindən sonra yataqlarda yenidən qanunsuz fəaliyyətə başlanılıb. Son dövrlər isə, “Azersky” peyklərinin təsvirləri vasitəsilə “Dəmirli” mədən yatağının 740 hektar ərazisində ermənilər tərəfindən qanunsuz olaraq geoloji kəşfiyyat, qazıntı-hasilat işlərinin və yeni infrastruktur elementlərinin tikintisinin aparıldığı müəyyənləşdirilib. Nəticədə ətraf mühitə böyük ziyan dəyib, çaylar və yeraltı sular ağır metallarla çirkləndirilib. Uzun illər bu ərazilərdə ekosidlər törədilib, yanğınlar təşkil edilib, su hövzələri kimyəvi çirklənməyə məruz qalıb, Azərbaycan dövlətinə məxsus sərvətlər qanunsuz istismar olunub.

İİTKM-in icraçı direktoru Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdiyi ərazidə Azərbaycan Respublikasının daxili qanunvericiliyinin pozulduğunu, beynəlxalq konvensiyaların tələblərinə əməl olunmadığını diqqətə çatdırır. Bildirir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə görə “Qızılbulaq” və “Dəmirli” mədənlərində qanunsuz sahibkarlıqla məşğul olaraq qanuni sahibi Azərbaycan dövləti olan sərvətlərimizi talan edənləri 7 ilədək həbs cəzası gözləyir və onlar Azərbaycan Respublikasına dəymiş ziyanın 4 mislini dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər.

Vüsal Qasımlı bildirir ki, Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti yerləşdiyi ərazilərdə qeyri-qanuni fəaliyyətlər və törədilən ekoloji terror beynəlxalq konvensiyalara da ziddir. Xüsusilə, hərbi konfliktlər zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası, 1907-ci ildə qəbul edilən IV Haaqa Qaydaları, 1949-cu ildə qəbul edilən IV Cenevrə Konvensiyası qanunsuz fəaliyyəti qəti şəkildə rədd edir. İşğal olunmuş Ərazilər üzrə Cenevrə Konvensiyası şirkətlərə uzun müddət işğal altında olan və faktiki statusu aydın olmayan ərazilərdə mədən hasilatı aparmağı qadağan edir. Beyin mərkəzlərinə ünvanlanan müraciətin mətnində qeyd olunub ki, ekoloji problemlər, ətraf mühitin və su hövzələrinin çirkləndirilməsi BMT-nin qəbul etdiyi Davamlı İnkişaf Konsepsiyası və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə ziddiyyət təşkil edir. O cümlədən, yataqların qanunsuz istismarı, ətraf mühitə zərər vurulması, su hövzələrinin çirkləndirilməsi və bu ərazilərdə qanuni sahib olan dövlətin - vətəndaşların monitorinqinə şərait yaradılmaması BMT tərəfindən qəbul edilən “Transsərhəd kontekstdə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında Konvensiya”ya (Espo Konvensiyası), “BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının Ətraf mühit ilə bağlı məlumatın əldə edilməsi, ictimaiyyətin qərar qəbul edilməsində iştirakı və ədalət məhkəməsinin açıq keçirilməsi haqqında Konvensiyası”na (Orxus Konvensiyası) tamamilə ziddir [12].

Müraciətdə həmçinin qeyd olunur ki, azərbaycanlı ekoaktivistlərin ekoloji terrora etirazı ilə bağlı saxta xəbərlər Ermənistan tərəfindən dünya mediasına yanlış informasiya kimi ötürülür. Etiraz məktubu ABŞ, Türkiyə, Avropa İttifaqı, Yaponiya, Çin, Rusiya və başqa ölkələr də olmaqla 100-dən artıq beynin mərkəzinə ünvanlanıb [2, s.2].

Ümumilikdə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Ermənistan tərəfindən istismarı nəticəsində 16 milyard manatdan çox ziyan dəymişdir. Bu rəqəm Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu və Xarici İşlər Nazirliyinin birgə açıqlamasında qeyd olunmuşdur. Hesablamalar 1988-ci ildən başlayaraq 2020-ci ilə qədər davam edən dövrü əhatə edir. Baş Prokurorluq və Xarici İşlər Nazirliyinin birgə açıqlamasında qeyd olunan bu məbləğ daha çox ekoloji terror və təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarı ilə bağlı yaranan zərərin məbləğidir.

İndiyədək Ermənistan tərəfi faydalı qazıntı yataqlarımızı arxayın şəkildə istismar edərək bunun qanunsuz olduğuna dair Azərbaycanın xəbərdarlıqlarına məhəl qoymurdu.

Hal-hazırda həmin yataqları istismar edən əcnəbi məzrkəzli şirkətlər külli miqdarda zərərli üzləşmişlər. Azərbaycan hökuməti hüquqi addım olaraq həmin şirkətlərə qarşı iqtisadi və ekoloji ziyanı görə beynəlxalq məhkəmələrdə təminat üçün iddia qaldırmaq üçün əsas malikdir. Belə ki, həmin yataqların işğaldan əvvəl də, sonrakı dövrlərdə də vəziyyətinə, o cümlədən orada aparılan işlərə dair tutarlı materiallar hökumətin əlindədir. Yataqların istismarından əldə edilən gəlir Ermənistan hökumətinin cibinə getdiyi üçün təbii ki, məhz onlar da təminatı ödəməli olacaq [13, s.3].

Nəticə

Qarabağ işğaldan azad edildikdən sonra yeni reallıqlar yarandı. 44-gün davam edən Vətən müharibəsində məğlub olan Ermənistanın və onu dəstəkləyən beynəlxalq şirkətlər Qarabağda böyük gəlir mənbələrini itirdilər. Qeyri-qanuni sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar ittiham olunaraq Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu tərəfindən beynəlxalq axtarışa verilib. Hal-hazırda isə beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi prosesi davam edir. Gənc fəallarımız artıq 3 aydan artıq bir müddətdir ki, qanunsuz istismar olunan ərazilərə Azərbaycan tərəfinin nümayəndə heyətinin baxış keçirməyə buraxılması üçün dinc aksiyanı davam etdirirlər. Mövqeyimiz isə ilk növbədə ziyanın könüllü olaraq ödənilməsidir, əks təqdirdə məsləyə beynəlxalq məhkəmələrdə hüquqi qiymət veriləcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Münaqişənin ekoloji zərərləri. N.Əhmədov (2021)
2. “Yerin təkinin geoloji öyrənilməsinə və mineral xammal bazasından səmərəli istifadəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
4. “Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu
5. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
6. “Qiymətli metallar və qiymətli daşlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
7. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü, E.Süleymanov, V.Süleymanov, Bakı, 2012
8. Illegal Economic And Other Activities In The Occupied Territories Of Azerbaijan. Report by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan
9. Illegal activities in the territories of Azerbaijan under Armenia’s occupation: evidence from satellite imagery 2019
10. E.Rasimzadə, “Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Azərbaycan Respublikası Ərazilərinin Təbii Resurslarına Vurulan Zərərlərin İqtisadi-Coğrafi Qiymətləndirilməsi”, 2018. s.76
11. <https://konkret.az/isgal-olunmus-erazilerimizdeki-tebii-ehtiyatlar-siyahi-fotolar/>
12. <https://banco.az/az/news/vusal-qasimli-ekoloji-terrorla-bagli-dunya-beyin-merkezlerine-muraciet-edib>
13. <https://fed.az/az/energetika/ekspert-qarabagin-talan-olunmus-servetlerine-gore-tezminat-verilmelidir-90479>

Шахин Мамедов

Научный руководитель: Сохраб Исаев

**ВОПРОСЫ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА, ПРИЧИНЕННОГО В РЕЗУЛЬТАТЕ
НЕЗАКОННОЙ ЭКСПЛУАТАЦИИ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ
(на примере военной агрессии Армении против Азербайджанской Республики)**

РЕЗЮМЕ

Вторая Карабахская война, закончившаяся победой славной азербайджанской армии, не только привела к освобождению оккупированных территорий, но и заложила основу для разоблачения разрушений, совершенных армянскими захватчиками. Выявление разрушений, причиненных враждебным противником, означает выявление и изучение ущерба, нанесенного инфраструктуре страны, природе и ресурсам в этих районах. В этой статье говорится о части ущерба, нанесенного экономике Карабаха. Статья начинается с предоставления начальных теоретических знаний о природных ресурсах, на следующем этапе рассматриваются вопросы, решаемые в азербайджанском законодательстве о природных ресурсах, подход к этим вопросам в международной практике, текущая ситуация с оценкой ущерба и шаги, которые необходимо предпринять. могут быть приняты на юридическом уровне обсуждаются.

Цель – Вопрос об ущербе, причиненном незаконной эксплуатацией природных ресурсов Карабаха, его оценке и оплате на международно-правовом уровне является спорным.

Методология – в статье использованы методы экономического анализа, экономический анализ, сравнительный анализ, методы синтеза.

Результаты исследования – В результате незаконной эксплуатации, осуществляемой на освобожденных территориях, можно отметить, что, несмотря на то, что прошло совсем немного времени, как местные специалисты, так и иностранные экспертные группы продолжают свои усилия по углубленному анализу данного вопроса. Прделанная работа всегда находится под пристальным вниманием правительства и тема остается актуальной.

Ключевые слова: Вторая Карабахская война, армянские оккупанты, природные ресурсы, ущерб, приоритет

Shahin Mammadov

Scientific supervisor: Sohrab Isaev

**ISSUES OF COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED
AS A RESULT OF ILLEGAL EXPLOITATION OF NATURAL RESOURCES
(in example, Armenia's military aggression against the Republic of Azerbaijan)**

ABSTRACT

The Second Karabakh War, which ended with the victory of the glorious Azerbaijani army, not only resulted in the liberation of the occupied territories, but also laid the groundwork for the revelation of the destruction committed by the Armenian invaders. Revealing the destruction caused by the hostile enemy means identifying and studying the damage caused to the country's infrastructure, nature, and resources in those areas. This article talks about part of the damage to the economy of Karabakh. The article begins with the provision of initial theoretical knowledge about natural resources, in the next stage, the issues addressed in the Azerbaijani legislation on natural resources, the approach to these issues in international practice, the current situation regarding damage assessment, and the steps that can be taken at the legal level are discussed.

Purpose – The issue of damage caused by the illegal exploitation of natural resources in Karabakh and its assessment and payment at the international legal level is the issue.

Methodology – economic analysis methods, economic analysis, comparative analysis, and synthesis methods were used in the article.

Findings – As a result of the illegal exploitation carried out in the liberated territories, it can be noted that despite the fact that only a short time has passed, both local experts and foreign expert groups continue their efforts to analyze this issue in depth. The work done is always under the government's attention and the topic remains relevant.

Keywords: Second Karabakh War, armenian invaders, natural resources, damage, priority

UOT 33.338.1

Mehin Abbasova

Bakı Avrasiya Universiteti, magistrant

abbasovamehin1998@gmail.com

Elmi rəhbər: dos. Elşad Yusifov

ARTAN RƏQABƏT MÜHİTİNDƏ KADR POTENSİALININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN MÜƏSSİSƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Məqalə bazar iqtisadiyyatında rəqabət üstünlüyü qazanmağa çalışan müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərində kadr potensialının gücləndirilməsi, kadrların əməyinin stimullaşdırılması, kadrların idarə olunması və bu potensialdan ən yüksək səviyyədə faydalanmasının müəssisələrin fəaliyyətlərinə təsirini ifadə edir. Həmçinin, burada hal-hazırda açıq bazar iqtisadiyyatında artan rəqabətə adaptasiya olmağa çalışan bütün kommersiya təşkilatlarının kadr potensialının artan əhəmiyyətinin xüsusi ilə qiymətləndirilməsinin təhlili verilmişdir.

Məqsəd – müəssisələrin rəqabət üstünlüyünün təmin olunmasında kadr potensialının artan əhəmiyyətini qiymətləndirmək.

Metodologiya – sistemli yanaşma.

Tədqiqatın nəticələri – müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin ən mühüm komponenti kimi kadr potensialının önəmi xüsusi ilə vurğulanmış, nəticə etibarı ilə mənfəətli fəaliyyətin əsas tərkib hissəsi kimi insan resurslarından səmərəli istifadənin labüdlüyü əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: kadr potensialı, insan kapitalı, rəqabət, üstünlük

Giriş

Müasir dövrdə kadr potensialının inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin sosial-iqtisadiyyatına çox mühim təsir gösdərmişdir. Davamlı inkişafın əldə edilməsində kadr potensialının gücləndirilməsi çox əhəmiyyətli rol oynayır. Kadr potensialının inkişafı sahəsində ölkəmizdə tədqiqatların az olması bu sahədə yeni metodların tədqiq olunmasını zəruri edir. Kadr siyasəti ölkənin siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla onun inkişafına uyğunlaşmalıdır.

Biliyin aparıcı qüvvəsi kimi insan kapitalı bütün iqtisadi, siyasi proseslərin yaranma və baş vermə səbəbi kimi müəyyən olunmaqdadır. İnsan kapitalının aktuallığı sadəcə müasir nəzəriyyələrdə deyil, eyni zamanda klassiklərin, neoklassiklərin və ardıcıl olaraq gələn digər iqtisadi məktəblərin nümayəndələri tərəfindən də xüsusi ilə vurğulanmışdır. Həmin nəzəriyyəçilərin düşüncələrinə görə insan kapitalı iqtisadi inkişafda, məhsuldarlığın artmasında böyük rol oynamaqdadır. Xüsusi ilə də A.Smit və A.Moslovun əsərlərində insan kapitalı ön plana çəkilməkdə və məhsuldarlığın artırılmasındakı rolu qeyd olunmaqdadır.

Kadr potensialı

Bu gün iş dünyası getdikcə mürəkkəbləşməkdədir. Siyasi və iqtisadi təlatümlər qeyri-müəyyənliklərə səbəb olsa da, epidemiya digər tərəfdən dövlət orqanlarını, müəssisələri, insanları və onların işlərini yenidən sorğulanmağa məcbur etdi. Ətraf mühit şəraitinin, dəyər

sistemlərinin dəyişməsi özü ilə yeni iş mühitləri, yeni texnika və bacarıqlar gətirdi.

İnsan resurslarının səmərəliliyində əsas məsələ kimi kadr qabiliyyətlərini ən yüksək səviyyəyə çatdırmaq müəyyən olunmaqdadır.

Kadrların idarə olunması özündə bir neçə bölməni birləşdirir. Bu bölmələr aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir.

- təşkilatın kadrlara olan ehtiyacını müəyyən edib onların təşkilata cəlb olunmasını müəyyən etmək;
- əməkdaşların işə adaptasiya olunmasını təmin etmək;
- əməkdaşların karyeralarında yüksəlişini planlaşdırmaq;
- əmək kitabçasını hazırladıb əməkdaşlara təqdim edilməsi və s. [Bayramov, 2021: 205].

İnsan kapitalı ilə bağlı qeyd olunan müqayisəli təhlillərə əsasən aşağıda qeyd olunan nəticələrə gəlmək mümkündür:

- insan ən ümumi şəkildə mövcud kapitalın baza hissəsi kimi özünü biruzə verməkdədir. İnsanın sahib olduğu bir çox fizoloji və təbii qabiliyyətləri irsiyyət yolu ilə əldə olunmaqdadır. Əldə olunan maddi kapital bütövlükdə cəmiyyət və insana çəkilən məsrəflər hesabına qazanılmaqdadır.
- bir çox kapital formaları kimi insan kapitalı ictimai istehsalda geniş istifadə olunmaqda və daha çox məhsuldarlığın əldə olunmasında mühüm faktor kimi çıxış etməkdədir;
- insan kapitalı heç bir şəkildə şirkət, bölgə, ölkə əhalisi kimi əsas daşıyıcılardan kənarda ola bilməz. Bu vəhdət mütləq qorunmalıdır;
- mövcud insan kapitalı qeyd olunan daşıyıcılar tərəfindən mənfəət əldə etmək məqsədi ilə istifadə olunmaqdadır. Fərdlərin təhsil, intellektual səviyyələrinin artırılması bir başa olaraq mənfəətin artırılması ilə nəticələnə bilməkdədir. (Elmin İnkişafı Fondu 2018: 91).

Kadr potensialının artırılmasında adaptasiyanın rolu

Adaptasiya – yeni işçilərin işə daha tez uyğunlaşması, işə başladığı günlərdə stresinin azaldılması və işçinin potensialının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə adaptasiya – işçinin işi, peşəni müəyyən zaman ərzində öyrənməsi, işçinin və təşkilatın qarşılıqlı uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. İşçinin işə tez bir zamanda uyğunlaşması ilk növbədə rəhbərin şəxsi keyfiyyətlərindən irəli gəlir. Rəhbərin ünsiyyət qurma bacarığı və müəssisədə yaratdığı mühit işçinin işə tez bir zamanda adaptasiya olmasına gətirib çıxarır.

Motivasiya – motivasiya sözünə bir neçə tərif vermək olar. Ən sadə tərif isə motivasiya bir şeyi etmək həvəsinin olması deməkdir. “Motivləşdirmə” latın sözü olub sövqetmə mənasına gəlir. Motivasiya 2 hissəyə ayrılır:

1. maddi
2. qeyri-maddi

Maddi motivasiyaya əməkhaqqı, əlavələr, mükafatlar daxildir. Qeyri-maddi motivasiyaya isə istirahət, mənzil və s. daxildir.

Kadr potensialının gücləndirilməsində qiymətləndirilmənin çox böyük əhəmiyyəti mövcuddur. Qiymətləndirmə müəyyən zaman ərzində görülməli işin keyfiyyətini müəyyən etmək üçün həyata keçirilir. Qiymətləndirilmənin aparılması müəssisə üçün mürəkkəb bir o qədər də vacib bir prosesdir. Qiymətləndirilmənin aparılması nəticəsində müəssisənin güclü və zəif tərəfləri müəyyən olunur, müəssisənin təkmilləşdirilməsi yolları axtarılır. Qiymətləndirilmənin aparılmasının bir neçə məqsədi mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- əməkdaşlar tərəfindən görülən işin keyfiyyətini müəyyən etmək;
- əməkdaşların bilik və bacarıq səviyyələrini müəyyən etmək;
- əməkdaşların inkişaf səviyyələrini müəyyən etmək və onların gələcək kariyera perspektivlərini təyin etmək;
- müəssisədə görülən işlərin keyfiyyətini artırmaq;
- qiymətləndirmə nəticəsində işdə vəzifə artımını, mükafatlandırmanı, intizam tədbirlərini müəyyən etmək və s. [Mustafayev və Əlizadə, 2022: 6].

Kadrların tədrisi və ixtisaslaşması

Müasir günümüzdə biznes fəaliyyətində ixtisaslı kadrların formalaşdırılması müəssisələrin başlıca məqsədi kimi ön plana çıxmaqdadır. Belə ki, mövcud kadrların tədrisi, o cümlədən iş yerində və işdən kənar təlimlərə cəlb olunması təşkilatlara uğur qazandıran faktor kimi qiymətləndirilməkdədir. Müəssisə və müəssisədən kənar təşkil olunan təlim və seminarlar birbaşa olaraq kadr potensialının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, əmək məhsuldarlığının artmasına, müəssisə daxilində sağlam psixoloji iqlimin qurulmasına, korporativ mədəniyyətin formalaşmasına çox böyük təsir göstərməkdədir. Keçirilən tədbirlərdə başlıca məqsəd zehni inkişafın təmin olunması, insan resurslarının dəyişən bazar şəraitinə ayaq uydura bilmələrini təmin edə bilməkdir.

Kadr potensialının qiymətləndirilməsində təlim və tədrisin rolu olduqca böyükdür. Təlim işçilərin bilik və bacarıqlarının artırılmasına yönələn tədris prosesidir. Müəssisələrin inkişafında təlimlərin çox böyük əhəmiyyəti var. Əməkdaşların bilik və bacarıq səviyyələrinin artırılması üçün mütəmadi olaraq təlimlərdə iştirak etməlidir. Təlimlərdə iştirak etmək üçün hər ilin əvvəlində hər bir işçi üçün müvafiq təlim proqramı hazırlanmalı və ilin sonuna qədər həmin təlimlərdə iştirak etməlidir. Əməkdaşların hər birini təlimlərə göndərmək hər bir rəhbərin marağında olmalıdır. Təlimlər daha çox praktiki əhəmiyyət daşımalıdır. Təlimlər o zaman müsbət nəticə verir ki, əməkdaşlar öyrəndiklərini iş fəaliyyətində tətbiq edə bilsin.

Müəssisə üçün tədrisin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək mümkündür:

- öyrənmə müddətini qısaltmada tədrisin böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, müəssisə üçün hər dəqiqənin əhəmiyyəti çox böyükdür;
- əmək məhsuldarlığının artırılmasında tədris böyük rol oynamaqdadır. Həyata keçirilən silsilə tədbir, təlim və seminarlar kadrların mənəvi səviyyələrinin yüksəldilməsinə, təcrübələrinin və məhsuldarlıqlarının daha da artmasına səbəb olmaqdadır;
- müəssisədaxili konfliktlərin həll olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Belə ki, bu təlimlər nəticəsində işə qəbul, işdən ayrılma, davamiyyət kimi məsələlərdən qaynaqlanan problemlərin qarşısının alınması təmin olunmaqdadır.
- müəssisənin əməkdaşları baxımından isə öz bilik və bacarıqlarının artırılmasına [Əşrəfov, 2021: 256].

Nəticə

Müasir günümüzdə rəqabət üstünlüyünün təmin olunmasında kadr potensialından səmərəli istifadə çox böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bir çox halda bu üstünlük mövcud kadrların əməyinin stimullaşdırılması, motivasiyası, təhsili müəssisənin qısa və uzunmüddətli məqsədi kimi müəyyən oluna bilməkdədir. Kadrların seçilməsi, qiymətləndirilməsi müəyyən sistem əsasında təşkil olunmalıdır. Ən mühüm cəhət kimi isə hər bir bölmə üçün bölmə rəhbərlərinin yüksək ixtisasa sahib olması, eyni zamanda seçilmiş kadrların qabiliyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsini təşkil etməkdən ibarətdir. Kadrların sahib olduqları yüksək səriştəlilik müəssisənin sahib olduğu əsas dəyər kimi ön plana

çıxmaqdadır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mustafayev, T., & Əlizadə, Z. Müəssisələrdə İnsan Resurslarının İnkişafında Davamçıların Hazırlanması Mexanizminin Yaradılması. *Journal of Baku Engineering University*, 6(2),
2. Davamlı İnkişaf Naminə Kadr Potensialının Təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan Modeli, Elmin İnkişafı Fondu – 2018, Bakı.
3. Əşrəfov, T. M. (2021). İnsan resurslarının şəxsi məlumatlarının qorunması. In *KONFRANS MATERIALLARI* (pp. 255-257).
4. Bayramov, A. A. (2021). İnnovativ iqtisadiyyatda insan kapitalının rolunun qiymətləndirilməsi. In *KONFRANS MATERIALLARI* (pp. 205-206).

**Мехин Аббасова
Эльшад Юсуфов**

ВЛИЯНИЕ УКРЕПЛЕНИЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье предусмотрен эффект усиления потенциала персонала, стимулирования труда персонала, управления персоналом и использования этого потенциала на высшем уровне в деятельности предприятий и организаций, пытающихся получить конкурентное преимущество в условиях рыночной экономики. Автор дал анализ возрастающей значимости кадрового потенциала для всех коммерческих организаций, пытающихся в настоящее время приспособиться к возросшей конкуренции в условиях открытой рыночной экономики.

Цель – оценка возрастающей значимости кадрового потенциала в обеспечении конкурентных преимуществ предприятий.

Методология – системный подход.

Выводы – специально подчеркнута важность кадрового потенциала как важнейшей составляющей прибыльной деятельности предприятий, в результате подчеркнута необходимость эффективного использования человеческих ресурсов как основной составляющей прибыльной деятельности.

Ключевые слова: кадровый потенциал, человеческий капитал, конкурентное преимущество

**Mehin Abbasova
Elşad Yusifov**

IMPACT OF STRENGTHENING PERSONNEL POTENTIAL ON ENTERPRISES' ACTIVITIES IN AN ENVIRONMENT OF INCREASING COMPETITION

ABSTRACT

The article envisages the effect of strengthening the potential of personnel, stimulating the labor of personnel, managing personnel and benefiting from this potential at the highest level in the activities of enterprises and organizations trying to gain a competitive advantage in the market economy. The author gave an analysis of the increasing importance of personnel potential for all commercial organizations that are currently trying to adapt to the increased competition in the open

market economy.

Purpose - the goal is to assess the increasing importance of personnel potential in ensuring the competitive advantage of enterprises.

Methodology – systematic approach.

Findings - the importance of personnel potential as the most important component of the profitable operation of enterprises was specially emphasized, as a result, the necessity of efficient use of human resources as the main component of profitable activity was emphasized.

Keywords: personnel potential, human capital, competitive advantage

“ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR”

Elmi-praktik jurnal

№ 1 (19), 2023

Nəşriyyatın direktoru: M.Şəfiyev
Texniki redaktor: S.Mamoyeva

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
E-mail: muallim.mmc@gmail.com

Yığılmağa verilib: 10.05.2023
Çapa imzalanıb: 25.05.2023
Kağız formatı: 60x84^{1/8}. 30,5 ç.v.